

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах

Друкується з березня 1998 року

Засновники:
Дніпропетровський національний університет, Центр соціально-політичних досліджень

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися.

Передрук — тільки з дозволу редакції.

ІСТОРІЯ

Бородін Є.І. Історія прийняття закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні (1992-1993 рр.)	3
Покопенко Л.Л. Елітогенез Дніпропетровського регіону: ретроспективний аналіз	10
Морозов О.В. Флот митного відомства Росії у XIX — на початку XX століття	16
Марченко Р.В. З історіографії конституційного процесу в Україні 90-х рр. XX ст.	20
Силантьєв В.І. Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в антирелігійних виданнях радянських авторів 20-х рр. XX століття: історіографічний огляд	25
Козерод О.В. Розвиток єврейського кіномистецтва в Україні в 1920 рр.	28
Заруба В.М. Боротьба українського народу з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. Історіографія проблеми	31
Овдін А.В. Развитие индивидуальных крестьянских хозяйств Екатеринославской губернии в годы проведения Столыпинской аграрной реформы	34
Лебедева Г.О. Російські меншовики та есери в добу директорії (листопад 1918 — січень 1919 рр.)	39
Бойко О.В. Становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років XX століття	44
Васильчук Т.В. Проблеми відновлення науково-дослідної діяльності вузів УРСР після Великої Вітчизняної Війни	52
Олексієвець Т. І. Торгівля як фактор формування міських поселень Чехії	56
Билан А.И. Обновленська Церква в Україні: в 1924 — 1927 рр.	60

ФІЛОСОФІЯ

Семушкин А.В. Идеологические пределы евразийской метафизики	66
Дуйкін В.Р. Антропний вимір еволюції в філософії людини П.Тейяра де Шардена	71
Кулик А.В. Онтологическое содержание понятия «общество спектакля»: вариант Г.Дебора	75
Скловський І.З. Етноконфесійний чинник у футурологічно-дискурсивному становленні української еліти	81
Бойко М.П. Філософсько-світоглядний аспект становлення індивідуальної та колективної свідомості українського народу в історичному аспекті	87
Журавлев В.И. Космофизический дискурс проблемы «существования»	92

СОЦІОЛОГІЯ

Лобанова А.С. Регуляція мімікрійної поведінки людей в контексті соціологічної теорії	99
Нікітіна В.В. Суперечливість наукових оцінок соціальної природи глобалізації і характер її розвитку	103
Велешко Е.Н. Социально-психологические аспекты принятия политических решений	109
Глушкова Л.В. Роль інтелігенції в умовах розвитку політичного плюралізму	112
Бойко В.А. Аксиологическое содержание родительских attitudes	115

ПОЛІТОЛОГІЯ

Харьковченко Є.А. Релігійно-політичні чинники київського християнства	118
Тихомирова Є.Б. PR — природа сучасного лобізму	122
Чемшит А.А. Оптимизация взаимодействия институтов государства и гражданского общества как доминанта эффективности политической системы	127
Высоцкий А.Ю. Проблема легитимации политики в концепции Макса Вебера	132
Долгіх В.П. Україна модерна: дискурс, що трансформується	137
Стародуб Т.С. Проблеми становлення національної ідентичності України крізь призму дослідження історичної спадщини Київської Русі	142
Бардін О.М. Діалектична взаємообумовленість насильства та тероризму	146
Шинкарук А.Л. Елементи локалізації політичного процесу у Чеській Республіці	149

РЕЦЕНЗІЇ

Михайлюк О.В., Мосюкова Н.Г. Український парламентаризм: особливості розвитку та шляхи вдосконалення (рецензія на монографію Древалю Ю.Д.)	154
---	-----

НА ГРАНИ

Терентьев Ю.М. Сократическая линия в зазеркалье европейской философии (отзыв на «Размышления о сущем»)	156
---	-----

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

	158
--	-----

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ ЗА 2003 РІК

	161
--	-----

АНОТАЦІЇ

	165
--	-----

HISTORY

Borodin E.I. History of Adoption of the Law of Ukraine «About Help to Social Becoming and Development of Youth in Ukraine (1992-1993 Years)»	3
Pokopenko L.L. Elitegenesis of Dnipropetrovsk Region: Retrospective Analysis	10
Morozov O.V. Navy of Russian Custom in XIX – beginning XX Century	16
Marchenko R.V. From Historiography of Constitutional Process in Ukraine of 90 th Years of XX Century	20
Silant'ev V.I. State and Church-Religious Holidays and Rituals in the Anti-Religious Publications by Soviet Authors 20 th Years of XX Century: Historiography's View	25
Kozherod O.V. Development of Jewish Movie Art in Ukraine in 1920 Years	28
Zaruba V.M. The Struggle of Ukrainian People against Turkish-Tatarian Aggression in the Last Quarter of XVII Century. Historiography of the Problem	31
Ovdin A.V. Development of Individual Agricultural Farms of Ekaterinoslav's Government in the Years of Stolypin's Reform	34
Lebedeva G.O. Russian Mensheviks and Esers in the Period of the Directory (November 1918 – January 1919 Years)	39
Bojko O.V. Becoming and Development of Renewed Move on Katerinoslav's Government on the First Half of 20 th Years of XX Century	44
Vasil'chuck T. Problems of Renew of Scientific-Researching Activity of Ukrainian High School after Great Patriotic War	52
Olexievets' T.I. Trade as the Factor of Forming of Town Settlements of Czech	56
Bilan A.I. Renewed Church in Ukraine in 1924-1927 Years	60

PHILOSOPHY

Semushkin A.V. The Ideological Boundaries of the Eurasian Metaphysics	66
Dujkin V.R. Anthropol's Measuring of Evolution in Philosophy of Human P. Tejar de Sharden	71
Kulik A.V. The Ontological Content of the Conception «Society of Spectator»	75
Sklovsky I.Z. Ethnoconfessional Image in the Futurological-Discursive Becoming Ukrainian Elite	81
Bojko M.P. The Philosophical-World Outlook Aspect of Becoming of Individual and Collective Conscious of Ukrainian People in the Historical Context	87
Zhuravlev V.I. Cosmophysical Discourse of the «Existence's» Problem	92

SOCIOLOGY

Lobanova A.S. Regulation of Human Mimicries Behavior the Contest Sociological Theory	99
Nikitina V.V. Contradiction of Scientific Estimations of Social Nature of Globalization and Character Its Development	103
Veleshko E.N. Social-Psychological Aspects of Adoption of Political Resolutions	109
Glushkova L.V. The Role of Intelligence in the Conditions of Development of Political Pluralism	112
Bojko V.A. Axiological Content of Parent's Attitudes	115

POLITICAL SCIENCES

Har'kovshchenko E.A. Religious-Political Images of Kyiv's Christianity	118
Tihomirova E.B. PR – Nature of the Modern Lobbyism	122
Chemshit A.A. Optimization of Interaction of Institutes of State and Civil Society as the Dominant of Effective of Political System	127
Vysotsky A.Yu. The Problem of Policy's Legitimization in Max Veber's Conception	132
Dolgh V.P. Modern Ukraine: Transforming Discourse	137
Starodub T.S. The Problems of Becoming of National Identity of Ukraine Through Prism of Exploration of Historical Legacy of Kievsky Rus'	142
Bardin O.M. Dialectic Conditionality of Violence and Terrorism	146
Shinkaruk A.L. The Elements of Localization of Political Process of Czech Republic	149

REVIEW

Michailuck O.V., Mosukova N.G. Ukrainian Parliamentarism: the Peculiarities of Development and the Ways of Improvement (the Review on the Monograph by Dreval' Yu.D.)	154
--	-----

ON THE EDGE

Terent'ev Yu.M. The Socratic Line Through the Looking Glass of the European Philosophy (the Reference to «Meditations of Being»)	156
---	-----

**THE BOOK SHOP OF THE PUBLISHING
HOUSE «GRANI»**

	158
--	-----

CONTENTS «GRANI» ON 2003 YEAR

	161
--	-----

ABSTRACTS

	165
--	-----

ІСТОРІЯ

Є.І.БОРОДІН

ІСТОРІЯ ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ “ПРО СПРИЯННЯ СОЦІАЛЬНОМУ СТАНОВЛЕННЮ ТА РОЗВИТКУ МОЛОДІ В УКРАЇНІ (1992-1993 РР.)

Бородін Євгеній Іванович – начальник управління освіти і науки Дніпропетровської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, доцент

Після проголошення державної незалежності України гостро постало питання про створення власної законодавчої бази у багатьох сферах. Одним з найважливіших було питання про прийняття власного молодіжного закону. Справа ускладнювалася тим, що за радянської доби в Україні так і не було прийнято подібного документу. Разом з тим вона полегшувалася іншою обставиною. Справа в тому, що в останні роки існування СРСР йшов процес розробки правової бази державної молодіжної політики.

Запропонована стаття присвячена історії прийняття Верховною радою України базового молодіжного законопроекту. Автор ставить за мету дослідити проходження документу із профільної комісії українського парламенту, його обговорення на сесійних засіданнях законодавчого органу держави, участь народних депутатів, урядовців, науковців, представників громадськості у ювенальній законотворчості.

В науковій літературі питання підготовки та прийняття Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” донині не було предметом спеціального дослідження. Фрагментарні дані містяться у публікаціях М.Ф. Головатого, М.П. Перепелиці [1]. В 2002-2003 рр. побачили світ статті автора цієї роботи, присвячені дослідженню цієї проблеми.

Питання про прийняття Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” постало перед парламентом навесні 1992 р., після того, як 9 березня того ж року Кабінет Міністрів України передав законопроект на розгляд Верховної Ради України. Документ з'явився внаслідок спільної роботи Комісії у справах молоді Верховної Ради України, Міністерства України у справах молоді і спорту, Українського науково-дослідного інституту проблем молоді. Він складався з преамбули та 5-ти розділів, котрі й стали предметом обговорення. Процес цей розпочався вже невдовзі після отримання законопроекту.

18 березня 1992 р. Комісія у справах молоді Верховної Ради України стала місцем розгляду питання про підготовку проектів Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” та Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”. В обговоренні взяли участь А.С. Матвієнко, Ю.І. Збітнев, А.В. Толстоухов, І.М. Грищенко, О.В. Разумков, О.М. Яковенко. В ухваленому рішенні йшлося про внесення для розгляду у першому читанні цих документів, створення робочої групи з опрацювання законопроектів після їх прийняття у першому читанні (відповідальні - А.В. Толстоухов, О.В. Разумков), підготовку звернення до молодіжних громадських організацій із запрошенням до співпраці (відповідальні - Ю.І. Збітнев, О.М. Яковенко) [2, 16].

24 березня 1992 р. Президія Верховної Ради України розглянула питання “Про проекти Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” і Закону України “Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні” і прийняла постанову з цього питання. В ній вона доручила комісіям Верховної Ради України у справах молоді, з питань народної освіти і науки, у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства розглянути проекти і свої висновки внести на розгляд Верховної Ради України [3, 847].

16 квітня 1992 р. Комісія у справах молоді Верховної Ради розглянула питання “Про організацію роботи по підготовці молодіжних законопроектів до першого питання на сесії Верховної Ради України”. Інформував учасників засідання А.С. Матвієнко, а в числі присутніх був міністр у справах молоді і спорту В.П. Борзов. Народні депутати ухвалили план забезпечення проходження проектів і запланували 6 травня затвердити співдоповідь від комісії на слуханні законопроектів у першому читанні. Квітневий план включав у себе підготовку питання на засідання Президії Верховної Ради України, підготовку співдо-

повіді, організацію консультацій з іншими комісіями парламенту, запрошення фахівців та вчених, підготовку інформаційно-аналітичних матеріалів із зарубіжного досвіду, консультації з Кабінетом Міністрів, міністерствами і відомствами, висвітлення роботи над законопроектами в пресі. Організацію робочої групи по опрацюванню законопроектів доручили А.С. Матвієнку, В.В. Барабашу, О.В. Разумкову, О.О. Яременку [2, 25-28].

Комісія у справах молоді Верховної Ради України, Міністерство України у справах молоді і спорту використовували громадську думку з метою прискорення процесу прийняття перших молодіжних законів України. На I конгресі молодих політиків України (1-14 червня 1992 р.) у присутності представників усіх регіонів України, 46 республіканських та регіональних організацій, гостей з 11 країн світу та від молодіжної комісії Європарламенту було поставлено питання про прийняття національного законодавства щодо державної молодіжної політики [2, 44-45].

22 липня 1992 р. депутатська комісія знов повернулася до питання про молодіжні законопроекти, запланувавши завершити роботу до 11 вересня 1992 р., опрацювавши документ із залученням фахівців та представників молодіжних організацій країни. В протоколі цього засідання говорилося про підготовку до другого читання. Контроль за підготовкою законопроектів було покладено на А.В. Толстоухова [2, 49].

Проект Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” став предметом обговорення Верховної Ради України на ринковому засіданні 2 жовтня 1992 р. Від того моменту, коли депутати Верховної Ради УРСР XI скликання дали доручення ЦК ЛКСМУ та Міністерству юстиції УРСР (грудень 1989 р.), минуло майже три роки. За цей час перестали існувати комсомол, СРСР, а Україна перетворилася з радянської союзної республіки у незалежну державу.

Доповідачем з питання Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” був міністр України у справах молоді і спорту В.П. Борзов. Йому було необхідно донести до народних депутатів України ідею, що проекти вперше дозволяють сформувати і започаткувати основи державної молодіжної політики в державі. В.П. Борзов зазначив: “Концептуальна основа проекту Закону полягає не в тому, щоб створити для молоді своєрідні парникові умови, а надати їм повний шанс для самовизначення, самореалізації, врешті – для самовиживання” [4, 28].

Обрана доповідачем тактика нагадувала поведінку В.І. Цибуха та В.І. Мироненка, яку в 1990 та 1991 рр. представляли молодіжний закон у Верховній Раді СРСР. Тоді вони з самого початку своєї промови заспокоювали парламентарів у

тому, що молоді нічого не буде надано за рахунок іншої частини населення. Міністр зупинився на необхідності створення органів державного управління, соціальних служб для молоді, підтримки молодіжних організацій. Новими називалися норми про стимулювання молодіжного підприємництва, підтримки молодіжних організацій, кредитування молоді та молодих сімей, гарантування першого робочого місця, пільг для молоді при користуванні закладами культури, спорту, туризму, транспортними засобами і т. п.

В.П. Борзов був вимушений визнати нездійсненними надії на те, що документ буде конкретним, про що в листопаді 1991 р. так рішуче заявляв А.С. Матвієнко на науково-практичній конференції. Міністр підкреслив: “Даний проект закону готувався як закон прямої дії. Але не в усьому він є таким з багатьох причин. Для прикладу, навіть після повторного доопрацювання ряд статей був відхилений. З нього випали такі важливі норми, які б мали визначити розмір стипендії для студентів на рівні мінімальності заробітної плати, фіксовані відрахування у молодіжні фонди, пільги молодіжним підприємствам, квоту при прийомі на роботу та інші” [4, 30]. На думку доповідача, вартість реалізації Закону повинна була становити дещо понад трьох мільярдів карбованців у цінах 1992 р. Розуміючи можливу протидію з цієї причини, В.П. Борзов висловився за введення в дію певних статей пізніше самого закону. Він вважав, що прийняття Декларації і закону “створять умови, які стимулюють власні творчі сили молоді особистості, дадуть простір для її саморозвитку і самореалізації, сприятимуть активізації участі молоді у розбудові України та започаткують прийняття майбутніх законів щодо реалізації державної молодіжної політики” [4, 32].

Свої питання та міркування щодо запропонованих документів висловили народні депутати України М.І. Півень, І.С. Плющ, М.П. Мотюк, В.І. Степенко, В.І. Коржик, І.С. Деркач, Г.О. Дубенков, А.Ф. Ткачук, І.Д. Марченко. Обговорювалися питання вікових меж молоді, ролі молоді у фінансуванні молодіжних програм, врахування поглядів молоді генерации, державні гарантії юнакам та дівчатам, працевлаштування, вікові обмеження членства в молодіжних організаціях, використання іноземного досвіду, підтримку молодіжних підприємств тощо [4, 32-43].

Під час дискусії було висловлено також точку зору, що депутати не зможуть ефективно обговорити документи, оскільки отримали їх тільки 1 жовтня 1992 р. [4, 34]. В.П. Борзов посилався на те, що вперше тексти були надані парламентарям набагато раніше, але припустився помилки, назвавши лютий 1992 р., хоча документ потрапив до Верховної Ради України лише у березні того ж року.

Співдоповідь голови Комісії Верховної Ради

України у справах молоді А.С. Матвієнка була присвячена відповідям на найбільш актуальні запитання, що найчастіше задавалися членам його Комісії. Народний депутат не без патетичності особливо підкреслив ту обставину, “що Верховна Рада приступає безпосередньо до законодавчого формування бази державної молодіжної політики та створення вперше в історії України вітчизняного ювенального законодавства” [4, 44]. А.С. Матвієнко звернув увагу критично налаштованих колег на те, що “це лише початок”. “І, безперечно, в ці два проекти ми не можемо закласти все відразу, очевидно, немає сенсу блокувати те конкретне, з чого ми пропонуємо вам розпочати”, - вказав він [4, 45].

Голова комісії говорив про підготовку цілого блоку конкретних законопроектів, тобто законопроектів прямої дії (про молодіжне підприємництво, фізичну культуру і спорт, про соціальний захист дітей, про соціальну службу для молоді). І хоча в реальності значна частина їх існувала лише у вигляді задумок, ця теза робила аргументацію співдоповідача більш вагомую, бо впевнювала слухачів реальності швидкого прийняття цілої низки ювенальних законів. А.С. Матвієнко вже не використовував термін “соціальна адаптація”, він відстоював тепер тезу “соціальне становлення”. В його доповіді говорилося: “Але серед усіх цих законопроектів (того блоку, що готується – Авт.) ми вважаємо за необхідне позначити першим найбільш актуальне питання – питання соціального становлення молоді. І тому першим запропонували вам законопроект про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [4, 46].

А.С. Матвієнко назвав Україну однією з перших серед республік колишнього Союзу, яка почала розробку молодіжних законопроектів, але тут же визнав, що на момент обговорення в українському парламенті такі закони вже прийняло щонайменше 6 пострадянських країн (Узбекистан, Казахстан, Молдова, Білорусь, Литва, Латвія).

На відміну від листопада 1991 р., коли він обіцяв розробити українські закони прямої дії кращими від концептуального радянського молодіжного закону, А.С. Матвієнко в жовтні 1992 р. у парламенті сам стримував тих, хто бажав отримати максимум: “... всіх максималістів, які стверджують, що треба було б максимум зробити, я хотів би попросити, щоб стримували себе, адже в нас поки що немає можливості реалізувати все, що хотілося б” [4, 48]. Тим же, хто хотів позбутися фінансових витрат на реалізацію молодіжної політики, народний депутат вказав на те, що “боротьба з наслідками відсутності такої молодіжної політики забиратиме, очевидно, на три порядки більше грошей з нашого бюджету” [4, 48].

А.С. Матвієнко відповідав на запитання своїх

колег М.І. Півня, Ф.Т. Панасюка, С.Г. Пушика, Г.І. Васильєвої. Було поставлено питання про пільгове кредитування молодих сімей, забезпечення законодавства підзаконними нормативно-правовими актами, розвиток молодіжних структур, працю молоді, підтримку творчої молоді тощо.

Для участі в обговоренні записалося 6 народних депутатів, але виступити вдалося лише трьом. Г.І. Васильєва говорила про проблеми молоді сім'ї, працевлаштування молодих спеціалістів, освіти, медичне забезпечення. В.С. Романюк висловив стурбованість станом здоров'я молодих людей, ситуацією в засобах масової інформації, проблемами виховання, розповсюдженням антигуманістичних ідеологій (фашизм, расизм, сатанізм тощо). П.І. Осадчук говорив про нову систему виховання, вплив ринкових перетворень на молодь. Усі три виступаючі запропонували прийняти обидва законопроекти у першому читанні [4, 49-63].

Серед тих трьох депутатів, яким не вдалося виступити під час обговорення законопроекту у першому читанні, був і секретар молодіжної комісії українського парламенту А.В. Толстоухов.

Голова Верховної Ради України І.С. Плющ поставив на голосування питання про прийняття документів у першому читанні, яке отримало підтримку 306 депутатів (на початок засідання у сесійній залі зареєструвалося 356 парламентарів) [4, 64].

Доопрацювання законопроектів з урахуванням зауважень і пропозицій було доручено Комісії Верховної Ради у справах молоді разом із Кабінетом Міністрів України.

15 листопада 1992 р. парламентська комісія розглянула проекти Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики” та Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Документи розглядалися поетапно, і, як відзначено в протоколі, в якості “підготовлених до другого читання”. В обговоренні взяли участь народні депутати А.В. Толстоухов, В.Й. Пауль, В.І. Полях, І.М. Грищенко, представники Кабінету Міністрів О.О. Олекійко, юридичного відділу секретаріату парламенту В.С. Романчук, міністерства у справах молоді і спорту В.В. Барабаш, І.О. Хохленков, міністерства праці В.С. Кисіль, Українського НДІ проблем молоді О.О. Яременко, М.Ф. Головатий, керівник сектору у справах молоді О.В. Разумков [2, 64-65].

Після прийняття Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” в першому читанні достатньо оперативно надійшли пропозиції від Комісії Верховної Ради України з питань відродження та соціального розвитку села, у питаннях законодавства і законності, з питань правопорядку та боротьби із злочинністю, з питань економічної реформи і уп-

равління народним господарством, у питаннях екології та раціонального природокористування, з прав людини, з питань депутатської етики, народних депутатів М. Мотюка, П. Осадчука, М. Дідика, міністерства освіти, управління у справах молоді, фізкультури і спорту Волинської обласної державної адміністрації, управління у справах молоді Черкаської обласної державної адміністрації, комітету у справах молоді виконкомом Кіровоградської обласної ради народних депутатів, управління у справах молоді та спорту Сумської обласної державної адміністрації, управління у справах молоді Рівненської обласної державної адміністрації, комітету у справах молоді Ради Міністрів Кримської АРСР, комітет у справах молоді Львівської обласної державної адміністрації. Не залишилися осторонь Ліберальна партія України, низка громадських організацій.

Порівняльна таблиця з урахуванням усіх зауважень була розтиражована для депутатів 17 листопада 1992 р. [5, 37].

Друге читання Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” відбулося у Верховній Раді України на ранковому засіданні 15 грудня 1992 р. Доповідачем виступив секретар Комісії Верховної Ради України у справах молоді А.В. Толстоухов. Він назвав проект багатотраждальним, висвітлив хід доопрацювання законопроекту, визнав необхідність відмовитись від проголосованих у першому читанні положень про надання певних пільг (за пропозицією Кабінету Міністрів України тощо). Разом з тим ним було використано тезу, яку виголосив під час обговорення 2 жовтня 1992 р. А.С. Матвієнко. А.В. Толстоухов сказав: “... кожному зрозуміло, що якщо не вкладати кошти у вирішення молодіжних проблем, якщо не створювати їй сприятливий режим для діяльності, то будемо тут частіше розглядати питання про зростання злочинності, про зниження народжуваності, про погіршення стану здоров’я молоді та про падіння її інтелектуального рівня” [6, 72]. Енергійна манера доповідача створила відповідну атмосферу в сесійній залі. На завершення промови секретар молодіжної комісії парламенту закликав депутатів до спільних дій: “Ми вважаємо, що подібного роду законопроект не може роз’єднувати депутатів, політичні сили, адже він належить до розгляду таких, що повинні об’єднувати суспільство” [6, 73].

Постатейне голосування Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” пройшло майже без зауважень. Перші п’ятнадцять статей не викликали зауважень, хоча кількість голосів за них була подана неоднакова (від 239 до 261). Невеличка дискусія виникла під час обговорення статті 15 “Гарантії діяльності молодіжних громадських органі-

зацій”. Народний депутат України П.І. Осадчук поставив під сумнів необхідність норми про надання державою громадським молодіжним організаціям та фондам у безоплатне користування будинків, споруд, земельних ділянок, іншого майна, необхідного для здійснення їхньої статутної діяльності. На його думку, молодь у віці 22-28 років не мала право на подібне благодійництво з боку держави. А.В. Толстоухов та А.С. Матвієнко виступили на захист запропонованого формування статті і вона набрала 261 голос (майже найбільша кількість голосів, що була подана за будь-яку зі статей) [6, 76-79].

Після завершення процедури постатейного голосування Верховна Рада України 286 голосами прийняла Постанову “Про порядок введення в дію Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [6, 79].

Щойно прийнятий Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” отримав реєстраційний номер № 2860-ХІІ, а день голосування його у другому читанні на перших порах вважали датою його прийняття (називався як Закон України від 15 грудня 1992 р.).

Розробники молодіжного закону після 15 грудня 1992 р. певний час вважали, що історія з його прийняттям та набуттям чинності завершилася. На спільному засіданні у Комісії Верховної Ради у справах молоді 25 грудня 1992 р. говорилось про прийняття Закону як про факт, що відбувся беззаперечно і стурбованості про його долю не висловлювалось зовсім [2, 87].

Прийнявши Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, Верховна Рада України направила його, відповідно до Конституції України, на підпис Президенту України Л.М. Кравчуку. Разом з ним була і Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”. Мабуть, не дарма назвав А.В. Толстоухов цей Закон багатотраждальним, бо, на відміну від Декларації, його не було підписано.

Відповідно до частини шостої статті 104 Конституції України 10 січня 1993 р. Президент України Л.М. Кравчук повернув Закон України від 15 грудня 1992 р. “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” із зауваженнями для повторного розгляду Верховною Радою України. Зауваження склалися з 11 пунктів та були викладені на 4 аркушах друкованого на машинці тексту.

Більшість зауважень Президента України були викликані тим, що щойно прийнятий молодіжний закон вступав у протиріччя з вже діючими законами України. Такою, що суперечить законодавству, була визнана норма про місцеві Ради народних депутатів, які можуть встановлювати кредитні пільги. Новий закон поширював квоту

для молодих громадян при прийнятті на роботу до 28 років, а Закон України “Про зайнятість населення” – до 21 року. Молодіжний закон містив положення про встановлення пільгової плати за реєстрацією підприємств, створеними молодими громадянами та молодіжними громадськими організаціями, органами державної влади й управління, а Закон України “Про підприємництво” надавав це право лише місцевим Радам народних депутатів. Якщо в щойно прийнятому документі йшлося про одержання стипендії тільки тими студентами, що встигають у навчанні, то Закон України “Про освіту” надавав таке право всім студентам і учням. Стаття 10 Закону “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” вводила менші пільгові умови погашення залишку кредиту, наданого молодій сім’ї для індивідуального будівництва, аніж це було передбачено прийнятим раніше Законом України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”. Не відповідала діючим нормативно-правовим актам вимога обов’язковості судового рішення при розгляді справ неповнолітніх громадян, бо відповідальність у ряді випадків покладалася не на самих неповнолітніх, а на їх батьків, і справи про адміністративні порушення неповнолітніх у віці 16-18 років розглядали комісії у справах неповнолітніх при виконках міських Рад народних депутатів.

Президентські юристи вбачали, що норма про те, що права молодих громадян здійснюються ними безпосередньо замість гарантування прав молоді обмежувала їх, оскільки стаття 62 Цивільного кодексу України надавала таке право самому громадянину як безпосередньо, так і через своїх законних представників.

У президентських зауваженнях вказувалося і на деякі неточні формування, неясності у визначеннях. Так у Законі пропонувалося замінити терміни “місцеві органи державної влади та управління”, “органи державної влади та управління”, “органи державного управління” на більш відповідні новим умовам терміни “органи державної виконавчої влади” та “органи місцевого регіонального самоврядування”. Пропонувалося вважати першим робочим місцем місце роботи молодого громадянина після завершення професійної підготовки та уточнити обчислення дворічного строку першого робочого місця молодих громадян після звільнення з дійсної строкової військової або альтернативної (невійськової) служби [7, 19-23].

Наявність достатньо великої чисельності зауважень з боку Президента України була викликана тим, що Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” не був вузькогалузевим, а намагався визначити стартові умови юнаків та дівчат у багатьох сфе-

рах їх діяльності. До того ж, автори документу бажали закріпити певні конкретні норми, які б зробили його законом прямої дії. Разом із тим проблема визначення вартості законопроекту, бажання його “здешевити”, достатньо довгий період розробки та проходження за умов політичних змін у законодавстві теж були об’єктивними причинами такої ситуації.

19 січня 1993 р. Комісія у справах молоді українського парламенту розглянула зауваження Президента України до Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Інформував колег А.В. Толстоухов, а в обговоренні взяли участь А.С. Матвієнко, Є.І. Дмитрієв, В.Й. Пауль, С.В. Локтєв, І.М. Грищенко, В.І. Полях, В.В. Макеєнко, О.В. Разумков, В.В. Барабаш, М.Ф. Головатий. Депутати погодилися із зауваженнями юридичної служби глави держави до частини першої статті 1, частини другої статті 7, частини другої статті 5, частини третьої статті 8, частини четвертої статті 10, частини другої статті 15 Закону. Визнали за необхідне вони і необхідність уточнення термінології Закону. Разом із тим в ухваленому рішенні підтверджувалась принциповість положення статті 13 Закону про застосування до неповнолітніх примусових заходів впливу лише за вироком суду. Парламентарі та фахівці вирішили внести редакційні зміни до цієї статті. Визнали вони можливим введення в дію Закону з 1 липня 1993 р. А щоб повніше захистити права неповнолітніх, комісія зажадала від Кабінету Міністрів забезпечити подання до Верховної Ради України пропозиції щодо змін у Кримінальному, Кримінально-процесуальному кодексах, Положенні про комісії у справах неповнолітніх при виконках місцевих рад народних депутатів, давши йому час до травня 1993 р.

Депутати висловилися за збереження без змін абзацу четвертої частини третьої статті 7 Закону. В якості компромісу вони погодились доповнити постанову про його введення положенням про застосування цієї норми з 1 липня 1993 р. У рішенні комісії говорилося: “Доручити Кабінету Міністрів України спільно з Комісією у справах молоді до 15 травня 1993 р. підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо змін до Закону України про зайнятість населення, які б передбачали можливість використання квоти робочих місць для надання першого робочого місця молодим громадянам, вік яких перевищує 21 рік”.

А ось зауваження до частини другої статті 16 Закону було відхилено як непринципове [8, 6].

5 лютого 1993 р. після опрацювання зауважень Президента України, погодження питання між юридичними службами Верховної Ради та Президента України Закон України “Про сприяння соц-

іальному становленню та розвитку молоді в Україні” було знов внесено на розгляд українського парламенту. Доповідь секретаря молодіжної комісії Верховної Ради України А.В. Толстоухова була дуже стислою і закінчувалася словами: “Я просив би вас проголосувати за ці пропозиції. Ми дещо програли в часі, проте в результаті цієї роботи виграли у якості” [9, 103]. Голова Верховної Ради України І.С. Плющ з’ясував, що голосування не є питанням подолання вето Президента і поставив на голосування порівняльну таблицю. Народні депутати України підтримали всі пропозиції профільної комісії майже без обговорення.

Невеличка дискусія виникла навколо пропозиції відхилити зауваження Президента України щодо стипендіального забезпечення студентів. Голова підкомісії Комісії Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження В.С. Панченко знов посилався на Закон України “Про освіту” як на підставу змінити редакцію статті 9. Справа в тому, що автори порівняльної таблиці запропонували відхилити спробу закріпити в Законі право всіх студентів та учнів отримувати стипендію, як цього хотів Президент. Вони продовжували наполягати на тому, щоб стипендії встановлюються тільки тим студентам і учням, які встигають. А.В. Толстоухов з цього приводу послався на нову постанову уряду від 26 січня 1993 р. про стипендіальне забезпечення, а Верховна Рада України залишила статтю 9 у варіанті від 15 грудня 1992 р.

Верховна Рада України підтримала 9 із 11 зауважень Президента України, відхиливши тільки пропозицію щодо стипендіального забезпечення та непринципову редакційну правку у вигляді пропозиції виключити частину 2 статті 16. Залишили без змін також абзац 4 частини 3 статті 7, який передбачав встановлення квоти робочих місць для молоді у віці до 28 років. Парламент вирішив за краще внести зміни у Закон України “Про зайнятість населення”, подовживши вік молодого працівника з 21 до 28 років.

Оскільки Президент України пропонував тільки узгодити два закони між собою, не вимагаючи змін у молодіжному законі, то таке рішення не можна вважати відхиленням президентських пропозицій. Тобто відхилено було тільки 2 з 11 пунктів, зазначених в листі Президента України Л.М. Кравчука від 10 січня 1993 р.

5 лютого 1993 р. стало офіційною датою прийняття Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді”, який отримав реєстраційний № 2998-ХІІ [10, 409-417]. Закон складався з преамбули, 5 розділів та 16 статей. В ньому визначались певні терміни державної молодіжної політики (“молодь, молоді громадяни”, “неповнолітні”, “перше робоче місце”, “молода сім’я”, “соціальні служби для молоді”).

Законом вводилося поняття “державна молодіжна політика в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді”.

Новий закон закріплював існування структурних підрозділів по роботі з молоддю в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування, соціальних служб для молоді, фінансування заходів молодіжної політики, гарантії правового захисту молоді на діяльності молодіжних громадських організацій. В якості умов для соціального становлення та розвитку молоді називалися питання праці молоді, підтримки її підприємницької ініціативи, сприяння підвищенню рівня життя, житлових умов, освіти, культурного розвитку, охорони здоров’я та фізичного розвитку. Серед більш-менш конкретних норм були наступні: гарантування першого робочого місця, пільгова плата при реєстрації молодіжних підприємств, підвищення розміру стипендії, пільговий проїзд транспортом, довгострокові кредити на будівництво і придбання житла, безплатне і пільгове користування об’єктами культури, фізкультури і спорту, психологічна допомога з боку соціальних служб для молоді тощо. Проте всі ці обіцянки та гарантії держави не діють автоматично через постійний брак бюджетних коштів і в подальшій практиці законодавців України знайде місце обмеження дії закону при затвердженні щорічних Державних бюджетів.

5 лютого 1993 р. Верховна Рада України прийняла і нову постанову “Про порядок введення в дію Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Закон набував чинності з дня опублікування, а абзац 4 частини 3 статті 7 (про штраф за відмову у прийомі на роботу молодих громадян) та абзац 2 частини 2 статті 13 (у частині застосування примусових заходів впливу на неповнолітніх) – з 1 липня 1993 р. Кабінету Міністрів України до 15 травня 1993 р. доручалося внести на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення у відповідальність законодавства України, привести власні рішення у відповідальність до нового Закону, скасувати ті нормативні акти, що йому суперечать, передбачити податкові пільги та звільнення від оподаткування коштів, що спрямовуються на молодіжну політику. Не забув парламент і про місцеві ради народних депутатів, доручивши їм здійснити “необхідні заходи щодо забезпечення соціального становлення і розвитку молоді” відповідно до прийнятого Закону [11, 418].

Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” разом із Декларацією “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” було опубліковано у № 16 “Відомостей Верховної Ради України” 20 квітня 1993 р. Один із розробників документу, дослідник молодіжної політики проф. М.Ф. Головатий

так визначив значення цієї події: “Фактично до сьогодні цей закон за своїм обсягом, структурою, декларованими для молоді України правами і можливостями не має собі аналогів, у першу чергу – в країнах так званого ближнього зарубіжжя” [1, 57].

Отже, в 1991-1993 рр. в Україні йшов інтенсивний процес розробки і прийняття базових молодіжних законопроектів, актуальність якого посилювалася здобуттям державної незалежності країни. Велику роль у створенні ювенального законодавства відіграли Комісія у справах молоді Верховної Ради України, Міністерство України у справах молоді і спорту, Український науководослідний інститут проблем молоді, тимчасовий творчий науковий колектив. Найбільш активними у підготовці документу та його просуванні були А.С. Матвієнко, А.В. Толстоухов, О.В. Разумков, О.О. Яременко, С.В. Ісакович, М.Ф. Головатий, Д.В. Табачник, В.П. Борзов, В.В. Барабаш, І.О. Хохленков.

Розробники законопроекту почали роботу з ідеї створити Закон України “Про соціальну адаптацію молоді”, але врешті-решт концептуальний підхід було змінено і з’явився Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Український закон з’явився на світ унаслідок вивчення досвіду інших країн. Безсумнівно, велику роль відіграло використання певних положень Закону СРСР “Про загальні засади державної молодіжної політики

в СРСР”, у першу чергу, методологічного для законопроекту поняття “соціальне становлення та розвиток молоді”. Намагання розробників законопроекту підготувати молодіжний закон як нормативно-правовий акт прямої дії разом із політичною декларацією не було реалізовано у повному обсязі через відсутність бюджетних коштів для забезпечення реальних гарантій.

У цілому прийняття Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” було важливим кроком у формуванні державної молодіжної політики, закріпивши законодавчо надбання 1990-1993 рр. (створення міністерства, обласних і міських комітетів та управлінь у справах молоді, фінансування програм молодіжних організацій тощо) та надавши можливість для створення нового (створення державних центрів соціальних служб для молоді, розширення державних і громадських молодіжних програм, запровадження пільгового довгострокового кредитування на будівництва та придбання житла і т.д.). Подальше дослідження проблеми створення засад молодіжного законодавства в Україні потребує, зокрема, текстологічного аналізу проектів законопроекту, що з’явилися в серпні 1991-січні 1992 р., висвітлення впливу іноземних молодіжних законів та порівняльний аналіз їх з українським законом участі молодіжних громадських організацій у процесі обговорення документу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Головатий М.Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного етапу // Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 54-62; Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). – К.: Укр. Ін-т соціальних досліджень, Укр. центр політичного менеджменту, 2001. – С. 71-77.
2. Архів Верховної Ради України. – Ф.1.- Оп.22. – Спр. 2141. – Арк. 16-87.
3. О проектах Декларации ЮОб общих началах государственной молодежной политики в Украине и Закона Украины Ю содействию социальному становлению и развитию молодежи в Украине. Постановление Президиума Верховного Совета Украины от 24 марта 1992 г. // Ведомости Верховного Совета Украины. – 1992. – № 26. – С. 847.
4. Бюлетень шостої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. – 1992. – № 12. – С. 28-64.
5. Архів Верховної Ради України. – Ф.1.- Оп.22. – Спр. 2142. – Арк. 37 – 130.
6. Бюлетень шостої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. – 1992. – № 39. – С. 72-79.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5233. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 19-23.
8. Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 2143. – Арк. 6.
9. Бюлетень сьомої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. – 1993. – № 7. – С. 103.
10. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні. Закон України від 5 лютого 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – С. 409 – 417.
11. Про порядок введення в дію Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Постанова Верховної Ради України від 5 лютого 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – С. 418.

Л.Л.ПОКОПЕНКО

ЕЛІТОГЕНЕЗ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Покопенко Леонід Львович – доцент завідувач кафедри права і європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук

Характеризуючи сучасний Дніпропетровськ, автори книги «Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки» зазначають, що важко переоцінити, але важко й недооцінити його роль у житті України. Величезним є внесок міста в її економічний потенціал. Він регулярно поповнює вищу управлінську еліту країни. Звичайно, ця його роль з'явилась не сама по собі і не сьогодні. Вона має давні традиції. Тому ретроспективний аналіз шляхів формування і стану адміністративної еліти в межах дореволюційної Катеринославської губернії та радянської Дніпропетровщини, існуювшої нормативно-правової бази має непересічне наукове і практичне значення, оскільки на сучасному етапі державотворення важливо використати як позитивний накопичений досвід, так і запобігти тим негативним тенденціям, котрі проявилися в минулому. Тим більше, що ця проблема практично зовсім не досліджена в літературі і ця стаття є першою спробою її висвітлення.

Формування регіональної адміністративної еліти розпочалося разом зі створенням Катеринославської губернії після ліквідації у 1775 р. Запорізької Січі та приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії. Процес становлення Катеринославської губернії, як і інших восьми українських губерній, розтягнувся на декілька десятиліть і завершився в 1802 р., коли остаточно сформувалася її територія, адміністративно-територіальний поділ.

Оскільки основними принципами адміністративної реформи 1775 р. було забезпечення каральної та фіскальної функцій, губернії згідно з «Установленням про губернії» мали нараховувати до 300 тис. податного населення чоловічої статі.

Саме це обумовило великі розміри Катеринославської губернії, фактично територію сучасних Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та більшої частини Луганської областей. За такими принципами формувалися і вісім повітів губернії (Катеринославський, Новомосковський, Верхньодніпровський, Павлоградський, Олександрівський, Бахмутський, Слов'яносербський, Маріупольський – по 20-30 тис. ревізьких душ), які остаточно склалися у 1806р.

Губернія входила спочатку до складу Катеринославського намісництва, а з 1805 р. до 1873 р. – до складу Новоросійського генерал-губернаторства з центром в Одесі, яке включало Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії. Після Бухаре-

вського миру 1812 р. до нього була приєднана й Бессарабська область.

Для розуміння основних засад формування губернської адміністративної еліти в цей період важливо розібратися зі структурою та функціями місцевого управління, визначених «Установленням про губернії» 1775 р., яке в головних рисах зберігало своє значення до 1917 р. Адміністративна реформа 1775 р. проголошувала принцип «поділу влад», тому губернські установи вперше засновувалися на поділові адміністративних, судових і фінансових функцій. У зв'язку з цим, усі установи і посадові особи, створені реформою можна поділити на три основні групи: адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські та судові.

До першої групи відносилися губернатор, губернське правління і приказ громадської опіки, а в повіті – земський справник, нижній земський суд і городничий. Главою місцевої адміністрації був губернатор, який призначався безпосередньо імператором. Він згідно «Табелі про ранги» відносився до вищої ланки державних службовців, маючи III-IV класи. Свої функції губернатор виконував за допомогою ряду адміністративних установ: канцелярії губернатора, губернського правління, ряду комісій, комітетів і присутствій.

Усі ланки місцевого управління за реформою 1775 р. мали скріплювати намісники або генерал-губернатори, які були представниками верховної влади на місцях і наділялися надзвичайними повноваженнями. Тому вони призначалися переважно з вищих сановників (Потьомкін, Зубов, Рішельє, Воронцов та ін.). Своєрідні особливості Півдня України – її прикордонне становище, темпи заселення і господарського освоєння – визначили і характер управління краєм. Тут не могло бути тої рутини, яка панувала у внутрішніх губерніях імперії. Саме життя, підкреслює О.І.Дружиніна, вимагало від адміністрації постановки і вирішення множини нових, відповідальних завдань. Тому не випадково в останній чверті XVIII ст. на чолі краю опинився найбільш видатний державний діяч Російської імперії цього періоду князь Г.О.Потьомкін, а на початку XIX ст. – талановитий політичний діяч і адміністратор герцог А.І.Рішельє. З 1823 р. генерал-губернатором став широко освічений, енергійний і далекоглядний граф М.С.Воронцов.

Намісник був главою місцевої адміністрації і

поліції, здійснював загальний нагляд за всім апаратом управління і суду, чиновниками і становими органами намісництва (генерал-губернаторства). Йому підпорядковувалися війська, що знаходились на території намісництва. Виконавчим органом намісника було намісницьке правління з 2-3 радників. Зв'язки з усіма урядовими і становими установами ввірені йому губерній генерал-губернатор здійснював через канцелярію. Її структурні підрозділи склалися за М.С.Воронцова, який у 1823 р. реорганізував канцелярію. Було створено п'ять відділень, що поділялись на столи, кожному з яких визначалось коло обов'язків. У подальшому структура канцелярії вдосконалювалась і остаточно сформувалася к 1858 р.

Перше, розпорядче, відділення (три столи) відало інспекцією губерній, статистикою, справами по дворянських і купецьких виборах, завідуванням новими галузями господарства, благоустроєм міст, розмежуванням земель, облаштуванням шляхів, мостів, поштових станцій, поселенням колоністів тощо. До відання другого, господарського, відділення (два столи) відносились питання фінансів і комерції. Третє, земське, відділення (два столи) займалось питаннями про земські повинності, у тому числі по забезпеченню військ, будівництва, справами рекрутських наборів, зарахуванням у казенні селяни тощо. Четверте, судове, відділення (два столи) відало особливо важливими карними, слідчими і судовими справами. Окремими залишалися військова і секретна частини, приватна і особлива канцелярії та різноманітні тимчасові комітети при управлінні генерал-губернатора.

Основною адміністративною установою губернії вважалось губернське правління, очолюване губернатором. До складу правління входили віце-губернатор, радники, губернський прокурор тощо. Всі основні справи губернського правління зосереджувалися в канцелярії, апарат якої поділявся на чотири відділення. Перше відділення завідувало обнародуванням законів, наглядом за виконанням розпоряджень губернатора і губернського правління, газетою «Екатеринославские губернские ведомости», після початку її видання у 1838 р. Через друге відділення губернатор здійснював керівництво поліцією, через третє – зв'язок адміністрації з місцевими судами і через четверте – з фінансово-господарськими органами.

Внаслідок різноманітності функцій губернатора і губернського правління для посилення оперативності їх діяльності, особливо в першій половині XIX ст. створюється ряд колегіальних і дорадчих установ: комітетів, комісій або присутствій під головуванням губернатора.

Особовий склад цих установ був приблизно однаковим. Це були губернський предводитель дворянства, губернський прокурор, голова казенної палати, керуючий палатою державного майна, ряд інших посадових осіб губернії. Порядок діяльності

більшості цих установ був сесійним, а діловодство велося в канцелярії губернського правління.

Особливе місце в адміністрації кожної губернії займав приказ громадської опіки. До складу цієї установи, очолюваної губернатором, входили засідателі від губернських станових судів. Приказ громадської опіки керував школами, медичними і благодійними установами (шпиталями, лікарнями, сирітськими будинками тощо), а також виконував функції своєрідної фінансово-кредитної установи: надавав позички, приймав внески під проценти і т.д.

Губернському апаратові підпорядковувався повітовий апарат управління. Головну роль у системі повітового управління виконував нижній земський суд (з 1837 р. – земський суд), очолюваний земським справником. Він був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, здійснював функції нагляду за станом порядку, забезпечував виконання повинностей і сплату податків, нагляд за порядком під час торгівлі, станом шляхів, дотримання протипожежних і протиепідемічних заходів тощо. Земський суд у складі 4-5 засідателів обирався повітовими дворянськими зібраннями. Вони ж обирали голів земських судів і земських справників, які за поданням губернатора затверджувалися Сенатом. Канцелярія земського суду очолювалася секретарем і складалася з двох столів: виконавчого і слідчого. На території повітових міст функції земського справника виконував городничий.

Фінансово-господарські функції зосереджувалися у віданні особливої групи установ: казенної палати – в губернії і казначейства – в повіті. Головою казенної палати був віце-губернатор, а членами – директор економії, радник, два асесора і губернський скарбник. Казенна палата відала джерелами доходів: державним майном (земля, ліса, води, казенні підприємства), державними, двірцевими, економічними селянами, вінними відкупами і підрядами, продажем солі, завідувала казенними будівлями, наглядала за приватною торгівлею і промисловістю. У віданні казенної палати знаходилися повітові казначейства – каси, що відали прийомом, збереженням грошових зборів і доходів, видачею чиновникам за розпорядженням властей грошових сум.

Реформа 1775р. створювала складну систему місцевих судів і прокурорського нагляду. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. вона була значно спрощена і до судової реформи 1864 р. виглядала наступним чином. Судами першої інстанції були станові суди: у повітах – земські суди для дворян і державних селян, у містах – магістрати і ратуші для купців і міщан. Другою інстанцією для них вважались загальностанові суди – палати кримінального і цивільного суду. Склад кожної з палат (голова, два радники і два асесори) призначався Сенатом. Існував також совісний суд, який розглядав справи, пов'язані зі злочинами неповнолітніх та божевільних. За виключенням станових міських судів, у всіх

інших судах провідну роль відігравали чиновники з дворян і дворянські судді та засідателі.

Нагляд за місцевим апаратом здійснював губернський прокурор. Але його роль у цілому була незначною. Губернський прокурор за чином був нижчим не тільки губернатора, але й віце-губернатора, голів палат карного і цивільного суду і дорівнювався лише радникам губернського правління і палат, совісному судді. Це були якраз ті чиновники, за діяльністю яких мав наглядати губернський прокурор.

Певні зміни відбулися на початку XIX ст. у зв'язку з проведенням реформи центральних установ імперії і створенням у 1802 р. міністерств. Заснування міністерств знаменувало перехід від пануваної у XVIII ст. променевої системи підпорядкування місцевих органів і установ колегіям (підпорядкування кожній колегії з певних питань) до системи галузевого управління. Зокрема, губернатори стали підпорядковуватися міністерству внутрішніх справ. Це ставило їх у дещо двоїсте становище. З одного боку, губернатор призначався царем і підпорядковувався безпосередньо йому, подаючи щорічно на «Височайше ім'я» звіти про стан справ у губернії, а, з другого, будучи чиновником МВС, підпорядковувався і міністру.

Але, в цілому, перша половина XIX ст. характеризувалася посиленням влади губернатора, зростанням його впливу на місцеві органи усіх відомств. Це фактично було закріплено в «Наказі губернаторам» від 3 червня 1837 р., який проголошував його «хазяїном губернії». Причому, він володів не тільки адміністративними функціями, його влада поширювалася і на судові органи: він наглядав за їх діяльністю, здійснював ревізію судових місць і затверджував вироки кримінальних палат у деяких справах.

Перехід до системи галузевого управління вніс зміни й у підпорядкування інших місцевих органів управління. Казенна палата і повітові казначейства стали основними місцевими установами міністерства фінансів. З 1845 р. казенну палату став очолювати не віце-губернатор, а окремий голова, який призначався на цю посаду «височайшою владою» за поданням міністра фінансів. За своїм становищем він був третьою посадовою особою в губернії. У 1838 р., у зв'язку зі створенням міністерства державного майна, з відання казенної палати було вилучено управління державним майном і державними селянами (а це більше половини всіх селян губернії). Ці функції перейшли до палати державного майна і окружних правлень державного майна (одне на декілька повітів). Керуючий палатою державного майна призначався царем за поданням міністра державного майна. Міністерству юстиції підпорядковувалися суди і прокуратура. Заклади освіти підпорядковувалися міністерству народної освіти спочатку через директорів народних училищ губернії, а потім через попечителів навчальних округів і директорів

губернських гімназій.

Особливу систему управління мали «іноземні колонії», які формально не залежали від губернських властей. З 1800 р. існувала Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців. У 1802 р. вона увійшла до складу міністерства внутрішніх справ. У 1818 р. на її базі створюється Попечительний комітет о колоністах південного краю Росії з трьома канцелярськими – Катеринославською, Одеською і Бессарабською. Комітет з 1818 р. і до смерті у 1845 р. очолював генерал І.Н.Інзов.

Говорячи про систему місцевого управління, слід підкреслити велике значення дворянських корпорацій, якого вони набули згідно з законом від 7 листопада 1775 р. і «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. Їх органи мали вирішальне значення не тільки в дворянських станових справах, але і в загальному управлінні губернією. Губернські дворянські зібрання обирали на три роки губернського предводителя дворянства, який був членом усіх губернських комітетів, комісій і присутствій, а повітові предводители дворянства головували в усіх повітових комітетах, комісіях і присутствіях. Губернський і повітовий апарат формувалася значною мірою з числа місцевих дворян: до третини губернської і до половини повітової адміністрації заміщувалися за вибором дворянства. До цих посад, крім вже згадуваних земських справників і голів земських судів та їх засідателів, належали голови палат кримінального і цивільного суду, засідателі цих палат, совісний суддя. Голови палат і совісні судді затверджувались Сенатом з двох кандидатів, отримавших найбільше число балів, а всі інші обрані дворянами чиновники затверджувалися на посадах губернатором.

Згідно з «Установленням про губернії» губернські установи мали складатися з 75 штатних чиновників. Умовно чиновництво можна поділити на чотири групи. До вищої ланки державних службовців належали губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати, голови палат казенного та цивільного суду, губернський предводитель дворянства, які мали чини III-V класів. Другий рівень адміністративного апарату складали радники губернських установ, поліцмейстери, городничий, губернський прокурор, судді (VI-VIII кл.). Найчисленнішою була третя група – IX-XIV класів, яка займала найнижчі виконавські посади в губернському апараті та на повітовому рівні. До четвертої групи належали канцелярські службовці, які не мали класних чинів: копіїсти, підканцеляристи, канцеляристи, що виконували здебільшого технічну канцелярську роботу.

Хоча «Табель про ранги» й заміняв принцип родовитості принципом службової придатності, уряд хвилювала можливість послаблення позицій родовитого дворянства в апараті влади і управління. Складування системи цивільного чиновництва в Росії в основному було завершено указом Олександр

дра I від 1 серпня 1801 р. Оскільки на відміну від армії цивільне чиновництво значною мірою комплектувалося за рахунок недворянських елементів, то питання регулювання складу чиновників посідало помітне місце в діяльності уряду. Це викликалося й тим, що на відміну від військової служби, в цивільній надання чинів не лімітувалася кількістю вакансій. Це призводило до того, що при відкритті вакансій на більш високі посади як правило було декілька кандидатів, котрі мали відповідні чини. Переважне право на посаду мав старший у чині, а при рівності чинів – старший за часом надання його. Оскільки цивільні чини набувалися головним чином вислугою років, то їх отримання ставало майже автоматичним. Цим, як вважалося, забезпечується відома незалежність чиновника від його безпосереднього начальника.

Реформа державного управління на початку XIX ст. на одне з перших місць висунула питання про загальну і спеціальну освітню підготовку чиновників. Справа в тому, що до цього часу для чиновників взагалі не вимагалось ніякого освітнього цензу. В результаті освітньої реформи 1802-1804 рр. створюється система університетів, гімназій, головним завданням яких визначалася підготовка дворянської молоді до державної служби. Передбачалося створення в кожній губернії гімназії і в кожному повіті – повітового училища. Зокрема, у 1805 р. головне народне училище у Катеринославі перетворюється в губернську гімназію, засновуються повітові училища: в Павлограді (1805), Катеринославі (1805), Новомосковську (1807), Бахмуті (1808), Олександрівську (1808), пізніше у Слов'яносербську. У 1805 р. відкривається Харківський, а в 1834 р. – Київський університети. Крім цього виникають ряд привілейованих навчальних закладів – ліцеїв та гімназій вищих наук (Рішельєвський ліцей в Одесі, Ніжинська гімназія вищих наук тощо). У пункті 24 «Попередніх Правил народної освіти» (1803 р.) зазначалося, що в зв'язку з відкриттям університетів і гімназій через п'ять років усі посади цивільної служби, які потребують правових та інших спеціальних знань, мають заміщуватися лише особами, що отримали відповідну освіту.

Наступним кроком став відомий указ Олександра I від 6 серпня 1809 р. «Про правила надання чинів по цивільній службі і про випробування в науках для надання колезького асесора і статського радника», тобто першого штаб-офіцерського (VIII кл.) і генеральського (V кл.) чинів. Подальше унормування пов'язане з законами від 14 жовтня 1827 р. про порядок вступу на державну службу і від 25 червня 1834 р. – про порядок подальшого надання чинів. Обидва закони мали враховувати ту важливу реальність, що на цей час чиновництво значною мірою продукувало само себе. Діти чиновників отримували прийнятні права вступу на державну службу. Частка помісних дворян у складі цивільного чинов-

ництва зменшувалось, почасти і внаслідок зростання загальної чисельності управлінців. Уряд вбачав ідеальне вирішення проблеми організації цивільної служби в тому, щоб, з одного боку, забезпечити заміщення усіх нижчих вакансій, а, з другого, відкрити шлях до посад середнього і вищого рівня виключно для спеціально підготовлених осіб, переважно з числа спадкового дворянства. Положення 1834 р. встановлювало два види надання чинів – загальний і за відзнаку, для останнього передбачалося скорочення термінів вислуги. В першій половині XIX ст. приблизно 90% чиновників чини надавалися за вислугою і 10% – за відзнаку по службі.

Указ «Про канцелярських службовців цивільного відомства» 1827 р. встановлював чотири категорії осіб, котрі користувалися правом державної служби: перша – спадкові дворяни, друга – діти особистих дворян, купців першої гільдії, духовенства, третя – діти нижчих канцелярських службовців, які не мали класних чинів, четверта – ті, що не мали права на цивільну службу, але були прийняті на неї до видання вказаного закону. Для отримання першого класного чину для кожної категорії встановлювалися різні терміни вислуги – відповідно 2, 4, 6 і 12 років. Положенням 1834 р. для перших трьох категорій вислуга скорочувалась до одного, двох і чотирьох років за умови освітнього цензу.

При подальшому наданні чинів головну роль відігравала вже освіта, а не походження. Всі, хто мали класні чини, поділялися на три розряди: з вищою освітою, середньою і початковою. Терміни вислуги для кожного розряду коливалися від трьох до восьми років. Причому терміни надання чину для першого розряду за освітою були більше ніж на 50% меншими, ніж для осіб третього розряду. Станове походження враховувалося тільки при отриманні чину колезького асесора (VIII кл.), що давав право на спадкове дворянство. Для не дворян строк вислуги для його отримання збільшувався незалежно від наявності освіти. Для отримання чину статського радника (V кл.) однієї вислуги років і освітнього цензу, правда, було замало. Для цього ще вимагалось, по-перше, щоб чиновник як мінімум 10 років служив з «ревністю и усердием», по-друге, щоб у числі різних посад, у крайньому разі два роки, він дійсно заміщував місце радника, прокурора або начальника якоїсь експедиції, що належала за штатом. Крім цього вимагався відгук начальства, в якому вказувалися «відмінні заслуги», які мав кандидат.

Надання чинів вище статського радника (V кл.) могло мати місце виключно за особистою волею імператора, а не за вислугою років. Нагадаємо, що губернатор відносився до III-IV кл. Треба сказати, що курс на урахування освітнього цензу відіграв певну роль, але бажаних результатів досягти не вдалося, почасти тому, що щорічний випуск усіх вищих навчальних закладів імперії (приблизно 400 чол. на рік) не забезпечував по-

треб заповнення вакансій (близько 3000 на рік). Хоча, за підрахунками М.П.Єрошкіна до 40-х рр. питома вага чиновників з вищою освітою зростає до 41,4%, з нижчою і середньою – до 19,4%, а з домашньою освітою знизилась до 5,1%.

Щодо управління кадрами цивільної служби, то воно як і військової та придворної служб, з 1722 р. зосереджувалося в Герольдмейстерській конторі Сенату. У 1800 р. у зв'язку з розширенням обсягів роботи вона стала самостійним підрозділом, а пізніше була перетворена у Департамент Герольдії Сенату. З 1836 р. справи по нагляду за службою чиновників зосереджуються у I відділенні власної його імператорської величності Канцелярії. Кожні півроку (з 1851 р. щорічно) губернатори подавали сюди атестації осіб, які вступили на службу. У 1846 р. створюється Інспекторський департамент при I відділенні в. й. і. в. Канцелярії, покликаний, як говорилося в указі Миколи I, стати інструментом «власного керівництва нашого» цивільними чинами «у повному їх складі».

З заснуванням Інспекторського департаменту верховна влада зосередила в своїх руках усі питання добору, розподілу, службової кар'єри чиновників, створила свого роду загальноросійське управління кадрів цивільного відомства. Через нього проходили справи про прийняття на службу усіх класних чиновників, призначення на посади, заміщення вакантних місць, надання чинів, оформлення відпусток, звільнення зі служби, подання до нагород, оформлення пенсій тощо.

Система органів управління державною службою включала також кадрові підрозділи міністерств і відомств, до компетенції яких входили службові питання чиновників VII–XIV класів. На місцях право клопотання і надання чинів за вислугу років до V класу включно, а також подань про призначення або переміщення на інші посади належало губернаторам і губернським установам.

Шляхи формування губернського апарату управління були досить різноманітними. Коли було створене Катеринославське намісництво, то верхні щаблі його апарату посіли люди, близькі до намісника, Катеринославського, Саратовського та Астраханського генерал-губернатора князя Г.О.Потьомкіна – спочатку генерал-майор І.М.Синельников, а після його загибелі у 1788 р. – земляк і родич князя, генерал-майор В.В.Коховський. У XVIII ст. з огляду на близькість театру воєнних дій вони поєднували обов'язки військового і цивільного губернаторів.

Губернатор призначався, як зазначалося, вищою верховною владою і його перебування на цій посаді в XIX ст. звичайно не перевищувало в середньому 3–5 років, після чого він переводився до іншої губернії. Хоча відомі випадки і більш тривалого губернаторства як у А.Я.Фабра, котрий був катеринославським губернатором з 1847 р. до 1858 р. На цю посаду призначалися як уродженці України, так і вихідці з

Росії та зарубіжних країн. До останніх відносився, наприклад губернатор у 1794–1797 рр. генерал-майор Й.І.Хорват, син відомого правителя Новосербії І.С.Хорвата, та І.Х.Калагеоргія (1819–1821 рр.). Причому губернатори не завжди походили з родовитої знаті, часто це були професійні державні службовці, як вже згадуваний таємний радник А.Я.Фабр – син садівника, запрошеного Г.О.Потьомкіним для облаштування кримських садів. А.Я.Фабр народився у 1789 р. і розпочав свою службову кар'єру в п'ятнадцятирічному віці, поступивши в 1804 р. канцеляристом до Таврійської казенної експедиції. За наступні 15 років він пройшов шлях від канцеляриста до чиновника VIII класу, здавши у 1819 р. необхідний екзамен для отримання чину колезького асесора в Харківському університеті. У 1820–1840-х рр. був таврійським губернським прокурором, правителем канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, графа М.С.Воронцова, який його високо цінував.

Серед перших катеринославських губернаторів виділяється постать нащадка полковницького роду зі Стародубщини М.П.Миклашевського. Службу почав у гвардійському Ізмайлівському полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., отримав чин полковника і посаду командира Стародубського карабінерного полку. Знаходився у родинних зв'язках з відомими представниками вищої російської бюрократії, вихідцями з України: міністром народної освіти графом П.В.Завадовським та канцлером Російської імперії князем О.А.Безбородьком. Значною мірою завдяки цьому у 1797 р. отримав чин дійсного статського радника (IV кл.) і був призначений волинським, пізніше – малоросійським губернатором. У 1801 р. у чині таємного радника (III кл.) отримав в управління Новоросійську губернію, а після її поділу у 1802 р. на Катеринославську, Миколаївську та Таврійську став катеринославським губернатором. У 1808–1818 рр. сенатор.

Будучи губернатором отримав значні земельні володіння, перетворившись на одного з найбільших землевласників губернії, чим заклав основу впливу родини Миклашевських у подальшому розвитку Катеринославщини. Тому його сини Павло, дійсний статський радник, та Андрій, таємний радник, онук Михайло були відомими катеринославськими діячами, обиралися губернськими предводителями дворянства. Михайло Ілліч крім цього був гофмейстером, членом Державної Ради. До речі, донька Андрія – Марія була матір'ю Павла Скоропадського.

Що стосується складу чиновників, то на першому етапі катастрофічно не вистачало грамотних виконавців і вакансії значною мірою заповнювалися семінаристами. Відомо, що у 1785 р. з епархіальної семінарії до Катеринославського намісницького правління було направлено 30 семінаристів, «схильних більше до цивільної служби, ніж до духовного звання». Залучалися на цивільну службу й випуск-

ники інших навчальних закладів, які робили на нових територіях досить непогану кар'єру.

В якості типового прикладу можна навести службу кар'єру Д.Т.Мізка. Народився в родині священика на Чернігівщині. Після закінчення Чернігівського колегіуму і Києво-Могилянської академії поступив у 1788 р. на державну службу підканцеляристом до Катеринославської казенної палати, пізніше перейшов до приказу громадської опіки. У 1803 р. за поданням губернатора М.П.Миклашевського у чині колезького секретаря (X кл.) призначається міністром народної освіти П.В.Завадовським на посаду директора народних училищ Катеринославської губернії, залишаючись одночасно дворянським засідателем у совісному суді і приказі громадської опіки. Після відкриття у 1805 р. Катеринославської гімназії призначається її директором і займається виключно управлінською діяльністю в сфері освіти. За дорученням міністерства до відкриття Херсонської гімназії виконував за сумісництвом ряд років обов'язки директора народних училищ Херсонської губернії, багато зробивши для відкриття навчальних закладів, розвитку освіти в обох губерніях. У 1815 р. отримав у Харківському університеті ступінь доктора втончених наук. Вийшов у відставку в 1831 р. у чині дійсного статського радника.

По мірі колонізації краю і формування тут наслідок широкої роздачі запорізьких земель досить потужного прошарку місцевого дворянства, апарат значною мірою починає формуватися за рахунок місцевих ресурсів. У середині 20-х рр. XIX ст. неподатні категорії, з яких власне й формувався в основному склад чиновництва: дворянство, чиновництво, військовослужбовці, відставні чини склали 27 580 чол. або 9,06% населення губернії. Хоча існувала й практика направлення сюди чиновників з інших регіонів Росії. Таким чином, наприклад, опинився у 1820 р. у Катеринославі в Комітеті піклування про колоністів південного краю, очолюваного генерал-лейтенантом І.М.Інзовим, відряджений сюди міністерством закордонних справ О.С.Пушкін. За п'ять років раніше, у 1815 р. сюди на «вакацію молодшого товариша головного судді» контори опікунства іноземних колоністів був направлений титулярний радник А.М.Фадеев, батько відомої катеринославської письменниці О.А.Ган та дід О.П.Блаватської.

Протягом першої половини XIX ст. кількість чиновників у губернії постійно зростала, що було відображенням загальноімперської тенденції. За X ревізією 1858 р. нараховувався вже 861 чиновник. Щодо їх освітнього цензу, то дані про нього, як і про освітній ценз російського чиновництва в цілому відсутні. Це змусило відомого дослідника урядового апарату Росії XIX ст. П.А.Зайончковського для його аналізу звернутися до характеристики освітнього рівня чиновників, притягнутих у 40-х рр. до кримінальної відповідальності. За його даними, з ниж-

чих чиновників (X-XIV кл.), що потрапили під карне переслідування, вищу освіту мали лише 3,2%, середню – 11,36% і початкову – інші 85,5%. По середніх чиновниках (V-VIII кл.) ці показники склали відповідно 6,4%, 26,0% та 67,7%. Навряд чи на Катеринославщині ситуація була кращою.

Це не дивно, бо незважаючи на спроби уряду сформувати з дворянства освічене чиновництво, воно наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. мало дуже слабкі освітні прагнення. Багате дворянство надавало перевагу домашньому навчанню і привілейованим, передусім військовим навчальним закладам. Бідні ж чиновники, купці й міщани намагалися якомога раніше віддати своїх нащадків на службу. Це підтверджують дані по катеринославських головному народному училищу та гімназії. В головному народному училищі (1793-1805) навчалося декілька сот учнів, але повний курс закінчив лише 61 чол., які потім вступили на військову і цивільну службу і, як зазначає історик Катеринославської гімназії Ф.Локоть, «всі вони були згодом в чинах від капітана до прапорщика і від колезького асесора до колезького реєстратора». Деякі досягли і вищих чинів, як, скажімо, дійсний статський радник І.І.Гладкий, який у 40-50-х рр. очолював катеринославську палату державного майна.

Аналогічна ситуація характерна і для гімназії. За перші 65 років існування (1805-1870) її повний курс закінчило близько 700 чол., або в середньому 10-12 чол. на рік, хоча в молодших класах кількість учнів доходила до півсотні. Більша частина з них обрала цивільну службу і к середині XIX ст. посідала досить значні посади. Так, випускник 1811 р. статський радник А.Ковалевський очолював катеринославську палату цивільного суду, генерал-майор Г.Яковлев (1821) – Полтавську контору державного майна, дійсний статський радник Дм.Кисельов (1823) – Полтавську казенну палату, дійсний статський радник О.Борзенко (1824) став ставропольським віце-губернатором. Близько 50 з них обрали педагогічну та наукову діяльність і досягли значних успіхів. Зокрема, одним з перших професорів Київського університету, а пізніше його ректором став випускник 1822 р. В.Цих, визначним професором цього університету був і Д.Цецурін. Професорами Петербурзької медико-хірургічної академії стали П.Савенко та М.Якубович, Московського університету – М.Капустін, Демидівського ліцею – Я.Калиновський тощо.

Найвищий рівень освітнього цензу серед губернського чиновництва, звичайно, мали викладачі Катеринославської гімназії, серед яких були випускники Петербурзької вчительської семінарії та Головного педагогічного інституту, Петербурзької духовної академії, Харківського, Петербурзького, Віленського та Пештського університетів, Рішельєвського ліцея, Петербурзької академії мистецтв. Всі вони були державними службовцями. Вчителі наук відносилися до IX кл., вчителі мов – до X кл., а вчи-

телі малювання – до XII кл.

Певні зміни в місцеве управління і склад управлінської еліти внесли реформи 60-70-х рр. XIX ст.: відміна кріпосного права, створення нових фінансових і судових установ, органів земського та міського самоврядування. В ході реформ відбулась децентралізація міністерств, були розширені права місцевих установ майже всіх відомств, що прискорило оперативність їх діяльності.

Губернатор залишався головою місцевої адміністрації, однак його компетенція децю звузилась: він втратив право «ревізії» судових справ, з його відання випав ряд установ, створених у 60-ті рр.: контрольні палати, губернські акцизні управління та ін. Губернське правління у зв'язку зі створенням земств у 1865 р. було звільнено від відносно другорядних адміністративно-господарських справ. Значно більшого значення набуває канцелярія губернатора.

Губернатор був головою до півтора десятка різних дорадчих установ губернії: присутствій, комітетів, комісій, які склалися з губернських чиновників, часто із залученням представників земського і міського самоврядування. До ряду присутствій міністерствами призначалися неодмінні члени в якості представників даного міністерства.

Ці дорадчі органи при губернаторі доповнювали діяльність губернського правління. Нерідко за допомогою деяких з них губернатор здійснював нагляд за новими пореформеними установами. Зокрема, за допомогою губернського у селянських справах присутствія (з 1889 р. – губернського присутствія) він наглядав за селянськими становими органами, губернського у міських справах (з 1892 р. – губернського у земських і міських справах) присутствія – за органами місцевого самоврядування тощо.

(продовження у наступному номері)

О.В.МОРОЗОВ

ФЛОТ МИТНОГО ВІДОМСТВА РОСІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Морозов Олег Вікторович – доцент кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Історичний досвід діяльності митних органів свідчить, що якісне та успішне виконання ними службових завдань, можливо лише в умовах функціонування збалансованої організаційної структури. Складна лінія митного кордону (нааявність крім сухопутної ділянки ще і морської) вимагає від держави спрямувати зусилля на розвиток морської складової митної системи. Історичний аналіз розвитку морської частини митної системи виступає важливою ланкою в дослідженні діяльності митних органів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Але зазначена наукова тематика залишається поза увагою дослідників і не знайшла відображення в сучасній вітчизняній історіографії.

Для вирішення наукової проблеми ми можемо спиратися на комплекс джерел, які складаються з нормативно-правових документів XIX ст., які визначили правовий статус і регламентували діяльність морських сил Департаменту митних зборів. В той же час, незважаючи на відсутність спеціалізованих історичних праць із вказаної проблематики доцільно використати наукові розвідки таких авторів як:

Вітчевський В.В. [2], Покровський С.А. [10], Капелова Ю.І [6], які в ґрунтовних дослідженнях з історії митної справи та політики акцентували увагу на морській контрабанді XIX-XX ст. і заходах боротьби з нею. У процесі розгляду динаміки зміни корабельного складу носіями безцінної інформації є спеціалізовані монографії з історії суднобудування, а також спеціальні довідники. Це дозволяє на основі комплексного аналізу зазначених джерельних та історіографічних позицій зробити перші кроки у дослідженні нової історичної проблематики.

У зв'язку з цим мета наукової статті полягає у висвітленні історико-правових аспектів функціонування флотилії Департаменту митних зборів Росії в другій половині XIX – на початку XX ст. та специфіки виконання служби з охорони морського митного кордону.

Одним із стратегічних завдань Департаменту митних зборів Росії впродовж XIX ст. завжди вважалась боротьба з таємним безмитним провозенням товарів через кордон – контрабандою, яка щорічно наносила державному бюджету величезні збитки.

Перші, дійсно державні заходи з охорони кордону у митному відношенні були здійснені імператором Миколою I, коли 5 серпня 1827 р. за пропозицією міністра фінансів Є.Ф.Канкріна, він прийняв рішення про створення Митної прикордонної варти «на твердых воинских началах» та надати їй військову організацію [9, 645]. Дії уряду сприяли тому, що в 1855 р. сума митних надходжень склала більше 30 млн. крб., тоді як у 1827 р. – ледве досягала 16 млн. [2, 223]. Але сформована державна структура мала значний недолік. Якщо на сухопутному кордоні кінні об'їзди та піші вартові достатньо ефективно боролися з порушниками митного кордону, то на морі контрабандисти діяли майже безперешкодно. Особового складу прикордонної варти вистачило лише на охорону прибережної смуги, особливо на Балтійському морі, де у 1860-і роки безмитний провіз товарів, головним чином із Східної Пруссії та Швеції сягнув катастрофічних розмірів.

Для виправлення ситуації на морському митному кордоні імператор Олександр II в 1868 р. видав Указ про створення Балтійської митної крейсерської флотилії, на яку покладалась охорона кордону «в митному, карантинному, політичному та поліційному відношеннях». Згідно Митного статуту 1892 р. суда митної флотилії були зобов'язані:

- оглядати усі суда і шлюпки рибалок, як ті що пристають до берега, так і ті, що виходять у море, затримувати їх у випадку провозу контрабанди;

- здійснювати посылну допомогу мореплавцям, потерпілим від корабельної аварії;

- охороняти викинуті штормом на берег судна, товари і інші речі, не допускаючи їх пограбування;

- стежити, щоб не були улаштовані фальшиві маяки, щоб ніхто не розводив на березі вогню, від початку і до закінчення навігації ближче 50-верстної відстані від законно улаштованого маяка. Морська прикордонна варта діяла в межах морської митної смуги – 3 морських милі (6556 метрів) від берега у море [12, 38].

Організаційно флотилія входила до складу Балтійського флоту та одночасно була підпорядкована, як і інші підрозділи прикордонної варти, Департаменту митних зборів Міністерства фінансів. Унаслідок відсутності у складі флоту відповідних типів суден для виконання специфічної служби у Великобританії терміново замовили сім 35-тонних парових яхт зі швидкістю в 10 вузлів (1 морський вузол = 1 морській милі – 1852 м.) та озброєних 87-мм гарматою. До складу команди входило – 2 офіцери та 11 нижніх чинів. Новозбудовані судна, отримали назви «Ласточка», «Лебедь», «Чайка», «Копчик», «Ньрок», «Кречет», «Гагара» і 14 вересня 1873 р. утворили перше з'єднання кораблів морської митної варти. У подальшому

митна флотилія поповнилась паровими крейсерами «Страж» і «Часовой» (зараховані у списки 26 жовтня 1874 р.) [1, 453]. Відразу після вступу в строй «Часовой» відправили по Маріїнській водній системі до Каспійського моря, де його поява прийшлася до нагоди, тому що при організації охорони митного кордону східного узбережжя прикордонники змушені були боротися з работоргівлею.

З 31 травня по 5 липня 1885 р. кораблі флотилії брали активну участь у рятувальних роботах на панцернику «Кремль», який наскочив на міліну в затоці Кунда. При цьому відзначились команди «Ласточки» і «Лебедя» (командири: капітан II рангу В.Ігнат'єв та лейтенант М.Кубе). Діями підлеглих керував безпосередньо начальник Балтійської митної флотилії капітан I рангу Гвардійського екіпажу В.Март'янов [7, 49].

В 1893 р. приступив до несення митної служби, розташований на Усть-Нарву, побудований в Нанті (Франція) прикордонний крейсер «Роксана». Слід відмітити характерну особливість кораблів прикордонної митної варти – озброєння їх виключно скорострільними гарматами малого калібру (37-57 мм). Таке озброєння диктувалось особливими умовами несення служби кораблями. На сухопутному кордоні часто контрабандисти вступали у збройні сутички із прикордонною вартою. На морі капітан судна – порушника, зустрівшись з добре озброєним кораблем митної варти, намагався як можна швидше покинути територіальні води. Для таких умов характерен наступний епізод. 9 грудня 1895 р., отримав агентурне повідомлення про підготовку контрабандистів на прорив через державний кордон, командир митного крейсера «Страж» штабс-капітан по адміралтейству Щелкунов вивів свій корабель у море на перехват. В 18.00 в двох милях на захід від Палангена (сучасне місто – Паланга) були помічені дві парусні шхуни. Головна шхуна порушник, помітивши митний крейсер, терміново покинула російські територіальні води залишивши другу шхуну із контрабандою на борту. На борту шхуни були знайдені 16 важких ящиків, в яких знаходились 17640 порцелянових ляльок вартістю 1632 карбованця 80 копійок [3, 23].

Окрім Департаменту митних зборів митна флотилія підпорядковувалась і Морському міністерству, яке відповідало за комплектацію команд митних крейсерів. Це було нелегкою справою, враховуючи небажання більшості кадрових офіцерів флоту виконувати обов'язки митників. Справа в тому, що в російському військовому флоті до 1907 року існувала так звана цензова система. Згідно цензової системи підвищення офіцера по службі залежало від визначеної законом кількості морських компаній,¹ у яких він приймав участь.

¹ Морська компанія – це визначений термін, коли бойовий корабель, або допоміжне судно флоту відносилось до першої лінії бойової готовності. Компанія як правило тривала з квітня до листопада. Від кількості компаній залежала і вислуга років у офіцерів і отримання нового звання.

Багатоступеневість та складність структури управління Департаментом митних зборів спонукали імператора Олександра III 15 жовтня 1893 р. виключити прикордонну варту із складу Департаменту митних зборів і утворити на її базі нову структуру – Окремий корпус прикордонної варті. Сам корпус залишався у розпорядженні Міністра фінансів, якому присвоювалося звання «Шеф прикордонної варті»[8]. Новим начальником прикордонників став статс-секретар С.Ю.Вітте, який приклав багато зусиль для розвитку прикордонної варті у тому числі морської.

Із створенням Окремого корпусу прикордонної варті парові яхти «Чайка», «Копчик» і шхуну «Зоркая» передали морському відомству, а всі інші прикордонні крейсери виключили з списків Балтійського флоту і сформували «Крейсерську флотилію Окремого корпусу прикордонної варті». Єдине командування флотилії було відсутнє. Кожний з крейсерів знаходився у підпорядкуванні командира однієї з бригад прикордонної варті, які несли охорону визначеної ділянки узбережжя. На Балтійському морі всі кораблі розподілили між Санкт-Петербурзькою, Ревельською, Аренбурзькою та Ризькою прикордонними бригадами. На Каспійському морі «Часовой» поступив у розпорядження командира Закаспійської бригади. Тепер за комплектування команд відповідає Управління корпусу, при цьому матроси набирались з новобранців прикордонної варті, а командири кораблів призначались з числа офіцерів флоту звільнених у відставку чи тих, хто добровільно перейшли до військово-морського флоту. Більшість спеціалістів (боцмани, кирманічи, машиністи) служили по вільному найму.

На початку ХХ ст. внаслідок збільшення товарообігу великого значення набули порти Одеса та Новоросійськ. Для організації морської прикордонної та митної охорони на Чорному морі Міністерство фінансів за особистим розпорядженням С.Ю.Вітте у 1900 р. включило до складу флотилії крейсери «Ястреб» і «Ворон», побудовані в Одесі на верфі Товариства «Белліно-Фендеріх»[5, Т.2, 456]. Основними зонами патрулювання чорноморських прикордонних крейсерів були підходи до акваторії Одеського порту, Керченська протока, Дунайське гирло.

Слід відмітити характерну особливість прикордонної служби того часу. Це захист в першу чергу митного кордону та боротьба з контрабандою. Інформація про контрабандні операції, що планувалися, до того ж за добру грошову винагороду, регулярно надавалась спеціальними агентами з числа контрабандистів. І тому від прикордонних крейсерів вимагалось лише точно та своєчасно вийти в місце перехвату судна порушника з контрабандним товаром. Так 17 серпня 1901 р. крейсер «Лебедь» (командир В.Севастьянов) використовуючи агентурну інформацію в районі острова Моон (Ризька затока) затримав вітрильник «Лео», на борту якого знайшли 45 діжок контрабандного спирту варт-

істю 1130 карбованців 39 копійок [4, 23].

Успішні дії морських прикордонників змусили Міністерство фінансів виділити кошти для оновлення корабельного складу флотилії. В 1904 р. останні, що залишилися в строю парові яхти «Ласточка» і «Нырок» вивели з експлуатації і продали з торгів. Замість них увійшли до складу флотилії однотипні парові крейсери «Кондор» та «Беркут»[11, 332]. Планувалось розгорнути будівництво крейсерів за цим проектом також для Каспійського моря, але російсько-японська війна 1904-1905 рр. змусила відкласти ці заходи на невизначений термін. Після закінчення війни у 1906 р. Морське міністерство передало митній флотилії міноносці № 101 (у минулому «Котлин»), №105 («Ляхта»), мінний крейсер «Абрек». Відразу після прийняття до складу митної флотилії кораблі включились до несення служби.

У грудні 1912 р. в списках кораблів митного відомства з'явився новий крейсер – «Ястреб», збудований «Обществом Николаевских заводов и верфей». Будувался «Ястреб» за зразком «Кондора» і «Беркута», але замість парових машин на ньому встановили два шестициліндрових дизеля виробництва петербурзького заводу «Л.Нобель». Проект їх установки виконав молодший суднобудівник Миколаївського військового порту капітан В.Є.Карпов. Таким чином «Ястреб» став першим теплоходом (судно яке оснащено двигунами внутрішнього згорання) на Чорному морі. 17 вересня 1913 року крейсер у Севастополі відвідав Голова Ради міністрів і міністр фінансів В.М.Жоковцев, а через два дні – прибувший з Лівадії Микола II. З цього приводу часопис «Теплоход» писав: «19 сентября 1913 года Государь Император осчастливил своим осмотром крейсер пограничной стражи «Ястреб», причем Его Императорское величество, подробно ознакомившись с установленными на крейсере двигателями Дизеля, изволил обратить особенное внимание на быстроту пуска в ход двигателей, а также на быстроту перемены хода с переднего на задний». Далі читачам повідомлялось: «Ввиду благоприятных результатов испытаний крейсера предполагается заказать для Пограничной стражи еще три моторных крейсера подобного же типа, причем наиболее вероятным строителем новых судов называют завод Добровых и Набгольц в Нижнем Новгороде». На жаль ці плани не здійснилися і «Ястреб» залишився останнім кораблем, побудованим для крейсерської флотилії митного відомства.

На 1 січня 1914 р. балтійські крейсери митного відомства базувались наступним чином: «Страж» і «Беркут» – у Ревелі, «Орел» і «Кондор» – в Ризі, «Роксана» – у Нарві, «Абрек» – у Ліваві. На Чорному морі паровий «Ястреб» і «Коршун» базувалися на Одесу, «Ворон» – на Керчь, а дизельний «Ястреб» на Батум. З початком першої світової війни всі кораблі Окремого корпусу прикордонної варті мобілізували і зарахували до складу Балтійського та Чорноморського флотів в якості посильних і портових суден. Всі вони

пройшли скрізь військові випробування і лише «Страж» загинув в жовтні 1916 р. внаслідок навігаційної аварії. Подальша доля прикордонних крейсерів склалася по різному. У квітні 1918 р. при евакуації кораблів Балтійського флоту з портів Фінляндії та Естонії «Кондор» і «Беркут» були захоплені фінами у м. Б'єрнеборг (сучасне м. Порі). «Орел» і «Роксана» пережили громадянську війну та у 1928 р. були передані «Рудметалторгу» для розбирання на метал. «Абрек» продовжував службу у якості посильного судна і був зданий на злом лише у 1948 р.

На Чорному морі моторгній крейсер «Ястреб» був затоплений білогвардійцями при відступі в порту Єйська. Крейсер «Ворон» отримав у січні 1920 р. нову назву СК.59 і після капітального ремонту корабель використовувався як посильний, але 25 січня 1921 р. затонув під час шторму в районі Анапи.

Паровий крейсер «Ястреб» 14 лютого 1920 р. увійшов до складу Морських сил Чорного моря РРФСР в якості посильного судна, пройшов громадянську війну та у 1932 р. був переведений у клас пожежного пароплава військового порту Севастополя, де 28 червня 1942 р. загинув. На Каспійському морі ветеран крейсерської флотилії «Часовой» продовжував службу у якості гідрографічного судна до 1922 р. 1 січня 1932 р. отримав нову назву «Сирена», а 14 лютого 1940 р. внаслідок повного матеріального зносу зданий на злом. Таким чином на початку 1940-х років останні кораблі митного відомства припинили своє існування [5, Т.4, 543].

З середини 1920-х років роль і функції митних органів в СРСР значно звужуються. Головну функцію з охорони державного кордону і боротьби з контрабандою було передано до прикордонних військ ОДПУ та її складової – морської прикордонної охорони ОДПУ. Ця структура мала у своєму складі і спеціальне суднобудувальне конструкторське бюро № 5, яке вело проектування спеціалізованих кораблів для охорони морської ділянки держкордону.

За 60-річну історію свого існування крейсерська флотилія митного відомства повністю виправдала своє призначення. Цей історичний досвід переконливо довів, що така державна структура як митні органи для ефективного виконання своїх функцій повинні мати збалансовану структуру в залежності від специфіки митного кордону. В той же час історія існування морських сил Департаменту митних зборів свідчить про доцільність уніфікації законів, які регламентують виконання служби на морській ділянці митного кордону з військово-морськими статутами. Аналіз суднобудівної політики Міністерства фінансів, щодо поповнення корабельного складу митної флотилії дозволяє стверджувати про недоцільність існування самостійної програми суднобудування. Всі кроки в цьому напрямку раціонально було б робити в контексті загальнодержавних суднобудівних програм. Це дозволило б максимально уніфікувати і відповідно здешевіти матеріально-технічне утримання корабельного складу та спростити кадрову підготовку особового складу митної флотилії.

Додаток

Список кораблів Департаменту митних зборів Росії 1873-1914 рр.

№	Назва судна	Водовміщення (т.)	Потужність силової установки (к.с.)	Швидкість ходу (вузли)	Озброєння кількість гармат/калібр (мм)
1	«Ласточка»	35	45	10	1/87
2	«Лебедь»				
3	«Чайка»				
4	«Копчик»				
5	«Нирок»				
6	«Кречет»				
7	«Гагара»				
8	«Зоркая»	40	75	11	1/87
9	«Страж»	230	300	11	1/87
10	«Часовой»				
11	«Роксана»	157	600	12	2/37
12	«Орел»	125	250	12	2/37
13	«Ястреб» 1900 р. «Ворон»	60	150	9	1/75
14	«Коршун»	100	225	8	2/37
15	«Кондор»	322	1200	13,5	4/47, 2/37
16	«Беркут»				
17	Міноносці: «Котлин»	67,5	450	14,5	2/37
18	«Лахта»	73,5	550	15,8	2/37
19	«Абрек»	620	5000	21	1/75
20	«Ястреб» II	370	1500	15	4/57, 2/37

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будиловский И.В. Военные флоты иностранных государств и России. Морская справочная книжка на 1891 г. — СПб.: Кронштадтская типография, 1891.-765 с.
2. Витчевский В.В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времени Петра Великого до наших дней. — СПб.: Типография Вульфа, 1909.- 364 с.
3. Вестник финансов, промышленности и торговли.-1896.-№ 1.-С.20-24.
4. Вестник финансов, промышленности и торговли.-1901.-№9.-С.20-24
5. История отечественного судостроения: В 5 томах. — СПб.: Судостроение, 1996.-Т.2.-462 с., Т. 4.-567 с.
6. Капелова Ю.И. О таможенной войне между Россией и Германией в начале 90-х годов XIX века //Труды Горьковского пединститута им. М.Горького. — Т.XVIII. — Исторический сборник.-Горький, 1956.- С. 258-267.
7. Мельников Р.М. Первые броненосные корабли русского флота //Судостроение.-1976.-№ 12.-С.47-50.
8. Министерство финансов 1802-1902.-СПб.:Статистическое отделение министерства финансов, 1902.-321с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — СПб.: Издательство Его Величества Императорской Канцелярии, 1830.-Т.II., № 1282.-845 с.
10. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя политика России.-М.: Соцэкгиз, 1947.-711 с.
11. Судовой список 1904 года. — СПб.: Главный морской штаб, 1904.-623 с.
12. Энциклопедический словарь.- СПб.: Брокгауз, 1898.-Т.XXIV.-754 с.

Р.В.МАРЧЕНКО

З ІСТОРИОГРАФІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ 90-х рр. ХХ ст.

Марченко Руслан Володимирович - аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Дванадцятирічний поступ незалежної України, прагнення Українського народу втілити в життя свою споконвічну мрію про розбудову власної державності, самостійний національний і культурний розвиток висунули в число нагальних наукових проблем завдання прискіпливого аналізу нашого недалекого минулого, врахування його уроків. В ньому – корені багатьох проблем нового тисячоліття (в тому числі і пояснення прагнення деяких політичних сил внести зміни до Основного Закону держави) вирішення яких, отже, неможливо без знання їх витоків. У зв'язку з цим, як ніколи, важливо активізувати історичні дослідження, зосередити увагу науковців на вивченні тих проблем, які особливо пов'язані з вирішенням розбудови незалежності України. До останніх, безумовно, належить і питання історії та історіографії конституційного процесу в Україні.

Незважаючи на велику значимість конституційного процесу в Україні 90-х років ХХ ст., історичні аспекти розробки і прийняття Основного Закону 1996 р. поки що не відображені належним чином. А проблема історіографії конституційного процесу у

вітчизняній науці взагалі не розроблена. Це пояснюється своєрідністю об'єкту дослідження, насамперед, відсутністю усталених і загальноновизнаних оцінок, політичною заангажованістю деяких українських історіографів, браком часу, що дозволив би напрацювати відповідні висновки. Відразу зазначимо, що ґрунтовних узагальнюючих та монографічних праць, присвячених історіографії конституційного процесу в Україні новітньої доби немає. А із вузівських підручників, що містять історіографічну довідку з окресленої проблеми, по суті, можна відзначити лише * колективну працю під керівництвом А.Г.Слюсаренка [26], однак і вона не може розраховувати на високу оцінку з огляду на її стислість.

Історіографії історії прийняття нової Конституції України присвячено окремих розділ кандидатської дисертації В.П.Авсеєвича [1, 4-6], деякі аспекти цієї проблеми висвітлені в кандидатських дисертаціях В.І.Чмихової [36, 4-6] та Н.А.Дроботенко [4, 4-8]. В.П.Авсеєвич відзначає, що різні аспекти конституціоналізму були в першу чергу предметом уваги політологів і правників. Науковому осмисленню конституційного процесу передували газетні та

журнальні публікації, виступи на наукових конференціях; згодом з'явилися статті та брошури. Однак ці дослідження позбавлені узагальнень, мають ряд суттєвих неточностей, прогалин тощо [1, 4]. В.П.Авсевич підкреслив внесок у дослідження конституційного процесу В.Литвина, А.Слюсаренка, М.Томенка, С.Кульчицького, О.Гараня, В.Піховська, О.Бойка, Н.Теплоухової, Ю.Шемшученка та ін., проаналізувавши їхні праці [1, 4-6]. Заслугою В.П.Авсевича є й обґрунтування хронологічних меж та періодизації конституційного процесу.

В.І.Чмихова досить детально розкрила структуру та процедуру роботи парламенту, в т. ч. й щодо прийняття нової Конституції України, виділивши внесок у дослідження даної проблеми В.Литвина, В.Шапавала, В.Опришка, Ю.Шемшученка [36, 4-6]. Дослідниця проаналізувала праці М.Михальченка, В.Кременя, В.Андрущенко, Д.Табачника, В.Ткаченка, відзначивши, що конституційний процес розглядається ними у філософсько-політологічному ключі [36, 5].

Н.А.Дроботенко відзначає, що з середини 90-х рр. ХХ ст. з'явився цілий ряд навчальних посібників і підручників, складові частини яких стосуються прийняття нової Конституції України, проте вони не можуть претендувати на повне розкриття проблеми. Дослідниця акцентує увагу на типових недоліках в історичних працях [4, 4].

Враховуючи важливість і водночас нерозробленість проблеми історіографії конституційного процесу в Україні новітньої доби, необхідно приділити увагу, насамперед, тій літературі, яка не була проаналізована науковцями, в тому числі й вищенаведеними. До таких праць належать підручники та посібники з історії України та правничої тематики.

Отже, прагнучи досліджувати наукові проблеми, що пов'язані з розбудовою нашої держави, розглянемо історію прийняття нової Конституції в новітній літературі – деякі вузівські підручники та посібники з вітчизняної історії та права, вирішивши завдання щодо створення узагальнюючої картини результатів дослідження українського конституціоналізму та виділення головних аспектів даної проблематики у працях відомих учених. З огляду на величезний внесок В.Литвина у дослідження конституційного процесу, аналізу його доробку буде присвячено окрему наукову статтю.

Історії прийняття нової Конституції України новітні посібникова та підручникова література присвятила явно недостатню увагу. Дослідники здебільшого акцентують увагу на хронологічно-подійному процесі, що бере свій початок із Декларації про державний суверенітет України і закінчується 28 червнем 1996 р. Майже повністю відсутні глибокі аналітичні висновки різних проектів Конституції, не показано ролі державних діячів на заключному етапі прийняття Основного Закону, наявна бідність хрестоматійного матеріалу.

Коротенькими розповідями характеризують головні події з історії прийняття Конституції України А.Г.Слюсаренко та М.В.Томенко, що, правда, історію прийняття Конституційного Договору між Верховною Радою та Президентом України подано лише загальною фразою: «Більш як піврічна парламентська та суспільно-політична дискусія завершилася підписанням Конституційного Договору...» [11, 282]. Разом із тим ці дослідники аналізують текст проекту нової Конституції України, відзначивши зміни в бік демократизації змісту Основного Закону під час парламентської дискусії та особливо після прийняття проекту Конституції у першому читанні, що сталося 4 червня 1996 р. [11, 282].

У навчальному посібнику з історії України, що підготовлений авторським колективом під керівництвом доктора історичних наук Р.Д.Ляха, процес прийняття Основного Закону викладено стисло, увесь матеріал про цю визначну подію новітньої вітчизняної історії займає менше сторінки [7, 343-344]. До того ж у тексті є помилки: «Оскільки в червні термін дії Конституційної угоди вийшов, Л.Кучма підписав указ про винесення проекту Конституції на всенародне обговорення» [7, 344]. В дійсності ж Конституційний Договір був чинним до прийняття нової Конституції України [14, 4]. Крім того, у червні 1996 р. Л.Д.Кучма своїм указом проголосив проведення всеукраїнського референдуму, на якому громадяни України мали б затвердити текст нової Конституції: «Провести 25 вересня 1996 р. всеукраїнський референдум з питань прийняття нової Конституції України... Включити до бюлетеня для таємного голосування таке запитання...» Чи затверджуєте Ви текст нової Конституції України?» [32, 6], а не виніс на всенародне обговорення, як про це твердить авторський колектив на чолі з Р.Д.Ляхом.

Довге неприйняття нового Основного Закону С.В.Кульчицький пояснює не гострою боротьбою верхівки за кілька принципових моментів (поділ влади, власність, мова, символіка, статус АРК), а прагненням деяких політичних діячів загальмувати перехід до демократичного устрою, зберегти тоталітарний режим [9, 437]. На жаль, у посібнику з історії України, підготовленому авторським колективом під керівництвом Ю.Зайцева питання конституційного процесу взагалі опущено [6].

Довідник «Історія України ХХ ст.» за редакцією академіка П.П.Панченка, розкриваючи державотворчі процеси в Україні в умовах незалежності, подає коротеньку хронологічну таблицю конституційного процесу [10, 139]. На жаль, у цій праці немає ніякого аналітичного матеріалу, не з'ясовано, навіть, значення прийняття Основного Закону.

Історики В.А.Гречко та О.Н.Ярмиш, ведучи мову про розбудову незалежної України, також лише оглядово висвітлювали процес прийняття нової Конституції, допустивши кілька помилок: «В цей час політична боротьба настільки загострилося, що прези-

дент оголошує про призначення на вересень 1996 р. референдуму з приводу довіри до органів влади» [3, 126]. В дійсності на цей час планувався всеукраїнський референдум з питань прийняття нової Конституції.

О. Д. Бойко характеризує початковий етап державотворення (1991 – перша половина 1994 р.) як кризовий, що негативно відбилосся і на конституційному процесі. Як наслідок – загальна невизначеність у розподілі владних функцій і повноважень, що зумовила тотальну безвідповідальність на всіх рівнях [2, 496].

У підручнику за редакцією Г. Д. Темка та Л. С. Тупчієнка обґрунтовується укладення Конституційного Договору з метою реформування моделі державної влади, закріплення в Україні президентсько-парламентської форми правління, оскільки існуюча до того «деформована державна система – одна з основних перешкод на шляху припинення руйнівних процесів, які призвели до занепаду економіки, інтелектуального та духовного життя, наступу злочинності, зuboжіння населення» [8, 455-456].

Значення Конституційного Договору підкреслюється у підручнику за редакцією Б. Д. Лановика: «Конституційна угода дозволила створити виконавчу владу спроможну діяти адекватно сучасній ситуації, позбавивши її непридатних їй управлінських функцій, прискорити конституційний процес» [22, 492].

І. Г. Оніщенко розглядає укладення Конституційного договору як вихід із владної кризи, що надало новий імпульс конституційному процесові [27, 151]. На жаль, але опис подій заключного етапу прийняття нового Основного Закону цим автором викладено поверхово, не пояснено і феномен «конституційної ночі». І. Г. Оніщенко з цього приводу лише зазначає, що тогочасні умови вимагали якнайшвидшого прийняття Конституції. Тому Верховна Рада вирішила працювати у режимі одного пленарного засідання аж до остаточного прийняття документа найвищої юридичної сили [27, 151].

У посібнику з політичної історії ХХ ст. (керівник авторського колективу В. Ф. Салабей) [30] пояснюються причини довгого неприйняття нової Конституції України. Головна з них – прийняття нового Основного Закону означало найглибшу політичну реформу, до чого комуністично-радянська номенклатура ще не була готова, тому конституційний процес затягнувся [30, 132].

В. Д. Мирончук та Г. С. Ігошкін пояснюють винесення проекту Конституції України на референдум необхідністю отримати надійну законодавчу базу для подальшого просування держави шляхом реформ, однак цей президентський крок загострив відносини між виконавчою та законодавчою гілками влади [24, 290].

В. Семенко та Л. Радченко застерігають від введення в Україні парламентської форми правління: «Накладання парламентської системи на суспільство, якому не вистачає передумов демократії, –

чесної бюрократії, середнього класу, міцних морально-етичних підвалин, поваги до законів, може привести до беззаконня й анархії» [34, 465]. Було б добре, щоб цю думку врахували українські політики сьогодення при внесенні змін до Основного Закону України, не поспішаючи з істотним обмеженням повноважень Президента України.

Історія українського конституційного процесу новітньої доби відображена також і в доробку представників вітчизняної правничої школи. Відразу ж відзначимо, що й останні у своїх працях переважно оглядово окреслили прийняття Основного Закону, наявна низка недоліків, частина питань не висвітлена. Однією із помітних праць є «Конституція незалежної України» [16]. Цінною у ній є оцінка Декларації про державний суверенітет: вона є «основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод» [16, 58].

На теоретичному рівні Л. Юзьков і С. Головатий розкривають суть, зміст і порядок підписання Конституційного Договору. Автори обґрунтовують потребу застосування такого документа і в нашій державі: «Як свідчить досвід, потреба в укладенні Конституційних договорів виникала у країнах, які перебували на переломному (перехідному) етапі свого розвитку... За таких умов Україна має унікальні можливості для досить широкого використання Конституційного Договору для виходу з кризової ситуації» [15, 4]. Український правник С. Л. Лисенков у своїй праці [23] лише кількома реченнями описує конституційний процес в нашій державі новітньої доби. Більше того, авторське формулювання: «Певний час роль Конституції фактично відігравав Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України» [23, 28], не є бездоганим. Адже відомо, що вищезазваний документ врегулював питання лише організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування, не регламентуючи прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, які й надалі визначалися Конституцією 1978 р. Крім того, остання була чинною і в питаннях, що стосувалися державної і місцевої влади, в тій частині, що узгоджувалася з Конституційним Договором [14, 4].

Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні відображені у навчальному посібнику «Правознавство» за редакцією В. В. Копейчикова [31]. Однак у цій праці дуже мало історичного матеріалу, який подається лише опосередковано. Наприклад, лише тільки перераховані через перше, друге, третє основні віхи з історії прийняття нової Конституції України, без будь-яких коментарів, пояснень та доповнень. Та й прийняття самого документа найвищої юридичної сили подається лише як констатація факту: «Конституцію України було прийнято Верховною Радою України на п'ятій сесії 28 червня 1996 р.» [31, 125].

У праці П. П. Музиченка «Історія держави і пра-

ва України» процес прийняття Конституції України подано коротко у хронологічній послідовності [25,631-634]. Але відразу ж привертає увагу кілька недоліків цього видання. Наприклад, читаємо: «Після виборів Президента і нового складу Верховної Ради України почала діяти нова Конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади» [25,631]. Але відповідно до парламентського рішення від 20 вересня 1994 р. до цієї комісії Верховна Рада і

Президент делегували по 15 членів, Верховна Рада Автономної Республіки Крим – 1, суди і Генпрокуратура – 7. Очолили комісію на правах співголів Президент України Л.Д.Кучма і Голова Верховної Ради України О.О.Мороз [13,8-9]. Як бачимо, ні про яке представництво лише від двох гілок влади не може бути й мови. П.П.Музиченко наводить гіпотетичні припущення, які, як на наш погляд, принижують український парламент: «загроза розпуску Верховної Ради змусила народних депутатів в ніч з 27 на 28 червня 1996 року прийняти Конституцію України» [25,633], оскільки жодних юридичних підстав для розпуску Верховної Ради не було. Продовжував би працювати український парламент і у випадку затвердження народом тексту Основного Закону, що чітко зазначалося у перехідних положеннях документа найвищої юридичної сили, проект якого глава держави виніс на всеукраїнський референдум [18,7].

П.П.Музиченком зроблені вірні висновки про значення ухвалення Основного Закону: «Прийняття Конституції України мало величезне історичне значення, оскільки була підведена юридична база під державність українського народу. За оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, Основний Закон України належить до найбільш демократичних у світі» [25,634].

В.С.Кульчицький та Б.И.Тищик продовжують думку П.П.Музиченка, що Конституцію було прийнято лише після оголошення референдуму: «Тільки тоді парламентарі спромоглися для загального добра переступити через власні амбіції та переконання» [21, 288]. До них приєднується і В.О.Котюк: «Лише у 1996 р. після бурхливих дебатів під тиском Президента України 28 червня була прийнята нова Конституція України» [20, 76]. Ця ж думка повторюється і в навчальному посібнику з історії держави і права України за редакцією А.С.Чайковського: «Загроза розпуску Верховної Ради змусила народних депутатів у ніч з 27 на 28 червня 1996 р. прийняти Конституцію України [5, 373].

Таким чином, у сучасній історіографії поширена набуває думка, що Верховна Рада неспроможна була прийняти Конституцію і лише відповідний указ Президента України стимулював цей процес. Але тут українські дослідники забувають, що згідно з рішенням Конституційної комісії планувалося, що у парламенті буде лише узгоджено текст Основного

Закону між сторонами, що підписали Конституційний Договір з наступним затвердженням його всенародним голосуванням. Це чітко записано в преамбулі проекту Конституції, який був переданий у березні 1996р. Конституційною комісією в український парламент: «Ми, український народ...затверджуємо цю Конституцію – Основний Закон України» [18,3]. Це ж положення містилося і в проекті Основного Закону, узгодженого між представниками Президента України, Верховної Ради України, Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України [19,3]. Навіть, 27 червня 1996 р. Верховна Рада, тобто за день до прийняття Основного Закону, не виключала можливості прийняття Конституції референдумом, про що свідчить прийнята того ж дня парламентська постанова [33,2]. А формулювання «Верховна Рада України від імені Українського народу... приймає цю Конституцію – Основний Закон України» [17,3] з'явилося аж вранці 28 червня 1996 р., перед прийняттям парламентом документа найвищої юридичної сили у третьому читанні. Отож, чи варто звинувачувати Верховну Раду у неспроможності прийняти Конституцію, оскільки попередньо планувалося, що Основний Закон буде прийнято всенародним голосуванням, наслідуючи більшість республік колишнього СРСР.

Ряд видань дніпропетровських авторів підготовлені з істотними недоліками. Наприклад, у посібнику з основ правознавства під загальною редакцією А.В.Г-рабильникова повноваження Президента України та місцевого самоврядування виписані за Основним Законом 1978 р., а через кілька сторінок – повноваження Верховної Ради, Кабінету Міністрів та місцевих державних адміністрацій уже на основі Конституції 1996р. [29, 60-95]. А в посібнику під загальною редакцією П.С.Авраменка історію конституційного процесу в Україні 90-х рр. XX ст. викладено лише трьома розповідними реченнями [28, 45]. г.

Завідувач кафедри конституційного права Харківської юридичної академії, імені Ярослава Мудрого Ю.М.Тодика цілий параграф в одній із своїх праць [35, 83-100] присвячує розвитку конституційного процесу в Україні. У ній автор детально розповідає про внесення змін до Конституції 1978 р. протягом перших років незалежності, про діяльність Конституційної комісії, глибоко характеризує концепцію нової Конституції та декілька проектів Основного Закону, підсумовує результати всенародних обговорень проектів Основного Закону України.

Щодо оцінки Конституційного Договору, то українські правники здебільшого солідарні з істориками. Так на думку Л.Касинюка, Конституційний Договір – це вихід із конституційної кризи 1995 р., який прискорив прийняття нового Основного Закону України [12, 8].

На завершення підіб'ємо підсумки:

1)Стан досліджень конституційного процесу в Україні є незадовільним. Поки що немає жодної

праці в якій би історія прийняття нової Конституції була б описана ґрунтовно й виважено. На жаль, нині в дослідженнях наявна велика кількість «білих плям», перекручень, замовчувань та помилок.

2) Досить схематично і побічно висвітлено прийняття Основного Закону на заключному етапі. Тут дослідники відбулися хронологічно-подійними описами з коротенькими коментарями, а то й без них.

3) При з'ясуванні аспектів навколо Конституційного Договору, багато дослідників припускаються помилок, говорячи, що цей документ втрачає чинність через рік після його прийняття. Загально визнано, що Конституційний Договір відіграв роль Малої Конституції, прискорив прийняття нового Основного Закону України.

4) Децю перебільшено роль у прийнятті Основного Закону України глави держави. Автори багать-

ох видань підкреслюють, що саме під його тиском було прийнято Конституцію. Разом з тим замовчується значення у конституційному процесі дій інших державних діячів, у тому числі і Голови Верховної Ради України О.О.Мороза.

5) Звинувачення у неспроможності і недієздатності українського «парламенту» є безпідставними, особливо з огляду на те, що саму Конституцію спочатку передбачалося затвердити на референдумі, на що й була націлена преамбула проекту Основного Закону.

Українським ученим уже в недалекій перспективі необхідно створити ґрунтовні узагальнюючі та монографічні праці щодо конституційного процесу 90-х років ХХ ст., підготувати спеціальні наукові підручники та посібники, детально проаналізувати наявний доробок з проблеми українського конституціоналізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авсеєвич В.П. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990-1996 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. — Запоріжжя: ЗДУ, 2002. — 19с.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студ. вузів — К.: Академія, 1999. — 568 с.
3. Гречко В.А., Ярмиш О.Н. Історія України. Всесвітня історія ХХ ст.: Навч. посібник для абітурієнтів, студентів та курсантів.- Харків: У-т внут. справ, 1997. — 264 с.
4. Дроботенко Н.А. Реорганізація та утворення державних органів влади в Україні (1990-2000 рр.): Історичний аспект: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. — К: КНУ, 2002. — 19 с.
5. Історія держави і права України: Навч. посібн./За ред. А.С.Чайковського та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 384 с.
6. Історія України /Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами.-Львів: Світ, 1998.-488 с.
7. Історія України: Навч. посібник для студентів неісторичних спеціальностей /Керівник авт. кол. Р.Д.Лях — Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.- 396 с.
8. Історія України: Посібник /За ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. — К.: Академія, 2001. —480с.
9. Історія України: нове бачення: У 2 т. /Під. загаль, ред. В.А. Смолія. — Т.2 — К.: Україна, 1996.-494с.
10. Історія України ХХ ст.: Для тих, хто готується до іспитів /За ред. П.П.Панченка. — К.: Ніка — Центр, 1999. — 160 с.
11. Історія української Конституції /Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. — К.: Право, 1997.-464 с.
12. Касинюк Л.А. Основи конституційного права України. — Харків: ООО «Офсет», 1999.-192 с.
13. Коментар до Конституції України /Голова ред. кол. В. Ф. Опришко. — 2-ге вид., випр. й доп. — К.: І-т законодавства ВРУ, 1996. — 382 с.
14. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» //Голос України. — 1995. — 10 червня. — С. 3 — 4.
15. Конституційний процес. Конституційний закон про державну владу та місцеве самоврядування в Україні.-К.: Право. Укр. Правнич. Фондація, 1995. -74 с.
16. Конституція незалежної України: У 3 кн. /Під. загаль, ред. С.Головатого. — Кн. 1: Документи, коментарі, статті. -К.: Право Укр. Правнич. Фондація, 1995. -398 с.
17. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К: Право. Укр.. Правнич. Функція, 1998. — 56 с.
18. Конституція України: Проект, схвалений Конституційною комісією України 11 березня 1996 року // Україна молода. — 1996. — 29 березня. — С. 3-7.
19. Конституція України: Проект, узгоджений між представниками Президента України, Верховної Ради України, Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України, в редакції від 24 лютого 1996 року //Правда України. — 1996. — 7 березня. -С. 3-4.
20. Котюк В.О. Основи держави і права: Навч. посібн. — 3-тє вид. доп. і перероб. — К.: Атіка, 2001. -432с.
21. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навч. посібн. — К.: Атіка, 2001.-320с.
22. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Історія України: Навч. посібн./За ред. Б.Д.Лановика. — 2-ге вид., перероб. -К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — 574 с.
23. Лисенков С.Л. Конституція України: Матеріали до вивчення-К.: Либідь, 1997.-160с.
24. Мирончук В.Д., Ігошкін В.С. Історія України: Навч. посібн. — К.: МАУП, 2001. — 328 с.
25. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посібник. — К.: Знання, 1999. — 662 с.

26. Новітня історія України (1900- 2000): Підручник для студ. істор. спец, вузів / Автори А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев та ін. — К.: Вища пік., 2000 — 663 с.
27. *Оніщенко І.Г.* Історія України: Навч. посібн. — К.: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. та бізнесу, 1999. — 162 с.
28. Основи правоведення / Под общ. ред. П.С.Авраменко. — 2-е изд. — Днепропетровск: Центр экон. образов., 1998. — 216 с.
29. Основы правоведения: Учебн. пособ. / Под общ. ред. А.В.Грабильникова. -Днепропетровск: ДГУ, 1996. — 212 с.
30. Політична історія ХХ ст.: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дісц. / Кер. авт. кол. В.Ф.Салабей. -К.: КНЕУ, 2002. — 156 с.
31. Правознавство: Навч. посібник / За ред. В.В. Копецькічкова. — К.: Юрінком Інтер, 1998. -480с.
32. Про проведення всеукраїнського референдуму з питань прийняття нової Конституції України: Указ Президента України від 26 червня 1996р. // Урядовий кур'єр. — 1996. -4 липня. — С. 6.
33. Про процедуру продовження розгляду проекту Конституції України у другому читанні: Постанова Верховної Ради України від 27 червня 1996р. // Голос України. -1996.-29 червня.-С. 2.
34. *Семененко В., Радченко Л.* Історія України з прадавніх часів до сьогодення: Навч. посібн. / За ред. М.І.Бондаренка. — 2-ге вид., випр. та доп. — Харків: Торсінг, 2000. -496с.
35. *Тодыка Ю.Н.* Конституція України: проблеми теорії й практики. -Харьков: Факт, 2000. — 607 с.
36. *Чмихова В.І.* Діяльність Верховної Ради України в умовах незалежності (березень 1990 — січень 2000 рр.): Автореферат на здобуття наукового ступеня к. і. н. — Львів: ЛНУ, 2001.-20с.

В.І.СИЛАНТЬЄВ

ДЕРЖАВНА І ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА СВЯТКОВІСТЬ ТА ОБРЯДОВІСТЬ В АНТИРЕЛІГІЙНИХ ВИДАННЯХ РАДЯНСЬКИХ АВТОРІВ 20-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Силантьєв Василь Іванович — докторант кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», кандидат історичних наук

В останні роки помітно збільшилась кількість праць вітчизняних дослідників, в яких розкривається сутність та динаміка політичних і духовно-культурних змін, що відбувалися в українському суспільстві за часів боротьби органів Радянської влади проти релігії та Православної церкви. Боротьби, що супроводжувалась заходами з підризу підвалин економічного існування Церкви, пограбуванням храмів і монастирів, репресіями проти духовенства.

Одним з напрямків цієї широкомасштабної роботи було витіснення церковно-релігійних та запровадження радянських свят, обрядів та звичаїв. Процес цей знайшов висвітлення в працях радянських авторів 20-х рр. минулого століття, що майже не піддавались науковому аналізу та оцінці на рівні спеціальних історіографічних публікацій. Мета даної статті — проаналізувати найбільш типові, хоча й неоднакові за жанром

згадані публікації, щоб частково доповнити історіографію проблеми, яка тільки формується.

Відповідна література представлена переважно брошурами та статтями, що видавались головним чином російськими видавництвами «Московский рабочий», «Госиздат РСФСР», «Пролетарий», «Красная Новь», «Безбожник», а потім розповсюджувались в Україні. В загальному плані шкідливість релігії автори вбачали в тому, що вона заважає і навіть перешкоджає реалізації планів соціалістичного будівництва, «отвлекает внимание трудящихся от земли к небу, выступает против всех начинаний Советской власти», є «остервенелым врагом советской науки, культуры, знания, коммунистического просвещения», а релігійні організації «выполняют фактически роль антисоветских контрреволюционных партий» [1, 5-6]. Стверджувалось також, що боротьба проти релігії є невід'ємною складовою

класової боротьби і повинна поєднуватись з боротьбою за підвищення культурного рівня народних мас [2, 6], проти «старого, релігійного быта, за новий быт» [3, 3].

Наполегливо доводилась шкідливість і навіть небезпечність церковно-релігійних свят, обрядів та звичаїв. На думку окремих авторів, релігійні свята мають «организующее значение для церковных организаций ...», об'єднують, сплачують ряди веруючих вокруг церковных вождей, верхушек, принадлежности которых к врагам рабочего класса и крестьянства не подлежит сомнению» [4, 12]. Підкреслюючи характерні риси подібних свят – «безделье, обжорство, пьянство, веселье, связанное с любовью и хулиганством» – автори закликали робітників і селян відмовлятися від їх святкування, тому що вони «препятствуют проникновению нового быта в деревню ...», тяжело отражаются не только на хозяйстве крестьянина, но и на его здоровье ..., являются источниками распространения болезней» [5, 20, 22]. Йшлося, зокрема, про обряд цілування хреста та ікон, коли можна було заразитися діфтеритом, віспою, грипом та іншими хворобами.

Особлива увага приділялася викориненню церковно-релігійних свят на селі, тому що «именно в праздниках крепче всего засели старые обычаи, старые привычки, унаследованные деревней от темного подъярменного прошлого», що цим святам треба «противопоставить новый, трезвый, советский праздник» [6, 6]. Робітників закликали «как можно быстрее очистить свой быт, свои жилища от всяких остатков суеверия и религиозных предрассудков» [7, 75]. Місцевим осередкам Союзу безвірників пропонували вивішувати в громадських місцях та установах плакати з гаслами: «Религия – род духовной сивухи!», «Борьба с религией – борьба за новый быт!», «Религиозные обычаи и обряды – источники заразных болезней!», «Долой знахарство – люби науку!», «Праздник рождества – праздник пьянства, рабства и невежества!», «Обошелся нам дорого праздничек Божий: чуть ли не каждый в деревне с побитою рожей!» та ін. [4, 3, 19, 22, 44].

Щоб завадити селянам святкувати релігійні свята, колгоспним активістам рекомендували на Великдень «вывести весь колхоз, всю деревню в поле», а на свято Різдва Христового зайнятися підготовкою до весняних польових робіт. Схвально вчинок мешканців 17 сіл Ржищевського та 6 сіл Переяславського районів, які на Великдень 1930 р. працювали на колгоспних ланах [3, 21-22], засуджували мешканців с. Куреліха Полтавської губернії, які на теж свято випили 200 відер горілки та стільки ж самогону, хоча на потрачені гроші можна було б купити декілька тракторів [3, 20]. В селах співали нові, «безбожні частушки» [8, 23]:

*Если все собратъ копейки,
Что крестьянам стоил бог,
То для каждого колхоза
Я купить бы трактор мог.
Раньше жили, голодали,
Божьи храмы строили.
Нынче бога позабыли
Урожай удвоили.*

В «Советском календаре на 1919 год», виданому в Радянській Росії, були визначені наступні державні свята: 1 січня – Новий рік, 22 січня – День 9 Січня 1905 р., 12 березня – День повалення самодержавства, 18 березня – День Паризької Комуни, 1 Травня – День Інтернаціоналу, 7 листопада – День Пролетарської Революції [9, 4]. Вони були визнані державними святами і на території Радянської України [10]. На місцях додатково запроваджували республіканські, губернські (окружні) та повітові свята – День радянської пропаганди, День визволення від денікінців, Свято трудової школи та ін. [11]. В нових святах автори публікацій вбачали не лише «дни, в которые восстанавливается трудовая энергия, дается новая зарядка для работы» [4, 12], але й як привід для «вспоминания о великих революционных событиях, о героях борьбы и труда» [5, 20].

Як свідчать окремі автори, найбільш популярним святом на селі в 20-ті рр. був День Урожаю – «праздник пахаря, приуроченный к окончанию сельскохозяйственных работ ..., праздник новой деревни, нового быта, научной организации сельского хозяйства, кооперации, день смотра сил и достижений советской деревни, подытоживания проделанной работы и намечения планов на будущее, день отдыха и веселья» [6, 7]. На допомогу сільським активістам розроблялись сценарії та методичні рекомендації по організації та проведенню цього свята. Зокрема, вранці пропонувалось провести «уличное шествие и карнавал», днем – «осмотр сельскохозяйственной выставки», після того – «торжественное заседание, чествование культурных хозяйств, спектакль или живая газета». Для участі в святковому карнавалі радили спорудити спеціальний «возок-шатер» з різними опудалами-персонажами, «олицетворявшими разные негативные явления в сельской жизни», наприклад, «маски-рожи с надписями: «суеверие», «ворожба», «знахарство» [6, 9, 34]. Передбачались також виступи перед селянами з доповідями та бесідами, постановки «агро-бытовых пьес» в сільських будинках (клубах), організація інших заходів, «оживленных песнями, постановками, нарядами и проч.» [12, 10, 13].

Важливе значення надавалось запровадженню радянської святковості в дошкільних дитячих закладах і школах, розкриттю сутності та значення цих свят, головною метою яких було поширення комуністичної ідеології, пропаганда історії класової боротьби пролетаріату, роз'яснення корисності суспільної праці [13, 9-11]. В свято Жовтневої ре-

волюції 1930 р. керівникам дошкільних закладів рекомендували організувати загальні збори, екскурсії дітей на будівельні майданчики, до закладів культури, щоб вони відчули «наиболее яркие эмоциональные переживания»; розповісти їм «о жизни рабочих и крестьян за границей, об угнетении их со стороны буржуазии и духовенства», які намагались «уничтожить власть рабочих и крестьян у нас в СССР» [14, 4, 8]. Група московських школярів відсвяткувала чергову річницю Жовтневої революції разом з батьками «улучшенным столом (пирогои, котлеты, чай с конфетами, печеньем и пр.)», прикрасили кімнати червоною тканиною, «развесили портреты вождей, плакаты с революционными лозунгами», взяли участь в святковій демонстрації [13, 68]. В міських і сільських школах святкували також 1 Травня, День лісу, Юнацький міжнародний день та ін. [7, 1].

Досить велика кількість публікацій була присвячена боротьбі з церковно-релігійними обрядами та звичаями. Замість обряду хрещення новонароджених радили запроваджувати «октябрины». Сценарій цього обряду передбачав, зокрема, привітання батьків дитини від імені трудового колективу, виступ з доповіддю про сутність та значення нового обряду, вручення відповідної грамоти та подарунків. Малюкам пропонували давати імена «в честь великих людей, красивых и звучных названий из явлений природы, общественной и культурной жизни людей»: на честь В.І.Леніна – Владлен, Владеліна, Владіль; на честь «революционеров времен Французской революции» – Марат, Дантон, Робеспьер; на честь «древних ученых-безбожников» – Гельвецій, Демокрит тощо [5, 23].

Замість ікон та «картин различных монастырей и «святых мест», «портретов царей и генералов с длинными усами, орденами и медалями» автори брошур пропонували вивішувати «портреты вождей революции, картины из гражданской войны, социалистического строительства и быта». Окремі автори вважали ікони головними конкурентами антирелігійних видань, підкреслюючи, що «борьба против иконы, упорная, умная борьба есть одно из существенных условий продвижения в массы нашей советской книги, предметов нашего изобразительного искусства» [15, 106]. Рекомендувався для поширення досвід осередка Союзу безвірників с.Нова Водолага на Харківщині, члени якого організували обмін ікон на різні плакати і картини, «чем воспользовались многие жители» [3, 23, 26].

Поширювався досвід запровадження нового громадського обряду поховання померлих без священника і панахиди. Замість цього запрошувались члени трудового колективу, які розповідали про участь покійного в соціалістичному будівництві, надавали матеріальну допомогу його родині. В останню путь померлого супроводжували з червоними прапорами і «стройным пением похоронного марша» [16, 216].

Члени осередку Союзу безвірників с.Лисівка Роменської округи на могилах своїх померлих товаришів замість хрестів встановлювали пофарбовані в чорний та червоний кольори дубові стовпи заввишки 1,5 метра з червоною зіркою на верхівці [3, 18, 20].

По матеріалах окремих антирелігійних публікацій можна судити про їх вплив на релігійні почуття людей, ставлення останніх до нових свят і обрядів. Так, ленінградський Союз безвірників визнавав, що на різдвяне свято 1927 р. помітно збільшилась кількість тих, хто відвідував православні храми, що «рождественские настроения охватывают своим влиянием не только отсталые массы трудящихся, но даже проникали в партийную и комсомольскую среду» [4, 1]. Відзначалося також, що в домівках тисяч родин зберігаються ікони, робітники замовляють молебні і панахиди, хрестять дітей «и никак не могут отделаться от позорного наследия прошлого и попов-дармоедов» [7, 74], що «в большинстве сел, а также колхозов религиозные обряды еще распространены в быту крестьянина» [3, 17].

Існували проблеми в атеїстичному вихованні підростаючої молоді. Серед 600 опитаних в 1927 р. школярів Ленінграда віруючими себе визнали 71% учениць і 42% учнів першого класу, 51% і 29% – другого класу, 35% і 25% – учнів і учениць третього класу [4, 31]. Школярі розповідали вчителям, що їх намагання відсвяткувати чергову річницю Жовтневої революції разом з батьками зустріло «со стороны старших равнодушное отношение к наступающему празднику, а некоторые родители протестовали против празднования Октября в семье». У родині одного учня в той день батьки «принимали батюшку с иконами», в родині іншого школяра категорично проти виступила бабка, яка «ворчит и не рада Октябрю» [13, 67, 69].

Нові радянські обряди приживалися не всі. Як відзначають автори, наприкінці 20-х рр. органи Радянської влади почали самі відмовлятися від запровадження «октябрин» та «красных свадеб». Пов'язано це було з тим, що згадані обряди супроводжувалися врученням дарунків, матеріальним заохоченням молодожонів і батьків новонароджених, а це, як вважали більшовики, було міщанським забобоном [3, 18].

Отже, головною метою видання наведених публікацій було викорінення церковно-релігійних та запровадження радянських свят, обрядів та звичаїв. Написані вони майже виключно на матеріалах Радянської Росії, видавалися російською мовою, лише в окремих випадках перекладалися українською мовою і виходили друком в Україні. За формою це були переважно брошури та збірки статей, за змістом – науково-популярні та методичні матеріали, призначені для сільських активістів.

Оскільки наведені публікації мали чітко визначене призначення, їх автори – партійні та радянські працівники, публіцисти, активісти Союзу без-

вірників СРСР – навіть не ставили питання про шанобливе ставлення до релігійних почуттів віруючих, створення їм відповідних умов для вільного задоволення релігійних потреб, святкування церковно-релігійних свят.

Подібні публікації відіграли не головну роль у боротьбі більшовицької партії проти релігії та Православної церкви, але об'єктивно сприяли значним змінам, що відбулися згодом в духовній

сфері радянського суспільства, святковості та обрядовості людей.

Поза увагою сучасних дослідників залишається ще багато публікацій антирелігійного змісту, зокрема, про церковне життя і діяльність православного духовенства, про «обновленський» рух в Українському православ'ї та ін., що чекають ретельного вивчення, наукового аналізу та оцінки з позицій сучасної історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Олещук Ф. Что решил Второй Всероссийский съезд воинствующих безбожников. – М.: Безбожник, 1929. – 64 с.
2. Воронежские «чудотворцы» (Сборник статей). – Воронеж: Коммуна, 1929. – 48 с.
3. Кривохатский М. За новый быт. – М.: -Л.: Московский рабочий, 1931. – 40 с.
4. Религия и праздник рождества (Материалы к антирождественской кампании). – Л.: Кабинет партработы Ленингр. областкома ВКП (б), 1928. – 48 с.
5. Чикин И. Почему вредны для крестьянина религиозные праздники, обычаи и обряды (Весенне-летний сезон). – Брянск: Губсовет Союза безбожников СССР, 1927. – 24 с.
6. Праздник Урожая. Сборник для изб-читален. – Л.: Госиздат, 1925. – 108 с.
7. Буров Я. Наша смена (О пролетарском воспитании детей). – Х.: Юный Ленинец, 1925. – 128 с.
8. Люди Сталинской эпохи о религии. – Л.: Госуд. антирел. музей, 1940. – 30 с.
9. Советский календарь на 1919 год. – М.: Изд-во ВЦИК, 1918. – 216 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.111. – Арк. 1-1зв.
11. Державний архів Харківської області. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.6; Спр.140. – Арк. 33-34; Спр.141. – Арк.157.
12. Праздник Урожая в Северо-Кавказском Крае. – Ростов н/Дону: Севкавказкнига, 1926. – 104 с.
13. Праздник в массовой школе. Хрестоматийный сборник /Под ред. Н.Н.Иорданского. – М.: -Л.: Моск. акцион. изд-во, 1926. – 104 с.
14. Праздник Октябрьской революции в дошкольных учреждениях. – Москва-Саратов: Госиздат РСФСР, 1930. – 20 с.
15. Сокол В. П. Древнерусская иконопись как идеологическое орудие господствующих классов. – Тифлис: [Б.в.], 1931. – 180 с.
16. Буров Я. Деревня на переломе (Год работы в деревне). – М.: -Л.: Госиздат, 1926. – 278 с.

О.В.КОЗЕРОД

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОГО КІНОМИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ В 1920 рр.

Козерод Олег Віталійович – докторант Інституту етнонаціональних і політичних досліджень НАН України, кандидат історичних наук.

Розвиток єврейської культури у 1920 роки уявляє собою унікальний соціокультурний феномен. З одного боку в цей період більшовицька партія проводила курс на коренізацію, з іншого – запроваджувала заходи щодо придушення національних культур. Єврейська культура постраждала особливо. Це було пов'язано перш за все з антирелігійною політикою, яка була спрямована на боротьбу з іудаїзмом, але,

насамперед, торкнулася єврейської культури, літератури, мови іврит. Вилучення з єврейської культури усього, що було створено мовою іврит, призвело до трансформації усього єврейського культурного середовища. Альтернативою мові іврит стає мова ідиш, офіційно дозволена владою. В період нової економічної політики розвивалася єврейська культура на ідиш, відбувалося поживлення літературного

процесу на цій мові, розвивалися різні види мистецтва. Не було виключенням і кіно.

Проблеми розвитку єврейського кіномистецтва досить повно були розкриті в працях зарубіжних дослідників. Зокрема, в статтях Й. Голомштока «Євреї в радянському мистецтві», Ш. Чертока «Єврейські теми в радянському кіномистецтві» аналізувалися закономірності розвитку єврейського кіно в СРСР, давалися висновки щодо ролі стрічок у процесі розвитку кіно таких митців як Г.Рошаль, Г.Грічер-Черіковер тощо [1]. Серед російських досліджень можна виділити статтю Р.Янгірова «Єврейське кіно Росії», яка вийшла в часописі «Искусство кино» у 1992 році. В ній були розглянуті основні періоди розвитку єврейського кіномистецтва у міжвоєнний період, а також образи євреїв у відомих радянських кінострічках цього часу [2]. Важливе значення для розкриття закономірностей розвитку єврейського кіномистецтва мала праця Мірона Черненко «Иудаика на экране. Кинематографическая история еврейства в СССР. 1919-1934», яку видало «Товариство Єврейської спадщини» у 1991 році [3].

Після встановлення радянської влади в Україні єврейське кіно тільки починає формуватися. Перша кінострічка, яку можна вважати початком єврейського кіномистецтва з'явилась у 1919 році. Вона мала назву «Товариш Абрам» та була присвячена «єврейські темі» у революції. Аналізуючи цю кінострічку, відомий мистецтвознавець Рахіт Янгіров зазначав: «Це була достатньо банальна розповідь про хлопця з містечка, що випадково потрапив у революційне оточення, але усвідомив велич майбутніх змін, і став більшовиком» [4, 4].

Іншою кінострічкою, яка була створена у 1919 р. була короткометражна стрічка під назвою «Борці за світле царство III Інтернаціонала» (сценаріст З. Грінберг, режисер Б. Светлов). Сценарій для цієї стрічки був написаний в зв'язку в конкурсом кіносценаріїв на тему «Боротьби з реакційною пропагандою національної ворожнечі і роз'яснення контрреволюційного характеру антисемітизму».

«Розглядаючи процес розвитку кіномистецтва в динаміці, - писав мистецтвознавець Мірон Черненко, - слід зазначити, що з'явившись на екрані так стрімко і впевнено, єврейська тематика... на три роки зовсім залишає екран. Конкретних причин цієї втрати інтереса майже не існує, але можна здогадатися, що вони кореняться в політичних і ідеологічних змінах, які відбувались в той час в суспільному і державному житті» [5, 6].

Свій подальший розвиток єврейське кіно набуває у творах радянських режисерів в середині 1920-х років, таких, наприклад, як відома екранізація твору Шолом-Алейхема «Менахем Мендл» за назвою «Єврейське щастя». «У роботі над картиною, - зазначав мистецтвознавець В. Шилівський, - були об'єднані крапці сили національного мистецтва того

часу. Автором сценарію був Г.Грічер-Черіковер, режисер-постановник - А. Грановський, автор підписів у кадрах - І.Бабель, а головну роль зіграв Соломон Міхоелс» [6, 7].

Відзначаючи роль цієї картини у процесу розвитку єврейського кіно мистецтвознавець Мірон Черненко зазначав: «Уявити собі важко, як вдалося Грановському уникнути, відкинути, не помітити усі ті ідеологічні канони і перепони, які неминуче очікували фільм на шляху до екрану. І це при тому, що картина створювалась як черговий пропагандистський твір щодо становища єврейської бідноти зі «смуги єврейської осілости»... І, відверто кажучи, Грабовський не обманював владу... Він лише знімав зізнання у коханні до своїх предків, своєму «штетлу», своїм єврейським персонажам, собі самому, такій же «людині повітря» як герой Шолом-Алейхема [7, 29].

Великий внесок у розвиток єврейського кіномистецтва зробили І.Шпинель, І.Махліс та М.Уманський. У 1920 роках вони стали практично провідними спеціалістами у цій галузі.

Після успіху картини «Єврейське щастя» продовжує розвивати єврейську тему Г.Грічер-Черіковер. Він взявся за екранізацію наступного твору Шолом-Алейхема. Цим твором стала повість «Блукаючі зірки», яку він екранізував на Одеській кіностудії у 1926 році. Сценарій був написаний Ісааком Бабелем. Але кінострічка «Блукаючі зірки» не стала чомось більшим, ніж звичана мелодрама з елементами комуністичної пропаганди, якою були насичені численні стрічки періоду 1920 років.

Таким чином, відсутність кінострічок на єврейську тематику протягом 3-х років практично не вплинула на загальний процес розвитку єврейського кіно. «Напряму припинення процесу розвитку єврейського кіно, - зазначав Мірон Черненко, - безпосередньо, на присутності єврейських персонажів, і навіть єврейських мотивів на екрані, це не вплинуло. Більш того, без перебільшення слід сказати, що потік стрічок з єврейськими мотивами на екрані перетворюється до кінця 1920-х років чуть ли не в окремий єврейський кінематограф» [8, 24].

Заданими спеціалістів, загальна кількість єврейських кінострічок сягала більше сорока, хоча, мова тут йде лише про ті стрічки, де єврейська тема є очевидною, де вона визначається якщо не по сюжету своєму, то хоч би по окремим персонажам і линиям.

«Що ж стосується кінострічок, які зберігаються лише в анотаціях каталогів різного роду, - зазначав М.Черненко, - то їх зміст встановлюється лише шляхом лише шляхом дослідження інших джерел та з'ясування фактів, які прямого відношення до кінематографу не мають» [9, 25].

Так, в фільме режисера А.Анощенка «Трипольская трагедия» (1926), мова йде про трагічну загибель комсомольського загону особливого призначення в період громадянської війни в Україні. Обнаружені бандою «зелених», юні персонажи цієї

стрічки були узяті у полон, подвергнуті жесточайшим пыткам, а потім вбиті самим зверским образом. Слід зазначити, що етнічна належність головних героїв, якщо не рахувати дівчини Соні, ніяк не визначалась, і стрічка ця напевно залишилася би поза увагою дослідників, якби в основі сюжету не лежала досить відома єврейській громадськості історія загибелі групи комсомольців-добровольців з Києва на чолі з Ратманським і Фастівським, яка складалася в основному з мешканців єврейського Подолу. І таких прикладів немало.

На Одеський кіногудді були зняті ще дві стрічки, в яких зображувалися картини з життя євреїв – В.Вильнера «Беня Крик», на основі «Одеських оповідань» І.Бабеля (1926) і «Очі, які не бачили» (1928).

В основу кінострічки «Очі, які не бачили», були покладені три історії з життя єврейських героїв-Мотеле Шпіндлере на прізвисько «Мотеле-ідеаліст» і «Наївного кравця», єврея, що зазнає лихоліть під час Першої світової війни. У той час як його сім'я голодає в штетлі, євреї-багатії наживаються на війні; його мати і дружина вбиті погромниками, котрі не зачіпають сім'ю фабриканта.

Ще два фільми на єврейську тему ще були відзняті Г.Грічер-Черіковером в Одесі у 1920 роки. Це – «Крізь сльози (сторінки минулого)» у 1928 році на основі історій Шолом-Алейхема «Мотелесин кантора Пейси», «Ножик» та «Напередодні» (1929) за мотивами повісті А.Купріна «Гамбрінус», яка розповідала про єврейського музиканта в таверні. В останньому творі Грічера-Черіковера роль музиканта талановито була зіграна видатним українським актором Амвросієм Бучмою.

«Багато хороших фільмів на єврейські теми з'явилося у 1920 роки, – зазначав історик Шимон Черток. – Усі з них, чи то екранізація класиків, чи то сучасні фільми, несли слід ідеології: вони засуджували пригноблення євреїв при царизмі, описували їх звільнення Революцією Жовтня і поділяли дореволюційних євреїв на «гнобителів» і «пригноблених», «експлуаторів» і «експлуатованих». Незважаючи на цю структуру, деякі з цих фільмів були успішні як в зображенні картин єврейського буття, так і у створенні справжніх єврейських характерів» [10, 29].

Єврейською тематикою займався також видатний режисер Григорій Рошаль (1899-1982). Григорій Львович Рошаль народився у єврейському містечку Новозибків Смоленської губернії. У 1918-1919 рр. він працював у Наркомпросі України і Криму. В 1921-1923 рр. Г.Рошаль навчався у відомому режисерському навчальному закладі-Вищих режисерських майстернях Вс.Мейерхольда. Після закінчення навчання у 1925 році Г.Рошаль стає режисером 3-ї фабрики Держкіно. Після цього він займав посади режисера кіностудії «Мосфільм» - з 1931 р. та режисера кіностудії «Лен фільм» – з 1947 по 1954 рр.

Єврейська тема в творчості Г.Рошала презентована у відомій кінострічці «Його превосходитель-

ство», яка вийшла у 1927 році. Вона являла собою драму, побудовану на двох коротких історіях, «Губернатор і швець» і «Гірш Леккерт». Гірш Леккерт був досить відомим реально існуючим героєм – в травні 1902 року він – простий єврейський швець, зробив спробу замаху на губернатора м. Вільно фон Валя, але тільки поранив його. У фільмі мальовничо зображувалося життя євреїв Вільни, головні ролі грав видатний московський актор Леонід Леонідов (Вольфензон), який виступив у ролі шевця і губернатора. Оператором був один з кращих фахівців у Радянському Союзі М. Козловський, який зняв фільм у вигляді кінохроніки, надав йому документального характеру [11, 19].

Іншою стрічкою Григорія Рошала, центральною в якій була саме єврейська тема була «Людина з містечка», відзнята в Одесі у 1930 році. Стрічка являла собою революційно-сентиментальну розповідь про неписьменного учня, який стає директором фабрики після революції. Великим успіхом не екранах цей фільм зобов'язаний його сценаристу Йосифу Шпінелю та великому єврейському актору Беніаміну Зускину (1899-1952), незважаючи на досить примітивний сюжет і необхідність «класового підходу.»

Одним з останніх фільмів на єврейську тему в СРСР стає фільм «Повернення Натана Беккера», знятий Б.Шпісом і Р.Мільман на студії «Білдержкіно» у 1932 році. Головний герой – Цале Беккер, якого зіграв Соломон Міхоелс, емігрує в Америку на рубежі століть, але повертається до Росії, щоб працювати на будівництві будинку, який зводиться у ході виконання Першої радянської п'ятирічки.

Крім того, був ще один фільм, в якому єврейська тема була присутньою, але мала лише другорядний характер. Це – екранізація одного з ранніх оповідань М.Горького «Каїн і Артем» здійснена російським кінематографістом П.Петровим-Бутовим у 1929 році. Згідно з сюжетом, Артем, докер, який перебуває у постійному конфлікті зі своїм сусідом шевцем Хаїмом на прізвисько «Каїн», мириться з ним і вони стають кращими друзями.

Євреї були головними героями в таких відомих кінострічках як «Хабу», «Земля жаждет» тощо. В стрічці «Хабу», яка стала екранізацією відомої повісті Всеволода Іванова головний герой, інструктор виконкому Лейзеров будує шляхи в тайзі. Режисер В. Висковський відтворив картину кожноразової праці радянського урядовця по побудові об'єктів соціалістичного будівництва в країні.

Досить схожий сюжет зустрічається в роботі Юлія Райзмана «Земля жаждет» (1930), який став кінематографічним панегриком періоду перших п'ятирічок. Головний герой виступає комсомолець Лева Коган, який разом з товаришами працює в пустелі над створенням системи орошення.

Єврейське кіномистецтво, саме існування котрого за часів «смути ослістості» в Україні було практич-

но неможливим, перетворюється у один з важливих чинників розвитку єврейської культури у 1920 рр. Наявність єврейських режисерів-митців, які працювали в Україні та піднімали проблеми єврейського життя в своїх творах, сприяла цьому процесу.

Незважаючи на наявність ідеологічного забарвлення творів єврейського кіномистецтва, воно було

досить об'єктивним віддзеркаленням соціальних проблем, які були характерні для єврейства України в цілому. Цей етап історії єврейського кіномистецтва був разом з тим і найбільш цікавим і змістовним в зв'язку з тією заборонаю на єврейську тематику в мистецтві, яка виникла в країні Рад після Другої Світової війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Golomstock I. Jews in Soviet Art // Soviet Jewish Affairs.-Vol. 1.-1983.-№ 2; Shimon Chertok Jewish Themes in the Soviet Cinema // Soviet Jewish Affairs.-1986.- № 3.
2. Янгиров Р. Еврейское кино России // Искусство кино.-1992.-№5.-С.25-35.
3. Черненко М. Иудаика на экране. -М.: «ОЕН», 1991.
4. Там же.
5. Там же.
6. Там же.
7. Shimon Chertok. Jewish Themes in the Soviet Cinema // Soviet Jewish Affairs.-1986.- № 3.
8. Черненко М. Иудаика на экране.-М.: «ОЕН», 1991.
9. Там же.
10. Shimon Chertok Jewish Themes in the Soviet Cinema // Soviet Jewish Affairs.-1986.- № 3.
11. Golomstock I. Jews in Soviet Art // Soviet Jewish Affairs.-Vol. 1.-1983.-№ 2.

В.М.ЗАРУБА

БОРотьба українського народу з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Заруба Віктор Миколайович – заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Юридичної Академії МВС України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Героїчна боротьба українського народу та його збройних сил з турецько-татарськими загарбниками в останній чверті XVII ст. була настільки значною і багатогранною, що, природно, не могла пройти повз увагу сучасників та істориків. Тому історіографія проблеми репрезентована багатьма школами і напрямками, численними студіями та дослідниками.

Вже учасники й очевидці означених подій, козацькі літописці Самовидець, Самійло Величко та Григорій Грабянка багато місця надали висвітленню подій перших російсько-турецьких війн за Україну. Як справжні патріоти рідної землі, свого народу, вони з глибоким жалем відзначали, яку біду, руїну, лихо несли турки й татари в Україну, яка потрапила у вир війн між польською Сциллою, московською Харибдою й османською Горгоною, і було їй «и оттоль горяче, и отсель боляче», – так метафорично і афористично сказав Величко. Турецько-

татарських загарбників літописець наділяє жакливими епітетами: «змійне кодро магометан», «турки нечестиві, безбожні», «візантійський смок не наситний», «прокляті агаряни», житла і поселення називає «норами», мусульман – «неприятелями хреста Господня» тощо. Дуже важливо підкреслити, що хоча релігійні мотиви і ріжуть слух при читанні окремих пасажів С.Величка, він все ж мав чітко окреслений секулярний, а не сакральний погляд на стосунки козацтва з Кримом і Портою. Щоправда, в похмурих барокових фантазіях С.Величка іноді аж занадто вже пересаджує в описах тогочасних звірств, котрі можемо пояснити хіба що ремінісценціями старозавітних біблійних сюжетів.

Твори козацько-старшинських літописців спричинили спалах історичної творчості й компіляцій в середовищі локальної козацької інтелектуальної еліти, викликавши появу літератури канцеляристів.

Зокрема анонімний автор (чи автори) «Історії русів», вочевидь належачи до Новгород-Сіверського патріотичного гуртка (Василь Капніст, батько і син Полетики) і будучи адептом автономії (а почасти і незалежності), прагнув виокремити акції в яких козацьке військо чи батуринський гетьманський уряд відігравали провідну роль. При інтерпретації фактів минулого його метою було підвести їх під задану філософсько-теоретичну схему студії. Тобто, минуле модифікувалося і стало співзвучне сучасності – прикінцевим рокам XVIII ст.

Оцінюючи ж історіографію XVII – XVIII ст. загалом, можемо зазначити, що в історичному напрямку належала вона до козацько-старшинського літописання, котре не досягло ще рівня окремої науки. Філософськими ідеями вона сягає в *просвітництво*, а за історіософією, – це яскраво виражені автори *провіденціалісти*, основою концепції яких є воля Бога та воля монарша над здійсненням задалегідь продуманого, передбаченого і створеного плану ходу історичного процесу. В українських умовах це було поєднання просвітництва з провіденціалізмом, ренесансом та бароко.

Наступниками козацьких просвітителів-літописців стали представники дворянського напрямку в історіографічній думці та послідовники романтизму і слов'янофільства в філософській ідеології, – історики першої половини XIX століття. Означена епоха позначилася формуванням автономної класичної науки, в тому й історичної, з притаманною лише їй методологією, з властивою їй формою вираження й існування – науковими працями (статтями, книгами, монографіями, багатотомними студіями), товариствами, періодикою, дискусіями, зі специфічними засобами пізнання і критики, переосмислення минулого і оцінок сучасного, прогнозування майбутнього. Історична наука починає транслювати для власної потреби найновіші технічні, суспільні та філософські ідеї, зокрема антропоцентричності минулого.

Першими історичними творами подібного ідеологічного спрямування, в яких на підставі вивчення комплексу актових та наративних джерел вчинено спробу не лише освітити в хронологічній послідовності, але й до певної міри осмислити події, що відбувалися в Україні в другій половині XVII ст. стали «История Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського та «Историю Малороссии» Миколи Маркевича.

Найвагоміший внесок до історії питання здійснило наступне покоління вчених – українські історики-народники та російські історики-державники. Особливо детально розглянув питання антиосманської боротьби в Україні в останній чверті XVII ст. Микола Костомаров у монографіях «Руїна» та «Мазепа» і Дмитро Яворницький в другому і третьому томах «Истории запорожского казачества».

В російській історіографії першим торкнувся дослідження подій під Чигирином у 1677-78 рр., був

історик і археограф О.М.Попов у досить об'ємній статті («Турецкая война в царствование Федора Алексеевича //Русский вестник. – 1853. – №8. – С.с.147-148, 154, 170, 287»). Микола Устрялов, висвітлюючи історію царювання Петра I в багатотомній монографії «История царствования Петра Великого» (СПб., 1858 – 1863. – Т.1-3) подав і окремих аспекти боротьби з турками і татарами в Україні та в Подонні. У тринадцятому та чотирнадцятому томах «Истории России» визначного російського історика – позитивіста і державника – Сергія Соловйова домінуюче місце посідає опис та аналіз політичних подій останньої чверті XVII ст., зокрема російсько-польські та російсько-турецькі взаємини. Проте, як слушно зауважив у коментарях до «Истории» А.Сахаров, «описуючи події, пов'язані з Україною, С.М.Соловйов насвітлює їх виключно в аспекті зовнішньої політики Російської держави, залишаючи осторонь питання про значення їх для історичної долі самої України, українського народу...».

У тогочасній зарубіжній історіографії відсутня робота, котра в комплексі розглядала б означену проблему. Але питання взаємовідносин Османської імперії з країнами Східної Європи, в тому числі й з Річчю Посполитою, Московщиною, гетьманською Україною («Військом Запорозьким») епізодично висвітлені в працях істориків-позитивістів XIX ст. – І.Хаммера (Geschichte des Osmanischen Reiches. – Band 1-10. – Pest, 1827-1833. (Zweite Ausgabe. – Bd.1-4. – Pest, 1824-1835)), І.Цінкайзена (Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. – Bd. 1 – 7. – Hamburg, 1859-1863) і М.Йорги (Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. Bd.4. – Gotha, 1911. – S.s. 176, 180, 617.). Хоча їхні висновки в багатьох випадках вже й застаріли, та вартість самих праць полягає насамперед в тому, що турецько-російсько-польські взаємини подані на широкому тлі історії Османської імперії, країн Європи і Азії.

Підсумовуючи огляд вивчення окремих питань проблеми істориками другої половини XIX століття, відзначимо, що М. Костомаров і Д. Яворницький належали до *народницького* напрямку в українській історіографії. А.С. Соловйов, О. Попов та М. Устрялов – до *державницької* школи в російській історичній науці. Але всі вони разом, – і народники, і державники, – стали яскравими представниками використання *позитивістської* методології в історичному дослідженні, для евристики і герменевтики яких факт став основою знань. Окрім того, їхнім працям притаманні такі риси: а) відмова від філософсько-методологічних ідей і принципів, а перш за все сцієнтизм; б) прагнення до написання всеосяжних і деталізованих історій (Костомаров, Устрялов, Соловйов, Яворницький, Грушевський); в) структурування фактичного матеріалу на підставі формальних методів і категорій («причина – наслідок»); г) широке залучення нау-

кових і літературних метафор та філософськи невизначених термінів і формул; д) описово-вказівний, констатуючий характер передумов, причин і наслідків конкретно-історичних явищ.

На жаль, природний подальший хід розвитку вітчизняної історичної науки до модернізму та постмодернізму був брутально обірваний комуністичним тоталітарним режимом у 20-30-і рр. ХХ ст. Лише в 40-х роках остаточно устійнилася радянська модель історичного дослідження, що за напрямком стала називатися *марксистсько-ленінською*. Сумлінна позитивістська методика з її раціональними категоріями і критеріями скресла, а методологічними домінантами для вчених стали: а) фармацевційний підхід на підставі історичного матеріалізму; б) класовий детермінізм та вульгарний соціологізм; в) національний нігілізм, ритуальні інвективи на адресу українських буржуазних націоналістів; г) російський патерналізм, топос «старшого брата», сервілістичний московоцентризм, цинічне і брутальне зміщення акцентів.

Тому не беремо до уваги численні ідеолого-пропагандистські агітки того часу написані в агресивно-публіцистичному тоні з далекою від академічності лексикою, в яких є згадки або оцінки подій що нас цікавлять. Як написав свого часу в «Огляді української історіографії» Дмитро Дорошенко, «ця писанина є далекою від завдань науки і являє собою злісний наклеп на історичні традиції та культурну спадщину українського народу». Зупинимося лише на наукових студіях.

Показовий факт, що в 1920-1930-і рр. вчені не зверталися до проблеми, яка досліджується. Радянські історики повернулися до вивчення питання антиосманської боротьби в Україні лише в другій половині ХХ століття. 1946 року в Москві вийшла двотомна монографія М.О.Смирнова «Россия и Турция в XVI-XVII вв.», в якій подано загальний нарис московсько-османських дипломатичних (переважно) та воєнних (фрагментарно) взаємин. Того ж 1946 року в Києві в Інституті історії України АН УРСР захистив кандидатську дисертацію «Чигиринські походи (1677-1678 рр.)» Дмитро Мишко, яка написана на підставі кількох опублікованих джерел, з незначним вкрапленням архівного матеріалу. Дипломатична боротьба Російської держави під час Кримських походів та їхнє міжнародне значення відображені в статтях М.Белова «К истории дипломатических отношений России во время Крымских походов (1686-1689 гг.)» (Ученые записки Ленинградского госуниверситета имени А.А. Жданова. Серия исторических наук. – Л., 1949. – Вып. 14. – С.с. 154 – 188.) та Г.Бабушкіної «Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг.» (Исторические записки. – М., 1956. – № 33. – С.с. 166 – 173).

Роль українського козацтва в Дніпровському поході 1695 р. та в другому Азовському поході 1696 р.

дослідив **Вадим Дядиченко** в статті «Участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695-1696 рр.» (Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т.4. – С.с. 160, 168 – 169, 179, 180). Він зібрав і узагальнив свідчення друкованих джерел, з'ясував місце козацтва в переможних походах українсько-російських з'єднань, розкрив майстерність та воєнне мистецтво об'єднаного війська. Дії запорозького козацтва в протистоянні інтервентам у 50-70-і рр. XVII ст. досить об'ємно й різнобічно розкрила **Олена Апанович** у монографії «Запорізька Січ у боротьбі з турецько-татарською агресією» (К.: АН УРСР, 1961. – 300 с). Широко залучивши фундаментальне підґрунтя архівних та друкованих актових джерел, дослідниця дійшла висновку, що лише завдяки героїчній боротьбі народних мас України та її збройних сил в особі запорозького козацтва, були досягнуті перемоги над загарбниками. До 300-річчя відсічі Чигиринських походів в 1977 році в «Українському історичному журналі» (№8. – С.с. 127 – 130) опубліковано невеличке, засноване на відомих публікаціях повідомлення інформаційного характеру **Віри Панашенко**. Про боротьбу Московської держави з агресивним наступом Османської імперії в 70-х роках написала нарис у другому томі десяти томної «Історії УРСР» і статтю аналогічного змісту **Катерина Стецюк**.

Оскільки означена нами тема мало цікавила вітчизняних дослідників, то годі й говорити про її вивчення закордонними істориками. Про антиосманську боротьбу в Україні частково згадує в статті американський історик **Алан Фішер** в статті «Moskowitz – Ottoman Relation in the Sixteen and Seventeen centuries» (Humaniora Islamica. – Vol.I. – 1973. – S. 63). Більш детальний огляд подій на Правобережжі та цікаві висновки містяться в високоінтелектуальних дослідженнях визначного польського вченого, академіка **Збігнева Вуйціка**. Маю на увазі дві його праці – «Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji / Studium z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1674-1679. – Wrocław, 1976, 249 s.» та «Jan Sobieski. 1629-1696. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. – 620 s. – S.s. 220 – 386.», в яких згадуються факти Чигиринської війни та участі Речі Посполитої у війнах «Священної Ліги». Історик вважає, що Річ Посполита маневрувала між Москвою і Портою з метою повернути «законно» належні їй українські землі. З останніх праць у зарубіжній історіографії, з якими нам вдалося ознайомитися, можна назвати монографію американського історика польського походження **Анджея Сулими Каміньського** «Republic as Autocracy. Poland – Lithuania and Russia 1686-1697. – Cambridge Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1993. – 312 p.». Розглядаючи стосунки Москви і Варшави, автор згадує і про козацьку «карту», яку намагалися розігрувати обидві

сторони, означаючи і позицію українських політиків в тогочасній міждержавній інтризі.

В модерній українській історіографії коло вчених, котрі досліджують проблематику військової історії XVII століття, дуже вузьке (Володимир Сергійчук, Микола Крикун, Іван Стороженко, Тарас Чухліб). Що ж стосується дотичних проблем означеного часу, в яких в тій чи іншій мірі задіяно й факти міліарних конфліктів (як то: зовнішня та внутрішня політика, ідеологія, право, культура, світогляд, релігія), то вони активно розробляються в працях Н.Яковенко, С.Леп'явка, В.Горобця, О.Сокирка, П.Саса, О.Кресіна, В.Станіславського, Я.Дашкевича, Я.Ісаєвича. Їхні студії написано у взірцево спокійному, виваженішому академічному стилі, сучасні вчені мають значні успіхи в дослідженні фактажу, нових джерел, в переосмисленні історіографічних та літературних стереотипів, в постановці і вирішенні квазінаукових задач, вони (особливо наймолодші) вже не зашорені ідеологічними штампами комунізму та постмодернізму.

Проте, не можна не відзначити і сумні тенденції сучасної парадигми історичної науки. На наш погляд має місце певна нівеляція методики і методо-

логії власне історичної науки літературою, соціологією та політологією, екстраполяція сучасної внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації в Україні (протистояння влад) на минуле, надмірно розбудовуються теоретичні конструкції, часто не підперті фактами. До них відносимо також рецидиви реанімації старих, навіть великодержавницьких ідей, особливо російськими істориками. Та наголошую, то лише поодинокі факти, які не впливають на загальном позитивні тенденції модерної історичної науки.

Лише недостатнім вивченням питання боротьби українського народу з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. можна пояснити численні неточності, суперечності та помилки, які знаходимо в названих дослідженнях. І все ж, незважаючи на це, означені студії зробили власний внесок у розвиток наших історичних знань про ту епоху. Завдяки їм українською, російською та зарубіжною історичною наукою досягнуто успіхів у вивченні участі українського козацтва в антиосманській та антитатарській боротьбі в Середньохідній Європі. Вищезазначене дає підстави твердити, що розробка історіософії питання залишається актуальною проблемою науки.

А.В.ОВДИН

РАЗВИТИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ

Овдин Александр Владимирович — аспирант кафедры российской истории Днепропетровского национального университета

В начале XX века Российская империя вызывала у современников самые противоречивые впечатления. Огромная территория, признанное положение великой державы — с одной стороны, архаичность государственных и общественных институтов, экономическое отставание от развитых стран Запада, низкий уровень жизни подавляющего большинства населения и, как следствие, политическая нестабильность — с другой. Перед страной уже давно стояла проблема радикальной модернизации. Долгое время ее не замечали, откладывали, но тем острее она становилась. После того, как в стране началась революция 1905 г., наиболее проникательные государственные деятели России осознали, что нарастав-

ший системный кризис может привести империю к гибели. Альтернативу они видели в мирных, но глубоких реформах. Одной из сфер, где они назвали наиболее остро, было сельское хозяйство, в котором было занято большинство населения страны. Поскольку сохранявшееся в аграрном секторе традиционное общинное хозяйствование объективно противоречило потребностям капиталистического развития, то в 1906 г. в России начались преобразования, которые вошли в историю как Столыпинская аграрная реформа (это название они получили в честь Петра Аркадьевича Столыпина, занимавшего в период 1906-1911 гг. пост председателя Совета министров). Главным направлением реформы было со-

здание в стране индивидуальных крестьянских хозяйств. Ход преобразований, однако, показал, что далеко не везде население поддержало мероприятия правительства. В одних регионах преобразования фактически саботировались, причем очень часто не только крестьянами, но и местными властями, в других, к ним, вне всякого сомнения, относится и Екатеринославская губерния, они проходили достаточно успешно.

В советской историографии тема преобразований Столыпина была одной из наиболее идеологизированных. Историкам приходилось соотносить результаты своих научных исследований с господствовавшими в стране догмами марксизма-ленинизма. При этом сам В.И. Ленин, будучи, как известно, последовательным противником царизма, писал о реформе вполне определенно. По его мнению, она представляла собой передачу крестьянской земли «на поток и разграбление кучке мироедов, кулаков, зажиточных мужиков», а деревни, в целом, «под начало крепостникам-помещикам» [3, 177-178]. Подобные же выводы были впоследствии сделаны и в фундаментальных трудах известных советских историков, таких, например, как С.М. Дубровский [1, 30] и Н.П. Ефремов [2, 39-40]. Среди причин начала реформы они также видели прежде всего политические, заключавшиеся в стремлении властей внести раскол в крестьянскую среду и тем самым ослабить классовую борьбу. Некоторая коррекция оценок была предложена в монографии П.Н. Першина «Аграрная революция в России» (1966), где автор отмечал, что «помещичье правительство, подавив революционные восстания народа, пыталось осуществить объективно назревшие требования капиталистического развития» [6, 97].

В наше время перед историками независимой Украины стоит задача по-новому взглянуть на многие проблемы отечественной истории. Причем речь должна идти отнюдь не о механической смене оценок известных исторических событий, а об их изучении с применением нового комплекса источников и методов. Все это относится и к реформе П.А. Столыпина, где до сих пор остается немало белых пятен. Так, в частности, еще мало исследованы различные аспекты ее осуществления на региональном уровне. Целью данной статьи как раз и является освещение ряда вопросов развития единоличных крестьянских хозяйств, созданных в период проведения Столыпинской аграрной реформы на Екатеринославщине.

Местным чиновникам удалось добиться исключительно высоких темпов перевода бывших общинников на хутора и отруба. За период 1907-1915 гг. 87 480 крестьян Екатеринославской губернии создали индивидуальные хозяйства на землях, которые ранее находились в общинном пользовании, а теперь стали частной собственностью [5, табл., 30-31]. Однако, уже в период проведения преобразований, о работе властей края звучали и критические отзывы. Так, коман-

дированный в 1910 году в губернию для изучения «экономической жизни» хуторян и отрубников Екатеринославщины, служащий Главного управления землеустройства и земледелия (ГУЗиЗ) Н.В. Насакин-Симбирский отмечал в своем отчете, что местное руководство, будучи слишком увлечено собственно землеустроительными работами, забывает о поддержке тех индивидуальных хозяйств, которые уже созданы [9, 4, 4 об.]. С другой стороны, даже без существенной помощи от местных властей положение трудолюбивого крестьянина Екатеринославщины не было безнадежным. Плодородная земля, равнинный рельеф местности, относительно теплый климат – все это были факторы, способствующие созданию в регионе единоличных крестьянских хозяйств.

Главной угрозой хорошему урожаю была засуха. Осадков в губернии, как и во всей южной Украине, выпадало недостаточно. Посетивший регион летом 1911 года чиновник особых поручений при министре внутренних дел Ч.И. Свербжинский обратил внимание на влияние проблемы водных ресурсов на проведение Столыпинской аграрной реформы. Так, в 1908-1909 гг. Бахмутская уездная землеустроительная комиссия перевела на хутора крестьян т.н. Голицынской казенной статьи. Проблемы с водой для полива там были всегда, но после преобразования оказалось, что на подавляющем большинстве хуторов воды нет даже для личных потребностей (в колодцах она была, но только горько-соленая). Дело было не только в неудобствах. Возник вопрос: является ли вода, которая была на нескольких хуторах, общей собственностью или частной? Было решено, что, поскольку при проведении землеустроительных работ никакого решения «об укреплении воды в общем пользовании» принято не было, то оказалось, что подавляющее большинство бывших общинников попало в полную зависимость от нескольких своих удачливых односельчан. Причины таких итогов были очевидны. Землеустроительная комиссия так торопилась, что не привлекла к своей работе гидротехников. Нет никаких сомнений, что произошедшее с Голицынской казенной статьей стало известно крестьянам окрестных сел и темпы проведения Столыпинской аграрной реформы в Бахмутском уезде из-за такой «рекламы» не могли не снизиться [8, 16].

Нужно отметить, что в проведении гидротехнических работ существовали объективные сложности. Не хватало опытных специалистов. Так, на начало реформы в губернии имелось всего 3 техника – специалиста по гидротехническим работам (один старший, два младших). В 1909 г. на службу было принято еще двух, но очевидно, что и этого было недостаточно. Тем не менее, в 1908 году работы начались. Первые два года они проходили только на казенных землях, затем и на наделных. Если в 1909 г. гидротехнические работы охватывали только 8,5 тыс. десятин земли в трех уездах, то в дальнейшем процесс принял более широкие размеры. Уже в 1911 г. гид-

ротехники работали в 7 уездах губернии на площади 30,5 тыс. десятин, причем большая часть этой земли была надельной (19,9 тыс. десятин) [8, 15].

Проблема водоснабжения не везде стояла так остро, как в Бахмутском уезде. На землях губернии, которые прилегали к Днепру, ситуация была намного лучше. Посетивший Екатеринославщину в 1909 г. чиновник ГУЗиЗ А. Клопов отмечал, что на большей части региона возможность «добыть воду» есть. Чаще всего было достаточно выкопать колодец «от нескольких аршин до нескольких саженой глубиной», хотя были колодцы, доходящие и до 18 саженой. «Все это условия, – отмечал Клопов, – весьма благоприятствующие расселению крестьян, даже без большой подготовки» [7, л. 4].

По мнению столичного чиновника, хутора Екатеринославской губернии следовало разделить на 3 группы или типа:

1. старые хутора (т.е. те, которые возникли еще до реформы);
2. молодые хутора (появившиеся при Столыпине);
3. полухутора («смешанный тип хуторского с подворным владением») [7, 4 об.].

Выше говорилось о том, как непросто было крестьянам перейти к единоличной форме ведения хозяйства до начала Столыпинской аграрной реформы. С другой стороны, те, кому это удавалось осуществить, были людьми, как правило, не только энергичными, но и состоятельными, которым помощь местных властей при ведении хозяйства действительно была не нужна. Времени же встать на ноги было достаточно. Не удивительно, что старые хутора выглядели намного лучше «новых». У Клопова есть описание Дудковских хуторов, образованных в 80-е годы XIX века. «Хутора расположены тесно и производят впечатление разбросанной широко деревни, – отмечал чиновник. – Всех хуторов около 300. Между ними имеются и поселки, соединенные из нескольких хуторов. В одном из них хуторское управление или «расправа», как зовут хуторяне. Видна зажиточность крестьян. Они... имеют доход приблизительно около 800 рублей с 20 десятин (средний размер участка – А.О.). Цена земли дошла здесь до 410 рублей. Около каждого хутора можно видеть вишневый садок, домики окрашены в яркие цвета, которые крыты черепицей, железом. Хуторяне держат и скот в количестве 2-3 лошадей, 2-3 коров, овец, птиц, пчел и пр.» Клопов, с одной стороны, признавал, что у дудковцев были стартовые условия, принципиально отличающиеся от тех, которые имели бедные общинники, выходящие на хутора при Столыпине. С другой стороны, он указывал, что «старые хутора», «пример которых не вполне подходит к настоящим условиям расселения», тем не менее, наглядно демонстрируют огромные потенциальные возможности ведения единоличного крестьянского хозяйства на плодородных землях Екатеринославщины, его преимущества над общинным. Впрочем,

новым, стольпинским хуторам до идеала было действительно далеко. «Они производят впечатление слабых, нуждающихся в уходе растений, – доносил в Санкт-Петербург Клопов, – маленькая хатенка, едва прикрытая крышей, да сарайчик, пристроенный к хате или к скирде соломы, служащий хлевом для свиньи или гусей. И только огромные скирды соломы, сложенные около хат, свидетельствуют об относительной обеспеченности пока их хозяев, благодаря нынешнему колоссальному урожаю хлебов» [7, 4 об., 6 об., 7].

Часто надельной земли у общины было так мало, что следовало или сразу отказаться от идеи создания индивидуальных хозяйств (очевидно, что на 1-2 десятинах эффективное хозяйство создать было в принципе невозможно) или искать излишки земли в другом месте. Определенную помощь мог оказать им (не всем, разумеется, лишь тем, кому повезет – таких было немного) Крестьянский поземельный банк. Скупая земли помещиков, банк перепродавал их впоследствии крестьянам (естественно, в рассрочку). Такие земли назывались обычно банковыми, собственное же название образованные на них хутора и отруба получали по фамилии бывшего владельца земли. Так, на Екатеринославщине появились Лошкаревские (расположенные на земле, которую банк купил у помещицы Лошкаревой) и Остроградские (расположенные на территории имения, купленного банком у помещика Остроградского) хутора.

В «Обзоре деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906-1910 гг» сообщается, что поместье Лошкаревой, расположенное в Новомосковском уезде Екатеринославской губернии, было приобретено в 1907 году за 218 400 рублей. О поместье были помещены такие сведения: «Поверхность ровная, местами прорезана балками, почти на всем протяжении пригодными для распашки. Почва – чернозем глубиной до одного аршина; подпочва глина и смесь. Угодья исключительно пахотные. Обводнение в имении хорошее: речка Богатая, два пруда и два колодца; подпочвенная вода на глубине не более семи сажень». Общая площадь имения составляла 1131 десятину 1974 саженой земли. Уже в том же 1907 году был составлен и утвержден план разбивки имения. Об этом было объявлено крестьянам ближайших сел, приняты у них заявки. С учетом последних и была произведена нарезка участков. В итоге имение оказалось поделенным на 29 хуторских и 193 отрубных участка. Следует отметить, что Крестьянский поземельный банк действовал в данном случае не как коммерческая организация. Его цель состояла не в том, чтобы извлечь из таких операций достойную прибыль, хотя бы и в перспективе (как известно, в результате известных исторических событий оказалось, что перспектив вернуть кредит тут вообще нет), а в том, чтобы оказать реальную поддержку людям, стремящимся создать фермерские хозяйства. Так, продажная цена всех вновь образованных

на месте Лошкаревского имения владений ненамного превосходила ту, которую банк заплатил помещице. К тому же, из причитающихся с крестьян 224 650 рублей (таким образом, разница составила всего 6250 рублей) следует вычесть расходы на составление плана разбивки и оформление всех бумаг. В банковском отчете об обустройстве на Лошкаревских хуторах говорилось: «все покупщики прочно устроились и обзавелись достаточным живым и мертвым инвентарем. Усадьбы и оборудование хуторов имеют вид давно насыженных мест (отчет составлялся в 1910 г., то есть почти через 3 года после переселения крестьян – А.О.). Как хуторяне, так и отрубщики деятельно работают над улучшением хозяйств, вывозят удобрение на поле, что ранее в этих местах не наблюдалось, сеют на худших землях пропашные растения и т.д. Начинается переселение отрубщиков на свои участки» [4, 81].

В докладе А.Клопова ситуация, сложившаяся на Лошкаревских хуторах, предстает не такой радостной. Он подчеркивал, что на землю помещицы пришли бедняки, у которых ранее были наделы примерно по 0,25 десятины. Благодаря банку, они получили владения по 8-12 десятин (в среднем приходилось по 2,75 десятины на душу). «Лошкаревские хуторяне, – писал Клопов, – даже не продали, а просто покинули свои ничтожные наделы и никаких средств, кроме ссуд от казны не имеют». Столичный чиновник отмечал, что у подавляющего большинства лошкарцев не было ни коров, ни лошадей, а инвентарь имелся «самый убогий». Землеустроительная комиссия выдала новым фермерам по 150 рублей ссуды, но этого было явно недостаточно (только постройка хаты должна была обойтись в 200-250 рублей). Вести хозяйство без оборотных средств невозможно. Дешевого же кредита крестьянам было взять нигде. Местные ростовщики давали в долг под 40-60% годовых. Будущий урожай служил при этом залогом. Крестьянам приходилось соглашаться на столь кабальные условия – иначе посевную было не провести, а урожая не собрать. В отличие от отчета Крестьянского поземельного банка, где говорилось о достаточном обеспечении хуторов водой, Клопов отмечал, что некоторые лошкаревцы «жаловались на трудность устройства колодцев, доходящих иногда до 18 саженьей глубиной. Пользование водою от соседа они признают неудобным, так как придется далеко ходить, а может случиться, что и некому будет сходить, если сам хуторянин в отлучке» [7, 5, 5 об.].

Через 2 года после операции, произведенной банком с имением Лошкаревой, была совершена покупка земли и у помещика Остроградского. Поселившиеся на новых владениях крестьяне столкнулись там примерно с теми же трудностями, что и лошкаревцы: недостаток оборотных средств, дефицит воды и т.д. Столичный чиновник Клопов осматривал их сразу же после создания, когда у многих хуторян еще не были достроены дома. Служащий ГУЗиЗ привел

в своем докладе бюджет среднего остроградского фермера за 1909 год. Под посевом хлеба у него находилось 5,5 десятин земли, которые принесли 500 пудов зерна. Таким образом, урожайность составила 91 пуд с десятины, или 13,7 центнера с гектара. Кроме того, хуторянин вырастил 60 пудов картофеля, 25 мешков буряка, 5 пудов конопли, 5 пудов проса. За такой урожай можно было получить не так уж и много – около 550 рублей, из которых 250 тратилось на получение. В итоге прибыль с хутора составляла 300 рублей [7, 5 об.]. Крестьянская семья, учитывая ее скромные потребности, могла прожить на эти деньги год, хотя о каком-либо процветании тут говорить не приходится. Другое дело, что даже такой урожай был хуторянину отнюдь не гарантирован – 1909 год считался в губернии достаточно урожайным. Случись засуха – хуторянин, не имевший возможности скопить достаточно на черный день, оказался бы перед угрозой голода.

Крестьянин, который был вырван из привычной сельской среды и оказывался на хуторе, не мог не испытывать сильнейшего стресса, дискомфорта от относительного одиночества. «Крестьяне этих хуторов (имеются в виду Лошкаревские и Остроградские хутора – А.О.) говорили мне, – писал в своем отчете А. Клопов, – что они побаиваются грабежей, до того они к уединению еще не привыкли» [7, 5].

По мнению Клопова, у крестьянина для успешного ведения им фермерского хозяйства должно было быть не менее 12-15 десятин земли. Средний же хуторянин Екатеринославщины располагал примерно 10 десятинами. Проблема земельного голода не была решена полностью, а в дальнейшем (в связи с продолжавшимся приростом населения) могла встать еще более остро. Местные органы власти беспокоились о хуторянах Екатеринославщины незначительно. Небольшие ссуды от землеустроительных комиссий были, конечно, не лишними, но и несопоставимыми с нуждами крестьян, которые взялись осваивать новое для них дело. Это понимали и сами крестьяне. Клопов писал: «Я видел неуверенность, вызванную тем, что человеку не по силам обнять все зараз – и радость и тягость. А тягость большая. Надо почти без средств, без взаимной поддержки стать на ноги. А подвернись тут неурожай, болезнь или какое несчастье – и все прахом пойдет. Вот почему к новоселам, кажется мне, надо прилагать самое отеческое попечение. Только тогда он, как молодое растение, может развиваться в пышный цветок» [7, 6, 6 об.].

Большая часть хуторских хозяйств Екатеринославщины была образована на землях, которые выкупал у помещиков Крестьянский поземельный банк. Всего за период с 1907 по 1910 гг. банк передал под будущие индивидуальные крестьянские хозяйства губернии 31,9 тыс. десятин земли, причем хутора были созданы только на территории 4,9 тыс. десятин. Самой крупной из всех операций по их организации была сделка с имением Любимовка Ново-

московского уезда (создано 84 хутора). На остальных почти 27 тысячах десятин были образованы отруба [4, 61, 81]. В любом случае, эти цифры выглядят достаточно скромно, если сравнивать их с тем огромным объемом землеустроительных работ, которые проходили на бывших наделных землях. Там же речь шла, как правило, только об отрубках. Крестьянин, у которого был дом в селе, где жили его предки, редко когда соглашался переехать на свой новый участок. Если же последний находился достаточно далеко, то крестьянин предпочитал построить там временку, куда можно было переселиться на все время летних полевых работ. Такие индивидуальные крестьянские хозяйства Клопов называл «полухуторами». В ней многие крестьяне нашли разумный компромисс между фермерством и несомненными удобствами жизни в селе [7, 7].

Примером подобной перспективной формы хозяйствования служило осмотренное чиновником ГУЗиЗ село Перещепино Новомосковского уезда. Клопов писал о нем: «Осуществилось здесь лишь уничтожение чересполосицы и закрепление земель в собственности крестьян. Село живет сейчас богато и не думает, за исключением единичных людей, когда-либо расселиться на свои хутора. В сочетании благ общинной жизни с законом 9-го ноября они видят благополучие своего быта. Никто не мешает им разумеется, когда быть может условия культуры изменятся здесь, т.е. приблизятся например к условиям интенсивной культуры, использовать свои участки и в качестве хуторов, например при проведении вблизи железной дороги, когда можно будет развить садоводство, за счет зернового хозяйства». С другой стороны, следует отметить и то, что у перещепинцев приходилось почти по 3 десятины земли на человека (т.е. по 15-20 на семью). Обеспеченность землей была более важным фактором благосостояния, чем передовая форма землеустройства. Конечно, крестьянин, живущий в селе, в любом случае не мог уделить своему участку столько внимания, как если бы он жил на хуторе. Но в последнем случае он поступался такими существенными, по мнению Клопова, «факторами прогресса... как школа, кооперация, агрономическая, медицинская помощь, удовлетворение духовных потребностей крестьянина, на которых построена теперь крестьянская жизнь всех культурных государств Старого и Нового света». Дороги были плохие, зима суровая и дети многих хуторян неминуемо оказывались отрезанными в холодное время года (а значит и вообще) от получения даже начального образования [7, 7-8].

Идею создания единоличных хозяйств крестьяне воспринимали по разному. Клопов писал о настроениях лошкарцевцев: «Они... одушевлены сознанием, что стали собственниками и полновластными распорядителями своей земли и не падают духом» [7, 5 об.]. О трудовом энтузиазме новых собственников докладывал и Свербжинский: «Повсюду при посе-

щении новых единоличных владельцев, образовавшихся на банковских, казенных и наделных землях приходилось наблюдать большой подъем энергии среди них и стремление улучшить свои хозяйства и поднять свое благосостояние... глядя на них можно быть совершенно спокойным за будущее землеустройства крестьянской России» [8, 16, 17].

Но были и другие примеры, когда крестьяне подобного энтузиазма не проявляли, а иногда и пускались в опасные авантюры. Так было в случае с переходом к единоличному землевладению в селе Кринички. После проведения землеустроительных работ местные крестьяне получили примерно по 6 десятин на двор. Многим это показалось недостаточным (надел и вправду был невелик) и они приняли решение переселяться в Сибирь. Рыночная цена земли достигала тогда в губернии 250 рублей, но продать ее можно было только другим крестьянам, таким же бедным. О рассрочке же и речи не было. В конце концов продавцы, которые торопились с отъездом, сбывли свои участки за бесценок (цена десятины земли колебалась от 50 до 120 рублей). Странствовали по Сибири они около года, их сопровождали агроном и врач из екатеринославского земства. Земли, которые предложили переселенцам, оказались непригодными для сельского хозяйства (во всяком случае, крестьянам из Криничек они не понравились). Переселенцы вернулись домой. Они пополнили ряды безземельных. Деньги были израсходованы на дорогу, хотя, как отмечал сообщивший об этом случае Клопов, многие пропили выручку еще до отъезда. Тем временем землю стали скупать кулаки. Особенно преуспели в этом некие братья Коваленские, каждый из которых приобрел примерно по 700 десятин [7, 8 об., 9].

Вот так начался процесс создания на приватизированных землях крупных товарных хозяйств (в силу известных исторических событий процесс не был завершен). Хозяйства эти должны были стать намного более эффективными по сравнению с теми, что существовали на наделных землях. Но нет сомнений, что многие крестьяне превратились бы в безземельных сельскохозяйственных наемных рабочих, другие пополнили бы городской пролетариат.

Насколько подобные перспективы беспокоили представителей власти? В большинстве своем они поддерживали реформу (были, конечно, и такие, которые поддержали бы любую инициативу руководителей государства), а причинами неудач считали отдельные недоработки служащих землеустроительных комиссий. Так, Клопов считал, что, несмотря на все недостатки «идею полезности хуторов во всяком случае отрицать нельзя и я лично очень далек от мысли по существу отвергать ее. Однако, из соображения всех обстоятельств я пришел к убеждению, что не следует и форсировать реформу. Надо только освободить крестьянина от пут общины, вредной чересполосицы и укрепить за ним право на зем-

лю, а дальше лишь не мешать расселению на хутора, если крестьяне все или частью этого пожелают. Всякая же искусственность и спешность в этом серьезном деле может повести в конце концов к банкротству этой прекрасной идеи» [7, 8].

Нужно учитывать, что превращение крестьянина в частного собственника земли налагало на него большую ответственность, с которой не всякий мог справиться. Фермерское хозяйство предоставляло крестьянину значительно больше возможностей стать зажиточным, но возрастал и риск, ведь он уже не мог полагаться на своих соседей общинников, от властей помощи ждать тоже не приходилось. Все решало его трудолюбие и смекалка. Те хутора, которые были созданы в период Столыпинской аграрной реформы, до начала I мировой войны еще не успели стать эффективными фермерскими хозяйствами. Для этого требовалось намного больше времени. Процессы, которые происходили в селе, спо-

собствовали расслоению в крестьянской среде. Одни (более трудолюбивые или предприимчивые) становились богаче, создавали крупные аграрные предприятия. Другие – разорялись. Но представляется вероятным, что также сохранились бы и получили дальнейшее развитие мелкие единоличные крестьянские хозяйства, а их владельцы, крестьяне-середняки, заняв свою нишу в производстве сельскохозяйственной продукции, смогли бы обеспечить себе необходимый для минимально достойной жизни доход. На плодородных землях Екатеринославщины это было возможно.

Столыпинская аграрная реформа сыграла важную роль в истории Украины и России. Исследователи же XX века оставили современной исторической науке немало белых пятен. По нашему мнению, вопрос о значении реформы в истории страны и различные аспекты ее проведения на региональном уровне требуют дальнейшего изучения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дубровский С.М. Столыпинская реформа. Капитализация сельского хозяйства в XX веке. – М., 1930.
2. Ефремов Н.П. Столыпинская аграрная политика. – М., 1941.
3. Ленин В.И. «Крестьянская реформа» и пролетарски-крестьянская революция //ПСС. – Т. 20. – с. 171-180.
4. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906-1910 гг. – СПб, 1910.
5. Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1916 года. – Пг, 1916.
6. Першин П.Н. Аграрная революция в России. – в 2-х книгах. – Книга 1. От реформы к революции. – М., 1966.
7. Российский государственный исторический архив (далее РГИА). – Ф. 408, оп. 1, д. 117.
8. РГИА. – Ф. 408, оп. 1, д. 225.
9. РГИА. – Ф. 408, оп. 1, д. 425.

Г.О.ЛЕБЕДЄВА

РОСІЙСЬКІ МЕНШОВИКИ ТА ЕСЕРИ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ (ЛИСТОПАД 1918 – СІЧЕНЬ 1919 рр.)

Лебедева Ганна Олександрівна, Дніпродзержинський державний технічний університет

На сучасному етапі розбудови Української держави особливу увагу вітчизняних дослідників привертає період національно-демократичної революції 1917-1920 років, коли у порядку денний були поставлені питання державного будівництва, відображені в теоретичних концепціях численних політичних партій, що діяли на території України. Вивчення історії цих партій дає змогу заповнити наявні прогалини у вітчизняній історіографії, дозволяє краще усвідомити сучасні політичні процеси та сприяє зростанню політичної свідомості народу нашої країни.

Вже в 1920-ті роки з'явилися перші роботи, ство-

рені видатними діячами, лідерами українського національно визвольного руху М.С.Грушевського [9] В.К.Винниченко [1], П.О.Христюка [22], Д.І.Дорошенко [12] та інших, де докладно висвітлюється українська революція та участь в ній української інтелігенції, а також різних, і перш за все, українських політичних партій Але, на жаль, у радянській історіографії діяльність українських політичних партій та лідерів української революції трактувалася як «буржуазно-націоналістична» та «антинародна» [10]. Об'єктивне вивчення історії української революції розпочалося з виникненням у серпні 1991

року незалежної держави України [21].

Серед монографій, які стосуються діяльності соціалістичних партій меншовиків та есерів, слід відмітити роботу К.В.Гусєва [11], М.В.Рубана [20], Р.І.Ветрова [2,3,4,5], які ввели до обігу багато нового фактичного матеріалу. Основоположними працями при вивченні історії українських політичних партій стали роботи відомого історика І.Ф.Кураса [15]. Вагоме значення для нашого дослідження має робота С.Воліна «Меньшевики на Україні (1917-1920рр.)», написана на замовлення Міжуніверситетського проекту ще у 1962р., але видана у Бесоні (Вермон) тільки у 1990 р. [6].

Не дивлячись на те, що періоду Директорії УНР присвячено багато праць, окремі проблеми і сьогодні залишаються вивченими не до кінця. Насамперед, це стосується питання про роль найбільш впливових політичних партій, які діяли в той час в Україні. В даній роботі автор намагається дати зважений, об'єктивний аналіз взаємовідносин російських соціалістичних партій з Директорією, та визначити вплив цих партій на перебіг подій в Україні.

Директорія була новою, третьою формою української державності, яка незабаром проголосила відродження Української Народної Республіки (УНР), і яка була кроком уперед відносно Гетьманщини. Директорія репрезентувала всі українські соціалістичні партії, а новий уряд – Раду Народних Міністрів УНР очолив український соціал-демократ В.Чехівський. В уряді за винятком двох безпартійних, всі інші були представниками українських соціалістичних партій. Тобто по формі Директорія – це українська соціалістична влада, яка заявила, що буде рішуче боротися за «соціальні й демократичні права українського трудового народу» [1, 168-176.]. Не випадково, що В.Винниченко підкреслював, що повстання проти Гетьманату було насправді «українською робітничо-селянською революцією», тобто «українською соціалістичною революцією» [1, 121,131,134].

Як ставилися російські соціалістичні партії до цієї революції та до самої Директорії? 19 грудня 1918 р. Бюро Головного Українського Комітету Бунда надіслало Директорії привітального листа, в якому Бунд вітає в обличчі Директорії повстале революційне українське селянство. «У єдності з революційним пролетаріатом та під приводом Директорії повалена гетьманська поміщицько – буржуазна реакційна влада, і тим нанесений удар міжнародній і імперіалістичній реакції»[23].

Деяка невизначеність декларацій Директорії викликала, спочатку насторожуючи – вичікувальну позицію з боку російських меншовиків. Після створення Директорії, але ще до заняття Києва, в Харкові 30 листопада 1918 р. відбувся з'їзд комітетів робітничих організацій України, Дону, Криму та Кубані. Президія з'їзду, яка була обрана за пропорціональним принципом, складалася з 7 меншовиків, 1 есера, 2 комуністів, 1 анархіста [6, 64].

З'їзд зайняв до Директорії позицію умовної її підтримки, оскільки вона намагається скинути Скоропадського та поміщицьку владу. Всілякі виступи проти петлюрівців під час їх, боротьби з гетьманом з'їзд засудив як допомогу поміщицької реакції [7, 15 грудня.1918].

В цілому, новий період української революції мав чисто виражений про соціалістичний характер, разом із цим лідери української революції, українських соціалістичних партій вимушені були, розробляючи план розвитку революції, враховувати соціально – класову структуру українського суспільства, коли 80 % його складало селянство і тільки 10 % – пролетаріату. Тому вони вважали, що тільки соціалістичні гасла будуть неприйнятні. Так П.Христюк відмічав, що «У результаті вказаних чинників українська революція стала на роздоріжжі. З одного боку, міжнародна ситуація – революція в Німеччині, Австро – Угорщині, спроби соціалістичного будівництва в Росії – штовхала її на шлях пролетарської, соціалістичної революції, із другого, дрібнобуржуазна соціально економічна структура України й напруженість соціальних відносин, котра вела до розриву трудового фронту (на селянський український і пролетарський неукраїнський) штовхали українську революцію на шлях творення української дрібнобуржуазної державності» [22, 3]. Вибір того чи іншого шляху розвитку української революції – соціалістичного або демократичного – за часів Директорії, привів дуже скоро до розколу всього табору української революційної демократії на дві ворожі одна одній частини: одні йшли соціалістичним шляхом, інші – боролися за збереження демократичного шляху розвитку революції.

Щоб якось з'єднати представників першого та другого шляхів розвитку революції, зберегти єдність всередині самої Директорії, В.Винниченко висунув «компромісний», як він сам казав, варіант рішення питання. Замість гасла «встановлення диктатури пролетаріату й незаможного селянства «та влади Рад, та й щоб якось відокремитись від більшовиків і не лякати держави Антанти та німців, він висунув тезу про встановлення системи «трудох рад», тобто диктатури трударів [1, 141]. Всі українські соціалістичні партії й Директорія знайшли цей компроміс прийнятним. Систему влади «трудох рад» було прийнято. Вищим же органом влади було ухвалено Трудовий Конгрес. Але цей теоретичний постулат, прийнятий всіма заради збереження єдиного фронту, не зміг насправді з'єднати представників двох напрямків подальшого розвитку революції.

Так дуже швидко виявилось, що нова влада – Директорія перебуває з самого початку в дуже важкому становищі, що її вже охопила глибока парламентська криза. Справа полягала в тому, що коли раніше, в період боротьби проти Гетьманського режиму, навколо Директорії згуртувалися всі ук-

раїнські прогресивні політичні партії і сили, і був фактично створений єдиний національний фронт на основі спільної мети – боротьби проти Гетьману, то тепер, після приходу її до влади, на перший план висувалося нове питання: що робити далі, в який бік, в якому напрямку – радянському, або буржуазному – рухати далі суспільство й державу. Але з цього основного питання позиції всіх політичних партій розбігалися, часом у діаметрально протилежних напрямках, що неминуче привело до розладу раніше єдиного табору, розколу всередині політичних партій і до боротьби між ними.

Слід підкреслити, що тепер соціалістичні партії знаходяться як би під подвійним тиском: широких трудящих мас, які все більш лівіли і «збільшовичувалися», і самих більшовиків, які також посилювали свій вплив на ліву частину українських соціалістичних партій.

Ось чому саме в добу Директорії різко посилювалась внутрішня напруга в лавах українських соціалістичних партій. В середині них значно посилюється розходження на дві різні течії: одна частина партії посилювала політичну орієнтацію на здійснення української, але тепер вже соціалістичної революції, друга – продовжувала чіплятись за збереження лінії на здійснення також української, але тільки демократичної революції, зберегти суспільний лад у рамках парламентаризму. Це породжувало різкі, більш того, непримиренні протиріччя і часто закінчувалась організаційним розколом і створенням фактично нових українських партій лівого напрямку [5, 140].

Прихід до влади в Україні національного уряду в обличчі Директорії знов пожвавив серед меншовиків інтерес до національного питання, особливо серед тих, які приділяли цьому питанню велике історичне значення. Так, М.Лібер передбачив, якого розмаху досягне національний рух у близькому майбутньому: «...український національний рух в культурному відношенні ще молодий ... але в своїй боротьбі буде застосовувати міри насильницького подавлення» [16].

Питання про національні меншини стосувався також проект основних положень партійної платформи, яку запропонувала «група старих партійних робітників – оборонців» партійної наради у грудні 1918 р. Проект вимагав возз'єднання Росії в межах 1914р. з визначеннями широкої політичної автономії для меншин. А там, де воля меншин до самоврядування висловлена всенародним голосуванням, повинен встановитись зв'язок із Росією на засадах федералізму. Цей принцип стосувався і України [6, 67].

Меншовики в цей час фактично продовжували працювати в Радах і в деяких з них, наприклад в Єлісаветградській, в період Директорії мали більшість [6, 65]. На протязі грудня 1918 р. робітничі організації, керовані меншовиками, залишалися в контакт з урядом Директорії. Так, в Харкові робітнича делегація 22 грудня вела переговори з Петлюрою про положен-

ня в Донбасі і про необхідність вислати туди війська для боротьби з Красновим [6, 65].

Уцентропроф представив Директорії 28 грудня 1918р. меморандум, в якому висловлював свої погляди на робітничу політику, яку уряд повинен проводити, причому на перше місце було поставлене питання про забезпечення повної та необмеженої свободи коаліцій. Але це були лише формальні контакти, а по суті, професійні союзи, утримуючись від міцного союзу з Директорією, в більшості стали на шлях боротьби за демократичну республіку [14, 136].

Лідер меншовиків Ю.О.Мартов з самого початку ставився до Директорії з недовірою. Він вказав, що «опереточна легкість» з якою Директорія захопила владу, створила їй ореол успіху, а успіх призвав до неї симпатії дрібної буржуазії та селян; поміж тим спілка з ними не давала гаранту проти перемоги контрреволюції. Мартов писав: «Навколо петлюрівців сколочується та частина української демократичної дрібної буржуазії, яка бачить в самостійності засіб відстояти себе від гострого зіткнення між більшовиками та монархічною владою» [7, 15 грудня.1918].

Російських соціалістів від Директорії відштовхувала її боротьба проти свого ж трудового народу та націоналістична політика. Так П.Христюк, змалювавши ганебну картину боротьби Директорії проти свого народу, підсував, «Замість класово-революційної, міжнаціональної атмосфери, Директорія впірнула по вуха в націоналістично – дрібнобуржуазний туман. «[22, 12-13]Представники правого крила Директорії замість створення на місцях нових органів своєї влади, почали відновлювати старі, антиукраїнські, антибільшовицькі думи, правосеровські земства і таке інше. Директорія також наставляла скрізь комендантів та комісарів, які ніким не контролювались, але частина, це головне, не були не тільки соціалістами, але й, навіть, просто демократами. Єдиною ознакою придатності на державну посаду служила «українськість» комендантів. І, зрозуміло, що під українців стали підшвиатись відомі гетьманці, румунські чорносотенці тощо. Так в нову демократичну «директоріальну» форму вливався старий контрреволюційний зміст, який зараз же розпочав боротьбу проти революційних сил[1, 143-144].

Так, наприклад, офіційний представник Директорії на Харківщині отаман-полковник Болбачан розігнав силою робітничий з'їзд, скликаний меншовиками, а багатьох його учасників і керівників заарештував і розстріляв. Зрозуміло, що відразу все робітництво Харківщини, Катеринославщини, Донецького району і навіть Херсонщини зістало враження й переконання, що Директорії є така сама, як гетьманська – контрреволюційна і ворожа до робітництва[1, 145-147]. Взавши за врізець шовіністичну політику царських властей, які раніше забороняли користуватися українською мовою, вояки С.Петлюри заборонили тепер російську мову. Так,

російські вивіски на київських крамницях було наказано негайно змінити на українські, що незабаром, було зроблено. Петлюрівці звільняли кваліфікованих урядовців у міністерствах тільки через те, що вони не володіли українською мовою. Вони заарештували значну кількість високопоставлених священників православної церкви через те, що вони проповідували чужою мовою [1, 144]. Отже така безглузда політика прибічників С.Петлюри дуже швидко дискредитувала Директорію в очах трудящих.

Професійний рух, керований меншовиками, був великою суспільною силою, яка вела компанію проти єврейських погромів, які мали місце за часів Директорії. З протестами проти погромів виступив і центр руху, й місцеві союзи. Уцентропроф прийняв резолюцію, в якій він «висловлює глибоке обурювання та всією силою протестує проти антиєврейських погромів... Безлюдські знущання, масові вбивства та пограбування майна мирного єврейського населення повертають Україну до темних часів царизму, до жажів середньовіччя «Протестуючи проти погромів Уцентропроф далі писав «...Подібні жахи можливі лише в умовах, коли правлячі кола вмиротворюють країну за допомогою осадних та інших виключних положень, коли справжня демократія усунена від влади, коли принципи народовластя складені до архіву як старі гасла, коли свобода суспільної самодіяльності, свобода руху, зборів та ін., подавлені фактично діючою військовою диктатурою» [14, 135].

По мірі розвитку в Україні процесу занепаду революції діяльність меншовиків скорочувалась, не дивлячись на те, що вони продовжували користуватись впливом серед робітників. По-перше, їх весь час вважали російською партією на території України, хоча вони і були у ворожому стані із двома іншими діючими російськими силами – білими і комуністами. Парламентського центра, в якому опозиція могла проявити себе в загальнодержавному масштабі, після Ради не було. По-друге, меншовики були відчужені від українського селянства. Вплив селян на розвиток революції був набагато вагоміше в Україні, ніж в Росії. Селяни стали великою політичною силою, підтримка якої потрібна була всілякому уряду. Між тим, меншовизм за своєю ідеологією, політикою та психологією не тільки залишався на стороні від широкого селянського руху, а й був ворожим його цілям і його методам.

Ідейно-політична криза, яка широко охопила українські партії, наочно виявилася під час роботи Трудового Конгресу, який засідав у Києві 22-28 січня 1919 р. На цей Конгрес покладали великі надії. Всі бажали, щоб він остаточно вирішив питання про тип і форму політичної влади в Україні, а також про напрямок подальшого розвитку революції.

Меншовики з самого початку ставилися негативно до Конгресу внаслідок того, що він був побудований на обмеженому виборчому праві: перевага

надавалась не робітникам, а селянам як основній масі населення. Щоб надати конгресу більш демократичний характер, меншовики вимагали включення до Конгресу представників демократично обраних земств та міських самоврядувань. Але їх опозиція щодо Конгресу була не однорідною. Напередодні його відкриття бюро фракції інтернаціоналістів київської організації РСДРП надрукувало декларацію про те, що «Фракція підтримує ідею скликання Трудового Конгресу, не дивлячись на недоліки його організації та складу. Можливо, що за цієї обставини І.Біск, якого Мартов характеризував як самого лівого з меншовиків, погодився прийняти вибраний його одним з секретарів Конгресу» [8, 233; 19, 121, 146-147].

Меншовики в профспілках були проти конгресу, але про питання щодо тактики серед них були дві течії. Харківський «робітничий центр» запропонував профспілкам не приймати участі у виборах. Уцентропроф теж відвертав ідею Конгресу, але вважав участь у виборах корисною. Деякі спілки, наприклад, в Києві, Катеринославі, Житомирі, дійсно приймали участь у виборах, але роль невеликої робітничої групи на Конгресі була невеликою [14, 134].

Трудовий Конгрес відкрився у Київському оперному театрі, куди зібралися близько 400 делегатів. Делегатами Конгресу були також два меншовики: один – оборонець К.Гвоздев, другий – інтернаціоналіст І.Біск, який, як і делегат від Бунду М.Рафес стояли вже на платформі радянської влади і виступали з лівих позицій [8, с. 50-51].

Найбільшою фракцією на Конгресі була українська есерівська, яка могла б відіграти вирішальну роль. Але, розбавлена елементами з селянської партії, вона розбилася на праве й ліве крило, в результаті чого вони голосували за інші резолюції. Тому на Трудовому Конгресі провідною політичною силою стала фракція УСДРП, за якою і пішла більшість делегатів. З основною доповіддю виступив голова Директорії В.Винниченко, який вже завершив свій перехід від завуальовано прорадянських на відверто антирадянські позиції. Тому в своєму виступі він ратував за демократичний лад, демократичні реформи, орієнтацію на захід і всіляко відхрещувався від радянської форми влади, соціальної революції та більшовизму [21, 139-144].

28 січня Трудовий Конгрес незначною більшістю делегатів висловився за демократичний лад в Україні, за владу Директорії, яка буде верховною владою і видавати закони. Таким чином, Трудовий Конгрес остаточно порвав з «українською робітничо-селянською революцією», тобто українською соціалістичною революцією, взявши напрямом на українську, але вже тільки національно – демократичну революцію, демократичний лад і парламентаризм. Так вирішила права більшість Конгресу, висловивши повну довіру Директорії. Ліва, менша частина Конгресу, яка складалась з лівих українських соц-

іалістів-боротьбистів, лівих бундівців і лівих російських есерів та лівих меншовиків рішуче заявила про свою недовіру Директорії, засудивши її «згубну для української революції «політику. Блок лівих відстоював перехід влади до рук робітничо-селянських Рад, розвиток української революції в соціалістичному напрямку, негайне припинення війни з Радянською Росією і засудив угоду з урядом Антанти [21, 252-257]. Відмовившись виконувати рішення Конгресу, ліві покинули його засідання. 28 січня Конгрес припинив свою роботу і був розпущений, а його рішення відразу перетворилися на клаптики паперу, бо Директорія починала свою евакуацію з Києва у зв'язку з наступом радянських військ.

Так з самого початку 1918р. українські політичні партії робили переоцінку своїх позицій відносно української революції. Все більше посилювалися і поглиблювалися розбіжності в поглядах, чим далі, тим більше роз'єднуючи як окремих осіб, так і цілі групи лівих і правих. Більш того, у зв'язку з немичним розколом створювалися нові партії лівого крила, ще більш радикальні і революційні, які в питаннях про владу наближались до більшовиків.

Таким чином, саме на початку 1919р. раніше єдиний табір українства розколовся на два ворожих табори: праві політичні сили пішли шляхом української демократичної революції, ліві українські соціалісти стали на шлях української соціалістичної революції встановлення влади Рад. За ними йшла значна більшість українського трудового люду, яка незабаром і перемогла.

Треба також зауважити, що ліві російські есери, які з самого початку Жовтневої революції підтримували більшовиків, вже в листопаді 1918 р. створили нову партію –Українську партію лівих соціалістів – революціонерів (УПЛСР), яка теж була дуже масовою і дуже впливовою партією серед робітників і селян. Ця партія вела активну збройну боротьбу спочатку проти Гетьманату і німецьких окупантів, а тепер проти Директорії, воюючи за встановлення радянської влади в Україні [4, 70].

Меншовики в Україні також зробили наприкінці 1918 – початку 1919 р. значне зсування вліво. 28 грудня 1918 р. по 1 січня 1919 р. відбулась груднева партійна нарада меншовиків у Москві. На ній ліві меншовики на чолі з Ю.Мартовим досягли перемоги, партія меншовиків відмовилась тепер від гасла Установчих Зборів і взяла на озброєння гасло встановлення Радянської влади, котру підтримують самі трудівники [18, 7,25]. Рішення Ц.К. меншовиків

мало поворотне значення в їх політиці. Виконуючи постанову, меншовики в Україні теж почали виступати за владу Рад, хоча з початку підтримували Директорію як «демократичну владу». Так, крайова нарада меншовиків України вирішила підтримати більшовиків, владу Рад, але боротися за їх « демократизацію « і бути в середині них в «опозиції до більшовиків» [17, 11 січня.1919]. Права течія російських меншовиків була і тепер проти підтримки більшовиків, влади Рад. Так, праві меншовики Катеринослава, Криму не підкорились рішенням ЦК і проводили свою лінію на боротьбу з більшовиками. У Харкові 26 січня 1919р. на загальних зборах меншовиків за резолюцію М.Попова про підтримку рішення ЦК голосувало 140 голосів, за резолюцію С.Сана (Девдоріані) – проти ЦК голосувало 116 чоловік[17, 28 січня. 1919].

На фронті бойових дій справи у Директорії йшли все гірше. На бік Радянської влади переходили загони, дивізії та селянські армії під командуванням отаманів Зиленого, Григор'єва, батьки Махна та інших. Все це дозволило Радянській армії Українського фронту швидко просуватись вперед і 5 лютого увійти до Києва. До квітня 1919 р. армія Директорії була практично розбита і майже по всій Україні знову, вже в другий раз, встановилась радянська влада. Навіть саме командування військ Директорії визнавало, що дуже швидко перемога більшовиків «пояснюється, з одного боку, кращою організацією радянської армії, а з другого – співчуттям і активною допомогою місцевою українського населення більшовикам»[13, 123].

Отже, початок 1919 р. характеризувався великими невдачами українського національно-визвольного руху. На перше місце, як і раніше, виходили нерозв'язані завдання соціального характеру. Тому трудящі пішли за більшовиками, які проголошували їхні власні гасла: землю – селянам, фабрики – робітникам! Це і забезпечило остаточну перемогу Радянської влади.

Стосунки з Директорією російських соціалістичних партій взагалі були короткочасними. Невизначена політична програма Директорії, дрібнобуржуазна, на погляд меншовиків та есерів, соціальна база цієї влади, обмежене виборче право, – все це не сприяло порозумінню сторін. Головні надії на майбутнє України російські соціалісти пов'язували з демократизацією російської влади, тому головною проблемою для РСДП та соціалістів-революціонерів в наступний період стали стосунки з більшовиками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Винниченко В.В. Відродження нації. Історія Української революції. Ч. III.- К.:Відень., 1920.
2. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. – Харьков., 1983
3. Победа Октябрьской революции и банкротство эсеров на Украине. – Днепропетровск., 1984
4. Ветров Р.И. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925 рр.). Дніпродзержинськ. – 1997.
5. Ветров Р.И., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.).- Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ., 2001.

6. *Волин С.* Меншевики на Украине (1917-1921).- Chalidze Publications., 1990.
7. Газета печатников. /Орган Московского союза./Москва.16декабря 1918.
8. *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917-1920). //Революция на Украине. По мемуарам белых.- К., 1990.
9. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України — К.1919; перевидання — К., 1991.
10. *Гермайзе Й.* Нариси з історії революційного руху в Україні. Т.1.-Харків.1926.; Ерде Д. Годы бури и натиска. Кн.1.-Х.. 1923.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920. У 3-х т.-К.1967-1970рр.; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У 2-х т. —К.1967.
11. *Гусев К.В.* Крах партии левых эсеров. — М.1963.; Його ж. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. — М., 1975.
12. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). Ч.1-4-Львів.1932. та інші.
13. Історія України. Нове бачення.Т.2.- К.,1996.
14. *Колесников Б.* Профессиональное движение и контрреволюция. Очерки из истории профессионального движения на Украине. — Харьков., 1923.
15. *Курас І.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.- К., 1978.
16. *Либер М.* Революция и национальный вопрос //Мысль. — 1919. — №7.
17. Наш голос./Харьков/. 1919.
18. Партийное совещание РСДРП. 27 декабря 1918 — 1 января 1919.- М., 1919.
19. *Рафес М.* Два года революции на Украине. Эволюция и раскол Бунда. — М., 1924.
20. *Рубан Н.В.* Октябрьская революция и крах меньшевизма.- М., 1968.
21. *Солдатенко А.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920 рр.) — К., 1999.
22. *Христюк П.* Замітки та матеріали до історії Української революції. 1917-1920 рр.- Прага.1927.Т.1
23. ЦДАГО. Ф.41. Оп.1. Спр.15.Л.22.

О.В.БОЙКО

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОБНОВЛЕНСЬКОГО РУХУ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Бойко Олег Вікторович — аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету

Невід'ємною складовою в процесі розбудови кожної держави, в тому числі й України, має бути національна, духовна єдність, яка несе з собою розквіт, стабільність, добробут. Саме ступінь духовної єдності та суспільної злагоди визначають напрямки та динаміку державного розвитку. В той же час духовний розлад призводить неминуче до суспільного і навіть державного розколу, якого кожна країна намагається уникнути. Та українська історія знає безпрецедентний випадок, коли в 20-х роках ХХ століття радянська влада не тільки не намагалася зупинити процес післяреволюційного духовного розладу, загасити полум'я міжконфесійної ненависті, але, навпаки, ініціювала, розпалювала міжцерковний конфлікт, використовувала його в своїй атеїстичній політиці, знесилоючи та знекровлюючи українське суспільство. Причину такої позиції більшовиків чітко висловлює атеїст-агітатор Окунев

в журналі «Безбожник»: «Какова политика советской власти по отношению к церковному расколу? Раскол в церкви выгоден рабоче-крестьянской власти, ибо это ведет к ослаблению ее врагов, к победе революции. Советская власть не поддерживает ни старой, ни «живой» церкви, но не мешает разложению церкви. Если бы церковь обратилась к советской власти с просьбой помочь ей разлагаться, то мы с охотой бы ей в этом помогли» [1].

Результатом використання радянською владою в своїй політиці релігії та церковної організації став обновленський рух. Частина обновленців і справді бажала примирити, з'єднати політику і релігію, революцію і церкву в дусі революційної богобудови, інші бажали в основному релігійне оновлення православ'я, відходу від традиційних обрядів і зовнішньої релігійності. Деякі провідні діячі оновлення переслідували особисті цілі, спрямовані на

захоплення управління православною церквою. Вони звинувачували вищу ієрархію в контрреволюційній діяльності, у нездатності зрозуміти значення тих змін, які відбулися, і в нових умовах зберегти єдність церкви. Така позиція обновленців частково співпадала з атеїстичним курсом радянської влади, спрямованим на церковний розкол. Саме тому обновленська церква була офіційно зареєстрована урядом і отримала неофіційну підтримку органів влади.

Досить різні оцінки обновленського руху зустрічаємо серед дослідників. Переважна більшість російських істориків вбачають в обновленцях авантюристів та розкольників, а появу синодальної (обновленської) церкви взагалі називають зрадою православ'я, наголошуючи на пріоритеті особистих мотивів керівників обновленців. Цікава думка з цього приводу одного з піонерів у перегляді історії церкви – В.Алексєєва. Виникнення обновленського руху він пов'язує з бажанням державних діячів бачити лояльну до влади церкву [2]. Дослідник В.Овчинніков пояснює обновленство як розрив між православним духовенством і основною масою віруючих. Для широких мас віруючих обновленство відкривало, на його думку, більш-менш реальний вихід із психологічної кризи, бо обновленці передусім виступали проти контрреволюційної діяльності духовенства, закликаючи віруючих підтримати нову владу робітників і селян [3]. Відомий український історик церкви В.Пащенко вбачає причини діяльності обновленців в необхідності політичної переорієнтації російської православної церкви внаслідок кризи довіри релігійних мас до духовенства. Через неспроможність патріарха Тихона та його прибічників здійснити таку переорієнтацію саме тими реформаторами стали обновленці, які «не запламували себе зв'язками з контрреволюціонерами» [4]. На думку історика О.Ігнатуші, основу міжцерковних конфліктів слід шукати в ідейній площині. Обновленський розкол став результатом радикалізації ідей лібералізації, демократизації церковного устрою, християнського соціалізму під впливом радянської дійсності та більшовицької політики і набув прокомуністичного спрямування [5].

Наше завдання – з'ясувати значення для обновленців їх співпраці з органами влади й визначити можливість існування обновленської церкви без такої підтримки в умовах міжконфесійної боротьби. Для цього нам здається необхідним дослідити динаміку розвитку обновленського руху та проаналізувати причини його коливання в Катеринославській губернії, специфічному і неоднорідному в релігійному відношенні регіоні.

Страшна посуха 1921р. і не менш страшна політика продрозкладки призвели до жахливого голоду в Україні, який став приводом для вилучення церковних цінностей з метою допомоги голодуючим і виявився сигналом для загального тиску на

церкву. Тотальний наступ радянської влади на православне духовенство й арешт патріарха Тихона за «контрреволюційну» діяльність під час кампанії по вилученню церковних цінностей навесні 1922р. виявилися надзвичайно сприятливими передумовами для зародження обновленського руху в православній церкві. У травні 1922р. в Москві відбулися збори священників, в яких взяли участь тільки 16 із 100 руських єпископів. На соборі було створене Вище Церковне Управління (ВЦУ) обновленської («живої») церкви і позбавлено Тихона «сана и звания Патриарха». Невдовзі обновленська церква поширила свою діяльність і в Україні. Загалом нараховувалося 20 єпархій обновленської церкви в Україні. Як і скрізь в Україні, зміна церковної влади, яку підтримали або ж навіть зініціювали радянські органи влади, не могла не відбитися на церковному житті Катеринославщини. Звістки про арешт патріарха Тихона та церковний переворот у Москві призвели до організації в м.Катеринославі обновленського тимчасового церковного управління на чолі зі священником Письменним та віруючим Бреславським. Розуміючи вплив найавторитетніших ієрархів на інших священників та паству, вони запросили прийняти участь в роботі комітету «Живої церкви» («ЖЦ») трьох катеринославських єпископів – Агапіта, Іоанікія та Серафима, але останні не тільки відмовились, а й почали проводити антиобновленську агітацію. Особливо непримиримим виявився єпископ Агапіт, який і став першою жертвою церковної політики влади, спрямованої на поширення «ЖЦ» для поглиблення церковного розколу. Як зазначалося в огляді церковного життя Катеринославщини самими органами влади, «частково для того, щоб надати можливість розвитку групи «ЖЦ» за рахунок реакційного духовенства, а частково також через «контрреволюційну» діяльність єпископ Агапіт був заарештований» [6]. Як відомо, об'єктивної причини для арешту єпископа не було, і тільки після його арешту з'ясувалося, що він переховував церковні цінності під час їх вилучення в 1922р. Зовсім схожі звинувачення стали приводом для арештів інших єпископів – Іоанікія та Серафима. Таким чином, ліквідація вищої старої церковної ієрархії на чолі з патріархом Тихоном відбувалася по суті за однаковою схемою, а голод 1921 – 1923рр. виявився найзручнішим моментом для її реалізації, а також для поширення нових православних конфесій.

Позбавлене своїх провідних ієрархів та церковної влади катеринославське духовенство опинилося в невизначеній ситуації, яка вимагала формування нової влади. Визнане радянською владою Єпархіяльне правління «ЖЦ» як вже сформований церковний орган і стало тим «притулком» для більшості православних священників. Саме притулком, бо, як свідчать документи органів влади, абсолютна більшість священників залишалася у виці-

куваній позиції, тобто були ні за, ні проти «ЖЦ» [7]. Об'єктивно оцінюючи перебіг подій, вони, з одного боку, не хотіли позбутися своїх парафій у разі остаточного затвердження обновленської церковної влади, бути заарештованими або розстріляними під усілякими вигаданими приводами. З іншого боку, священники з великою недовірою ставилися до «ЖЦ», в чому є провина самих живоцерковників: відсутність авторитетних обновленських священників; недостатня увага агітації серед сільського духовенства; занадто докорінні зміни в церковному богослужінні, які звичайні віруючі сприймали як зміну православної релігії. Що стосується віруючих, то слід відзначити, що більшість з них не мала ніякого уявлення про церковний переворот і продовжувала відвідувати церкву, не знаючи до якої православної конфесії вона належить. Самі сільські священники, займаючи вичікувану позицію відносно «ЖЦ», не пояснювали сутність перевороту. Прикладом може бути з'їзд духовенства та віруючих 5-го округу церков, викликаний через неабиякий інтерес громадськості до обновленського руху, який відбувся 1 грудня 1922р. Було з'ясовано, що майже всі священники підтримували форми старого церковного обряду, окрім священника с.Кринички, прихильника «ЖЦ». З'їзд наказав своїм священникам, «щоб широким верствам населення не розповідали, а на всі питання відповідати, що розколу, як такого, немає, а були незначні суперечки серед вищого духовенства стосовно «теплих місць» і що ці суперечки вже скінчилися» [8].

На вересень 1922р. найчисельнішою православною групою все ще була старослов'янська або тихоновська церква, але все більшого розповсюдження набувала «ЖЦ» при сприянні органів влади [9]. Розуміючи, що повний контроль над усією губернією можливо було встановити лише за умов підтримки з повітів, провідні діячі катеринославської «ЖЦ» звернули свою увагу головним чином на повіті. Місцеві з'їзди духовенства давали непогані результати, особливо у Павлограді та Гуляй-Полі. Оптимізму обновленцям надавали також звістки з Маріуполя, де «ЖЦ» також мала успіхи [10]. В цей же час прихильники старої церкви за підтримки бахмутського єпископа Іоанікія створили своє єпархіальне управління, ніде не зареєстроване, розповсюджуючи звернення до громадськості з закличками не піддаватися релігійній омані обновленців. Вдало скориставшись відсутністю всіх керівників «ЖЦ», які роз'їхалися по губернії для організації комітетів на місцях, активні тихоновці розпочали широку агітацію проти живоцерковників, а їх єпархіальне правління стало діяти більш відкрито, не даючи можливості обновленцям правити службу в їх парафіях. Частина обновленських священників їздила до Бахмуту на покаяння до Іоанікія. Що стосується самого Катеринослава, то тут обновленцям довелося зіткнутися з надзвичайно сильною опозицією староцерков-

ників, в результаті чого в їх руках залишився лише один собор. Для боротьби з обновленцями духовенство старого обряду створило в Катеринославі «Єпархіальну раду союзу громад», яка проводила роботу серед господарів – утримувачів церков з метою залучення їх на свій бік. В результаті, священники «ЖЦ» позбавлялися джерела свого існування і були змушені переходити до старої церкви. Організація мала вплив лише в Катеринославі та Бахмуті, де були сконцентровані найбільші сили тихоновців, де були авторитетні ієрархи. Частково підірвала авторитет живоцерковників зрада священника Федоровського, який, перебуваючи делегатом від Катеринославського комітету «ЖЦ» на Всеросійському з'їзді духовенства у Москві, перейшов до ще однієї новоствореної православної групи – Союзу Давньо-Апостольської церкви.

Такий перебіг подій, звичайно, не міг влаштувати владу. Тому у відповідь на посилення тихоновців через відділ управління були вжиті заходи щодо закриття незаконного катеринославського єпархіального управління, яке не визнавало обновленського Вищого Церковного Управління (ВЦУ) [11]. В результаті, вже до кінця 1922 року майже половина православних парафій України перейшли під управління обновленців, а на початку 1923р. більша частина духовенства Катеринославської губернії, окрім Бердянського та Мелітопольського округів, які в церковному відношенні належали до Таврійської єпархії, опинилася в обновленстві [12]. Певною мірою стан обновленської церкви зміцнило призначення до Катеринослава єпископа Інокентія, авторитетної серед духовенства особистості.

Відчутна перевага «ЖЦ» над старослов'янською церквою надавала обновленцям можливість активізувати свої дії щодо реформування у внутрішньо-церковних справах. На обговорення учасників собору «ЖЦ», скликаного навесні 1923р., була винесена широка програма реформ православної церкви в галузі адміністративно-господарського управління, канонізації, монашества, церковної ієрархії. Проте недооцінка суспільного чинника в церковному житті, ігнорування народних традицій, інтересів та менталітету негативно вплинули на ініційоване обновленцями церковне реформування.

Величезним прорахунком обновленців було введення нового церковного стилю згідно з постановою загального обновленського собору. Та й без агітації староцерковників це нововведення мало вкрай негативний ефект, бо віруючі сприймали таку зміну як замах на одну з основ православної церкви. В багатьох церквах громади силою примушували священників повертатися до старого стилю. В огляді церковного життя Катеринославщини зазначалося, що «в цілому ряді сел, де священники намагалися змінити час служби й переносили святкові дні відповідно до нової постанови обновленського єпархіального правління, сварливі баби та гру-

пи реакційно налаштованих членів церковних громад силою примушували священиків повертатися до старого, а цей момент використала тихоновщина для посилення своєї роботи» [13]. У зв'язку з такою протидією громадськості обновленці були змушені відмовитися від нового стилю.

Ще більше поглиблювала прірву між обновленцями та народом агітація прихильників старослов'янської церкви. Тихоновські священики постійно намагалися підкреслити антинародний характер «ЖЦ», розповсюджували різні чутки про Божу кару обновленців, звинувачували їх у співпраці з більшовиками, наголошуючи на тому, що «представники обновленського духовенства є агентами радянської влади, що обновленцям влада надає пільги...» [14]. У звіті за серпень 1924р. відмічається, що «тихоновці використовують усі засоби агітації, зокрема такі лозунги, як: «обновленцы – замаскированные коммунисты»; «обновленцы вместо слов «благослови владыко» будут говорить: «пролетарии всех стран соединяйтесь»», чим, безперечно, збільшують свій вплив серед малосвідомої маси» [15]. Такі заяви, звичайно, мали вплив не тільки на громадськість, але й на самих священиків. Відмову нейтрального духовенства від переходу до «ЖЦ» можна було пояснити й тим, що в цей час прибічники старої церкви розповсюджували чутки про зміну влади, що без жодного сумніву мало торкнутися і «живої» церкви, яка мала репутацію духовного партнера радянської влади.

Проте чи не найпотужнішою зброєю агітації тихоновців був вихід з церковного сану обновленських священиків, на адресу яких нерідко лунали такі звинувачення: «чи можна вірити вам, обновленцям, товариші яких згадують імена тих, хто вийшов», «самі не вірите в своє обновленство, знімаєте сан... і це – діячі обновленського руху» [16]. Та й без агітації парафіяни себе відчували зрадженними і проклинали таких зрадників. Характерним був вихід із сану священика с.Васильківки, який згодом поступив на громадську службу [17]. Такі випадки не були поодинокими. Показовим є повідомлення Павлоградського окружного в 1924р.: «Розвал живоцерковників продовжується, маємо три заяви від духовних осіб про складання ними сану з заявою про те, що вони усвідомили, що до сих пір вводили народ в оману з метою підтримки свого матеріального добробуту» [18].

На відміну від тихоновців, «ЖЦ» приділяла значно менше увагу пропаганді. До того ж не вистачало в достатній кількості людей для агітаційної роботи, а «якщо і знайти декілька активістів, то їх неможливо використати в необхідні моменти, в потрібних місцях, оскільки слабкий зв'язок і слаба підлеглість не дозволяють це зробити, в той час як у тихоновців сувора дисципліна дозволяє...» [19]. Церковні проповіді обновленських священиків зводилися до одного – звинувачення тихоновців у «контрреволюційній» діяль-

ності, спрямованої на відродження царського режиму. Але подібна агітація не приносила обновленцям великої користі – більшість населення, навіть віруючого, вважала, що обновленці намагаються заручитися підтримкою влади та звинувачують тихоновців у контрреволюції лицемірно [20]. Для агітації «ЖЦ» розсилали своїх інструкторів у деякі округи, але їх вплив був незначним і відразу ж після їх від'їзду село знов-таки підтримувало тихоновців, а сільське духовенство залишалось пасивним і не проводило додаткової роз'яснювальної роботи.

Таким чином, розрив обновленців з народом був фатальною помилкою, яка призвела до падіння авторитету «ЖЦ». Не змогли зрозуміти найвищі обновленські ієрархи значення громадськості в церковному житті, постійно ігноруючи народні інтереси і традиції, а також не усвідомили, що, відкидаючи необхідність послідовних агітаційних заходів, вони наближають свою церкву до поразки в міжконфесійній боротьбі.

Боротьба за першість в духовному житті губернії поступово набувала надзвичайно жорстокого характеру. Вперше активні виступи прибічників старої церкви проти обновленців зафіксовані 10 квітня в Катеринославі біля Покровської церкви, де 3-тисячний натовп ледь не вбив члена комітету групи «ЖЦ» Василенка, який прибув для передачі церковних обновленням [21].

Майже скрізь по губернії відбувалися міжконфесійні конфлікти, які нерідко закінчувалися кривавими бійками. У Бердянську, приміром, в листопаді 1924р. прибічники старослов'янської церкви увірвалися до собору, який був переданий обновленцям, знищили всі приготування до зустрічі єпископа, а також побили двох обновленських священиків. В грудні цього ж року вони вигнали з собору обновленську процесію з архієреєм. В результаті, кілька місяців обновленці не могли відкрити собор [22]. Справжніми провокаторами подібних конфліктів були місцеві органи влади, які чітко виконували таємні інструкції стосовно церковного розколу. Таємним циркуляром Катеринославського окрвиконкому від 02.08.1923р. повідомлялося: «...как средства расслоения группировок Окрликвидком рекомендует проводить в жизнь передачу церкви от одной общины к другой, а также совмещения в одной церкви двух разных группировок» [23]. Як відомо, подібні заходи давали плідні результати. Наприклад, в с.Васильківка не припинялася ворожнеча між групами віруючих «ЖЦ» та тихоновської церкви внаслідок спільного використання майна, яке було отримано на правах арендного користування [24]. Ще гірші наслідки передачі храму у спільне користування тихоновців та «живистів» відбулися в Олександрії, де правління тихоновської громади відмовилось виконувати постанову ВУЦВКа і зачинило церкву. Коли ж Ліквідком вирішив відчинити церкву з допомогою

слюсарів, зібрався величезний натовп невдово-
лених. «Щоб розігнати натовп, викликали пожежну
команду, а слідом за нею – міліціонерів на конях. З
натовпу летіло каміння, палиці; багатьох представ-
ників влади били куркулі. Все ж натовп вдалося
розігнати і церкву відчинили. Кілька днів навколо
церкви збирався натовп тихоновців, не даючи мож-
ливості служити живистам» [25].

Накал міжцерковних пристрастей, звичайно,
цілком влаштовував радянську владу, представники
якої часом дивувалися тому, що «изгнание самым
постыдным образом священника из церкви сделалось
самым обычным явлением; что в настоящее время
оскорбить и даже избить священника, несмотря на то,
что он может быть в своей священной богослужебной
одежде и при исполнении службы, считается вещью
весьма допустимой» [26]. Дійсно, в 1923 і 1924 рр. були
випадки побиття в Олександрійському окрузі обнов-
ленського єпископа Іоана Славгородського, а єписко-
па Павлоградського Миколу Гиляревського кілька
разів виганяли з церкви.

Таким чином, міжконфесійна боротьба призводи-
ла не тільки до поглиблення церковного розколу, а
й до розколу суспільства, про що свідчать численні
конфлікти, запеклі бої майже по всій губернії. Відо-
мо, що суперечки навіть доходили до школи, де діти
відстоювали один перед одним релігійні переконан-
ня своїх батьків.

Стан обновленського руху на середину 1923 р. в
цілому був задовільним, не дивлячись на тенденцію
посилення тихоновців. Юридично «ЖЦ» нарахову-
вала більшу частину духовенства по всій губернії,
хоча фактично у співвідношенні сил гору брала ста-
ра церква. До того ж, у червні катеринославський
обновленський єпископ Інокентій, який виїхав до
Москви, приєднався до Тихона, про що згодом ста-
ло відомо у Катеринославі і вплинуло негативно на
настрої обновленства. Слідом за цим в липні 1923 р.
з-під арешту був випущений патріарх Тихон. Одно-
часно з цим в Катеринославі був звільнений з-під
арешту єпископ Іоанікій, який відразу ж створив у
місті церковне правління, підпорядковане патріар-
ху, і повів енергійну боротьбу проти обновленців.
Слід відзначити, що це було неважко зробити, бо вже
існували вагомні підстави для боротьби з «ЖЦ»: пе-
рехід Інокентія на бік Тихона, звільнення патріар-
ха, але чи не найголовніше – те, що навколо Іоані-
кія був створений ореол великомученика за істину
віру. Повернення до церковного життя таких впли-
вових ієрархів призвело до того, що священники, які
раніше боялися відкрито підтримати Тихона, поча-
ли у проповідях заявляти, що він – єдиний керів-
ник справжнього православ'я. Намітився і стрімкий
перехід священників і віруючих до табору староцер-
ковників, що зумовило поразку «ЖЦ», а за кілька
місяців обновленський рух у губернії опинився під
загрозою повної ліквідації.

На серпень 1923 р. майже остаточно була ліквідо-

вана «ЖЦ» в Катеринославському окрузі, а у грудні
залишилися 1-2 обновленські церкви. В Олександрій-
ському, Павлоградському та Криворізькому окру-
гах у серпні «ЖЦ» частково була ліквідована, а вже
у листопаді комітет олександрійської «ЖЦ» розпав-
ся і обновленці вважалися єретиками. Майже не за-
лишилося прибічників «ЖЦ» у Мелітопольському
окрузі. В Бердянському та Запорізькому округах
стан обновленства був задовільним, кращим ніж в
інших округах. В серпні 1923 р. під впливом Мелі-
топольської єпархії до староцерковників перейшли
громади Цареводаровського району, а також 2 свя-
щеника Чернігівського району Бердянського окру-
гу. 19 вересня з'їзд духовенства Бердянського окру-
гу віддав перевагу патріарху Тихону [27].

Не викликає жодного сумніву те, що одним з виз-
начальних факторів, які впливають на поширення
тієї чи іншої церковної течії є фігура священника. У
своєму арсеналі тихоновці мали авторитетних свя-
щеників, що визначало подальший перебіг подій в
боротьбі з обновленцями. Серед них необхідно виді-
лити таких колоритних особистостей, як: єпископ
Іоанікій, про якого вже була мова вище; Сергій
Зверев, єпископ Мелітопольський; криворізький
єпископ Онуфрій. Переважно завдяки діяльності
цих священників в підвладних їм єпархіях обнов-
ленський рух майже зник. Тому ще однією вадою в
обновленському русі була неавторитетність його кер-
івників, зокрема представників вищого українсь-
кого церковного органу – священного синоду. Особ-
ливо це стосується священника Письменного, ім'я
якого зробилося синонімом авантюриста; ходили
навіть чутки про його тісний зв'язок з органами ДПУ
і доноси на тихоновське духовенство. По округах
також були такі обновленські священники, які ском-
прометували себе з різних сторін. Наприклад, в Ниж-
ньо-Серогозькому районі Мелітопольського округу
священик запропонував жінці позбавити її вагіт-
ності, але заявив, що потрібно йому оглянути моло-
дицю. Коли вагітна жінка зрозуміла, що з цього нічо-
го не вийшло, батьюшку було притягнуто до суду,
який наказав його заарештувати. «Всі селяни апло-
дували, заявляючи, що це справедливе рішення і в
той же час лаяли Бога, створеного попом у свій за-
хист» [28]. Слід відмітити, що методи діяльності об-
новленських проповідарів, які активно використовували
насилля, примушення священників при
підтримці місцевих органів влади, далеко не завж-
ди були морально правильними і «чистими». Все це
відвертало не тільки духовенство від приєднання до
обновленського руху, але й самих віруючих, для
яких авторитет священника мав визначальну роль.

Можливо, «ЖЦ» на Катеринославщині через пев-
ний час і припинила б своє існування, якби не безце-
ремоне втручання органів влади в церковні спра-
ви. Вбачаючи загрозу стрімкого зростання тико-
новської церкви, органами ДПУ в жовтні 1923 р.
було заарештовано єпископів Онуфрія та Сергія

Зверева за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, а згодом у листопаді така ж доля спіткала і єпископа Іоанікія [29]. В результаті цих арештів обновленство почало повільно підсилюватися. Якщо на кінець 1923р. у тихоновців не було ні одного єпископа, то у «ЖЦ» таких вже було аж 4: катеринославський єпархіальний єпископ Афанасій, олександрійський вікарний єпископ Іоан Славгородський, запорізький вікарний єпископ Сергій та павлоградський єпархіальний єпископ Микола Гиляревський (в серпні Павлоград став самостійною єпархією). Існування кількох єпископів на Катеринославщині давало можливість більш енергійно діяти обновленцям, тому з грудня 1923р. «ЖЦ» пішла у наступ. Значні зрушення у поширенні впливу «ЖЦ» відбулися в Запорізькому, Бердянському та Олександрійському округах. Наприклад, у Бердянському окрузі майже в усіх районах, окрім Цареводаровського та Чернігівського, та окремих осіб, духовенство визнавало місцеве обновленське управління.

Одним з найважливіших чинників, що впливали на динаміку обновленського руху, було матеріальне забез-

печення. Слід зауважити, що матеріальне становище обновленців було настільки критичним, що в сприятливий для «ЖЦ» час, коли в кінці 1923р. намітився незначний підйом обновленського руху, деякі священики переходили на бік староцерковників через матеріальні труднощі. Що стосується м. Катеринослава, то тут справи були ще гіршими. Єпархіальний єпископ Афанасій майже голодував і мешкав у сирій, холодній кімнаті [30]. Внаслідок цього єпархіальному правлінню замість активної боротьби з тихоновцями доводилось боротися з голодом і холодом. На території Катеринославського округу було лише кілька обновленських церков, в тому числі 4 церкви у самому Катеринославі, але вони майже не відвідувались. Тому цілком зрозуміло, що на ті мізерні кошти, які надходили до єпархіального управління, воно існувати не могло. Якщо в інших округах окремі священики «ЖЦ» й були забезпечені, то більшість з них через свою пасивність щодо обновленства не допомагали матеріально центральному правлінню. В результаті такої фінансової кризи, єпархіальне правління з вересня 1923р. не мало навіть технічних працівників і було змушене виконувати їх функції самотужки.

Звістка про амністію патріарха Тихона стала приводом для відкритого переходу священиків на бік тихоновців і звинувачень «ЖЦ» в невизнанні Тихона. Наголошувалося, зокрема, що навіть радянська влада вибачила патріарха, а обновленці

до сих пір вважають його своїм ворогом. Павлоградський та Олександрійський обновленські єпископи, відчуючи загрозу поразки від тихоновців, намагалися перейти на їх бік. З цією метою перед Пасхою Павлоградський єпископ у церкві приніс публічне каяття, але все ж таки залишився обновленським єпископом, що, безперечно, дискредитувало його в очах віруючих. Одноразом Олександрійський єпископ в кінці квітня для переговорів відіслав свого делегата до Тихона у Москву. Проте, незважаючи на хвилю тихоновського тиску на обновленців, їх позиції на середину 1924р. були досить міцними, адже ніхто з тихоновських єпископів не зміг повернутися на Катеринославщину, що не могло не впливати на тогочасний розподіл сил (Таб. 1).

Таб. 1

Округ	Тихоновські громади		Обновленські громади	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Катеринославський	119	87%	5	4%
Олександрійський	74	61%	42	35%
Запорізький	27	35%	51	64%
Криворізький	84	83%	17	16%
Павлоградський	77	60%	51	39%
Бердянський	40	40%	60	60%
Мелітопольський	48	36%	9	7%
Разом по губернії	528	65%	257	32%

Можливі розбіжності даних цієї таблиці з цифрами інших дослідників можна пояснити тим, що багато громад, підпорядкованих Тихону, були зареєстровані за обновленськими статутами. В поданій таблиці врахована фактична належність громад до тієї чи іншої конфесії.

З жовтня 1924 року починається нова хвиля піднесення обновленського руху. Це було пов'язано з державним тиском на тихоновщину шляхом перереєстрації статутів громад та складання ними договорів з місцевими органами влади. У зв'язку з цим активізувалися представники обновленської церкви, оскільки їм легше було подати статuti на реєстрацію, маючи своє правління, яке мало право засвідчувати підписи своїх парафіян в статуті. Це призвело до масового переходу громад в обновленство. Тільки в Бердянському окрузі такий крок зробили 50 громад. Однак цей перехід в обновленство більше був схожий на зовнішній, бо хоч вони себе й називали обновленцями, але були прихильниками старої церкви. Такий факт підтверджує звіт Павлоградського району за квітень 1924р.: «Следует отметить, что религиозные общины приняли устав «живой церкви», но обряды совершают по старому стилю» [32]. У Павлоградському окрузі кількість тихоновських громад скоротилася з 76% в жовтні [33] до 60% у грудні [34] в основному через те, що єпископ Іоанікій, який прибув до Катеринослава, був заарештований органами ДПУ, де йому запропонували відреститися від Тихона. Невідомо, як

заяляли Іоанікія в стінах ДПУ, але все-таки добилися розпорядження від єпископа про непошану Тихона у церквах. Такі дії відомого прихильника патріарха Тихона загнали тихоновців у глухий кут, внаслідок чого серед значної частини духовенства панувала тенденція триматися обновленства. В Олександрійському окрузі спостерігалось швидке збільшення кількості «живистів», а за листопад та грудень 1924р. вони володіли 12 церквами в окрузі і одією – у самому місті. Таким чином, на початку 1925р. в окрузі діяло 29 обновленських церков, а в самій Олександрії – три проти однієї тихоновської.

До травня 1925р. відбувалося деяке поживавлення обновленського руху, що цілком ймовірно було наслідком смерті патріарха Тихона 25 березня 1925 року. В Бердянському окрузі, наприклад, де таке поживавлення «живистів», окрім іншого, було пов'язане з об'їздом релігійних громад обновленським єпископом, обновленці мали більшість – 71 громада з 55 тис. віруючими, що становило 87% загальної кількості православних громад[35]. Активізувалися обновленці і в Криворізькому окрузі, де до них приєдналися дві найбільші парафії – Ново-Криворізька та Широківська, а обновленське ОЦУ (Окружне Церковне Управління) було перенесене з Саксагані до Кривого Рогу[36].

Але розпач та невизначеність тихоновців тривали не так довго, і їх активізація в кінці травня в декількіх мірях була несподіванкою для суперників. Непримиримість прихильників старої церкви, супроводжувана посиленням впливу «живої» церкви, призводила до численних міжконфесійних конфліктів, переможцями в яких частіше ставали прибічники Тихона. В таких умовах хвиля обновленського піднесення почала спадати. На червень 1925р. з 812 православних парафій Катеринославщини лише 182 належали обновленцям, що становило 23% з майже 150 тис. віруючими[37].

Причинами, які призводили до коливань обновленського руху, його нестабільності, слабкості, можна вважати те, що обновленці не спромоглися залучити на свій бік авторитетне духовенство, проігнорували можливість активної участі віруючих в обновленському русі, не змогли зберегти ініціативу в своїх руках. Обновленські громади не мали ніякої матеріальної бази, вкрай погано підтримували зв'язок зі своїми округовими та губернськими центрами. На відміну від організованої тихоновської пропаганди, обновленці не мали в достатній кількості людей для цього. Гальмом обновленської пропаганди була й надмірна нетактичність самих священиків. Серед активних обновленців були особи, які скомпрометували себе своїми зв'язками з

органами ДПУ. Так, колишній представник Катеринославського єпархіального управління священик Шкарань під час суперечок з ким-небудь погрожував арештом[38]. Негативно на рух «живистів» впливали візити вищих духовних осіб староцерковників, зокрема Тихона та Іоанікія. Після їх відвідин Павлограда в кінці липня 1924р. обновленська церква в окрузі стала занепадати.

Всі вищезгадані прорахунки та недоліки «ЖЦ» не давали їй можливості зайняти лідируючі позиції в духовному житті України. Лише завдяки лояльності «ЖЦ» до радянської влади, їх взаємопідтримці, обновленський рух не згасав, а часом навіть і переважав староцерковщину. Все це визначало стрімкі коливання обновленського руху, його злету та падіння.

З одного боку, можна говорити про штучно підтримане радянською владою існування обновленської церкви, про неможливість її виживання в умовах конкуренції з патріаршою церквою. З іншого боку, саме патронат влади, зв'язок окремих обновленців з органами ДПУ були найголовнішими аргументами антиобновленської пропаганди тихоновців, що призводило до недовіри як духовенства, так і віруючих. Але чи не найкраще можливість самостійного, природнього існування обновленської церкви виявило б невтручання влади в її внутрішнє життя, коли б суспільство самостійно визнало або відкинуло обновленців.

Важко уявити, що сталося б з «ЖЦ», якби не втручання органів влади в церковне життя, попри ними ж самими виданий декрет «Про відокремлення церкви від держави», але безперечно те, що епізодичні перемоги «ЖЦ» в 20-х роках – це справа державного адміністративно-карального апарату. Те, чим насправді була викликана така «допомога» влади, читаємо в брошурі атеїста Степанова «Задачи и методы антирелигиозной пропаганды»: «Мы не можем отказать себе в удовольствии противопоставить воззрению одной части духовенства воззрениям другой части. Но мы не можем задерживаться на этом, и используем разногласицу духовенства только для того, чтобы увести массы от всякой религии»[39].

Чи можна в такому разі розглядати «ЖЦ» як жертву антицерковної політики більшовиків? Так, мабуть. На жаль, обновленські ієрархи не змогли передбачити ту роль, яку підготували їм більшовики, не змогли зрозуміти, що мають справу не з церковними реформаторами, а з послідовними фанатичними атеїстами. В 1934р. голова ради у справах РПЦ (Російської православної церкви) одержав від Й.Сталіна вказівку про ліквідацію обновленської церкви та приєднання її парафій до РПЦ[40].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Валентинов А.А. Черная книга («Штурм небес»): Сборник документальных данных, характеризующих борьбу советской коммунистической власти против всякой религии, против всех исповеданий и церквей // Волга. – 1991. – №8. – С. 145.

2. Алексеев В. Иллюзии и догмы. — М., 1991. — С.223.
3. Овчинников В.Г. Православная церковь в истории нашей страны // Вопросы истории. — 1988. — №5. — С.117.
4. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. — К., 1994. — С.64.
5. Ігнатуша О.М. Чому розкололось православ'я України? // Грани. — 2002. — №1. — С.80.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). — Ф.1. — Оп.1. — Спр.1602. — Арк.99,100.
7. Там же. — Арк.100.
8. Там же. — Спр.635. — Арк.165,166.
9. Там же. — Спр.630. — Арк.2.
10. Там же. — Спр.635. — Арк.176.
11. Там же. — Арк.176.
12. Там же. — Спр.1602. — Арк.101.
13. Там же. — Арк.102.
14. Там же. — Спр.1076. — Арк.112.
15. Там же. — Спр.1805. — Арк.50.
16. Там же. — Спр.1816. — Арк.35.
17. Там же. — Ф.80. — Оп.1. — Спр.10. — Арк.7.
18. Там же. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.1816. — Арк.32.
19. Там же. — Спр.1396. — Арк.47.
20. Там же. — Спр.1602. — Арк.117.
21. Там же. — Арк.101.
22. Там же. — Спр.1391. — Арк.31.
23. Там же. — Ф.1396. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.98.
24. Там же. — Ф.80. — Оп.1. — Спр.10. — Арк.6.
25. Там же. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.1995. — Арк.25.
26. Там же. — Спр.1602. — Арк.131.
27. Там же. — Спр.1497. — Арк.66,67.
28. Там же. — Спр.1413. — Арк.22.
29. Там же. — Спр.1602. — Арк.106,107.
30. Там же. — Арк.109.
31. Таблица 1 складена за матеріалами: ДАДО. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.1602. — Арк.112 — 129.
32. ДАДО. — Ф.80. — Оп.1. — Спр.4. — Арк.28.
33. Там же. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.1894. — Арк.18.
34. Там же. — Спр.1816. — Арк.39.
35. Там же. — Спр.1387. — Арк.36.
36. Там же. — Спр.1996. — Арк.166.
37. Там же. — Спр.1076. — Арк.84,85.
38. Там же. — Спр.1602. — Арк.116.
39. Валентинов А.А. Вказ. праця. — С.145.
40. Пащенко В. Дітище ДПУ. До витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — №1. — С.57.

Т.ВАСИЛЬЧУК

ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВУЗІВ УРСР ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Васильчук Тетяна Василівна - аспірантка кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету

Руйнівна дія Великої вітчизняної війни не оминула наукову сферу Радянського Союзу. Значно скоротила наукові дослідження, зменшила їх фінансування, позначилась на цьому процесі також евакуація вузів, окупація та припинення діяльності багатьох вищих навчальних закладів УРСР. Війна зумовила зміну пріоритетних напрямків дослідницької роботи радянських науковців. У воєнних умовах істотно порушився процес підготовки нових наукових кадрів, необхідний для поновлення професорсько-викладацького складу вузів та забезпечення безперервності прогресу науки.

Розвиток науки у вузах України розглядали в контексті історії вищої освіти СРСР такі радянські дослідники, як С.В. Чуткерашвілі [1], К.Т. Галкін [2]. Сучасні вітчизняні історики вже приступили до вивчення розвитку науки України [3], підготовки наукових кадрів через аспірантуру [4]. Автор статті пропонує оглянути проблеми відновлення науково-дослідної діяльності вищої школи УРСР після закінчення Великої вітчизняної війни та завдання її розвитку. Це дозволить визначити специфіку наукового життя вузів Радянської України, доповнити характеристику розвитку вузів та стану культури держави.

За перші роки війни науково-педагогічний склад вищої школи дещо змінився. На 1942/43 навч. р. кількість професорів зменшилася на 18,15%, доцентів – 40%. Проте вже з 1943р. приступили до поновлення діяльності вищої школи та її штатів. У вузи до педагогічної та наукової діяльності повертали професорів, доцентів та викладачів, залучали аспірантів.

Довоєнну кількість професури радянських вузів вдалося відновити вже в 1944/45 навч. р. На цей навчальний рік чисельність професорсько-викладацького складу вузів СРСР становила 79,3% довоєнної, доцентів – 92%. Вжиті заходи дозволили за короткий термін відновити довоєнну кількість професорсько-викладацького складу вузів СРСР та навіть вже в 1947/48 навч. р. її перевищити на 34,6% [1, 309].

Проте, у штатах вузів СРСР на долю кандидатів та докторів наук у 1951р. припадало всього 35%. Нерівномірно розподілялись науковці по галузям. Так, серед викладачів геолого-мінералогічних наук кандидати та доктори наук склали 60,6%, юридичних – 54,1%, а на факультетах деяких інших спеціальностей їх було набагато менше, наприклад:

мистецтвознавчих – 9,8%, філологічних – 13,6%, педагогічних – 15,2% [1, 311].

Нерівномірно розміщався науковий потенціал між республіками СРСР. Так, на 1 жовтня 1955р. із загальної кількості наукових робітників СРСР на Росію приходилося 69,4%, на Україну – 13,5%, на інші союзні республіки – 17,1% [2, 165]. В УРСР науковці переважно зосереджувалися у вузах великих наукових центрів: Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Львові.

Таким чином, незважаючи на швидке відновлення і зростання штатів вузів після закінчення Великої вітчизняної війни, кадрова проблема не була вирішена остаточно. Перед вищою школою постала нагальна потреба підвищення рівня кваліфікації викладачів, поновлення наукових кадрів та забезпечення периферії.

Після закінчення війни науковцям СРСР належало виконати завдання наздогнати й перевершити розвиток науки інших країн. Зокрема, А.Мікоян на зібранні виборців еревансько-сталінського округу завдання перед науковцями Радянського Союзу окреслив так: «Радянська наука та техніка повинні йти в перших рядах світової науки та техніки» [5]. Науковцям належало здійснити величезний науковий прорив, форсувати дослідження та інтенсифікувати їх, незважаючи на складні соціально-економічні, матеріальні умови та кадрові проблеми у вищій школі.

Розвитку науки та техніки після війни приділялася особлива увага. Насамперед, за допомогою найновіших технологій сподівалися в короткий термін відбудувати зруйноване війною господарство СРСР. Крім того, відбудувати виробництво намагалися з одночасним оновленням технологій та нарощуванням потужності промисловості, збільшенням обсягів виробництва та продуктивності праці, розвитком нових сучасних галузей. Вирішення цих проблем тісно пов'язано з науковими дослідженнями, їх темпами та результатами. Тому напрямки досліджень науковців скеровували у відповідності з практичними потребами промисловості.

Про зосередженість науки повоєнних років на вирішенні практичних завдань свідчить рух за допомогу науки промисловості виконати завдання п'ятирічки за чотири роки, що першими запропонували науковці та викладачі вищих навчальних закладів Ленінграда [6, 44].

Влада закликала науковців до подальшого зміцнення творчої співдружності науки та виробництва, а Міністр вищої освіти визначив основні її складові та напрямки розвитку [7, 3-5]. Наукові дослідження рекомендувалося зосередити на розробці нових технологій та механізмів, їх вдосконаленні, продовженні механізації та автоматизації трудомістких робіт. Увагу науковців звертали на необхідність пошуку засобів підвищення продуктивності роботи, економії матеріалів, електроенергії, збільшення оборотності коштів, скорочення виробничого циклу. Для вирішення проблем постачання та забезпечення виробництва сировиною, розвитку нових галузей промисловості увагу дослідників звертали на необхідність проведення експедицій для вивчення природних родовищ.

У плани наукових досліджень вузів вносили теми, які мали практичне значення. Наприклад, план науково-дослідних робіт Одеського державного університету ім. Мечнікова доповнили 13 темами, безпосередньо пов'язаними з будівництвом Каховської гідроелектростанції та Південноукраїнського каналу [8, 37-38].

Показовим є також і те, що в основу розрахунку авторської винагороди за винахід, технічне вдосконалення або раціоналізаторські пропозиції була покладена сума річної економії від застосування пропозиції [9, 243-246].

Виконання поставлених владою завдань також залежало від раціонального та ефективного використання наукового потенціалу Радянського Союзу. Вважалося, що планування наукових досліджень, координація їх, та, насамперед, ретельний добір тем дозволять підвищити результативність та ефективність науки. Особливо наполегливо вимагали при визначенні тематики наукових досліджень врахувати практичні проблеми. Науковці піддавалися гострій критиці за те, що для наукових досліджень іноді теми обирали, які не відповідали вимогам, а саме – нецікаві, неперспективні, дрібні: «Поруч з багатотемністю та розкиданості багатьох проблем, які розробляють наукові працівники вузів, немало дрібних тем, які, не рухаючи науку вперед, у той же час мало зв'язані із запитамися народного господарства... Кожний керівник вузу, декан факультету, завідувач кафедри, як і сам автор роботи, обираючи тему, включивши її в план, зобов'язаний зважувати її наукове значення й бачити перспективи» [10, 3].

Формування тематичних планів відбувалося у декілька етапів. Вузи, керуючись визначеними Всесоюзним Комітетом по справам Вищої школи (ВКВШ) та наркоматами науково-технічними проблемами, формулювали теми наукових досліджень, які обговорювалися на засіданнях кафедр, Рад вузів або факультетів при участі зацікавлених організацій. Підготовані вузами зведені тематичні плани направлялися в наркомати на розгляд Колегій народних комісаріатів. Затверджені відпові-

дними наркоматами тематичні плани надходили до ВКВШ, яка розглядала ці плани з метою координації роботи між вузами та іншими науково-дослідними організаціями. Виконання вузами визначених планів науково-дослідної роботи знаходилося під пильним контролем ВКВШ [9, 213-214]. Вузам дозволялося, окрім запланованих, здійснювати дослідження на замовлення господарських організацій та підприємств, за що вони отримували винагороду від замовника.

Незважаючи на завдання форсувати наукові дослідження, пильний контроль зі сторони влади за результатами наукових досліджень, плани науково-дослідних робіт не виконувались повністю та вчасно. Статистика свідчить про те, що відсоток виконання бюджетних досліджень був значно меншим від показників виконання договірних. Наприклад, у 1949р. вузи СРСР план виконання наукових розвідок за господарськими угодами виконали на 102,3%, а план держбюджетних робіт по Міністерству вищої освіти вузи СРСР виконали в цілому лише на 90% [11, 6-8].

Значення наукових досліджень, виконаних на замовлення, не заперечувалося, проте вузи докорялися за те, що вони надавали перевагу роботі над госпдоговірними темами, які, на думку чиновників, досить часто мали вузький характер і призначалися для певного підприємства. Наприклад, у Харківському механіко-будівному інституті з 30 госпдоговірних тем, розроблених у 1946р., 10 мали вузьке практичне значення [12, 27].

Одна із причин невиконання планів полягала у тому, що наявна реальна кількість науковців фізично не встигала охопити всі визначені наукові проблеми. Проблема залучення співробітників вищих навчальних закладів до наукової діяльності у досліджуваний період стояла досить гостро. Наприклад, у Дніпропетровському гірничому інституті з 116 професорів та викладачів у наукових дослідженнях приймало участь всього 23 чол., тобто лише 20% [12, 26]. Науковцям доводилося виконувати дослідження водночас над декількома науковими проблемами. Так, доцент Лапицький завідувач кафедри Дніпропетровського металургійного інституту працював над 6 темами, професор Тайц та завідувач кафедри Стародубов над 8. На думку чиновників це розпорощувало наукові сили та значно знижувало результативність та якість пошукових робіт.

Нестача вчених у вузах УРСР зумовили також численні порушення законів про роботу за сумісництвом. Перевірка вузів Дніпропетровська виявила, що професор Беланенко за основним місцем роботи мав оклад 6 тис. карб. та у тому ж вузі за сумісництвом виконував науково-дослідні роботи та отримував ще 3 тис. Крім того він числився професором іншого дніпропетровського інституту з окладом 3 тис. та виконував науково-дослідні роботи з окладом 3 тис. карб. [12, 30].

До вирішення кадрової проблеми підходили комплексно. Прагнули залучити до наукової діяльності більше викладачів та студентів. Вважалося, що участь студентів у науковому житті вузу дозволить виявити серед них обдарованих та схильних до наукової роботи та почати раніше розвивати їх здібності, підтримати прагнення до наукових досліджень. Крім того, отримані найновіші наукові знання молоді спеціалісти, після закінчення вузу, понесуть у виробництво.

Основною формою організації наукової діяльності студентів було утворення наукових гуртків та товариств, організація студентських наукових конференцій. Керівництво вузів та влада всіляко підтримували та заохочували їх створення та діяльність, а викладачі надавали теоретичну та методологічну допомогу. У кожному вузі діяло декілька студентських наукових організацій за різними спеціальностями. Наприклад, в Одеському педагогічному інституті студенти займалися в 15 наукових гуртках, у Київському інженерно-будівельному інституті 150 студентів працювало у 20 гуртках [13]. Найкращі дипломні роботи та доповіді студентів конференцій відзначалися у пресі [14, 15].

Потреба в наукових кадрах держави, яка відбудувала своє господарство після війни, значно зростала. Перед вищими навчальними закладами влада поставила завдання відновити її діяльність та водночас перевершити довоєнну кількість аспірантів.

Проте, плани прийому до аспірантури вузи не виконували [16, 23-24]. Наприклад, на 10 грудня 1947р. вузи Міністерства вищої освіти СРСР план прийому аспірантів виконали всього на 46,6%. По вузам більшості Головних Управлінь Міністерства вищої освіти конкурсу в 1947р. не було. Продовження конкурсу дозволило забезпечити виконання плану 1947р. станом на 10 січня на 63%.

У 1948р. з урахуванням досвіду прийому до аспірантури попередніх років конкурс до аспірантури провели більш організовано, що дало значно кращі результати виконання плану [17, 5]. Так, по вузам Міністерства вищої освіти план прийому аспірантів виконали на 90,5%, однак деякі управління та міністерства у 1948р. майже на 25% не виконали план, наприклад, Головні управління енергетичних та економічних вузів заповнили вакантні місця в аспірантурі заплановані на 1948р. на 75,3% та 76,5%, Міністерство охорони здоров'я УРСР – на 75%.

У справі підготовки молодих науковців окрім комплектації аспірантури гостро стояла проблема захистів дисертацій. Проблема полягала у тому, що подавала до захисту роботи лише невелика частка випускників аспірантури. Так, наприклад, на 1947р. з 20,7 тис. чол., які на цей рік закінчили навчання в аспірантурі, захистило дисертації всього 57%. Цікавий той факт, що найбільше захищалося дисертацій по фізико-математичним наукам – 80% захищених робіт. Дуже мало представлялося дисертаційних

робіт по філологічним, суспільно-політичним, мистецтвознавчим науковим галузям [1, 307].

Відставання в підготовці молодих науковців можна пояснити тим, що після війни ще не сформувався зі студентів та молодих викладачів потенціал з необхідним рівнем підготовки для продовження навчання в аспірантурі. Однак, це лише частина факторів, що негативно впливали на вирішення кадрових проблем вищої школи. Не вистачало наукових кадрів, які могли керувати науковим дослідженням аспірантів [18, 37]. Адже робота з аспірантами вимагає насамперед від керівника глибоких знань, великого досвіду наукової та педагогічної роботи. Брак наукових робітників у вузах повоєнного періоду значно затягував процес підготовки нових науковців.

Відвертало увагу молодих пошукачів від зосередженої роботи над дисертацією педагогічне навантаження та адміністративна робота. Крім того, досить часто вузи не мали можливості надати аспірантам належну матеріально-технічну базу для експериментальної та пошукової роботи [19, 23].

Складні матеріально-технічні, соціальні умови, відсутність методологічної та наукової допомоги негативно впливали на якість поданих до захисту дисертацій, що значно зменшувало їх наукову цінність. Наприклад, у 1945р. Вища атестаційна комісія не затвердила 14% дисертацій на здобуття вченого звання доктора наук [19, 13]. З розглянутих у порядку контролю декількох десятків кандидатських дисертацій 20% визнано не відповідними існуючим вимогам.

Мало місце порушення самої процедури захисту, такі як, наприклад, проведення захисту без необхідного кворуму на засіданні Вченої ради та без офіційних опонентів. Зафіксовано багато випадків фальсифікації статей. Наприклад, ВАК запросив у здобувача наукового ступеня по хімії відбитки статей. Дисертант їх не представив, а перевірка названих ним статей виявила, що вони вигадані [20, 32].

Таким чином, назріла необхідність перегляду організації підготовки аспірантів та захисту дисертацій. Посилювалися вимоги до кандидатів на прийом до аспірантури, підготовки та організації захисту. Після війни організація підготовки наукових кадрів через аспірантуру удосконалювалася та систематизувалася. У 1950р. прийняли нове «Положення про аспірантуру при вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах» [9, 280-284], у якому чітко визначалися вимоги до претендентів на навчання в аспірантурі, умови вступу, строки складання кандидатського мінімуму. Строк навчання в денній аспірантурі встановлювався у 3 роки, заочній – 4.

Згідно документу, науковим керівником дозволялося призначати доктора наук або професора, а з дозволу Міністерства вищої освіти СРСР кандидата наук. Встановлювалося обмеження – у науково-керівника кількість аспірантів не повинна пере-

вищувати 5-6 чол.

Аспірант зобов'язувався двічі на рік звітувати про виконання свого індивідуального плану на засіданні кафедри, а в кінці кожного року навчання атестуватися. За невиконання індивідуального плану роботи без поважних причин аспіранта відраховували та направляли на роботу на загальних засадах з молодими спеціалістами.

Аспіранти денної форми навчання отримували державну стипендію та один раз на рік допомогу на придбання наукової літератури у розмірі місячної стипендії. Видатки на передрук дисертації на друкарській машинці, розмноження авторефератів, відрядження компенсували вузи або науково-дослідні установи. Вузи та установи також оплачували гонорари опонента [9, 342-343].

Забезпечити периферійні вуз молодими науковими кадрами намагалися системою призначення на місце роботи. Згідно наказу Міністра вищої освіти СРСР №795 від 4 червня 1948р. [21, 10] випускники аспірантури були зобов'язані відпрацювати три роки по путівці міністерств та відомств у підпорядкуванні яких знаходиться вуз або науково-дослідна установа.

Окрім денної форми навчання діяла заочна аспірантура, а з метою розширення підготовки молодих вчених з 1948р. Рада Міністрів СРСР дозволила прикомандировувати для виконання кандидатських дисертацій на строк від одного року до вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ. На період відрядження пошукачу зберігався оклад та посада, оплачувався проїзд, але вони не забезпечувалися стипендією. На відрядження мали право викладачі та співробітники вузів, вчителі шкіл, які вже склали кандидатський мінімум, та мали стаж педагогічної та наукової роботи у даній установі не менше 3-х років. Дисертація вже повинна бути виконана не менше ніж на 30-40% від загального обсягу роботи. Відрядження могло бути різної тривалості, але не більше одного року [22, 14-15].

До вузу могли прикріпити пошукача, який поза аспірантури, без припинення роботи виконував дисертаційне дослідження. Пошукачу не призначали наукового керівника, не сплачували видатки на підготовку та захист дисертації [2, 138].

Серед захищених кандидатських дисертацій частка дисертацій виконаних пошукачами поза аспірантури була досить великою. Так, за підрахунка-

ми ВАК [2, 138] у 1948р із загальної кількості захищених кандидатських дисертацій аспіранти склали всього 35%, у 1949 – 45,1%, у 1950 – 52%. Всі інші захищені дисертації – пошукачів.

Незважаючи на недоліки та складності різного характеру, виконані науковцями дослідження та розробки давали позитивні результати, що було вагомим внеском у справу відродження зруйнованого війною господарства та подальшого розвитку держави. У пресі досліджуваного періоду не забували відзначити наукові досягнення вищої школи. Особливо цінувалося досягнення, які дозволяли зменшити витрати сировини, електроенергії, збільшити продуктивність роботи, зменшити брак.

Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування у 1947р. за угодами виконав дослідних робіт на загальну суму 340 тис. карб. Серед замовників інституту були такі заводи, як «Комунар», ім. Войкова, інструментальний, паровозоремонтний. Розробка оптимального технологічного процесу виплавки електросталі для фасонного лиття дозволила значно покращити якість продукції та техніко-економічні показники виробництва на механічному заводі Дніпробуду. Для заводу «Комунар» науковці інституту змонтували термічний відділ інструментального цеху з автоматичним регулюванням термостату, що докорінно змінило якість обробки інструментів та деталей, підвищило якість продукції [23, 41-42].

Після закінчення Великої вітчизняної війни перед вищою школою України постало завдання здійснити науковий прорив, наздогнати та перевершити наукові досягнення зарубіжних країн. Від науковців вимагали вирішення практичних завдань, допомогти у відбудові народного господарства. Водночас вузам належало вирішити кадрові проблеми, збільшити кількість наукових діячів. У цей період значно посилилися вимоги до дисертаційних досліджень, процедури їх захисту, підготовки наукових кадрів через аспірантуру. Варто зазначити, що завдяки самовідданій праці науковців було вирішено багато практичних проблем, запроваджено у виробництві нові раціональні технології, розроблені природні родовища корисних копалин. Вважаємо, що дослідження відновлення наукової діяльності вузів України після Великої вітчизняної війни є важливим і цікавим аспектом вітчизняної історії. Безперечно, ці проблеми варті поглибленого наукового аналізу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Чуткерашвили Е.В. Кадры для науки. (Специалисты высшей квалификации в СССР и в капиталистических странах). — М.: Высшая школа, 1968.
2. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. — М.: Сов. наука, 1958.
3. Мельник К.М. Развитие науки в Украине у 50-ти роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1999.
4. Сидорчук Т.Г. Підготовка наукових та науково — педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920-і-1970-і роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1998.

5. Из выступления тов. А.И.Микояна на собрании избирателей ереванско-сталинского избирательного округа //Сталинское племя. — 1946. — 2 февраля.
6. Пятилетку — в четыре года! //Вестник высшей школы. — 1948. — № 1. — С.43-44.
7. О всемерном развитии творческого содружества работников науки и народного хозяйства СССР. Инструктивное письмо Министра высшего образования СССР №Д-36 от 9 апреля 1949г. //Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1949. — №4. — С.3-5.
8. Одесский университет — Южно-Украинскому каналу //Вестник высшей школы. — 1947. — №9. — С.26-30.
9. Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции /Под ред. Л.И.Карпова, В.Л.Северцева. — М.: Сов. Наука, 1957.
10. Неустанно двигать науку вперед //Вестник высшей школы. — 1946. — №3-4. — С.1-3.
11. Об итогах выполнения плана научно-исследовательских работ за 1949г. и мероприятиях по дальнейшему улучшению научно-исследовательской деятельности высших учебных заведений. Приказ по Министерству высшего образования СССР № 1178 от 15 июля 1950г. //Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1950. — №8. — С.6-8.
12. Харатьян Г.М. Пора ликвидировать серьезные недостатки в научно-исследовательской работе вузов //Вестник высшей школы. — 1947. — №9. — С.26-30.
13. Бухало С.М. Наукова робота студентів //Молодь України. — 1946. — 10 квітня.
14. Молодь іде в науку. Міська конференція студентів столиці //Молодь України. — 1946. — 29 травня.
15. Дипломні роботи студентів //Молодь України. — 1948. — 6 січня.
16. О состоянии приема в аспирантуру высших учебных заведений Министерства высшего образования № 109 от 23 января 1948г. //Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1948. — №3. — С.23-24.
17. О плане приема в аспирантуру высших учебных заведений и научно-исследовательских учреждений на 1949/50 учебный год. Приказ Министра высшего образования СССР №563 от 13 мая 1949г. //Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1949. — №6. — С.4-6.
18. Петров Г.Н. Об организационных формах научно-исследовательской работы //Вестник высшей школы. — 1945. — № 1. — С.36-39.
19. Артоболевский И.И. Научная экспертиза диссертаций //Вестник высшей школы. — 1945. — №3. — С.21-24.
20. Некрасов Б.В. Больше требовательности к соискателям ученых степеней //Вестник высшей школы. — 1946. — №3/4. — С.31-32.
21. О подготовке научно-педагогических кадров и научных кадров через аспирантуру. Приказ Министра высшего образования СССР №795 от 4 июня 1948г. //Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1948. — №7. — С.10-12.
22. Инструкция о порядке прикомандирования в аспирантуру лиц, не имеющих ученых степеней и званий, к высшим учебным заведениям, для выполнения кандидатских диссертаций //Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1948. — № 10. — С.13-14.
23. Бодзач М.И. Содружество ученых с производством //Вестник высшей школы. — 1948. — №4. — С.41-42.

Т.І.ОЛЕКСІЄВЕЦЬ

ТОРГІВЛЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕХІЇ

Олексієвець Тарас Іванович - аспірант кафедри Всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету

Розвиток торгівлі, поряд з розвитком ремесла, виступав основою зародження та формування мережі міських поселень на території Чехії в епоху середньовіччя. Аналіз процесів впровадження торговельних відносин у господарське життя слов'янських народів і чехів зокрема, сприяє встанов-

ленню ролі торгівлі як одного з найважливіших містоутворюючих факторів.

Процеси товарного обміну та їх переростання в торгівлю у слов'янських племен висвітлено у праці М.Грушевського «Історія України-Руси» (2). Автор приділяє головну увагу дослідженню основних тор-

гівельних шляхів слов'ян та структури торгівлі. Значний внесок у вивчення процесу формування торгівельних відносин слов'янських народів належить чеському історичному Л.Нідерле, яким у праці «Славянские древности» (11) ґрунтовно досліджено розвиток зовнішньої торгівлі – характер імпорту та експорту, транспорт та торгівельні шляхи, засоби платежу древніх слов'ян. В.Д. Баран в праці «Давні слов'яни» (1) на основі археологічних даних розкрив процес зародження торгівельних відносин в древніх слов'ян Придніпров'я та участь в ньому римських торговців. У відомій праці з історії Чехії – «История Чехословакии», під ред. Г.Е.Санчука та П.Н.Третьякової (6), детально відображено процеси еволюції торгівельних відносин на території колишньої Чехословаччини, зокрема висвітлено специфічні для чехів галузі спеціалізації у зовнішній торгівлі та її вплив на розвиток міст. Незважаючи на період публікації, праця зберегла своє науково-інформаційне значення.

Вивченням історії розвитку міст, як торгово-економічних центрів у епоху Середньовіччя займався вітчизняний дослідник А.К.Дживелегов (5). Роль торгівлі, як одного з найважливіших містоутворюючих факторів середньовіччя підтверджують дослідження В.В.Стоклицької-Терешкович (12).

Метою даного дослідження є:

- висвітлення історичного процесу еволюції товарного обміну у слов'янських народів;
- визначення специфіки торгівельних відносин у чеських землях, зокрема характеру імпорту та експорту;
- вплив торгівлі на становлення міст та причин зростання у якості основного торгового центру Чехії – міста Праги;
- на прикладі Праги проаналізувати функціональні особливості торгівлі у чеських містах.

Одне із завдань дослідження – показати наслідки отримання містами привілеїв на концентрацію торгівлі та ремесел у міських поселеннях. Дане дослідження має доповнити певною мірою існуючий матеріал із середньовічної історії західних слов'ян та історії міст.

Сучасні історичні дослідження підтверджують існування торгівельних відносин на теренах слов'янської прабатьківщини ще з кінця неоліту. Однак протягом багатьох наступних століть торгівля не була розвинута настільки, щоб можна було вести мову про її вплив на слов'янську культуру. Як в еру неоліту, так і в еру бронзи торгівля в Прикарпатському регіоні розвивалась досить слабо. Період інтенсивних торгівельних відносин північногрецьких понтійських колоній з центральною частиною Південної Русі (VI ст.) теж не характеризується позитивним впливом на слов'янську культуру. Лише торгівля з Римською імперією, досягнувши небаченого на той час розмаху, принесла багато нового у слов'янські області [11, 383].

Найбільшого розвитку торгівля римлян досягла після перемог імператора Траяна над Дакією під час двох походів у 105 та 106 роках і розширення кордонів імперії далеко вглиб по обидві сторони Східних Карпат. Внаслідок цього римські торговці у II-III ст. почали інтенсивно освоювати прикарпатські області. Незважаючи на те, що римська торгівля була очевидним фактором, доведеним археологічно, її вплив на господарський розвиток слов'янських племен не був визначальним. Слов'яни купували для власних потреб пропоновані римськими купцями товари, але освоїти їх виробництво вони не навчилися, за винятком римської провінційної кераміки [1, 237].

Після розквіту римської торгівлі знову наступив застійний період. Торгівельні відносини з Візантією в наступні століття були незначними, а з скандинавськими країнами та Сходом лише починали розвиватися.

У IX ст. торгівля стає більш інтенсивнішою, що сприяло зростанню її впливу на слов'янську культуру. На чеських землях поряд з селами, в яких проживало сільське населення, з'явилась нова форма поселень – «гради». Вони будувались у важкодоступних місцях і мали досить розвинену систему укріплень: земляні вали, кам'яні та дерев'яні стіни. Окремі гради були тимчасовими притулками від ворожих набігів, інші – укріпленими пунктами знаті [6, 42]. Більшість «градів» мала постійне населення, яке займалося різними ремеслами і, вірогідно, торгівлею. Поступово гради перетворювалися у міста, що обслуговували місцеві ринки і брали участь у транзитній торгівлі. Прикладом великого ремісничо-торгового міста є Старе Місто на річці Морава, яке виникло ще у VIII ст.

Умови для розвитку зовнішньої торгівлі були вже іншими, ніж у римську епоху. Слов'яни, в тому числі і чехи, освоюючи нові місця проживання, створювали відносно стабільні держави з сильними династіями, зміцнюючи кордони між ними. Виникаючі нові міста – тогочасні економічні центри, в яких сиділи князі зі знаттю, постійно потребували для власних потреб дорогі художні вироби та товари розвинутих культур.

Зовнішньо слов'ян оточували держави, які надавали особливого значення розвитку торгівлі з фіскальних причин. На заході, у Франкській імперії, Карл Великий капітулом, виданим у 805 році у Тіонвілі, регулював торгівлю з слов'янами по всій лінії торгових міст – від Нижньої Ельби до Дунаю. На Півдні та Сході успішно розвивалися торгові та культурні зв'язки з Константинополем. На Сході могутня арабська держава з центром у Дамаску, а пізніше і перська держава на чолі з династією Саманідів, контролювала всю торгівлю Сходу з північними землями. Арабо-перська торгівля мала значні об'єми і залишила настільки глибокі сліди у слов'янській історії, що період її найбільшого розквіту у

IX-X ст. носить назву ери арабської торгівлі [11, 385].

У цей час розвиваються й торговельні зв'язки чехів з Польщею, Руссю, балканськими слов'янами, Візантією та Сходом. У X ст. через Прагу проходили транзитні шляхи на Краків та Київ. Через Київ чеські землі мали торговельні зв'язки з візантійським та арабським ринками, що підтверджується спогадами видатного арабського мандрівника Ібрагіма ібн Якуба. Про жваву торгівлю, яку вели руські купці на Дунаї, йде мова у Раффельштетинському уставі, датованому 902-905 роками. Остригомський митний устав свідчить про торговельні відносини з Руссю: у важливому торговельному центрі того часу – місті Остригомі зустрічалися купці з різних слов'янських країн [2, 292].

Про характер та розміри торговельних відносин, які існували у XIV ст. між Чехією і Польщею, Чехією і Руссю, Чехією і Грецією, свідчить королівська грамота 1350 р., а про торгівлю з Венецією – грамота 1375 р. У цих грамотах йде мова про те, що торговці прибували із своїм товаром до Праги з Польщі, Угорщини та інших місць. Купці зобов'язувались продавати свої товари в особливих торговельних домах, що існували в містах.

Значну роль у міжнародній торгівлі відіграла Прага. Арабський дослідник Ібрагім ібн Якуб, який прибув до Європи у 966 р., писав: «Місто Фрага (Прага) побудоване з каміння та вапняку, і воно є найбагатше з міст торгівлю. Приходять до нього з міста Краква (Кракова) руси і слов'яни з товарами і приходять до них (жителів Праги) з країни тюрків мусульмани і євреї, і тюрки також з товарами та мітками візантійськими, і вивозять від них борошно, олово та різні хутра...» [4, С.340]. У Празькому Тині знаходилися обов'язкові взірці міри й ваги, котримі повинні були користуватися всі, хто приїжджав торгувати до Праги, розміщувалися складські приміщення і тут же купці сплачували мито.

З кінця XIII ст. у сфері зовнішньої торгівлі поряд з розвізною торгівлею (Hausier oder Wanderhandel) отримали поширення так звані «річні торги», тобто ярмарки, які відбувалися два-три рази на рік і тривали один-два тижні. Іноземні купці користувалися на таких ярмарках особливими привілеями [5, 43].

Імпорт в основному складався з дорогоцінних металів та каміння, деяких прянощів та фруктів, меду, вина, шерсті, льону, коноплі, шкіряних виробів. Поряд з цим імпортувалися вироби іноземного художнього ремесла: прикраси з золота, срібла, скляні вироби та дорогі тканини – французький і голландський шовк. Одним з найважливіших товарів імпортової торгівлі була сіль. Перші згадки про споживання слов'янами солі в їжі з'являються лише у IX ст. Областями, де найбільше видобувалося солі, були Балтійське узбережжя (зокрема, Кольберг – Kolobrzeg), а згодом Галичина та Північна Угорщина, що постачали сіль до Польщі, Чехії та Моравії [11, 387].

З експортних товарів у X – XI ст. перше місце займали хутра бобра, лисиці, ведмеда, куниця, горностає та продукти бортництва – мед і вощина. Експортувалися хліб, дерево, шкіра, хміль, коні. Вивіз металів був досить незначним і складався в основному з свинцю та срібла, оскільки до XI ст. інтенсивної розробки родовищ та копалень у слов'ян не було. Крім традиційних місцевих товарів до XII ст. існував ще й вивіз рабів. Про характер експорту у XIII ст. свідчить митний тариф, це: риба, мед, вино, хліб, дерево, чеські метали, худоба (коні, воли), шкіра, хміль, вощина, полотно, тканини [6, 93].

Про швидке зростання значення обміну у господарському житті Чехії свідчить поява у X ст. власної монети – чеського гроша князя Болеслава та динара князя Лібіцького. В цей же час в обігу широко використовувалися й іноземні монети, передусім арабські. Хоча ще у грецьку та римську ери купці з Півдня приходили з грошима, торгівля в слов'ян до X ст. носила переважно обмінний (бартерний) характер – товари часто обмінювалися на срібло або тканини [11, 402]. Значно більшу роль в торгових операціях гроші почали відігравати починаючи з XIII ст. Відповідно до грошової реформи короля Вацлава II, проведеної у 1300 р., засновано єдиний монетний двір. Це дало можливість перетворити чеський грош на одну з найстабільніших грошових одиниць в Європі. Він отримав широке поширення у Німеччині, Польщі, Литві та інших країнах, що значно сприяло зміцненню торгових відносин Чехії з навколишніми країнами

Товарні зв'язки відрізнялися в основному характером торгового асортименту: предмети повсякденного споживання мали обіг у ближній, місцевій торгівлі, а товари з низьким попитом та високою ціною були характерні для зовнішньої торгівлі. Відповідно відрізнялися й об'єми торгових угод, а також транспортні шляхи та способи доставки товарів.

Вигідне розташування чеських земель у центрі Європи, на перехресті торговельних шляхів між європейським півднем і північчю, заходом і сходом, сприяло розвитку місцевих доріг, котрі в зв'язку із зростанням внутрішньої та зовнішньої торгівлі перетворилися у більш впорядковані «міжнародні дороги».

З поступовим облаштуванням міського укладу, всі центральні функції у сфері товарообігу перейшли до міст. «...Як тільки міська промисловість відділяється від землеробської, її продукти з самого початку стають товаром, а відповідно для їх продажу потрібне посередництво торгівлі. Зв'язок торгівлі з міським розвитком і обумовленість останнього торгівлею зрозумілі таким чином самі по собі» [10, 344]. Про зв'язок середньовічних міст із ринком свідчить едикт Вільгельма Завойовника: «Ринки повинні влаштуватися тільки у містах нашої держави, тільки в захищених стінами бургах та безпечних місцях... Міста та бурги і засновані з цією метою, щоб охороняти жителів та захищати державу; тому вони

мають існувати вільно» [5, 45]. Цей закон спирається на більш древню постанову англосаксонської ери, згідно з якою договір купівлі-продажу повинен укладатися лише в місті і при свідках.

Міщани, продаючи продукт своєї праці, послуги чи робочу силу, одночасно купували на ринку переважаючу частину необхідних товарів. Місто було значним замовником як для ремісників та робітників, так і для торгівців. Значний прошарок населення (шляхта, службовці, солдати) та державні заклади також створювали значний ринок збуту. Переважно у містах знаходила збут продукція селянських, панських, церковно-монастирських та коронних господарств, а також закуповувались необхідні для їх власних потреб товари.

Місцева торгівля концентрувалася у міських підграддях. Центром ремісничої та торгівельної діяльності Чехії в XI ст. були празькі підграддя. «Там найбагатші купці з усіх народів, там найбагатші грошові люди, там і торг, на котрому багата здобич дістанеться твоїм воїнам». Так про це свідчить у «Чеській хроніці» Козьма Празький [9, 81].

Становленню Праги як найбільшого торговельного центру Чехії, сприяло її вигідне положення і особлива політика по відношенню до неї з боку чеських князів та королів [3, 165]. Празькі підграддя – Старе Місто, Мала Страна та празький Тин – були значними торговими центрами. Тут сходилися вісім важливих «земських дорог», що вели в усі кінці Чехії, Моравії та Сілезії. Перетин цих шляхів у Празі і зв'язок завдяки їм різних пунктів країни робили шляхи важливим фактором у розвитку її економіки. У празьких підграддях існувало три постійних торги. На одному з них продавали продукти сільського господарства, привезені з навколишніх сіл та господарств; на двох інших ремісники Праги та приїжджі купці збували свій товар.

В основному місцева торгівля проходила на традиційних суботніх торгах. У деяких містах торги відбувалися не один, а два-три дні на тиждень. У зв'язку з розвитком міського ремесла значно розширився місцевий ринок для сільськогосподарської продукції. Поряд з безпосередніми товаровиробниками – селянами, які привозили на міський ринок продукти свого господарства і купували вироби ремісників, на торгах були присутні оптові купці. Вони скуповували товар у селян та ремісників, щоб продати його в інший час, коли це буде вигідно, або для вивозу на ринки інших міст та за кордон [8, 157]. Загалом для початкового періоду розвитку міської торгівлі та ремесла були характерна місцева замкнутість та обмеженість

торгово-економічних відносин.

Із зростанням ремесла та обміну і розвитком грошових відносин був пов'язаний подальший розвиток міст. Поряд із ростом старих чеських міст у XIII-XIV ст. виникали нові, які у більшості випадків розміщувалися на перетині торговельних шляхів або поблизу копалень дорогоцінних металів [7, 257].

Як старі, так і нові міста у цей час отримали «право торгу», тобто право крім виробів своїх ремісників продавати привезені товари. Міста отримали також право «обов'язкової торгівлі» та «обов'язкового складу»: купець повинен був везти товари по визначеній дорозі, де знімалося мито; він мав складувати товари у місті на визначений термін, платячи за це визначену суму. Складське та гостинне право (Stapel und Gastrecht) забезпечували місту його торговельну монополію [12, 26]

З XIII ст. чеські міста вибороли ряд привілеїв у торгівлі («торгове право»), монополію на заняття ремеслом і отримали так зване «право милі». Останнє полягало у тому, що ніхто, окрім міщан, не міг у прилягаючій до даного міста окрузі радіусом в милю, а інколи й більше, займатися торгівлею та ремеслом. Таким чином місто прагнуло втягнути сільські поселення у сферу свого господарського впливу, перешкоджаючи розвитку промисловості на селі. Селу залишалось лише землеробство та тваринництво, у рідких випадках йому вдавалось відстояти деякі промисли. Якщо засновувалось місто, тобто поселення, яке формувало ринок, з населенням, що займається торгівлею та промислами, але не виробляючим життєвих припасів – господарська автономія навколишньої сільської місцевості руйнувалася.

Чеська торгівля та промисловість, з поступовим облаштуванням міського укладу, були монополізовані містом, отримали в ньому свою організацію. Всі центральні функції у сфері товарообігу перейшли до міст. Цьому сприяли і права, якими володіли чеські міста, зокрема право обов'язкового складу та гостинне право. Товарні зв'язки відрізнялися в основному характером торгового асортименту: предмети повсякденного споживання мали обіг у ближній, місцевій торгівлі, а товари з низьким попиту та високою ціною були характерні для зовнішньої торгівлі. Міста виявилися одним з важливих факторів розкладу натурального господарства на території Чехії. Місто не мало можливості існувати поряд з автономними господарствами, які не потребують його продукції і не вимушені збувати йому свою власну продукцію та товари і послуги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баран В.Д. Україна крізь віки. В 15 т. Т.3. Давні слов'яни. – К., Альтернативи, 1998. – 336 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В. 11 т. Т. 1. / Редкол.: П.С. Сохань та ін. – К.: Наук.думка, 1991.- 736 с.
3. Дворник Ф. Славяне в европейской истории и цивилизации / Пер. И.И. Соколовой; под общ. ред. И.И. Соколовой. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 800 с.

4. Дейвіс, Норман. Європа: Історія /Пер. з англ. П. Таращук, О.Коваленко. — К., Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 1463 с.
5. Дживелегов А.К. Средневековые города в Западной Европе. — М.: Издательский дом «Книжная находка», 2002. — 304 с.
6. История Чехословакии. В 3 т. Т.1, /Под. ред. Г.Э. Санчука, П.Н. Третьяковой. — М.: Изд.-во АН СССР, 1956. — 416 с.
7. История южных и западных славян: В 2 т. Т.1. Средние века и Новое время: Учебник /Под. ред. Г.Ф. Матвеева и З.С. Ненашевой. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ, 2001 — 688 с.
8. Кенигсбергер Г.Г. Средневековая Европа, 400 — 1500 /Пер. с англ.; Предисл. Д.Э Харитоновича. — М.: Издательство «Весь Мир», 2001. — 384 с.
9. Козьма Пражский. Чешская хроника /Вступ.ст., пер. и коммент. Г.Э.Санчука.- М.: Изд-во АН СССР, 1962.- 296 с.
10. Маркс К. Капитал, т. III, — М.: Политиздат, 1955.-
11. Нидерле Л. Славянские древности /Пер. с чешск. Т. Ковалевой, М. Хазанова, ред. А.Л. Монгайта. — 2-е изд. — М.: Алатай, 2001. — 592 с.
12. Стоклицкая — Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X — XV веков. — М.: Изд-во СОЦЭКГИЗ, 1960. — 280 с.

Г.І.БІЛАН

ОБНОВЛЕНСЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: 1924 – 1927 рр.

Білан Ганна Іванівна — історик, викладач історії

Міркування над питаннями цільового призначення Православної Церкви неминуче призводять до висновків, що в оптимальному варіанті Церква покликана згуртувати в собі максимальну кількість людей, бути їм праведним духовним пастирем, у єдності з віруючими здійснювати служіння. Ідеологи прогресивних духовних течій протягом сторіч стабільно прикрашали програмні розробки гаслами народності. Не є винятком і діячі обновленської — Живий або Синодальної Церкви, що виникла на початку 20-х рр. ХХ ст. як опозиція Російській Православній Церкві (РПЦ), і яка затвердилася завдяки допомозі Радянської влади. Але чи стала обновленська Церква ціною розколу Православ'я гідним втіленням основних ідей християнського віровчення?

Актуальність теми церковного розколу визначається ще й тим фактором, що і зараз Українська Православна Церква (УПЦ) не є цілісною, розмежується відповідно до вимог церковної політики, породжуючи розгубленість і здивування в рядах віруючих. При безперечній злободенності теми й очевидній розмаїтості праць, що розглядають російське обновлення, ні вітчизняна, ні зарубіжна історіографія не мають у своєму розпорядженні достатньої кількості досліджень в області історії Української обновленської Церкви. Найбільш фундаментальною роботою на цю тему є магістерська дисертація арх. Феодосія (Процюка) [21]. Частково тор-

каються опису українського обновлення автори окремих праць по історії РПЦ [14], виділено фрагменти аналізу обновленського руху в контексті Українського Православ'я [13]. Деякі дослідники відзначають Живу Церкву (ЖЦ) як важливий елемент програми розколу й знищення Церкви в системі більшовицької атеїстичної доктрини [16].

За різними аспектами обновленської Церкви надруковані цікаві тематичні роботи. Монографія О.Д. Форостюка стосується питань становлення обновлення у Донецькому регіоні [20]. Структура обновленської церковної ієрархії розроблена в статті С.І. Білоконя [2]. Аналіз причин церковного розколу 20-х рр. ХХ ст., доскональне висвітлення взаємин між церковними угрупованнями, важливі факти історії Української Синодальної Церкви (УСЦ), подробиці видавничої діяльності обновленців надані О.М. Ігнатушею [9; 10; 11].

Даний огляд найбільш вагомих організаційних заходів обновлення періоду 1924 – 1926 рр. покликаний продовжити цей ряд розробок і сприяти створенню загальної картини історії українського обновленського руху, а також визначенню ступеня впливу обновленського феномену на формування релігійної ментальності населення України в період 20 – 30 рр. ХХ ст.

Наприкінці 1923 р., після повернення до церковної влади Патріарха Тихона обновленська Церква

пережила надзвичайно тяжку кризу, але не загинула. Комуністична партія не могла залишатися осторонь і не зважати на справу розвалу ЖЦ, тому що досить серйозно ставилася до ліквідаційної роботи на церковному фронті і занадто багато сил поклала на організацію угруповання обновленців, розглядаючи останніх у якості церковних дисидентів.

Активізувавши дії по підвищенню рейтингу ЖЦ, провівши серію арештів «тихонівського» єпископату, адміністративних заборон і репресій стосовно прихильників РПЦ, збільшивши потік дезінформації, більшовики домоглися того, що 1924 р. став роком тимчасової стабілізації обновленства. Зі звіту Катеринославського Ліквідкому за лютий 1924 р. випливає, що, якщо наприкінці 1923 р. відзначалося, що становище обновленців надзвичайно похитнулося, що величезна кількість церков і священнослужителів перейшла до РПЦ, то з початку 1924 р. позначився деякий злам у зворотній бік, що є більш сприятливим для обновленців. Деякі клірики повернулися назад до ЖЦ, масовий перехід до Патріаршої Церкви призупинився [27, 3].

Утримало свої позиції в момент кризи обновленство Бердянського (78 громад) і Мелітопольського (5 громад) округів Катеринославської губернії, які в церковному відношенні належали до Таврійської єпархії, і Запорізького (34 громад) і Криворізького (21 громад) округів Катеринославської єпархії [27, 3]. Усього на початок 1924 р. Катеринославська губернія нараховувала 147 обновленських громад [27, 3]. Пізніше було відокремлено Бердянську єпархію УСЦ [10, 217]. Розповсюджувалася ЖЦ у Білоцерківському окрузі (19 громад), на Черкащині (61 громада) [27, 11]. 1924 р. сягає активізація обновленських сил Старобельського округу Донецької єпархії [20, 76-77].

Але згодом ЖЦ знов починає відходити на другий план. Причини – активна протиобновленська кампанія «тихонівського» духовенства; важке матеріальне становище Вищого церковного управління (ВЦУ) і Єпархіальних управлінь, до яких майже не надходило внесків, що дуже заважало активу ЖЦ вести роботу; недостатня авторитетність обновленського кліру, спосіб життя якого не подобався віруючим тим, що «обновленці схильні до новаторств, стрижуть волосся, ходять у цивільному костюмі, багато бабіїв» [5, 229], ще й деякі представники ЖЦ під час диспутів навіть дозволяли собі погрожувати арештами опонентів; непопулярність обновленської ідеї, яка, завдяки запропонованим церковним реформам, в очах віруючих була неправильним, видозміненим Православ'ям. [3, 100, 115, 125].

14 червня 1924 р. внутрішня урядова документація констатувала, що 60% церков Катеринославщини належать РПЦ [5, 240], а наприкінці року секретар катеринославського Ліквідкому Бондуrowsький уже скаржився, що стало важко відбирати храми в РПЦ, бо «живоцерковників» і «автокефалістів», яким було б можна передати церкву, в окрузі майже немає [5, 227]. Окремі українські гро-

мади, відчуючи більш прихильне відношення влади, під тиском активних обновленців ще трималися ЖЦ [3, 112], але з першою ж нагодою віруючі намагалися перейти до РПЦ [5, 383].

Побіжно потрібно відзначити, що наявні в офіційних джерелах цифрові дані нерідко не є математично точним показником справжнього стану ЖЦ. Деякі православні громади, побоюючись невдоволення громадської влади, вважали за можливе прикритися обновленством, залишаючись при цьому прибічниками РПЦ. У червні 1924 р. Ліквідкомом було надане розпорядження – окремим відділам більш ретельно поставитися до перевірки відповідності спрямованості церковної громади її реєстраційній назві, оскільки велика кількість духовництва, що спочатку приєдналася до обновленців, разом із віруючими своїх парафій повернулася до РПЦ, при цьому «не заявляючи у відповідні органи влади про те, що громада перейшла до іншого угруповання, і, залишаючись зареєстрованою як обновленська, по суті, є тихонівською» [4, 233]. Функціонерам Ліквідкому довелося розробляти цілу систему заходів для виявлення реальної прихильності груп віруючих тій або іншій течії [5, 14].

Обновленці завзято боролися за збереження власного об'єднання. Сприяло становленню ЖЦ те, що їм послідовникам було легше проходити необхідну реєстрацію, оскільки вони мали легальні управління, які свідчили підписи своїх парафіян на уставах [5, 225]. Обновленські громади отримали від громадської влади право на виготовлення печаток і штампів [8, 42, 75, 137], на першочергове проведення хресних ходів [8, 28, 78], на читання лекцій для служителів культу [8, 6]. РПЦ, якій влада відмовляла в легалізації, такої можливості не мала.

Міцність позицій обновленства певною мірою була зумовлена проведенням серйозних організаційних заходів за участю духовництва і мирян [21, 422-425]. 19 – 20 травня 1924 р. у м. Харкові в кафедральному Успенському соборі відбувся єпархіальний обновленський з'їзд, представництвом у 106 депутатів: 74 від духовенства та 32 – від мирян [15, 93]. На цьому з'їзді був обраний на Харківську кафедру глава обновленської Церкви митрополит Пімен (Пегов). До нового складу єпархіального управління ввійшли: протоієрей Д. Попов і С. Ляде, від мирян – Л. О. Артюховський і В. Н. Бобровський.

11 – 15 листопада відбулася Всеукраїнська обновленська Передсоборна нарада. На нараді були присутні 26 архієреїв, з яких: 2 митрополита, 5 архієпископів і 19 єпископів; 36 священників і 78 мирян. Спробою підкреслити поступальність постулатів раннього обновленства пролунала перша доповідь: «Про чернецтво в сучасних умовах церковного життя», зроблена митрополитом Київським Інокентієм (Пустинським). Обновленці зберегли негативне ставлення до ченців. Вважалося, що тільки «повернувшись у світ, церква може повернути і свій вплив у світі» [18, 13]. Але той факт, що, випроваджені з монастирів, ченці

роз'їхалися по країні з агітацією проти ЖЦ, обновленців не тішив. У доповіді було відзначено, що ченців необхідно закликати до Києва.

З доповідями «Про автокефалію Української церкви» і «Про липківщину та українізацію богослужіння» виступив один з лідерів українського обновленства арх. Йосип (Кречетович). У доповідях арх. Йосип рагував за автокефалію Української Церкви. Народа визнала автокефалію необхідною, а українізацію богослужіння – природною, законною і своєчасною.

Нарадою були обговорені питання загальноцерковного стану, про кошти на утримання друкованого органа Синоду, тощо [22, 5]. Народа розробила систему заходів щодо підготовки до Всеукраїнського Помісного Собору, визначила програму, склад членів і порядок виборів депутатів на Собор, запланувала його на 17 травня 1925 р., обговорила питання про поповнення Всеукраїнського Священного Синоду, але до Собору було вирішено залишити попередній склад.

Проходили обновленські з'їзди та наради також по інших містах України. У грудні 1924 р. відбувся Київський єпархіяльний з'їзд. У грудні ж Синодом була привласнена Києво – Печерська Лавра, куди обновленці спробували скликати ченців. Наприкінці 1924 р. обновленці отримали дозвіл влади на видання свого друкованого двотижневого органу «Голос православної України», редакторами якого стали протоієреї П.Фомін, Д.Попов і В.Бесіда. Надалі, коли журнал був перейменований в «Український Православний Благовісник», редактором став митр. Пімен (Пегов). Протягом 1925 – 1928 р. Синод видавав «Православний церковний календар» зі святцями по старому і новому стилю, фотографіями, ілюстраціями, статтями й ін. [11, 562-563].

27 – 31 січня 1925 р. у Москві проходив пленум Всеросійського Синоду. Від України на пленумі були присутні митр. Пімен, прот. В.Мстиславський – член Синоду, прот. М.Гловацький і арх. Йосип (Кречетович). Арх. Йосип привітав відкриття пленуму від імені української групи на українській же мові. Доповідь про стан церковного життя на Україні прочитав митр. Пімен (Пегов).

У 1925 р. у деяких регіонах України обновленцям вдається зміцнити свої позиції і збільшити число громад: наприклад, у Подільській губернії – на 248, у Волинській – на 36, у Донецькій – на 30 громад [28, 83]. Були виділені нові єпархії обновленської Церкви: Кременчуцька, Криворізька, Маріупольська, Мелітопольська [10, 217]. У певних регіонах стан обновленських громад зберігається традиційно міцним, наприклад, Одеська губернія на 1 січня

1925 р. нараховувала 494 громад (порівняно з 310 громадами РПЦ та 26 – УАПЦ) [9, 108]. Подібні факти сприяли підтримці ентузіазму кліру ЖЦ.

Сум'яття, що охопило послідовників РПЦ після смерті Патріарха Тихона, також вселяло надії на потенційну стабілізацію обновленської Церкви. Однак Патріарх Тихон у заповіті закликав вірую-

чих до остаточного визнання Радянської влади, що призвело до зміни політичної спрямованості і сприяло зміцненню позицій Патріаршої Церкви [1, 361-363]. Обновленці, що викликали дорікання за корисливий зв'язок з політичним режимом, за порушення церковних канонів, масово втрачали парафіян, що змусило їх мобілізувати сили і здійснити корекцію програмних вимог руху, надавши їм подібності до традиційного Православ'я.

17 травня 1925 р. у м. Харкові, під головуванням митр. Пімена почав роботу II Всеукраїнський Помісний Собор обновленської Церкви. У засіданнях брало участь 34 єпископа, 88 священників і 86 мирян. Програма Собору торкнулася проблем історії та канонічного обґрунтування автокефалії УПЦ, об'єму прав, регламенту й складу Священного Синоду. Були підняті питання про ставлення до постанов Всеросійського Помісного Собору 1923 р., які стосувалися «тихонівщини», шлюбного єпископату, другошлюбництва духівництва, чернецтва й монастирів та впровадження нового стилю. Собор обміркував можливість і способи об'єднання ЖЦ з Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ), подискутував про «справжність» таїнств, здійснених кліром УАПЦ, торкнувся проблем невір'я і сектантства. З метою удосконалення управлінських структур ЖЦ були винесені резолюції про церковну дисципліну і про способи її встановлення серед кліру, про єпархіяльні органи управління, про парафіяльний Статут. Собор проаналізував стан духовної освіти і пастирських шкіл на Україні, почав підготовку до майбутнього Всесвітнього Собору, тощо [22, 13,14].

Спектральна різноманітність розглянутих питань не дозволяє сумніватися в бадьорості духу, активній цілеспрямованості, впевненості у можливості конфесійної перемоги координаторів обновленської Церкви. Намагаючись викликати прихильність віруючих, з огляду на їхні докори, обновленці відступають від вимоги зміни застарілих церковних канонів. Спостерігається значне потеплення політики відносно чернецтва, знімається з порядку денного питання шлюбного єпископату і другошлюбництва духівництва. Враховуючи настрої парафіян, відкладається введення нового календарного стилю.

Остаточна відмова від канонічних реформ, яку ратифікував Собор, позбавляла обновленський рух ідейного підґрунтя. У найбільш принципових послідовників обновленської ідеології це викликало негативне ставлення, як докір пролунали слова: «у нашій синодальній церкві на Україні не впроваджено жодних нововведень, у чому можна переконатися з синодальних постанов та відозв, а також з спостережень над її церковною практикою. Уся ж ідеологія синодалів зводиться до підпорядкування Синоду й до визнання справедливості соціальної революції» [7, 107].

Очевидно, що обновленський рух безповоротно модифікувався з прогресивної течії реформаторів церковного життя й церковної ж організації в групу осіб,

котра насамперед зайнята пошуком шляхів виживання в нових історичних умовах. Сенсау обновленства було остаточно зведено до політичної боротьби за церковну владу – боротьби нелегкої, тому що кількість кліриків та парафіян, на яких міг спертися Синод, неухильно зменшувалося. Власне, з популістською метою проводилася українізація обновленської Церкви. У числі інших рішень Собору було затверджено вимогу урахування українських національних факторів при побудові загальноцерковного життя.

21 травня 1925 р. Українська обновленська Церква на чолі із Всеукраїнським Священним Синодом була проголошена автокефальною. Соборяни не безпідставно побоювалися негативного ставлення до цього рішення з боку московського Синоду. Але надзвичайно цінували незалежність й ухвалили, у випадку висунування Москвою альтернативних варіантів, не погоджуватися на заміну автокефалії будь-якою автономією, навіть ціною розриву з Московським Синодом, чим, на їхню думку, досягалася й та користь, що було б розірвано зв'язки з московським обновленським рухом, «який приніс українській церкві величезної та непоправної шкоди церковного роз'єднання» [7, 7].

Затвердивши автокефалію, українські обновленці відразу ж знайшли в собі безліч позитивних рис, які нібито відрізняли їх від росіян, і відреклися від колишніх сподвижників. «Синодальна наша церква спілкується із святійшим Патріархом Константинопольським і під його опікою і є канонічною, благодатною, православною», – стверджують соборяни [7, 102]. Між іншим підкреслювалося, що Українська обновленська Церква завжди була менш революційною щодо руйнування канонів [7, 96-101].

Щоб картина непричетності до пороків руху була повною, діячі обновленської Церкви намагалися рідше називати себе обновленцями, частіше іменують – синодалами. Водночас було оголошено про припинення діяльності групи ЖЦ: «Обновленська Церква, не визнаючи програми ЖЦ і являючись прогресивною групою, прагне здійснити викликані життям і визнані Соборами реформи церкви чисто церковним шляхом – Всеукраїнського правильно скликаного Собору» [6, 36], без порушення канонів і догматів Церкви

Складається враження, що вищезазначені постанови належать якимсь зовсім новим людям, а не тим, хто працював з російськими обновленцями пліч-о-пліч, виконуючи всі спущені «зверху» вимоги та розпорядження. За винятком, хіба що, радикального злама канонів, але, враховуючи це, виходило, що українські обновленці не зробили і не запропонували Церкві взагалі нічого нового, що могло б виправдати зміну церковної влади.

Спроби представити обновленську Церкву з найвигіднішого боку шляхом прийняття автокефалії, розриву з московським Синодом, скасування реформ та перейменування все ж увінчалися частковим успіхом. Одружені єпископи вважають за кра-

ще не афішувати свій сімейний стан, згодом новий єпископат поповнюється з ченців. У багатьох регіонах України обновленці, втративши провідну роль РПЦ, усе-таки зберегли владу і вплив на релігійне життя значного числа парафіян. Керували УСЦ, ставши у обновленців архієпископами і митрополитами, колись канонічно рукопокладені церковні владики: Андрій (Одинцов), Олександр (Олексій Чекановський), Ювеналій (Машковський), Леонтій (Матусевич) і інші [2, 114-116]. Продовжувалася місіонерська робота, існували обновленські навчальні заклади. Приміром, обновленська Київська духовна академія функціонувала до 1930 р.

Синод, як і раніше, володів кращими храмами, і вони «не були такими безлюдними, як у обновленців в Росії» [14, 116]. Зокрема, у Харкові обновленці священнодіяли в Успенському соборі, в Михайлівському та в Дмитрівському храмах, в величезному Благівіщенському соборі. У Києві обновленці посіли, крім інших, Андріївський собор, в Луганську – Соборно-Миколаївську та Казанську церкви. У Катеринославі їм належали споруди Покровського, Вознесенського, Лазаревського та Преображенського храмів. Коли народ вимагав забрати храм у обновленців і передати РПЦ, цивільні виконавчі органи чинили цьому всілякі перешкоди.

Вартий уваги опис після соборного обновленства Чернігівської області: «Обновленці являють собою в якісному відношенні сильну течію. У кількісному відношенні вона не потужна, об'єднує на території 61 приход, тобто 24,4% усієї чисельності приходів в окрузі» [28, 169]. Тобто, ідейний стрижень руху ще не зламаний, обновленська Церква ще не розгубила усіх позитивних якостей. Але не можна не визнати, що цифрові показники угруповання досить незначні. Згідно з даними Антирелігійної комісії (АК) на цей час лише Одеська єпархія зберегла стійке превалювання УСЦ [29, 63]. Показово, що навіть у Харківській губернії – цитаделі обновленства – синодали втратили головуючі позиції [24, 1-28; 29, 63]. Подібні справи відбулися і в Херсонському окрузі [25, 5]. В Катеринославському окрузі у 1925 р. обновленська Церква була настільки відсунута на задній план, що по чисельності була меншою навіть за сектантську організацію євангельських християн [23, 6; 29, 63]. У Київському окрузі кількість прибічників Синоду була в двадцять разів меншою, ніж кількість послідовників РПЦ.

Внутрішній устрій організації також є далеким від досконаlosti: обновленці не спромоглися подолати бюрократизації власних адміністративних засад. Придумана з політичною метою, не без участі світської влади, українізація обновленської Церкви була рекламною, штучною, не торкалася суті церковного організму. Досить зауважити, що практично вся обновленська документація велася російською мовою. З'їзди, збори, наради, відкриття нових періодичних видань пожвавлювали УСЦ, створювали видимість її життєспроможності, але не вирішу-

вали глибинних проблем: невпинного згасання обновленського руху в зв'язку з відсутністю популярності в середовищі простого віруючого народу.

На початку 1926 р. більшовики висловлюють невдоволення розстановкою сил на конфесійному фронті і тим, що, незважаючи на всі зусилля, «кількісно (а якісно – значно більше) співвідношення між основними церковними угрупованнями далеко не на користь Радянської влади» [26, 79]. Незважаючи на тиск з боку влади, заборону, пропаганду, православний народ серцем відвернулася від обновленців, і саме ця обставина форсувала провал руху. У 1926 р. УСЦ, за зведеннями АК, «зазнає поразки навіть у тих округах, де раніш утримувала стійке положення» [28, 88].

Поглиблюючи церковний розкол за допомогою створення нових угруповань (Собору Єпископів і Діяльно-Христової Церкви), ДПУ вдалося тимчасово відвернути супротивників Синоду від атак на обновленців. Мобілізувавши сили, останнім поцестило втриматись в Харківському, Павлоградському, Бердичівському, Первомайському, Черкаському, Ізюмському, Куп'янському, Артемівському, Сумському і деяких інших округах [26, 80].

З весни 1926 р. по єпархіях України прокотилася нова хвиля обновленських з'їздів, де лунали численні доповіді, йшов пошук шляхів врятування обновленства. «Українським Православним Благовісником» були особо відзначені Єпархіальний з'їзд Миколаївської єпархії і Пленум Бердичівського єпархіального управління, на якому церковні догмати, канони та богослужіння були визнані непорушними [19]. УСЦ поки залишається вагомою силою конфесіонального світу, радянська статистика стверджує, що на 1 травня

1927 р. в Україні існувало 2235 обновленських громад (порівняно з 4925 – «тихонівськими») [12, 73]. Майже цілком обновленський рух завмирає в Одеському, Запорізькому, Катеринославському, Білоцерківському округах – там, де раніш був міцним, ідейно організованим. У Києві в 1926 р. обновленці стають практично непомітними [30, 15].

Для деяких священнослужителів розчарування в ЖЦ стало основним фактором зміни світогляду: загітована проти ортодоксальної Церкви, а услід за тим засумнівавшись в праведності також і «обновленої» Церкви, частина кліру відвернулася від релігії. Радянська документація свідчить наявність подібних епізодів: у 1925 р. у м. Харкові до секретаря Губкому «приходив піп, що попрохав дозволу мовити проповідь, скласти свій сан і викрити релігію, через власне розчарування в Живій Церкві, тому що й вона є обманом» [28, 87]. Зречення сану, більшою мірою – молодого покоління, – відбувалося ще й через фінансову незабезпеченість обновленської Церкви. Наприкінці 1924 р. звіти Криворізького окружного Ліквідкому повідомляють, що «попи відрікаються, здебільшого молоді – причини – матеріальна незабезпеченість попів» [5, 230].

Одізвалися фактори психологічного тиску на послідовників обновленської Церкви: обвинувачення «тихонівцями» у розколі та в ересі, докори віруючих у співробітництві із богоборчою більшовицькою владою, заборонні акти радянської адміністрації. Наприкінці 20-х рр. громада, що висловлювала рішення про перехід із обновленства до підпорядкування РПЦ, зазвичай діставала відмову, була позбавлена приміщення і ліквідована, що призводило до незатребуваності парафіяльного священника. Побіжно слід зазначити, що політика адміністративного запровадження атеїстичної ідеології певною мірою торкнулося також і інших тогочасних конфесійних течій й стимулювала процеси зреченства кліру всіх угруповань. Е.П.Слободянюк показано динаміку зреченства православного духовництва: 1928 р. – 177 священнослужителів, 1929 – 430, 1930 – 2400, з 1931 – масове зреченство без проведення обліку [17, 158].

Непривабливість церковної війни позначилася і на багатьох парафіянах, для яких розчарування в духовних пастирях зумовлювало відступ від релігії та Церкви. Протисторство конфесійних груп стало однією з причин, з якої люди починали шукати Бога за межами храмів – у сектах. «Сектанти поширюються швидко за рахунок обновленців і тихонівців, що себе дискредитували» [5, 237], – повідомляють звіти ліквідкомів. Так ширився розкол Православної Церкви: не маючи в руках важелів управління і можливості зберегти єдину Церкву, люди намагалися врятувати хоча б осколки християнства по сектах і братствах.

Але в цілому розрахунок більшовиків, роздувши церковну війну, відвернути народ від Церкви не виправдалася повною мірою: віруючі розчарувалися в обновленцях, але не в Православ'ї. 1925 р. сягає загальний ріст релігійних настроїв в Україні [28, 87]. Селяни вимагають повернення священників, яких перед тим самі ж і виганяли, у деяких місцевостях простий люд переходить до примітивних форм фізичної протидії невгодним обновленцям [28, 87, 88], частина колишніх обновленців кається і повертається в лоно РПЦ.

Актив парафіяльної громадськості воліє церковного миру, прагне звернути увагу пастирів на необхідність його якнайшвидшого встановлення, а також на невідповідність духовного сану гнівним баталіям, на згубність міжусобиці для Церкви: «Ті особи, що повинні бути «світлом світові» вносять розбрат і небудови, а невіруючі цим користуються та пожинають щедрі плоди» [7, 2]. В основній своїй масі віруючі втомалися від розладу духовництва, від какофонії пропагандистських акцій, від «непосидючості» парафіяльних священників, вони жадали церковного покою й осудливо відносилися до ворожнечі угруповань [7, 33]. Православний народ шукав у Церкві духовність, справедливість, мудрість, умиротворіння і осуджував політичну заповзятливість кліру, догадуючись, що «справа тут у боротьбі не за віру, і не за церкву, а тільки за церковну владу, за те

або інше церковне начальство» [7,96].

Отже, протягом розглянутого періоду спостерігалися коливання лідируючого значення між обновленською Церквою та РПЦ, що відбувалося внаслідок адміністративних заходів більшовицької влади, енергійної діяльності активу угруповань, не в останню чергу залежало від настроїв віруючих та кліру України. У тих місцевостях, де обновленство мало потужне історичне коріння, як, наприклад, в Одесі та Катеринославі, або особливо ефективно підтримку громадської влади (як у Харкові), обновленська Церква підкорила надзвичайно багато парафій, заволоділа кращими храмами і протрималася довше.

З метою збереження впливу в парафіях ідеологи обновленської Церкви відступилися від програмних ви-

мог стосовно церковних новацій, змінили вивіску, але не спромоглися подолати невдоволення віруючих. Відсутність духовної стійкості і неувважність до зміни соціальної кон'юнктури покликали подальші нарікання громадськості на адресу обновленців. Скасувавши колишні реформи, вони не запропонували нових, не наповнили рух ідейним змістом. Всі ці заходи лише ліквідували сутнісні особливості обновленської Церкви, відтоді конфесіональна війна трансформувалася в протистояння угруповань, що за зовнішніми ознаками ледь відрізнялися одне від одного. Ануляція відмітних ідеологічних рис обновленства і політична переорієнтація РПЦ перекреслювали необхідність подальшого самостійного існування обновленської Церкви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы /Сост. М.Е.Губонин. — М.: ПСТБИ, 1994. — 1064 с.
2. *Белоконь С.И.* Православные епархии Украины 1917 — 1941 гг. //Историко-географичні дослідження на Україні. — К.: Наукова думка, 1992. — С.100—120
3. ДАДО. Дніпропетровськ. Ф.П.1. Оп.1. Спр.1602.
4. ДАДО. Дніпропетровськ. Ф.Р-1396. Оп.1. Спр.3.
5. ДАЗО. Запоріжжя. Ф.316. Оп.3. Спр.32.
6. ДА РМ Автономної республіки Крим. Сімферополь. Ф.540. Оп.1. Спр.50.
7. ДА РМ Автономної республіки Крим. Сімферополь. Ф.540. Оп.1. Спр.94.
8. ДАХО. Харків. Ф.Р-845. Оп.2. Спр.821.
9. *Ігнатуша О.М.* Конфесії Південної України в 20 — 30 рр. ХХ ст. //Міжконфесійні взаємини на Півдні України ХVІІІ — ХХ століття. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1999. С.106 — 133
10. *Ігнатуша О.М.* Критичний огляд розвитку синодальної церкви на Півдні України (20—30-ті роки ХХ ст.) //Архів.-Т.ІV. —Одеса: «Друк», 2001. -С.214-221
11. *Ігнатуша О.М.* Православні церкви України в контексті їх видавничої діяльності: 20 рр. ХХ ст. //Наукові записки. — К., 2002. — Т.7. — С.549 — 568
12. *Ігнатюк Д.* До характеристики релігійних рухів на Україні //Безвірник. — 1928. — № 1. — С.67-47
13. Історія релігії в Україні: У 10 т. — К.: Центр духовної культури, 1996 — 1999 — Т.3: Православ'я в Україні /За ред. А.Колодного, В.Климова. — 560 с.
14. История Русской Церкви: В 9 кн. — Кн.9: Цыпин В., протоиерей. История Русской Церкви. 1917 — 1997 гг. — М.: Изд-во СПВМ, 1997. — 830 с.
15. *Матвиенко М.*, священник. История Харьковской епархии (1850-1988): научный очерк. — Харьков, 1999. — 225 с.
16. *Пащенко В.О.* Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20—30-х років /АН України. — К., 1994. — 249 с.
17. *Слободянюк Е.П.* Борьба радянської влади проти православ'я на Україні (20— 30 рр.) //Вісник Київського університету. Вип.34. — К., 1996. — С.153—159
18. *Титлинов Б.В.* Новая церковь. — Петроград — Москва, 1923. — 85 с.
19. Український Православний Благовісник. — 1926, 1 листопада. — № 21.
20. *Форостюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917 — 1941 роках. — Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. — 166 с.
21. *Феодосий (Процюк)*, арх. Обособленческие движения в православной церкви на Украине 1917 — 1943. Магистерская диссертация. — Смоленск, 1978.
22. ЦДАВОВ в Києві. Ф.5., Оп.2. Спр.200.
23. ЦДАВОВ в Києві. Ф.5. Оп.2. Спр.982.
24. ЦДАВОВ. в Києві. Ф.5. Оп.2. Спр.1084.
25. ЦДАВОВ. в Києві. Ф.5. Оп.2. Спр.1087.
26. ЦДАГО. в Києві. Ф.1. Оп.16. Спр.2.
27. ЦДАГО. в Києві. Ф.1. Оп.20. Спр.1846.
28. ЦДАГО. в Києві. Ф.1. Оп.20. Спр.Д.2006.
29. ЦДАГО. в Києві. Ф.1. Оп.20. Спр.2007.
30. ЦДАГО. в Києві. Ф.1. Оп.20. Спр.2318.

ФІЛОСОФІЯ

А.В.СЕМУШКИН

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДЕЛЫ ЕВРАЗИЙСКОЙ МЕТАФИЗИКИ

Сёмушкин Анатолий Васильевич — профессор Российского Университета Дружбы Народов (г. Москва), доктор философских наук

От редакции

Вашему вниманию предлагается работа одного из крупнейших философов современной России Анатолия Васильевича Сёмушкина, чья творческая и жизненная биография связана с нашим городом и кафедрой философии Днепропетровского национального университета. Работа посвящена осмыслению онтологических оснований евразийства — этнокультурного и философского течения, возникшего в 20-х гг. прошлого века, — содержащихся в нём метафизических интенций. Будучи великолепным примером профессионального философского мастерства в постановке проблем и способах их рассмотрения, статья содержит в себе зёрна полемики. Поэтому редакция альманаха приглашает всех заинтересовавшихся к обсуждению затрагиваемых здесь вопросов.

Статья публикуется с любезного разрешения автора. Источник: Евразийская идея и современность / Под ред. Н.С.Кирабаева, А.В.Семушкина, С.А.Нижникова. М.: Изд-во РУДН, 2002 г. - 270 с.

О философии евразийцев принято говорить без уточнения границ, в пределах которых ее претензия на статус философского мировоззрения может быть оправдана. Предполагается, что таким правом она обладает безоговорочно, как если бы мы имели дело с мыслительным образованием, отвечающим привычным канонам философского знания. А между тем, не осмысляя и не пересматривая сам факт принадлежности евразийского движения к философии, мы рискуем рассуждать о нем не по существу философского дела. Вопрос не в том, чтобы усомниться в философичности евразийского учения: евразийство, безусловно, несет в себе типичное философское умонастроение и немислимо вне историко-философского контекста.

Вопрос в том, чтобы самую эту принадлежность выявить и описать в ее единичном духовно-историческом выражении и на этом основании аттестовать состав и сущностное ядро евразийской доктрины именно в качестве философской. Ибо, будучи *немислимой* вне истории философии, она в то же время *мыслима* в контексте внефилософского знания (например, истории, этнологии, этнографии, лингвистики, географии), причем мыслима настолько явно и настоятельно, что при знакомстве с евразийскими текстами невольно испытываешь недоумение: если это философия, то почему она так прозрачно контрастирует с традиционным архетипом философского сознания. Другими словами, проблематично не само наличие философии в учении евразийцев; проблематична та неявная и ускользающая от наблюдения линия, которая разграничивает соб-

ственно философские и околофилософские реалии в их теоретических построениях. Внятное обозначение этой линии необходимое предварительное условие, при котором возможен предметный разговор о том, что с автоматической непосредственностью именуют философией евразийства.

Сами евразийцы, по-видимому, пользовались термином философия без опережающей установки на устойчивые границы его смысла. И это можно понять, в особенности учитывая, что протогонисты и вожди евразийского движения (Н.С.Трубецкой, П.Н.Савицкий, П.П.Сувчинский), при всех их научно-теоретических дарованиях, не были профессиональными философами или философами божьей милостью. Ни определений философии, ни разъяснений и толкований ее природы и сущностного центра в текстах евразийцев не просматривается. Это, естественно, предрасполагало к свободному и некритическому обращению с понятием философии. У евразийцев, как правило, речь идет о философии в ее отношении к чему-то другому, но никогда о философии в ее отношении к себе самой, к своему проблемному и назначенческому существу. В их представлениях она как бы лишена умопостроительного и настроенческого самостояния.

Почти все исследования и проектные разработки евразийцев (не говоря уже о манифестах и программных сочинениях) посвящены истории, этнографии, географии. Но сами по себе эти науки, по мнению евразийцев, не в состоянии осмыслить и постичь планетарное таинство человеческой культуры. Поэтому над ними надстраиваются дисциплины более

высокого теоретического ранга: историософия, этнософия, геософия; они как раз и претендуют на звание философии [7, 93-102]. Но отождествлять все эти дисциплины с философией не более правомерно, чем выдавать за философию учение Ламарка об эволюции видов (в его Философии биологии) или учение Карла Линнея о происхождении и строении растений (в его Философии ботаники). Если и существует некая зоологическая или ботаническая философия (К.Линней), то она мыслима не иначе как философия в ее применении к определенной сфере эмпирической реальности, и потому мы вправе домогаться распознавания того, что такое философия сама по себе, в своих умопознавательных принципах и интенциях и до своего применения. В другом случае первичная функция философии понимается евразийцами в упрощенном позитивистском варианте О.Конта: философия уподобляется самодержице всей совокупности человеческого опыта; ее царственная суть и назначение заключается в обобщении, упорядочении и стратегии планирования всего частно-научного знания.

Иногда философия в понимании евразийцев вообще теряет какую бы то ни было связь с хрестоматийным содержанием философии, и тогда последнюю находят там, где ее по всем признакам безнадежно искать, не приравнивая ее к чему-то отдаленно напоминающему философию. Так, Н.С.Трубецкой, вопреки всяким ожиданиям, находит философию в Московской Руси, будто бы существовавшую там не в форме сознательной спекулятивной системы западного типа, а в виде неявного, но действенного по своей жизнестроительной функции бытового исповедничества, в виде подсознательной философской системы, воспринятой от туранского психического склада и вытеснившей из русской души греко-византийскую страсть к отвлеченному мудрствованию [8, 136]. (Именно в силу специфики туранского менталитета, полагает Н.С.Трубецкой, тюрки, в частности, монголы и турки не дали ни одного видного философа или богослова европейского подобию). Философия, подмеченная Н.С.Трубецким в средневековой Московии, сводится не к размышлению о сущем, не к разгадке загадки бытия, а к образцовому культовому благочестию, для которого духовно-практическое служение истине, как правило, предпочтительнее ее спекулятивного поиска. При всем своеобразии древнемосковской православной духовности, нельзя согласиться с непозволительной и искусственной процедурой переосмысления культа (как объекта философской рефлексии) в духе философии как таковой с ее свободой мыслящего самополагания, с ее сомнениями и никогда не окончательными результатами их преодоления.

Философия, таким образом, в евразийской доктрине не имеет дисциплинарной самостоятельности и понимается или по признаку обобщающего мышления (и тогда она занимает место, хотя и почетное, в ряду других наук), или по признаку культовой ори-

ентации сознания (и тогда она сближается, если не отождествляется, с религией). Но что более всего настораживает и смущает в евразийском облике философии, так это противоестественное и потому призрачное родство в ее пространстве таких расходящихся и непримиримых понятий как метафизика и идеология. В контексте евразийской мысли они почти синонимичны. Здесь окончательно размываются границы философии как суверенного знания, и при ее оценке теряешься в догадках: философия ли это или благожелательная решимость покушения на нее.

Примиришь метафизику и идеологию все равно что примиришь свободу личностного мыслеполагания и принудительную (целесообразную) необходимость какого-то коллективного убеждения. Но именно этот логически немислимый, но практически осуществимый синтез и является, по расчетам евразийцев, гарантией жизнеспособности и подлинности мировоззрения. Все дело в том, чтобы реабилитировать подмоченную репутацию идеологии, снять с нее клеймо ложного сознания и противопоставить всем предшествующим ошибочным идеологиям истинную идеологию, которая была бы несомненно, т.е. абсолютно, обоснованной в своих истоках [6, 23]. Эти истоки, как можно догадаться, следует искать не в утопической изобретательности отдельных лиц (идеологов) и не в интересах какой-то группы людей (класса), а в самих основаниях сущего, в трансцендентных (метафизически постигаемых) измерениях бытия. Тем самым метафизике предписывается роль, традиционно чуждая ее призванию, роль прислужницы в реализации идеологического проекта возрождения России-Евразии. Попытка скрестить идеологию с философией (метафизикой) обернулась издержками для последней. Как бы евразийцы не критиковали марксистскую идеологию, их учение без натяжки напоминает марксизм наизнанку, и упрек в славянофильском большевизме, брошенный им оппонентами, при всей его эксцентричности констатирует схематическое родство их истинной идеологии с идеологией большевизма. В обоих случаях предлагается программа счастливого обустройства человечества. Различие только в выборе фундаментальных аксиом бытия, задающих условия мировой игры (в том числе идеологической): для марксистов эти условия естественная необходимость и неизменные законы естества; для евразийцев супранатуральное Существо (Абсолют), провиденциально порождающее мир и его нормативные и целевые масштабы.

Евразийское философствование собственно и сводится к попытке построения *метафизически обоснованной идеологии*. Эту попытку едва ли следует признать успешной, если, разумеется, допустить, что антиномия умозрительного (теоретического) и ценностного (практического) вообще разрешима в пределах доказательной и непротиворечивой философской системы. Европейский опыт их согласования, особенно в этическом рационализме Сократа и в

трансцендентальном идеализме Канта, обнаружил тщетность и безнадежность подобных притязаний. Примирить рационально-теоретическое и ценностно-практическое не удастся без ущерба для самой философии: при этом или практическое сознание преобразуется в духе мыслящей рациональности и тем самым теряет свою специфику (как у Сократа), или теоретическое сознание вынужденно обедняет философию, отказывая ей в праве на положительный метафизический дискурс (как у Канта).

И дело здесь не столько в просчетах, личных пристрастиях и заблуждениях отдельных философов, сколько в самой проблеме, неразрешимость которой сопоставима лишь с бесконечным опытом ее разрешения. Любая теория, ищущая примирения мыслепологаемого и волеизъявляемого, сталкивается с их фатальной несовместимостью и в итоге отбрасывается к исходной точке их феноменологически очевидной внеположности друг другу. Не приходится сомневаться, что евразийцы пришли к этому итогу: они так же мало преуспели в преодолении антиномии понятие-ценность, как и их предшественники. Поэтому если есть основания (а они безусловно есть) говорить о достоинствах и приобретениях философии евразийцев, то не иначе как с поправкой на бесцеремонную решительность, с которой они вытесняют из создаваемой ими философии бесценный опыт традиционной онтологии и гносеологии. С точки зрения логики идеологической целесообразности, все это расценивается ими как безжизненный интеллектуальный обскурантизм, в лучшем случае грезящий об истине, вместо того чтобы использовать ее в качестве орудия индивидуального и национального делания. Евразийское движение с момента своего возникновения ориентировано не на разыскание истины, а на практический (национально-исторический) результат ее воплощения, и потому обскурантам и гносеомахам здесь делать было нечего [1, 62].

И когда Вл.Ильин квалифицирует евразийское миросозерцание как универсальную систему, построенную на надежных и достоверных основаниях [2, 21], его утверждение воспринимается не более, чем заверение или декларация о намерениях. Во всяком случае, такой системы у евразийцев мы не находим, и не только потому, что такая система, по-видимому, мыслима лишь в качестве заветной и притягательной цели, к которой призвана стремиться философия без гарантии когда-нибудь ее обрести, но и потому, что философию евразийцев, в особенности ее метафизические составляющие, вряд ли приемлемо рассматривать как коллективный продукт работы философствующих единомышленников. Ибо евразийцы солидарны далеко не во всем. Всех их объединяет сотериология России, т.е. разрабатываемая ими национально-этническая идея спасения России через постижение ее культурно-исторической самобытности и ее мирового предназначения.

Однако этого единства настроений, убеждений и чаяний оказалось недостаточным для философско-

го взаимопонимания, что и предопределило расхождение евразийцев в толковании метафизики и метафизических оснований искомой универсальной системы. Уже в первом евразийском сборнике Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев (1921), своего рода доктринальном манифесте движения, об авторах публикуемых в нем статей сказано, что они написаны людьми, в некоторых вопросах думающих по-разному [4, 45]. Учитывая идейно-патриотическое единомыслие евразийцев, нетрудно догадаться, что к этим некоторым вопросам относятся в первую очередь фундаментальные вопросы философии, касающиеся метафизических основоположений и их креативно-причинностных связей с космическим, историческим и антропогенным процессом.

Это как раз тот перекресток умозрительных интересов, где все философы (метафизики) сходятся в постановке проблемы генеративно-беспредпосылочного начала сущего, но где они неизбежно *расходятся* в способах ее понимания и тем более разрешения. Ибо познавательное приближение к трансцендентному и, тем более, прорыв к нему прямо пропорциональны уменьшению круга лиц, пытающихся это сделать сообща. Диалог с трансцендентным персонален по определению и не знает свидетелей (даже товарищей по партии), и то, что открывается мыслителю в этом диалоге, не может приобрести авторитет абсолютной истины, если ей не помогут в этом усилия конфиссионально-идеологического или организационно-догматического порядка.

Метафизика, способы ее обоснования, ее место в системе целостного мировоззрения, действительно, понимались евразийцами по-разному, несмотря на то, что их общие и неизменные конфессиональные настроения (православно-христианские), казалось бы, исключали разномыслие в этом направлении. И в этом нет ничего неожиданного, если иметь в виду, что, по крайней мере, некоторые мыслители, в целом приемля религиозно-богословскую доктрину христианства, тем не менее, оставили за собой свободу метафизического суждения. Это обстоятельство не могло не сказаться на состоянии и судьбе евразийской истинной идеологии как единой системы принципов и утверждений.

Несводимость метафизики (философии) к идеологии и научному знанию дает о себе знать почти сразу же после организационного оформления движения (1921 г.). На всем протяжении развития классического евразийства (до 1929 г.) в нем отчетливо просматривается полоса отчуждения, демаркирующая евразийский идейный комплекс на умозрительную (философско-богословскую) и прикладную (научную и идеологическую) стороны. Именно в этом заключается разгадка противоестественного, на первый взгляд, обстоятельства: метафизический потенциал евразийцев-философов (Г.Флоровский, Вл.Ильин, Л.Карсавин) развертывается в довольно условной зависимости от идейно-политической и культурно-

исторической стратегии движения. Метафизика и принадлежность к евразийству как бы вопиют о своей внеположности друг другу: Г.Флоровский, тяготея к спекулятивному богословию, отвергает наукообразный натурализм и географический детерминизм евразийских вождей; Вл.Ильин выходит из евразийской организации не соглашаясь с просветскими интонациями истинной идеологии; Л.Карсавин завершает свою метафизику христианства до того как он стал евразийцем (1926г.), и она имеет лишь косвенное отношение к его феноменологии революции евразийского периода [5, 475-497].

И, тем не менее, говорить о евразийской метафизике (по меньшей мере, о метафизических интуициях в рамках евразийского умозрения) есть достаточно веские основания. Для историка философии знакомство с нею интересно и поучительно как с точки зрения типологии философских мировоззрений, так и с точки зрения эволюции и судьбы учения, которое взяло на себя смелость приписать метафизике функцию, по всем вероятностям противоположающую ее природе, функцию идеологического служения. В любом случае любопытно проследить мотивы евразийской тяги к обновлению метафизического мышления и те деформации, которые претерпевает традиционная метафизика, превращаясь в метафизику, какой она должна быть согласно евразийским представлениям.

Сами евразийцы не претендуют на авторитет новаторов и первооткрывателей. Свою волю к обновлению мышления они осознают как веление времени, побуждающее к беспощадной и бесповоротной переоценке всех ценностей в связи с уже осуществившимся, по мнению евразийцев, фактом заката Европы. Западная мысль, полагают они, закончила свою творческую миссию вместе с убыванием души европейской культуры, вместе с упадком великих философских систем XIX в. Продлить свое существование философия может только при одном условии: она должна преодолеть западные нормативы мышления и возродиться на новых предпосылочных и целевых началах. Только тогда она в состоянии адекватно ответить на вызов новой, уже грядущей органической эпохи, предвещающей новый культурный опыт и новые горизонты философствования. По идеологическим верованиям евразийцев, именно в России предрассветным блеском уже занимается заря новой философской эпохи. Задача лишь в том, чтобы, прислушавшись к ее внушениям, рекомендациям и требованиям, послушно им внять и объяснить основы нового научно-философского мирозерцания [6, 20].

Однако, как оказалось, в обход или вопреки накопленному (той же Европой) умозрительному опыту, сочинить метафизику не удастся, не покушаясь на то, без чего она и немислима, и невозможна, без учения о предмирном начале мира и механизме его развертывания в мировой процесс. Евразийцы чувствовали неизбежную в подобных случаях связь с

метафизической традицией и при всем их неприятии западной философии не могли избежать явной или неявной преемственности с ней. Эта преемственность особенно недвусмысленна в отношении евразийцев к тем метафизическим системам прошлого, в которых монистически обосновывается причинно-целевая зависимость абсолютного начала всего сущего и обусловленного этим началом природного и человеческого миропорядка.

Именно поэтому евразийцам импонирует идеология Гегеля и Шеллинга, именуемая ими не иначе как предвозвестница нового миропонимания и жизнеотношения [6, 19]. В духе их спекулятивной систематики проектируется евразийцами мирозерцание новой эпохи, понимаемое ими непременно как органическое единство идеи. Способ его построения и изложения также мыслится по образу и подобию вегетативной лексики немецких метафизиков: в своем логическом генезисе система нового миропонимания подобна развивающемуся из семени растению и является внутренне необходимым самораскрытием основной идеи [6, 17]. Однако так получилось, полагают евразийцы, что идеология немецких метафизиков осталась непонятой или извращенной (в марксистском материалистическом монизме) и потому нуждается в преобразовании в соответствии с требованиями и запросами новой философской эпохи.

Избранный Гегелем и Шеллингом путь от идеи к жизни сам по себе признается верным и полностью принимается евразийцами, но способ нисхождения идеи к жизни, небесного к земному, а также практические результаты этого нисхождения (например, прусская государственность у Гегеля) не устраивают евразийцев. Не устраивают прежде всего потому, что в учении немецких метафизиков слишком преобладают элементы гностической (эволюционно-принудительной) онтологии и рационалистической схоластики; все это является соблазнительным и притягательным в лучшем случае для отдельных любопытствующих умов и никак не служит побуждением к сознательно-волевой деятельности человека и человеческой общности. В то время как для евразийцев важно, чтобы абсолютное начало не только мыслилось и гносеологически разъяснялось, но и обладало какой-то жизненно значимой ценностью. Оно должно обладать авторитетом безусловной святыни, требующей к себе вероисповедного поклонения и предписывающей, на правах категорического императива, нормативы человеческого волеизъявления и поведения. Другими словами, абсолютное начало (архэ) должно обладать прерогативой авторитарной духовной власти, диктующей параметры предвечной истины и пути их соборного осуществления на земле. Только при таком допущении абсолютное начало будет тем, чем оно, по логике истинной идеологии евразийцев, должно быть: не просто абсолютной идеей, которую можно знать или не знать, но идеей-правительницей, превращающей человека как наблю-

дающего и созерцающего существа в своего добровольного и практически-деятельного подданного.

Отсюда понятно подсознательно-симпатическое тяготение евразийцев к типу миропонимания, наминающему сакральные варианты первобытных (племенных) космогоний, в которых предвечное начало выступает не только в функции космообразующего импульса, но и в роли директивной инстанции, программирующей социально-бытовой строй жизни народа, в роли образца для подражания и попечителя племени или племенного союза. С той только разницей, что вместо божественного пролога на небесах (как правило, персонифицированного), у евразийцев выступает правящая идея, абсолютно несомненная основная идея [6, 19], предопределяющая сценарий природно-исторического процесса, а вместо родоплеменной общности евразийское единство народов и наций. Разумеется, к реконструкции архаической картины мира (мифа) евразийцы непосредственно не обращаются, и тем более не копируют ее. Речь идет лишь об архаизирующей интенции евразийского мышления, ищущего того же, что мы находим в мифопоэтическом диалоге верха и низа, сопряжения образотворческого вымысла и верования, понимаемого и волеизъявляемого, божественного слова и человеческого дела. Ибо эффект соприкосновения божественного и человеческого как раз и есть та цель, которую евразийцы пытаются осмыслить и приблизить в своем проекте метафизически обоснованной идеологии, или верующей философии (Вл. Ильин).

Но главный ориентир и прообраз евразийской идеологической метафизики библейская модель абсолютного начала и его отношения к миру и человеку, ибо только Библия есть раскрытие последнего смысла [3, 9]. При этом Библия вовсе не рассматривается как руководство к действию, и тем более к мышлению. Признать авторитет Библии не значит автоматически следовать ее речениям. Она скорее должна восприниматься как наиболее подходящий и надежный ключ к постижению последней тайны (истины), и этого уже достаточно, чтобы не обойти ее стороной. Последний смысл не явствует из буквального прочтения библейского текста; он зашифрован в нем и должен быть извлечен через опыт научной и философско-богословской экзегетики, поскольку библейская метафизика не система понятий, а система сим-

волических суждений (мифологем), нуждающихся в трансляции на язык рационального понимания и дискурса. Как выразился Вл. Ильин, Библия прежде всего вопрос, а не ответ [3, 6]. Ответ принадлежит тому, кто овладеет библейским ключом к разгадке таинства единораздельности божественного и человеческого. Евразийство как раз и заявляет о готовности разрешить эту задачу в своем проекте истинной идеологии.

Кроме того, евразийцы дистанцируются по отношению к Библии не только экзегетически. Как и всякого, кто задумывался над вероисповедным составом Библии, их смущает разнородность ее культовых слагаемых. Иудейский пласт (в особенности Тора) менее всего поддается трансформации в нужном (евразийском) направлении. Ветхозаветная концепция Бога отталкивает евразийцев своим чрезмерным и навязчивым антропоморфизмом. Для них неприемлемо Верховное Существо в образе мстительного и карающего судьи. Библейский (ветхозаветный) креационизм не согласуется с идеей провиденциальной мудрости: в акте творения мира и человека просматривается больше произвола и демонстрации мощи, чем милости и благодати Творца. Не говоря уже о том, что национальный в своих истоках иудейский Яхве не мог претендовать на роль абсолютного начала, взявшего под свое покровительство многонациональный евразийский Континент (Россию).

Наоборот, новозаветная религия кажется евразийцам идеальным субстратом для формирования метафизически обоснованной идеологии. Причем не только в силу исторической традиции русского православия, но и в силу заложенных в христианстве метафизических возможностей, в особенности при разрешении проблемы взаимосвязи абсолютного и относительного, Бога и человека. В иудейской религии Бог и человек разделены, и им не суждено встретиться; Бог всегда остается недоступным для человека; их связывает только божественный закон и человеческое обязательство его исполнять. В то время как в христианстве Божество с человечеством соединено и только потому человечеству ведомо и доступно. Богочеловеческая идея христианства как раз и лежит в основании метафизических претензий евразийцев создать проект абсолютно достоверной и истинной идеологии. Но это уже тема для отдельного исследования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ильин В. Евразийство // Ступени. М. - 1992. - №2.
2. Ильин В. Социальные цели и достоинство евразийцев // О газете Евразия. Париж, 1929.
3. Ильин В.Н. Шесть дней творения. Париж, 1991.
4. Исход к Востоку. М., 1997.
5. Российский архив. Т. V. М., 1994.
6. Савицкий П. Континент Евразия. М., 1997.
7. Трубецкой Н.С. К проблеме русского самопознания // Наследие Чингисхана. М., 1999.
8. Трубецкой Н.С. О туранском элементе в русской культуре // Наследие Чингисхана. М., 1999.

В.Р.ДУЙКІН

АНТРОПНИЙ ВИМІР ЕВОЛЮЦІЇ В ФІЛОСОФІЇ ЛЮДИНИ П.ТЕЙЯРА ДЕ ШАРДЕНА

Дуйкін Василь Романович – доцент кафедри філософії Черкаського державного університету, кандидат філософських наук

Ідея еволюції достатньо розлого представлена у сучасній науці, починаючи від праць Ж.-Б.Ламарка, Ч.Дарвіна, Г.Спенсера, В.Вернадського і сучасними дослідженнями Н.Гріна, Д.Мейсі, М.Холодного, М.Мойсєєва, В.Крисаченка, В.Степіна і Г.Марчука та інших дослідників, в працях яких суттєве місце посідає ідея еволюції взагалі та людини зокрема. Разом з тим необхідно визнати, що поза увагою дослідників залишився антропний вимір еволюції П.Тейяра де Шардена, а разом з цим і сутність його розуміння антропоцентризму. З огляду на зазначене, предметом цієї статті і буде саме антропний вимір еволюції П.Тейяра де Шардена.

Проблема людини, яка, по суті, і до Тейяра широко обговорювалася, не набула своєї завершеної визначеності і сьогодні. І якщо подивитися на сучасну метафізику, особливо на такі її розділи, як феноменологія, герменевтика, формування загальної теорії комунікації, то можна зробити висновок стосовно того, що пошуки такої визначеності в науці вічно триватимуть. Тому не випадково, що ця проблема цікавила і Тейяра.

Для того щоб отримати відносно чітку картину розгортання феномену людини Тейяра, необхідно пройти з ним три рівні еволюційного руху: космологію, потім антропологію і, врешті-решт, теологію. У своїй головній праці «Феномен людини» (вперше вийшла друком у 1948 році), яка має вигляд більш-менш цілісного синтезу, Тейяр йшов, на наш погляд, саме цим шляхом, розташовуючи всю зазначену проблематику у розділах, які отримали назви: «Переджиття», «Життя», «Мисль» і «Наджиття». Разом з тим, поза спробами логічної структуризації генези людини, вона все-таки не позбавлена деякої невизначеності і внутрішньої суперечності. Розглянемо за порядком ті прояви, які роблять людину причиною і метою еволюційного руху у концепції Тейяра.

Перш за все, людина у Тейяра є основою розгортання змісту поняття еволюції як процесу, який рухається в напрямку Духа. Цим Тейяр намагається дещо дистанціюватися від відомої об'єктивної концепції еволюції, яка формується під впливом матеріалістичної світоглядної парадигми взагалі і яка вже достатньо мірою ствердила себе у структурі біологічної науки. Еволюційна теорія як сукупність уявлень про механізми і закономірності історичних змін в органічній природі виявилася невід'ємною складовою самої біології і, перш за все, її

основних понять, а також загальної тенденції в накопиченні і систематизації її емпіричного матеріалу. Ще одна обставина, на яку, на наш погляд, в даному контексті необхідно звернути увагу, полягає в тому, що досить тривалий час єдиним елементом живої природи вважався *організм*, на який лише і розповсюджувалася еволюційна концепція. І якщо, врешті-решт, загальні обриси філетичної еволюції організмів вимальовувалися більш-менш чітко, то її механізми і рупшійні сили виявилися ще не до кінця дослідженими. Включення до еволюційної концепції саме цих аспектів і спонукало уяву до необхідності завершеності в розумінні еволюції взагалі, що і було здійснено Ж.-Б.Ламарком. Як відомо, саме він поставив питання про механізми змін (внутрішні і зовнішні сили). У свою чергу, поява дарвінівської теорії засвідчила про те, що виникла потреба відмовитися від ламаркістської ідеї прямого пристосування і визначити рупшійну силу еволюції *взаємодією* спадковості, змінюваності і добору. Таким чином, в процесі добору основним контролюючим фактором виявилось *середовище*, а еволюція організмів описувалася Дарвіном як наслідок взаємодії організмів і середовища. Саме ця точка зору і стала ядром матеріалістичного розуміння еволюції, а засновниками марксизму розглядалася як один із вирішальних доказів в обґрунтуванні діалектичного характеру розвитку живої природи.

Тейяр намагається запліднити матеріалістичну теорію еволюції Ж.Б.Ламарка християнськими ідеями. «В моєму випадку, зокрема, «поворот» наступив під впливом рефлексії над «фактом людини». Дивна річ: людина – центр і творець всіх наук, залишилася єдиним предметом, який наша наука, як з'ясувалося, виявилася нездатною включити в цілісний образ Всесвіту. Знаємо її історію і кістковий склад. Але для рефлексуючої інтелігенції не знайдено до сих пір належного місця в природі. Мисль – незвичний феномен, він еволюціонував Землю і дорівнює тому всьому світу, але залишаючись при цьому не витлумаченою аномалією в образі космосу, в якому до сих пір ще визнається первинність механізму і випадковості. Людина, і це у своєму найбільш людському вимірі, залишається сумнівним здійсненням, ні до чого не подібним і клопітким» [1, 125-126].

Зрозуміло, що з такою дивовижною, кардинально занедбаністю, якою була відсутність когерентного з'ясування місця людини в структурі

дійсності, Тейяр не тільки не погоджувався, але з'ясування цього питання визначив для себе як одне з найважливіших. Стає зрозумілим, чому в структурі своєї творчості він присвятив йому найбільше простору і часу, замислу і полемічної пристрасі. Саме ця обставина і зумовила не випадковість назви його головного твору – «Феномен людини». При читанні його праць, аналізі його кореспонденції впадає в очі та обставина, що з плином років ідея антропоцентризму все настійніше стверджується в ньому. Тому і не викликає особливого здивування таке визнання Тейяра у під кінець життя написаному автобіографічному есе *Le Coeur de la Matiere* (1950 р.): «Сьогодні людина (або більш точно – те, що людське) складає вісь, на яку спирається, довкола якої об'єднується і рухається вся будівля мого внутрішнього всесвіту» [2, 38].

З огляду на зазначене, спробуємо, наскільки це можливо, розглянути ту смислову палітру проблеми, заради якої Тейяр працював все своє життя. Однак, оскільки базовим вихідним інструментом аналізу духовного феномена людини у Тейяра є поняття *когеренція*, спочатку необхідно зупинитися на його сутності.

Тейяр виходив з того, що когеренція є основним критерієм істинності теорії. Зауважимо, що не процедура верифікації понять, які входять до складу науки, не перевірка їх істинності засобами процедури фальсифікації, як це є у К.Поппера, а саме *когеренція*, оскільки вона, на думку Тейяра, з'ясовує якнайширшу область пізаної дійсності і здійснює це найбільш загальним чином. Отже, чим краще зв'яже будь-яка теорія феномен людської свідомості з «рештою» дійсності, тим більша перевага надається саме їй, а не дуалістичним поглядам, які не об'єднують цих двох сфер буття. Цілком очевидно, що ми постаємо перед вибором, який разом з визнанням буття (*le Goyt de l'Ytre*), а також з визнанням визначальності свідомості на шкалі буття накладає суттєвий відбиток на всій мислі Тейяра. Саме цей вибір, явно чи приховано, складає підґрунтя розмислів Тейяра. Однією з характерних рис мислі Тейяра є спроба об'єднати в понятті когеренція деякі антиномії: матерію і Дух, людину і світ, біологію і фізику, психодинаміку і термодинаміку, пізнання та його предмет, етику з механізмами функціонування цивілізацій та природу, науку і віру, створення і втілення, природу і любов, світ і Бога.

Принагідно зазначимо, що когеренція у Тейяра не означає простого змішування різних галузей пізнання (наприклад науки і релігії). Зведення суті справи до простого змішування – це та помилка, якої припускається *конкордизм*. Завдання, яке Тейяр ставить перед собою, полягає в тому, щоб показати, яким чином відбувається їх співпадання в *смисловому полі науки* в міру наближення до по можливості повного знання. Тому когеренція у Тейяра не змішує, не «зливає» в єдине предмети, поняття, сфе-

ри і джерела знання, але робить більш очевидною їх зростаючу гармонію [3, 181-182]. Він пише: «Інакше кажучи, чи з факту, що якась річ в світі існує, утримується і зростає, не можемо ми зробити висновку, що ця річ містить в собі і довкола себе все те, у відсутності чого... не могла б вона взагалі існувати? Біологічна когеренція – це доповнення чи розширення логічної когеренції?» [4, 198; 5, 30].

У структурі когеренції людина, як істота вільна і така, що обдарована здібністю *рефлексії*, повинна бути визначеною у системній гармонії з цілісністю Всесвіту, повинна бути розкрита в ньому як закономірний наступник, а не як незваний гість. Людина повинна розкрити себе як рекапітуляція всього космічного процесу, а не як аномалія на його тілі. Тейяр, і на це необхідно звернути особливу увагу, намагається до того, щоб людина, не лише як мисляча істота, але і як така, що просто *ж и в е*, розглядалася гармонійно з цілісністю Всесвіту. А це може означати, що Всесвіт повинен відкриватися людині не лише для розуміння, але також, що не менш важливо, і для життя.

Бажання інтеграції феномена людини у цілісність космічної реальності має своїм результатом концепцію, яка принесла Тейяру найбільшої слави. З логічної ж точки зору вона складає саму суть його мислі. І тут перш за все мова йде про сформульований ним закон *складності свідомості* (*complexite-consciens*) і, в зв'язку з ним, – про ідею образу світу в системі трьох нескінченостей.

Перш за все, над нами, наголошує Тейяр, це світ зіркових туманностей, який паморочить нам голову своєю просторовою величиною. Відстань, яка відділяє нас від найвіддаленішого небесного тіла, вимірюється величиною в 10^{+28} см, що, всупереч найскромнішим здогадкам, може означати певного роду *нескінченість*, оскільки порушує будь-які наші земні уяви про відстань. Фізичні закони, які є обов'язковими стосовно сфери, що оточує Землю, змінюють свій вигляд і стають, у відповідності до теорії відносності А.Ейнштейна, релятивними. Простір набуває «викривлення», а час, який є обов'язковим в одному зірковому утворенні, може не мати нічого спільного з часом іншого зіркового утворення.

Під нами, в світі мікрокосму, відкривається інше «провалля» – *нескінченно мале*, яке може бути виражено рядом в 10^{-18} см. В цьому випадку також змінюються властивості матерії. Вона не має кольору, температури, маси, тривалої індивідуальності. У фізиці – це царина «квантів». І фізичні дослідження можуть схопити тут лише явище – характер нестійкості. «В результаті, все відбувається так, ніби на одному кінці світу певні властивості матерії посилюються і стають ніби домінальними, в той час як на протилежному – слабшають, зникаючи з поля нашого досвід [4, 311].

Людина, Земля, життя, з точки зору наявних

просторових вимірів, знаходяться десь посередині між цими двома нескінченостями. Але констатація цього ще жодною мірою не прояснює тієї обставини, чому власне в цій області Всесвіту з'явилося життя і свідомість. Як зазначають відомі вчені ХХ ст., вони є просто випадковістю в цьому світі. Тейяр з гірकोю цитує двох відомих астрофізиків, які стояли на таких позиціях: Едінгтона («Це лише включення, позбавлене наслідків для еволюції всесвіту, що декілька уламків матерії відкололося від очищаючої охорони зіркового тепла, або міжпланетного холоду. Людина є наслідком цієї випадкової запущеності по відношенню до цих запобіжних антисептичних засобів) і Жанса: («До чого спрямовується життя? Це помилка у всесвіті, яка, судячи з усього, не була призначеною для життя. Бути – це значить залишатися в стані зернинки піску, поки холод смерті не відтворить нас суворю матерією, не виштовхне через деякий час на арену зовсім малого театру, на якій добре видно, що всі наші намагання є приреченими на остаточну поразку і що все, що ми зробили, щезне водночас з нашою породою, залишаючи всесвіт таким, ніби ми взагалі не існували (...). Всесвіт є байдужим (чи навіть активно ворожим) по відношенню до будь-якого роду життя» [4, 311-312].

На початку ХХ ст. не лише серед астрофізиків слід шукати свідоцтва сумніву в сенсі феномену життя на фоні космічної величі. Так, і у Б.Паскаля знаходимо розмірковування, які пронизані почуттям метафізичної скривдженості. Таке почуття може виникати за умови своєрідного визнання факту «підвішеного» стану людини, людини, яка опинилася між двома нескінченостями. «Ми пливемо у досить розлогій стихії, постійно знаходячись у незнанні, і зазнаємо впливу хвилювання, гнані від одного берега до іншого. До якого пункту ми не думали б пристати і прикріпитися, він хитається і пливе геть від нас» [6, 43-44].

Суттєвим є те, що однією з важливих проблем для людини є своєрідна разюча дистанція між горизонтами її свідомості і мізерністю біологічного життя. В міру розвитку науки свідомість опановує найвіддаленіші кутки простору і часу, але, водночас, свідомість надзвичайно небагато може зробити для біологічного продовження життя людини. Тривалість роду, в широкій амплітуді часу, також виявляється обмеженою. Всі ці протиріччя відкладаються у свідомості не лише як інтелектуальна проблема, але і емоційна. Б.Паскаль називав людину «мислячою очеретинкою», яка має ту перевагу над Всесвітом, що знає про його перевагу, в той час, коли останній нічого не знає [6, 49]. Неважко побачити, що спроба вирішити проблему за допомогою певних інтелектуальних хитрощів не може вирішувати її з екзистенційного боку. Перевага мислі над світом обертається видимістю, і по суті ця перевага виявляється досить трагічною: Всесвіт, хоча і нічого не розуміє, але неухильно пригнічує людину ра-

зом з її інтелектом. Людина має розуміння Бога, але разом з тим, вона має силу хробака.

Б.Паскаль намагається дізнатися, яким чином і на площині сили людина могла б протистояти світу. Власне це зусилля намагається підхопити і Тейяр, конструюючи метафізику, у відповідності до якої людина є «головною хвилею» – однієї з двох рівнопотужних течій в світі – ентропії, і життя, яке саме завдяки людині в кінцевому рахунку перемагає. Але до цього висновку Тейяр приходиться поступово, оскільки початку знаходиться під досить сильним впливом Б.Паскаля.

Вирішальним кроком, який остаточно відокремив Тейяра від Б.Паскаля, було формулювання ідеї *третьої нескінченості світу* – нескінченості того, що є *складним*. Він пише: «Наскільки відомо, ще ніхто не спокусився на те, щоб обрахувати атоми, які містяться в найпростішій клітині тварини. Покладемо найскромніше, що ця цифра може перевищувати мільярд (10^{10}). Якщо людина приблизно складається з тисячі більйонів клітин (10^{12}), то число атомів, згрупованих для утворення нашого тіла, зростає приблизно до 10^{22} , а це може означати, що за складністю ми знаходимося в одному порядку з галактикою [4, 134; 7, 129-156]. Саме астрономічне число атомів, яке конституює організм людини, ще не дуже доводить нескінченість людини, оскільки лише частково окреслює поняття складності. З'ясовується, що саме тут суттєвими є ще і зв'язки між елементами, які і утворюють специфічний каркас життя: «Таким чином, не проста кількість, а саме організована кількість. Не проста складність, а складність зосереджена», або інакше: «постійне число елементів і завершена цілісність» [7, 137-138]. Така цілісність, як з'ясовується, є дещо іншою, аніж та, на підставі якої утворюються зірки і кристали.

Продовжуючи розвиток цієї думки, Тейяр звертає увагу на те, що так само як на обох протилежних кінцях світу нескінченостей матерія змінює свої властивості, так і у випадку цієї третьої нескінченості процес зміни властивостей матерії позначає піднімання психізму до стадії виникнення свідомості і свободи. Таким чином, людина знаходить в лабіринті Всесвіту нитку Аріадни, яка і виводить її в голову космічного процесу. Це процес *піднімання, ускладнення і центрації* створеного Всесвіту як існування в *тривалості*. Зрозуміло, що в цій перспективі духовність і матеріальність творення будуть лише умовними назвами для більшого або меншого *ступеня складності свідомості*. Відразу зазначимо, що найбільш суперечливою тут є інтерпретація самого поняття «творення».

Відомо, що ідея творення має досить довгу історико-філософську традицію, починаючи від Платона, а особливого інтерпретаційного забарвлення це поняття набуває у М. Гайдеггера. При цьому, як релігійні, так і наукові інтерпретації смислу цього

поняття наголошують, перш за все, на наявності в ньому смислу «руху до вічності». Так Платон зазначає, що «він (Отець – В.Д.) замислив створити деяку рухому подібність вічності; створюючи небо, він разом з ним творить для вічності, яка перебуває в єдиному...» [8, 477]. Це творення для вічності є «здійсненням суттєвого» в русі. Тому ця специфічна форма творення і є діяльністю (*energeia*), яка спрямована на «здійснюваність» (*entelecheia*) [9, 246]. Так з'ясовується, що діяльність набуває вигляду мети. Значущим для розуміння тейярівської позиції є гайдеггерівське тлумачення творення на засадах аристотелівського вчення про причини, яких, як відомо, було чотири: *causa materialis* (матеріал, речовина); *causa formalis* (форма, взірець для матеріалу); *causa finalis* (мета); *causa efficiens* (створення внаслідок діяльності певного результату). Перші три причини синтезуються у «виявляючому знаходженні» *causa efficiens*. Ведучи досить розлогу розмову з проблем технічної діяльності, М. Гайдеггер наголошує на тому, що саме «на розкритті потаєного стоїть будь-яке створення» як синтез цих причин. І як таке, це створення в своєму процесі і є спів-буття цих причин [10, 224-225]. На наш погляд, саме такого роду діяльність свідомості, що спрямована на розкриття потаєного, добування істини і лежить в основі тейярівської ідеї складності свідомості.

Погляд з висоти пройденого часу на загальний лейтмотив тейярдизму, в основі якого лежить закон складності свідомості, інколи лише викликає подив з приводу того, до якої міри просту, принаймні на перший погляд, ідею він висунув. По суті, навіть буденне мислення, яке виведене з основ шкільної науки, постає перед фактом дивовижної подібності між досконалою структурою мозку тварин та найвище зорганізованим мозком людини і відповідно супровідними рівнями розвитку психізму. Біологи цей факт подібності констатували давно, щонайменше з часів К.Ліннея. За цих умов певного подиву може викликати та обставина, що єдність цих феноменів не знайшла свого відбиття в жодній метафізичній системі, що дала б їх обґрунтування і відповідну інтерпретацію. Розмірковуючи над цим питанням, один із прихильників творчості Тейяра К.Валоцик бачить дві можливі причини [11, 68].

Першою, на думку К.Валоцика, була в цілому не сприятлива для вільної мислі і особливо актуальна для ХІХ, а частково і для ХХ ст. певна конфліктна аура між християнським спіритуалізмом і природничонауковим матеріалізмом. Католицька церква спочатку в так званій філософії реставрації, яка була спрямована проти ідеології просвітництва, а потім у русі томістського відродження стояла на позиціях абсолютної трансценденції Духа по відношенню до матерії і наголошувала на нередукованості дуалізму цих феноменів. До речі, саме на такого роду дуалізм у свій час звернув увагу Августин Аврелій: «Я зрозумів, що є люди, яким не по-

добаються справи Твої; вони кажуть, що багато чого зроблено Тобою з примусу необхідності: це стосується, наприклад, до устрою небес і розташування світил. І створив Ти їх не з Власного матеріалу: вони вже були десь і кимось створені; (...) багато чого Ти зовсім не створював і не влаштовував, наприклад, ні тілесних істот, ні дрібних тварин, ні того, що тримається за землю коріннями: все це створив і сформував в нижчих межах світу ворожий дух і природа, Тобі чужа, не Тобою створена, Тобі протистоїла» [12, 368]. Як бачимо, Августин відмежовується від такої позиції, зрозуміло, з засад Всесильності і Всевадності Бога, тоді як Тейяр долає це протиставлення з засад психічності матерії. З іншого боку, матеріалізм, який спирався на дарвінізм, проголосив пріоритет біологічної реальності по відношенню до явищ духу. Такий підхід до вирішення питання вилився у відому вульгарну тезу стосовно того, що мисль створюється мозком людини так само, як і жовч печінкою. В цій ситуації, незалежна думка щодо відношення духу і матерії не могла розвиватися вільно ані по один, ані по інший бік лінії демаркації, тому, як в одному, так і в іншому випадку набувала тенденційного викладу.

На другу причину вказує сам Тейяр, наголошуючи на безлічі науково-філософських відкриттів, розмаїтті смислів, що повинні були передувати еволюційному розумінню свідомості і формуванню концепції нового антропоцентризму. Йдеться перш за все про смисл просторово-часової нескінченності, а в її межах – про смисл числа, пропорції і якісних відмінностей, про смисл всезагального руху всіх речей, врешті-решт про смисл їх органічного зв'язку.

Без цих якостей нашого погляду, – пише Тейяр, – людина безкінечно залишається для нас, з яких позицій не намагались би навчати нас бачити, тим, чим вона ще залишається для багатьох людей, – випадковим явищем в розірваному світі. Навпаки, варто лише відмовитися від потрібної ілюзії незначущості, плуральності і нерухомості, як людина без ускладнень займає сповіщене нами центральне місце – вершину (на даний момент) антропогенезу, яка сама увінчує космогенез. Людина не може повністю бачити ані себе поза людством, ані людство – поза життям, ані життя – поза універсумом» [13, 39].

В цьому моменті тейярівської рефлексії людина постала як результат і «головна хвиля» всього космогенезу. Антропоцентризм, як історичне явище, відіграв позитивну роль у звільненні людини від страху перед силами природи і усвідомленні нею власних можливостей. На відміну від класичного антропоцентризму, який був підданий критиці з боку екологічної еволюції, тейярівський антропоцентризм має генетичний характер. Людина є центром, оскільки є вершиною еволюції, однак вона разом з тим є і *інструментом* для розвитку духу, вона

є середовищем змагання до Духа. І в цьому контексті – вона частина Всесвіту, центром якого є Омега.

Сьогодні після майже столітнього домінування ідеї «все для людини», потрібні нові інтелектуальні інвестиції, які могли б здійснити переможне об'єднання над нами Всесвіту – з огляду на його велич. Тейярівський підхід стає значно ближчим і пліднішим, ніж збентежений висновок Ж. Рассела: «І надалі, я переконаний, що з точки зору космосу, людина є чимось мало значущим; що якби існувала така істота, яка здібна була б охопити всесвіт одним неупередженим, незалежним від обставин, місця і часу поглядом, то, описуючи його, не згадала б вона про людину; хіба що найбільш в якійсь виносці в кінці тому» [14, 241]. Тейяр намагався подолати, з одного боку, ідею людської мізерності, паскалівської закинутості в цей світ, з іншого боку,

ідею домінування людини, її царськості у світі – шляхом включення еволюційного процесу у сферу впливу Духовного центра – точки Омега.

Таким чином, вводячи поняття когерентності для формування єдиного смислового поля науки, в якому і релігія, і наука виявляють свою зростаючу гармонізацію, Тейяр намагається запліднити християнськими ідеями матеріалістичну теорію еволюції. Він розглядає людину як вираз і інструмент еволюційного досягнення Духа. Логічною підставою для такої функції людини виступає у нього феномен складності свідомості, на підставі якого Тейяр і формує концепцію еволюційного антропоцентризму, що виводить людину на вершину космогенезу. Тейярівські християнські роздуми про місце людини у світі і її призначення знаходять відгук в ідеях сучасного глобального еволюціонізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Teilhard de Chardin P. Comment je crois. – Paris, 1969.
2. Teilhard de Chardin P. La Coeur de la Matière. – Paris, 1976.
3. Teilhard de Chardin P. Les Directions de l'avenir. – Paris, 1973.
4. Teilhard de Chardin P. L'activation de l'énergie. – Paris, 1963.
5. Rideau E. Pensée du Rire Teilhard de Chardin. – Paris, 1965.
6. Паскаль Б. Мысли. – М., 1905.
7. Teilhard de Chardin P. L'avenir de l'homme. – Paris, 1959.
8. Платон. Евтифрон. Собр. соч. в 4-х т.т. – М., 1970. – Т. 1.
9. Аристотель. Физика. Соч. в 4-х т.т. – М., 1981. – Т. 3.
10. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.
11. Waloszczyk K. Wola iusia. – Warszawa, 1986.
12. Августин А. Исповедь. – М., 1991.
13. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987.
14. Russel J.L. The principle of finality in the philosophy of Aristotel end Teilhard de Chardin // The Heythrop Journal, vol IV. № 1, (January, 1963).

А.В.КУЛИК

ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «ОБЩЕСТВО СПЕКТАКЛЯ»: ВАРИАНТ ГИ ДЕБОРА

Кулик Александр Викторович – аспирант кафедры философии Днепропетровского национального университета

Актуальность исследования философского наследия в сфере спектаклярности, в частности творчества Ги Дебора, фундирована, по убеждению автора статьи, рядом обстоятельств как сугубо теоретического, так и практического порядка.

Благодариме критического похода (осуществляемого в частности в рамках понятия «общество

спектакля») к доктринам, проповедующим гегемонизм и унификацию в настоящее время не вызывает сомнений [36, 3]. На фоне мировых катастроф минувшего века представляются насущными подобные концепции «общество спектакля» философы, презумпциями которых являются: полицентризм, плюрализм и антиутопизм.

Вердикт кризисности, вынесенный авторами, разрабатывающими понятие «общество спектакля», в частности Г. Дебором, современной культуре Запада со столь прогрессирующими в ней явлениями гипертехнизированной, виртуализации жизни приобретает особую специфику с точки зрения трансформационных процессов в нынешней Украине, возвращающейся в лоно западного пути развития.

Гражданка теоретического наследия мыслителей второй половины двадцатого века также является назревшей необходимостью для истории философии. Неудовлетворительность описания данных теорий с помощью таких рыхлых понятий как постмодернизм и т.п. неоднократно подчеркивалась авторами [См. напр.: 8, 54; 14, 15; 15, 11; 35, 94].

Дефиниция понятия «общество спектакля» – давно назревшая необходимость в отечественной историко-философской мысли. Предпринимаемая в данной статье попытка систематического изложения онтологического базиса данного понятия – лишь один из аспектов серьезной историко-философской проблемы, пока не имеющей вариантов разрешения в отечественной научной литературе.

Единонаправленность представленных в данной статье теоретических построений обеспечили цель и основные задачи настоящего исследования. Конкретизируя, необходимо отметить, что целью настоящей статьи автор полагал историко-философскую реконструкцию и систематизацию представленного Ги Дебором содержания понятия «общество спектакля» в области онтологии, а для достижения данной цели автор определил такой ряд исследовательских задач: а) систематизация теоретических построений, составляющих основу, фундирующую онтологическое содержание конструкторов Г. Дебора в сфере спектаклярности; б) систематизация содержания такой презумпции онтологической реальности, описываемой конструкторами Ги Дебора, как «условность»; в) систематизация содержания такой характеристики онтологической проекции мира, выдвигаемой Г. Дебором, как «эклетицизм»; г) систематизация описываемых онтологическими конструкторами Ги Дебора измерений времени, пребывающих под спектаклярной юрисдикцией; д) систематическое изложение явления существованию спектаклярности, описываемого онтологическими конструкторами Ги Дебора; е) систематизация предпосылок активности подобий, отображаемых онтологическими конструкторами Ги Дебора; ж) систематизация процессов еврики подобий, описываемых онтологическими конструкторами Г. Дебора; з) систематизация описываемых онтологическими конструкторами Ги Дебора предпосылок процессов изничтожения симуляцией смысла.

Жизненность – в рамках историко-философского исследования – данных задач является, по убеждению автора статьи, залогом того, что выдвижение и стремление их разрешить способно в настоя-

щий момент сыграть позитивную роль, характеризуя реалии современных форм кризиса культуры, предостерегая от тяготения к излишней искусственности современного техногенного мира.

Закономерность наступления этапа собственно философско-академического отношения к творчеству теоретиков спектаклярности в контексте современной западной философской мысли у автора статьи не вызывает сомнений. В последнее время не только за рубежом, но и в Украине растет исследовательский интерес к понятию «общества спектакля». Пришло время трезвого анализа, при котором исследователь имеет лишь один ориентир – академическую точность.

Интегрированность философии «общество спектакля» в научные дискуссии может продемонстрировать анализ работ зарубежных и отечественных авторов.

Каркас философских идей, который сделал возможным появление и укоренение спектаклярных теорий в западной теоретической мысли второй половины двадцатого века, был наработан, по мнению автора статьи, в работах таких мыслителей как: Платон [26, 321-325], К.Маркс, Ф.Ницше, З.Фрейд, Л.Витгенштейн [6], Ф. де Соссюр, Й.Хейзинга [40], А.Арто [2], К. Ясперс, А.Камю [16], Х.Ортега-и-Гассет, М.Хайдеггер [38; 39], Ж.Лакан, Ж.Батай, Р.Барт [3, 538], Ж.-Ф.Лиотар, М.Фуко, Ж.Делез и др.

Лидирование западной мысли по сравнению с постсоветскими философскими сообществами в изучении теорий спектаклярности – очевидный факт. Среди авторов, работы которых затрагивают вопросы спектаклярности, можно назвать К.Аппеля, Ю.Кристева, Ю.Хабермаса, Ф.Джеймисона [50], П.Клоссовски, П.Вирильо, М.Пеше, У.Эко, С.Холла, Дж.Серля, А.Юберсфельд. Непосредственно анализу работ Ги Дебора посвящали свои исследования: Ж.-М. Апостолидес, К.Видаль, А.Джэпп, К.Кнабб, С.Плант, С.Сэдлер и др.

Манифестации изучения наследия Ги Дебора на постсоветском пространстве представлены пока весьма скромно. Можно назвать таких авторов как А.Р. Усманова [37, 112-113], Л.Л.Мельникова [22, 273-274], А.Кефал [17], О.Н.Соболь [32; 33]. Вопросы спектаклярности также исследуются в работах: Н.Автономовой [1], Д.В.Галкина [7], А.А.Грицанова [9], Е.Н.Гурко [10; 11], И.П.Ильина [10; 11], Б.В.Маркова [21], Е.Петровской [25], М.Рыклина [30], Д.А.Силичева [31] и др. Появление данных исследований стало возможным во многом благодаря наработкам таких советских авторов как Ю.М.Лотман, М.М.Бахтин, М.К.Мамардашвили [20; 21].

Недостаточность присутствия в отечественной научной литературе работ, специально посвященных систематизации наследия Ги Дебора, по мнению автора статьи, очевидна. Не переведена на украинский язык ни одна из работ Ги Дебора, представляющих

интерес с точки зрения изучения содержания понятия «общества спектакля»: «Общество спектакля» [13], «Комментарий к «Обществу спектакля» [12], «Почему леттризм?» [45], «Введение в критику городской географии» [42], «Методы уклонения» [49], «Тезисы о культурной революции» [47], «Теория дрейфа» [46], «Ситуационистские тезисы о транспорте» [48], «Перспективы сознательных изменений в повседневной жизни» [44], «Закат и падение экономики спектакля-потребления» [41], «Панегирик» [43]. Среди украинских исследователей творчества Ги Дебора можно назвать прежде всего О.Н.Соболь. Автор статьи также расценивает в качестве пролегоменов к отечественным исследованиям в области изучения спектакулярных феноменов положения, содержащиеся в работах таких исследователей как О.К.Бурова [5], В.С.Лукьянец [18], Л.Н.Никитин [23], А.Ю.Носова [24], М.В.Попович [27], В.И.Пронякин [28; 29], В.А.Суковата [34], Т.Н.Талько [35; 36]. В данном контексте можно обозначить следующие тематик: а) иллюзорность бытия как следствие чрезмерной техницизации жизни (например О.К.-Бурова [5, 4], Т.Н.Талько [36, 8]); б) фундаментальная укорененность спектакулярных характеристик реальности (Л.Никитин [23], В.С.Лукьянец [18, 34]); в) специфика распространения на украинском грунте спектакулярных феноменов современной западной цивилизации, которая (специфика) вызвана особенностями мировоззренческих установок, свойственных украинской культуре (В.И.Пронякин [29, 262; 28, 67]). Сделав данные предварительные замечания, автор считает возможным перейти к изложению непосредственно онтологического содержания понятия «общество спектакля» (вариант Г. Дебора).

Основа онтологии Ги Дебора зиждется на тезисе, что наличествующее не едино, а представляет собой совокупность. Разделение, – этот неизбежный спутник и один из залогов многообразия форм, в котором представлено то, что бытийствует, – означает для Г.Дебора больше, нежели просто одно из многочисленных обстоятельств существования. Автор развивает диалектическое: «разделение является частью единства мира» [13, 24] в весьма своеобразный вариант онтологического восприятия сущего.

Причина всех тех явлений, которые характеризуют «общество спектакля» видится Г.Дебору в особенностях осуществления совместного бытия частями целого. Раз части представляют собой нечто целое, между ними должно быть то, что их объединяет – некая связь. Автор невысокого мнения о ее (связи) надежности; нередко, говоря о взаимодействии единиц разделенного, он берет слово «коммуникация» в кавычки [13, 107].

Разделение приводит к «утрате условий коммуникации» [13, 103] и имеет своим следствием то, что «язык коммуникации» не функционирует [13, 101]. Объяснение этому Г.Дебор усматривает в том, что связь – это продуцирование посредников, ко-

торые, образно говоря, заслоняют «собеседникам» друг друга, мешая, а не помогая им; автор полагает, что связь производит эрзац взаимодействия: «мир уже не охватывается непосредственно, но через различные специализированные опосредования» [13, 26]. По М.Хайдеггеру: «вместо «есть» мы говорим «дано» [38, 83].

Связь, по Г.Дебору, представляет собой не взаимопроникновение частей, но взаимодействие, которое охватывает лишь отдельные аспекты находящиеся в связи элементов целого, то есть, в процессе коммуникации «могут прямо соприкасаться лишь с последовательностью фрагментов... в которых качество, предписываемое совокупности, конечно же, явно отсутствует» [13, 44].

Трансмутирование смысла может означать лишь симуляцию. Те отдельные аспекты, с которыми бытийствуешь в процессе взаимодействия – не объект со всей полнотой своего смысла, а лишь его подобие, в котором многое отсутствует либо же искажено: «опосредование знаков и сигналов в конечном итоге материализует лишь абстракцию» [13, 112].

Условность – это, пожалуй, главная характеристика коммуникации. Ничто не вселяет абсолютную уверенность в надежность связи: слишком много различных факторов препятствует взаимодействию. Как пишет Г.Дебор, «коммуникация не может претендовать на поддержание какой-либо окончательной гарантии в самой себе» [13, 110].

Фальсификация пронизывает любое событие взаимодействия. Говоря о взаимодействии разделенного, Г.Дебор использует термин «сообщаемое» [13, 103-104]. Автор считает, что разделение приводит к тому, что это «сообщаемое» не доходит до своего адресата, так как имеет место «систематическая организация ослабления «способности к встрече» [13, 113]. Реципиент способен располагать в процессе коммуникации только подобием, то есть «встреча (иначе говоря – осуществление ожидаемого взаимодействия – А.К.) заменяется иллюзией встречи» [13, 113]. Причем эта иллюзия, этот симулякр вполне осязаем, М.Хайдеггер писал: «Фальшивое золото в действительности не то, чем оно кажется. Оно – только «кажимость» и поэтому недействительно. Недействительное обычно противопоставляется действительному. Но ведь мнимое золото – это также нечто действительное» [39, 10].

Характеристика описываемого положения вещей состоит не в каком-то «злом умысле» получателя, а лишь в том, что взаимодействие не способно осуществлять свою задачу, в результате чего «коммуникация неподдающегося сообщению» [13, 103] осуществляет доставку лишь подобия сообщения.

Циркуляция сообщений представляет собой движение «one-way ticket», ведь, при описываемом положении вещей, в совокупном бытии присутствуют лишь «однонаправленные сообщения» [13, 28].

Членение бытия не подразумевает эффективного

и ожидаемого взаимодействия, потому что в нем нет места хотя бы «диалогу» [13, 27] частей присутствующего. «Непрерывная речь» [13, 28] элементов целого, то есть бытие отдельных частей сущего и одновременно их призвание осуществлять совместное бытие – это бесчисленные монологи [13, 28], сливающиеся в общем хоре существования универсума.

Штучность отдельных звуков в этой какофонии является залогом того, что они представляют собой «независимые артефакты» [13, 45]. Так как каждое взаимодействие уникально, следовательно, исключительны все подобию. По Х. Л. Борхесу: «нет двух одинаковых книг» [4, 377].

Щит симуляции, скрывающий реальное, состоит из множества событий извращения смысла и, чтобы увидеть реальное во всей его полноте (иначе будет искажение), нужно сделать прозрачной каждую из пластинок этой брони. Тем временем, число симулякров не поддается подсчету и именно «их совокупная мощь повсеместно влечет за собой фальсификацию» [13, 45]. Если всю совокупность подобию рассмотреть вместе, как некое целое, то, несомненно, эта «реальность разворачивается в своем обобщенном единстве в качестве особого псевдомира» [13, 23] и этот иллюзорный универсум, этот спектакль, играющий реальное «в точности покрывает территорию мира» [13, 31].

Эклектичность не может не бросаться в глаза – объединение необъединимого не способно создать впечатление некоей целостности. Характеристики спектакля задаются той его особенностью, о которой подробно шла речь выше, а именно тем, что «спектакль воссоединяет разделенное, но воссоединяет его в качестве разделенного» [13, 30]. Такой псевдо-мир создает лишь иллюзию единства, однако, иного быть и не может. То, что некогда перестало быть исключительным, став бесконечно многообразным, невозможно считать тем же, чем оно было ранее; любая попытка сделать это порождает лишь мираж. По Г. Дебору, «спектакль провозглашает нереальное единство» [13, 47].

Юрисдикция симуляции распространяется как на духовный, так и на материальный мир. Нет никакого противоречия в том, что спектакль производит иллюзии и, при этом, его фундамент отнюдь не бесплотен, а вполне ощутим: «материально спектакль является выражением разделения и отчуждения» [13, 112]. Именно присутствие инаковости вызвало к жизни спектакль.

Явление спектакля вызвано тем, что привнесло разделенность в существование. Именно «разделение есть альфа и омега спектакля» [13, 29]. Присутствие частей обусловило присутствие и формы их существования – «разделение построило свой собственный мир» [13, 113].

Активность роли подобию у Дебора не вызывает сомнений. Как уже говорилось, по его мнению, спектакль зародился благодаря разделению, кото-

рое привело к расщеплению на подобию и реальное [13, 24]. Однако, не стоит полагать, что подобию, в силу своей вторичности, играют роль неких статистов в процессе существования. Потенции подобию в «царстве подобию» [13; 74] ничем не ограничены, их власть абсолютна.

Безраздельность власти подобию в спектакле очевидна. В бытии именно симулякры играют все имеющиеся роли. Г. Дебор пишет, что «спектакль не является неким дополнением к реальному миру, его надстроечной декорацией» [13, 74].

Выражение несоответствия истине – подобию – способно только обманывать. Спектакль является «средоточием нереальности» некогда реального мира [13, 74]. Автор пишет, что «там, где реальный мир распадается на элементарные подобию, элементарные подобию становятся реальными сущностями» [13, 26]. Так иллюзорные подобию воплотились в существование, ознаменовав собой «инверсию жизни» [13, 23].

Грим, которым пользуются подобию, позволяет им казаться реальными и, соответственно, играть свои роли. Тем не менее, что на самом деле скрывается под актерской маской узнать доподлинно нельзя, подобию, разумеется, неспособно и само понять это. В одной из работ П. Гринуэя содержится эпизод, повествующий о «Книге любви», которой дается следующая характеристика. «Это благоуханный том с альми ленточками закладов. Доверие в нем вызывает лишь изображение обнаженного мужчины и обнаженной женщины. Все же остальное – лишь догадки и домыслы».

Действительность – это то, что расположено, условно говоря, у истока всех порожденных симуляцией наслоений подобию. То, что уже существовало до деятельности, породившей подобию – которые суть «догадки и домыслы».

Евгеника подобию, с каждым новым событием симуляции добивается все более впечатляющих результатов. Спектакль – это «оборачивание реального» [13, 24], что означает, соответственно, переход того, что оборачивается, в иное состояние. «Негация жизни» [13, 25] приводит к утверждению королевства призраков, поскольку спектакль основан «автономное движение не-живого» [13, 23].

Жизнедеятельность симулякров, ведущих свое происхождение от других симулякров, не подвергается сомнению у Г. Дебора. Подобию, отделившиеся от реального в тот момент, когда инаковость внесла в него разделение, начали ткать свое собственное бытие, затягивая собой то, что было реальным. Ги Дебор пишет: «подобию, которые отслаиваются от каждого аспекта жизни, сливаются в одном непрерывном движении, в котором единство этой жизни уже не может быть восстановлено» [13, 23].

Забвение прежнего состояния существования – целостного, которому не введома симуляция, безусловно. Разделенный мир уже невозможно сделать

единым. Подобия поглотили и переварили мир, который, будучи расчлененным, не мог оказать сопротивления. Б.В.Марков отмечает: «смерть – это движение и энергия жизни» [21, 34].

Изничтожение смысла – это и есть постоянно совершенствующийся результат действия симуляции. «В спектакле... цель есть ничто, развитие – все. Спектакль не стремится ни к чему иному, кроме себя самого» [13, 26]. Процесс дальнейшего извращения извращенного не остановим и с каждым моментом времени в бытие воплощаются подобия, все меньше имеющие общего с реальным.

Компоновка подобиями универсума происходит под знаком «текучести» и «изменяемости» [13, 109], которые являются непрменными условиями бытия-в-спектакле. «Мир подобий, который стал автономным» [13, 23] продолжает «производить повсеместное расщепление» везде, где это только возможно, то есть повсюду.

Линейность развития симуляции заключается в эволюционности уничтожения смысла. Г.Дебор пишет, что «исток спектакля является утрата единства мира, и гигантская экспансия современного спектакля выражает полноту этой утраты» [13, 78]. Таким образом, спектакль появился с моментом возникновения разделения, а его современная фаза выражает нынешнюю стадию его развития, выразившуюся в «необъятном нагромождении спектаклей» [13, 23].

Максимум симуляции, наблюдаемый в настоящее время, выражается в том, что «в этой уплотненной вселенной, ограниченной экраном спектакля» [13, 113] имеет место лишь «господство кажимостей» [13, 62]. По Б.В.Маркову, «господствует фактичность симулякра, благодаря прозрачности нашей искусственной цивилизации» [21, 31].

Невозможность обнаружения реального в таком универсуме логично вытекает из выше названных предпосылок. Сейчас реальное – это скорее предположение. «Всякая действительность подчиняется видимости» [13, 37], потому что любая так называемая действительность – это воплотившееся подобие. Итак, на основании вышеизложенного автор статьи пришел к следующим выводам.

Основа онтологии Ги Дебора зиждется на тезисе, что наличествующее не едино, а представляет собой совокупность разделенного. Причина всех тех явлений, которые характеризуют «общество спектакля» видится Г.Дебору в особенностях осуществления совместного бытия частями целого. Разделение приводит к утрате условий взаимодействия и имеет своим следствием то, что «язык коммуникации» не функционирует. Связь, по Г.Дебору, представляет собой не взаимопроникновение частей, но взаимодействие, которое охватывает лишь отдельные аспекты находящихся в связи элементов целого. Трансмутирование смысла может означать лишь симуляцию, те отдельные аспекты, с которыми бытийствуешь в процессе взаимодействия – не

объект со всей полнотой своего смысла, а лишь его подобие, в котором многое искажено.

Условность – это, пожалуй, главная по Г.Дебору характеристика коммуникации; ничто не вселяет абсолютную уверенность в надежность связи: слишком много различных факторов препятствует взаимодействию. Фальсификация пронизывает любое событие взаимодействия. Характеристика описываемого положения вещей состоит не в каком-то злом умысле получателя, а лишь в том, что взаимодействие не способно осуществлять свою задачу, в результате чего коммуникация неподдающегося сообщению осуществляет доставку лишь подобия сообщения. Циркуляция сообщений представляет собой движение «однонаправленных сообщений». Членение бытия не подразумевает эффективного и ожидаемого взаимодействия, потому что в нем нет места хотя бы «диалогу» частей присутствующего. Штучность отдельных звуков в этой какофонии является залогом того, что они представляют собой «независимые артефакты» – так как каждое взаимодействие уникально, следовательно, исключительны все подобия. Щит симуляции, скрывающий реальное, состоит из множества событий извращения смысла и, чтобы увидеть реальное во всей его полноте (иначе это будет искажение), нужно сделать прозрачной каждую из пластинок этой брони.

Эклектичность универсума по Г. Дебору не может не бросаться в глаза – объединение необъединимого не способно создать впечатление некой целостности.

Юрисдикция симуляции распространяется как на духовный, так и на материальный мир.

Явление спектакля вызвано тем, что привнесло разделенность в существование, именно «разделение построило свой собственный мир».

Активность роли подобий у Дебора не вызывает сомнений. Безраздельность их власти в спектакле выражается в том, что только симулякры играют все имеющиеся роли. Выражение несоответствия истине – подобие – способно только обманывать, спектакль является «средоточием нереальности» некогда реального мира. Грим, которым пользуются подобия, позволяет им казаться реальными и, соответственно, играть свои роли, тем не менее, то, что на самом деле скрывается под актерской маской узнать доподлинно нельзя, подобие, разумеется, неспособно и само понять это. Действительность, по Г. Дебору, – это то, что было расположено, условно говоря, у истока всех порожденных симуляцией наслоений подобий.

Евгеника подобий, с каждым новым событием симуляции добивается все более впечатляющих результатов. Жизнедеятельность симулякров, ведущих свое происхождение от других симулякров, не подвергается сомнению у Дебора; по его мнению, подобия, отделившиеся от реального в тот момент, когда инаковость внесла в него разделение, начали ткать свое собственное бытие, затыгивая собой то,

что было реальным. Забвение прежнего состояния существования – целостного, которому не ведома симуляция – безусловно, и разделенный мир уже невозможно сделать единым.

Изнитожение смысла – это и есть постоянно совершенствующийся результат действия симуляции. Компоновка подобиями универсума происходит под знаком «текучести» и «изменяемости», которые являются непререкаемыми условиями бытия-в-спектакле. Лнейность развития симуляции заключается в эволюционности уничтожения смысла, спектакль появился с моментом возникно-

вения разделения, а его современная фаза выражает нынешнюю стадию спектакулярного развития, выразившуюся в «необъятном нагромождении спектаклей». Максимум симуляции, наблюдаемый в настоящее время, выражается в том, что «в этой уплощенной вселенной, ограниченной экраном спектакля» имеет место лишь «господство кажимостей». Невозможность обнаружения реального в таком универсуме логично вытекает из вышеназванных предпосылок, сейчас реальное – это скорее предположение, поскольку любая так называемая действительность – суть воплотившееся подобие.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Автономова Н. Деррида и грамматология // Деррида Жак. О грамматологии. – М.: Ad Marginem, 2000. с. 7-107.
2. Арто А. Театр и его двойник // Арто А. Театр и его Двойник – СПб.: Симпозиум, 2000. с. 97-235.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
4. Борхес Х. Л. Вавилонская библиотека // Борхес Х. Л. «Вавилонская библиотека»: Рассказы. – Харьков: Фолио, 1999. с. 374-383.
5. Бурова О. Речовий ландшафт технічної реальності: до питання про нетотожність речі та машини // Філософська думка. – 2000. – №5.
6. Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження. – Київ: Основи, 1995. – 87 с.
7. Галкин Д.В. Бодрийяр Ж. // Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с. – (Мир энциклопедий). с. 56-57.
8. Гараджа. А.В. После времени. Французские философы постсовременности // Иностранная литература. – 1994. – №1.
9. Грицанов А.А. Деррида Ж // Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001.- 1040 с.- (Мир энциклопедий). с. 119-121.
10. Гурко Е.Н. Деконструкция: тексты и интерпретация. – Мн.: Экономпресс, 2001. – 320 с
11. Гурко Е. Тексты деконструкции. – Томск: Водолей, 1999. -160 с.
12. Дебор Г. Комментарии к «Обществу спектакля» // Дебор Г. Общество спектакля. – М.: Логос, 2000. – 185 с.
13. Дебор Г. Общество спектакля – М.: Логос, 2000. – 185 с.
14. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – 257 с.
15. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.: Интрада, 1996. – 255 с.
16. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Камю А. Бунтующий человек. – М.: Политиздат, 1990. с. 23-93.
17. Кефал А. Ситуация-1. Дебор и другие // Дебор Г. Общество спектакля. – М.: Логос, 2000. с. 175 – 183.
18. Лук'янець В. Філософія сучасності. Прорив за обрій метафізики тотожності: Стаття перша // Філософська думка. – 2002. – №4.
19. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – М.: Лабиринт, 1994.
20. Мамардашвили М. Метафизика Арто // Арто А. Театр и его Двойник – СПб.: Симпозиум, 2000. – с. 329-347
21. Марков Б.В. После оргии // Бодрийяр Ж. Америка. – СПб.: Вл. Даль, 2000. с. 5-64.
22. Мельникова Л.Л. Необарокко // Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.- (Мир энциклопедий). с. 273-274.
23. Нікітін Л. Віртуальна реальність як соціальне явище // Філософська думка. – 1999. – №6
24. Носова Г. Контрверзи класичного та некласичного розуміння: «історичне» та «неісторичне», міф та образ // Філософська думка. – 2001. – №4.
25. Петровская Е. Вхождение в конечное // Бодрийяр Ж. Соблазн. – М.: Ad Marginem, 2000. с. 7- 29.
26. Платон. Государство // Сочинения в трех томах. Том 3. Часть 1. М.: «Мысль», 1971.
27. Попович М. Поняття «дискурс» у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні // Філософська думка.- 2003.- №1.
28. Пронякін В.І. Барочна десипативність чи індефікаційна усталеність креативної свідомості: куди прямуватиме наш «європеїзм»? // Філософсько-антропологічні студії «2000. – К.: Стилос, 2000. с. 61-70.
29. Пронякін В.І. Рефлексія метафізичної свідомості та світоглядна ідентичність філософії: західно-східний контекст // Філософсько-антропологічні читання '99. К.: Стилос, 2000. с. 258-268.
30. Рыклин М. Back in Moscow, sans the USSR // Ж. Деррида в Москве: деконструкция путешествия. – М.: Культура, 1993.

31. Силичев Д.А. Ж. Деррида: деконструкція, или філософія в стилі постмодерн // Філософские науки. – 1992.- №3. с. 103- 117.
32. Соболев О. Свобода особистості в інформаційному соціумі: стаття друга // Філософська думка. – 2002. – №5. с.40-58.
33. Соболев О. Н. Свобода особистості в інформаційному соціумі: стаття перша // Філософська думка.- 2002.- №4. с. 36-47.
34. Суковата В. Смерть як «Інший» у візуальних нараціях постмодерну // Філософська думка. – 2003.- №2.
35. Талько Т.М. Антиномії сучасної культури та антропологічні ідеї філософії Дж.Локка // Філософсько-антропологічні студії 2001: Спецвипуск.-К.: Стило; Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2001.
36. Талько Т.М. Людина в техногенному світі: аспекти формування нового образу // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: РВВ. ДНУ, 2002. с. 3-10.
37. Усманова А. Р. Дебор Г. // Постмодернізм. Енциклопедія.- Мн.: Интерпрессервис; Книжний Дом, 2001.- 1040 с.- (Мир енциклопедий). с. 112-113.
38. Хайдеггер М. Время и бытие // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник. – М.: Высш. шк., 1991. – 192 с. (Б-ка философа). с. 80- 102.
39. Хайдеггер М. О сущности истины // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник. – М.: Высш. шк., 1991. – 192 с. (Б-ка философа). с. 8-28.
40. Хейзинга Й. Homo Ludens -М.: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
41. Debord G. The Decline and Fall of the Spectacle-Commodity Economy. December 1965 // Internationale Situationniste # 10 (March 1966)
42. Debord G. Introduction to a Critique of Urban Geography // Les Livres Nues #6 (September 1955);
43. Debord G. Panegyric. Volume 1. Verso, London, 1991;
44. Debord G. Perspectives for Conscious Alterations in Everyday Life // Internationale Situationniste. 1961. #6;
45. Debord G. Pourquoi le lettrisme? // Potlatch. 1955. №2;
46. Debord G. Theory of the D'rive // Internationale Situationniste №2 (December 1958);
47. Debord G. Theses on The Cultural Revolution // IS № 1 June 1958
48. Debord G. Situationist Theses on Traffic // Internationale Situationniste №3 (November 1959);
49. Debord G. Wolman G. Methods of Dytournement // Les Livres Nues №8 (May 1956);
50. Jamison F. Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism. Durham. 1991

І.З.СКЛОВСЬКИЙ

ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ ЧИННИК У ФУТУРОЛОГІЧНО-ДИСКУРСИВНОМУ СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Скловський Ігор Зінов'євич – доцент кафедри філософії Кіровоградського державного технічного університету, кандидат історичних наук

Зараз дуже важливе розуміння того, чому український народ не допускає імперського тлумачення своєї національної ідеї, зокрема з кінця ХХ ст. Ось чому актуальним є розгляд чинників, які дозволяють успішно долати етносоціальні протиріччя, які дозволяють ставити перепони націонал-нігілізму, природофобії та богоборству. В «екологічному імперативі», теж є важливий чинник – відтворення козацтва – «шляхетнопасіонарної верстви», котра «акумулює національну волю», та дає важливу методологічну-футурологічну парадигму для тлумачення

понять «столиця» і «рідне місце». Так, напр., «Київ» – не тільки адміністративний центр, а і «духовна столиця історичного народу», де «возсіяє благодать Бога живого» для «для сім'ї вільної, нової», що долає з архаїчного часу старі і нові протиріччя. Зокрема боротьбу «лісу» зі «степом» (осілих народів із кочовиками); «старих і нових центрів історичного народу» («Києва» і «Москви», «Одеси» і «Львову» тощо); демократичної Європи та деспотичної «Азії». Тільки постмодерністський дискурс дозволяє цивілізовано долати спори між «націо-

нальною аристократією» та «носіями войовничого невігластва». Це дозволяє зрозуміти еволюційні шляхи подолання етносоціальних протиріч, зокрема пасонаріями-дисидентами.

З такого роду стереотипами, які відобразили нерозуміння «християнських козацьких чеснот», завжди полемізували наші корифеї. Так, напр., В.Вернадський ще в кінці XIX ст. робить виписки на цю тему із статті Д.Овсянніко-Куликовського «Провінційна преса й закуткова цивілізація». У контексті статті «На історичні возіння, пов'язані з походженням Українців», він твердо підкреслює детермінуючу «силу українського козацтва»: «На мій погляд, Святослав є прототипом українця-козака», а «Київ» не може бути у XX-му столітті центром «закуткової (по російськи – «захолустной» – І.С.) цивілізації». «Обґрунтовуючи цю тезу В.Вернадський, бере за одиницю майбутніх етнекологічних зрушень поняття «ноосфера» і «велика сім'я», бо кожна з них «українська, чеська, сербська, болгарська...» не має волі (державної – І.С.) тільки визначений час... Господь один те знає (скільки часу «велика сім'я» буде «річчю у собі, а не для себе» – І.С.), а волю його почуло вже багато вищих душ (тобто видатних духовних просвітників-пророків типу Г.Сковороди і Т.Г.Шевченка – І.С.) і обізвалось по всьому світу [1]. Розвиток кожної історичної сім'ї, відображає потреби ноосфери, через екологічний імператив, тощо.

Етносоціальні зрушення в Україні можливі на основі впровадження в методологічний аналіз критичного співвідношення її соціального та етноконфесійного стану, критеріїв відносно рівня евристичних методологічних принципів. Бо без цього неможливо футурологу визначити свої пріоритети у семантично-категоріальній формі, щодо етноконфесійних ознак досліджуваного феномена. «Етноконфесійна саморегуляція посткомуністичного суспільства» є історичний продукт самопізнання нації, розуміння нею свого минулого та сучасного і стратегії поступу у відповідності до своїх історичних традицій, у тому числі «труднощів досягнення міжкласового миру». Завдання нашої еліти мати місію – злагодити національних сподівань. Це може вносити «сенси вищих ідеалів» на вітчизняну авансцену через напружену працю видатних людей, відкривати всім жителям столиці й провінцій перспективу цивілізованого світу. Без християнської моральності, як свідчить досвід нашого державотворення, вона часто перекручується, що приводить до анархії, а громадяни стають нездатними до самоорганізації. Така амбівалентна розбудова «цивілізованого суспільства» має історичний характер тільки тоді, коли із «ідеалів національної еліти» чомусь не виростають вищі потреби нації, але це теж вимагає активного зворотного впливу еліти нації на етноконфесійний розвиток.

Головним компонентом «української національної ідеї» на сучасному етапі є «розбудова незалеж-

ної держави». Декларування суверенітету ще не означає його досягнення в повному обсязі. В Україні зберігається надзвичайно заплутана, і часом складна і небезпечна ситуація щодо розповсюдження духовності, зокрема в державі й громадянській сфері. Що є нині об'єктивним показником формування націоналізму? Наявність вульгарно-соціологічних стереотипів, що були закладені кількома «поколіннями революціонерів-демократів» та «пролетарських богоборців», майже на користь України вже не спрацьовує. Нам доводять, що нібито в Україні проживають різні «національні меншості», у яких різні етноконфесійні інтереси, а Українська єдина православна церква може діяти за своїм характером, тільки нібито суворо дотримуючись ієрархічного підпорядкування московському патріархату РПЦ. Про які інтереси національних меншин тоді говорять?

Якщо про інтереси, які не суперечать цілям зміцнення незалежної держави, розвитку автокефальної української християнської церкви, та її підтримки державної ідеології, що необхідна для консолідації нації, розвитку цивілізованої політичної культури, то це одне. «Коли ж мова йде про інтереси спрямовані проти перелічених цілей, то виразити їх в одній ідеологічній системі... справа логічно безнадійна. Національна ідеологія, закріплена в конституції. Державну владу треба розуміти як виразника, головним чином, загальнонаціональних інтересів... Держава є головним знаряддям реалізації національної ідеї» [2, 15].

Коли національна ідея має цивілізоване обличчя «духовна еліта» країни мусить визначити свої стратегічні пріоритети, своїх друзів зокрема серед своїх сусідів. Теза про те, що «немає вічних ворогів, ні вічних друзів, а є лише вічні (національні) інтереси, теж має своє відлуння. Гетьмансько-козацька велич українського визвольного руху зараз дуже актуальна. Павло Скоропадський, згадуючи складну ситуацію, ... писав: «знову Україні необхідно вирішувати палоче питання: «З москалями чи з ляхами?»... Є люди, – підкреслює Д. Павличко, – що і сьогодні так думають». «Ми повинні постійно пам'ятати, що шлях від України до Європи лежить не тільки через Польщу, він так само проходить по українсько-російському кордоні. Ми все більше відчуваємо, що для України неприйнятна жодна розподільча лінія в Європі...» [3, 4].

На протязі багатьох десятиліть «богоборсько-революціоністська партія влади» залишилася мало-ефективною, дуже важко «номенклатура» сприймала науково-демократичний поступ, внаслідок відчуження робітників від християнської моралі, також від засобів виробництва, так і від його результатів. Вибрав як стратегічний орієнтир розвиток ринкової моделі, й, проводячи економічні реформи в цьому напрямку, не можна обійти мовчанкою проблему повернення до «витоків української духовності», до

«християнських козацьких чеснот» тощо. Ця тема теж має тісний зв'язок із проблемою «експлуатації людей найманої праці». Також на правовій основі, відповідно із прийнятими законами про демократію, права людини, совісті та загальними людськими принципами, мають діяти громадські організації.

Нормальний процес розбудови незалежної України буде вдалим тільки тоді, коли національна еліта в кожному регіоні активно впливає на відновлення в повному обсязі кожного із прав людини, закріпленого в Конституції, зокрема свободи і прав етноконфесійної спільноти на вільний розвиток релігії, церкви, віруючих.

Потрібно добре скоординовані дії «національно-патріотичної еліти», щодо впливу на рівні сповідання, на духовний розвиток нашого народу, на інтелекцію та виборців. «Нецивілізована еліта» є таке диво, яке, наприклад, наочно відрізняє «поганих пошукачів теплого місця» від «добрих кандидатів на державні посади», зокрема, «політика національного масштабу». Мусить мати рівень політичної майстерності, бо він не може запитувати у виборців! «Що я маю будувати?» «Патріот-політик» мусить мати обґрунтовану відповідь на це запитання, й щоб вона не розходилась із «метою національного ідеалу». «Диктатура закону, порядок як умови подолання кризи», «збереження демократії і національного відродження» – ці слова виражають загальний і приватний інтерес більшості громадян України. «Із історії відомо, що безвольність лідерів завжди призводила до анархії суспільства...» [2, 15].

«Громадянського землетрусу», як це було після жовтневого заколоту 1917 р. все ж вдалося позбавитися. Тому більш-менш «цивілізовано» проходив розпад союзу, «соціалістичного табору», в усіх його організаційно-політичних формах втрати марксизмом-ленінізмом ідейного тотального впливу на сотні мільйонів людей, руйнування військових структур комуністичного блоку, та ін. «Дійсно, це в геополітичному житті Європи подібне до землетрусу. Але цей «землетрус» для Європи не є і не буде історичною проблемою. Він звільнить її від усього того, що саме себе довело до згуби і всім своїм сідмдесятирічним існуванням прирекло на небуття» [4, 12]. Часто «національна еліта», здійснивши своє державне самовизначення під «прапором національного сподівання», прагне «де-юре зміцнити свою незалежність». Головним юридичним документом, який закріплює основний зміст «екологічного імператива» в системі української національної ідеології, є Конституція України. Основний Закон закріплює велику мету багатьох поколінь українців про свою незалежну державу, демократичний порядок в ній, про пріоритетність людини перед державою, «природні права людини, національну і соціальну справедливість у рамках гуманних законів правової, соціальної держави.» [2, 14-15]

Національна еліта, тільки створюючи духовний

механізм, котрий фіксує історичну пам'ять рідного народу, не буде гальмуючим чинником розвитку держави, демократизації суспільства, науки, техніки, культури, тощо.

Наука, що почала домінувати в культурі з часів Просвітництва, зазнала у ХХ ст. глибокої трансформації, зокрема, у «заміні субстратної парадигми» на реляційну: на місце методології цілісності й визнання загальної матеріальної основи духовних явищ прийшло уявлення про відносність їхнього змісту, а ідеї мінливості буття заступили уявлення про його усталеність. Релятивізм, як методологічний принцип, зараз охоплює усі сфери інтелектуального освоєння світу. Постмодернізм з'явився як потреба ствердження екологічної самоцінності того чи іншого, соціокультурного явища, або зняття приниження об'єктивної необхідності появи ноосфери. Тоді, носії національного Духу, завдяки екологічному імперативу, спокійно вірять в еволюційний характер виходу з кризи, у тому числі посттоталітарної України.

Комп'ютеризація й розвиток розгалужених мереж, теж орієнтоване на зміну антагонізму класів. «Комп'ютерна революція», примусово змінює громадське мислення та ролі «духовної еліти» в створенні нашої національної ідеї, й національної ідеології. Стиль життя, в який входить екологічний імператив, навпаки допомагає еліті націй, якісно перетворити ненормовану працю, а деспотичну діяльність, – на цивілізоване забезпечення громадського розвитку.

У цьому ряду цивілізованих феноменів є місце для впливу національної еліти на розвиток демократії, та цивілізованої громадської діяльності у дусі «демократичного патріотизму». Екологічний імператив вимагає від еліти демократії, та досягнення громадської злагоди у міжетнічних відносинах в Україні, забезпечення міжетнічного миру. Місце етноконфесійних традицій у розвитку держави не є статичним. Серед чинників самовизначення еліти важливе значення має етноконфесійна саморегуляція українського суспільства, що дозволяє досягти цивілізованого вирішення державних проблем та досягти громадської злагоди, рахуючи багатоконфесійність нашої країни, можна сказати, що історичні напруги можуть впливати на загострення внутрішніх і зовнішніх відносин тощо. До речі, і Боголюбська і «богоборська влада» Кремля завжди мала підтримку Московського патріархату, який щиро підтримував усі її українофобські дії.

З критики кремлівської високої тези ідеологів московського імперіалізму про «Єдину, неподільну Росію», носії «демократичного патріотизму» почали гостро ставити питання про колоніальну спрямованість марксистсько-ленінської політичної ідеології, яка має в собі націоналофобський відтінок, завжди – нецивілізований контекст. Проголошення українського суверенітету у грудні

1991 р. котрий дуже сколихнув імперію, мало характер протиборства принципового, у тому числі протистоянні еліт «Києва і Москви».

Демократія, як внутрішня свобода народу є широка й реальна його участь в управлінні не тільки своєю державою, а й у процесі підпорядкування управлінського апарата інтересам суспільства, включаючи осмислення ролі Козацької держави. Вона затвердила своє панування, щоб наш народ не мав «злиденне невільне існування». Тоді саме ідея української державності не була знецінена в очах народу...

Але у такій багатонаціональній країні, як Україна, етнонаціональні стосунки можна узгодити тільки дав можливість «патріотичній еліті» для керування шляхом «патріотичного досягнення зовнішньої свободи народу». Це визнання «регіональної окремоті» України, та її еліти, яка виховує громадян, що турбуються про рідну землю, про свою «маму Батьківщину». «Але система дозволила (з початку 90-х років ХХ ст. – І.С.) вийти (у свою «номенклатурну композицію» – І.С.) не багатьох висуванців націонал-демократичних партій. Це їм коштувало втратою народної довіри, вони зрадили ідеали демократії, бо перетворилися із політиків, які виконують суцільно-важливі цілі, у політиканів, що намагаються влаштувати свою власну керівну долю... Багато демократичних лідерів виявили себе, як звичайних людей (із маси та натовпу – І.С.) не здатних піднятися до усвідомлення загальнонаціональних проблем, і тепер вони виконують рівень одного із важелів для правлячої номенклатури. «Інтелігенція відійшла від багатьох так званих демократичних партій, її місце зайняла люмпен – інтелігенція, яка імітує соціальний рух... Ось чому, мова йде не про входження (інтелігенції демократично налаштованої в старі номенклатурні структури – І.С.), а про створення нових, які відповідають задачам розбудови незалежного (від «нових українців» – І.С.) громадянського суспільства та демократичної держави»[5, 2-3].

Звичай захищати рідну землю, та її територіальний і культурний простір мають високе християнське та екологічне відлуння, що символізує «еліта патріотичних природолюбів». «Ми не можемо навіть уявити собі наш слов'янський вітчизняний ландшафт без древньоруських соборів і колоколен, без залишків... (старовинних фортецій – І.С.) та захисних споруд. Район «Лесковица» у Чернігові – унікальний приклад такої архітектурно-ландшафтної єдності. Завдяки стильовій гармонії наддеснянських пагорбів та... стародавніх храмів і монастирів, у пойми річки Десна виник єдиний в країні природно-культурний заповідник, комплекс із єдиними гідрологічними й містобудівельними взаємозв'язками. Недарма у боротьбі за його збереження з'єдналися нині (у кінці 80-поч. 90-х років – І.С.) віруючі та атеїсти, екологи та історики, геологи та архітектори, гідрологи та письменники, Товариство охорони при-

роди й Фонд культури»[6, 20-21].

Тому «наша патріотична еліта» закликає всіх громадян України, щоб вони перейшли від «паспортного» до «справжнього громадянства» з притаманним йому «національним патріотизмом», включаючи представників корінного й некорінних етносів. Без цього неможливо покращити національно-етнічну ситуацію, та досягти одностайності в національних цілях, щоб сформувати «єдину волю до громадської дії». Якраз цим, перш за все, і пояснюється успіх багатьох країн в реформуванні суспільства.

Важливою ланкою в справі «вродження елітних традицій» є не тільки національні конфесії, а й держпарат, партійні, громадські організації. У процесі втілення в життя національної ідеї, їх роллю еліта не може нехтувати. «Вірність національної ідеї, патріотизм не на словах, а на ділі – неодмінні вимоги до кожного державного службовця... У нас же можна зустріти службовця-лівака, шовіногу чи ярого атеїста, який відверто сповідує антиукраїнські погляди, нехтує державною мрією на повагу до віруючих. Треба починати з повернення Україні її інформаційного простору. Володіючи ним, можна... розвінчати і дискредитувати в очах громадян вождів антиконституційних сил. На цьому тлі вже легко буде їх розсіяти і тоді... відкривається можливість консолідації більшості громадян... (тієї переважної більшості українців, які проголосували 1-го грудня 1991р. за незалежність України) у єдину політичну націю»[2, 15].

Демократичний розвиток «національної еліти» – це гарантія від перетворення нашої країни в полігон для етнічних чисток, де панує гасло «Україна для українців». Відомо, що комуністам удалося подолання економічної відсталості, як об'єктивної підстави для «соціальної консолідації», але за рахунок «зростання різного роду націоналофобій», і, незважаючи на намагання «радянської аристократії», не вдалося побудувати «світле комуністичне майбутнє».

Національна спрямованість державотворення дозволяє реально оцінити всі «прояви душі власного народу», та в інституціоналізованому вигляді зрозуміти той факт, що нові соціальні ідеї не можуть раптом найти собі відповідного одягу, й з'являються у старому. Візьмемо, як «одиницю методологічного відліку» класичний образ Вергілієвого «Енея». Його друга поява в Україні, у творчості І.Котляревського, символізувала пробудження національного духу, наявність не тільки мовної специфіки, але й становлення української духовної еліти, місце в європейській та рідній культурі. «В наш час, почалося третє пришестя Енея в українських сюжетах... Вони, природно, модернізуються, ... актуалізуються. Підпорядковуються логіці ексцентризму та постмодернізму. Сьогодні в театрах України ставляться народні комедії (відновлюючи козацький дух вільної національної держави – І.С.) за мотивами класичної Енеїди, але в сучасному ук-

раїнізованому стилі «бурлеск-шоу» [6, 24-25].

В історії українського Національного відродження Енеїда є романтизованою версією про «пасіонарно-шляхетну верству-козаків», що мають можливість відновлення у «сім'ї вільній, новій» християнських моральних чеснот, щоб «служити зі славою рідній землі». Видатний письменник-романтик Микола Гоголь ще у першій половині XIX ст.; теж завзято аналізує «феномен козацтва», але в контексті «Священного Письма», який був великим прихильником збереження поваги до Христа-Боголюдини, до його земних страждань.

Неділя Страждань Господніх (або Вербна), яка розпочинає Великий або Страсний Тиждень, напр., має освячувати «патріотичні гілки України», – з якими наші вірні духовно зміцнюються, коли йдуть у процесії на спомин про «Господній вхід до Єрусалиму». Серед звичаїв Великого Посту чимало екологічно потрібних, що відповідають високим нормам формування «цивілізованого типу людини».

З точки зору деяких наших гоголезнавців нібито й зараз «біографії Гоголя ще немає» [7, 125]. Але тільки в історіософському тлумаченні «Священного Письма» і можливо зрозуміти як звичайні факти біографії нашого видатного візонера, так і його внесок у становлення «духовної еліти України». Також незрозумілою є намагання «швиденько зрозуміти» – «драму письменника Миколи Гоголя», та ще використовуючи поняття «ідея служби», зокрема «служби у імперському Петербурзі» [7, 127-128]. «Національне в характері Гоголя – не у властивостях і навіть не у значеннях», – вважає Петро М'ясоїд, кандидат психологічних наук, – а швидше у чуттєвій тканині... Це підсвідоме – ще одна складова цього образу» [7, 129]. Але саме у «Тарасі Бульбі» він яскраво виявляє себе «свідомим прихильником постмодерністського тлумачення українських козацьких чеснот» та визначає «шляхетні архетипи і символи», як «орієнтири взаємодії національної еліти». У тому числі дає, як «футурологічну пересторогу», «необхідність боротьби проти націоналігілістів», типа «гріховного Андрія», яким «Тарас власне жертвує» (на користь національній ідеї). Ми зможемо зрозуміти індивідуальні вчинки письменника Гоголя, пам'ятаючи розуміння їм свого призначення як Біблейського пророка. Гоголь розкриває генетичний код «українського державотворення», але перехрещуючись в ментальному дискурсі із геніальним «передбаченням майбутнього» у «Тараса Шевченка» – про щасливий розвиток «сім'ї вільній, новій.» В цій «щасливій родині» буде «права і воля», яку несе справжня «патріотична еліта» – «Тарас» і «Остап». «Реалізація національної ідеї» іде теж шляхом подолання націоналігілізма нашої «компрадорської буржуазії», яку символізує «жертва-син Андрій», а рідний Батько – на терезах вічності є – «Велетнем Національного

Духа». Як бачимо, в основі футурологічних здібностей М. Гоголя «патріотична служба на користь української ідеї». Постмодерністський аналіз гоголівської «української сім'ї», передбачає «повагу нащадків героїчної постаті козака Тараса Бульби», якого «Бог – національна ідея» випробує жертвою власного сина «Андрія». Це дозволяє виділити «героїчну самопожертву батька», як «одиночку етноконфесійного смислу», для співставлення з оповіданням про Авраама та його Боже випробування, і теж загрозою жертви сина Ісаака. Він хотів «випробуванням родоначальника богообранного народу», перевірити «національну волю» під час державного становлення на «землі обітованій» (Бут 22:2) [8, 20]. Чи завжди потрібно таке жахливе випробування? Невже всемогутній Яхве не знає «серце Авраама», чи М. Гоголь – національний Дух – «серце Тараса», що вимушений пожертвувати аж двох улюблених синів? «Коли Бог дав Авраамові сина, – вважає о. Петро Октаба, католицький теолог – він уже тоді думав про іншого – про Свого Єдинородного Сина, якого мав послати на світ... Але в особі Авраама Він уже виховував звичайну людину, щоб вона мала не утримати для себе те, що для неї найдорожче – власну дитину» [9].

Історія розвитку суверенної України показує актуальність гоголівського прогнозу «про патріотичний вишкіл національної еліти» не тільки під час Великої Вітчизняної війни, а вміння «піти на жертви», доланням конфронтаційної моделі вирішення соціальних конфліктів, уникнення громадянської війни, зокрема, під час «переходу до капіталізму». Так, підприємці у Швеції зуміли порозумітися із своїм класовим суперником – найманими працівниками і не допустили катаклізмів «пролетарської революції». В Україні все відбулося навпаки. Клас поміщиків ні до, ні після 1905 р., не хотів поступатися принципами своєї власності на землю. Селяни у свою чергу категорично вимагали передати їм усю поміщицьку землю безкоштовно. Так саме поводитися «капіталісти і робітники». Результат катастрофічний. Громадянська війна, тотальне нищення приватної власності, зокрема й селян, і поміщиків... Голодомор був логічним наслідком іронії «циркуляції еліт», бо переважна більшість «робітничої аристократії» дуже швидко стає «чорвоними феодалами», «робітничою аристократією», або «колгоспно-радгоспною елітою». Вони намагались, винищуючи «героїчні козацькі традиції» тримати місце у напівголодному стані, та й гальмувати процес реформування суспільства. «Корінні інтереси селянства збігаються з інтересами переважної більшості народу. Але й тут, щоб порозумітися – вважає філософ потрібна систематична й цілеспрямована пропагандистська робота» [10, 10].

Зараз «сила цілеспрямованої пропаганди», може відштовхувати маси від «інтелігенції, осередку духовної еліти», що пробуджує громадську ініціативу тру-

дящих. Ці утопічні гасла – є наслідком багатолітньої відсутності вільного розвитку громадянського суспільства, «дефіциту громадської згоди», тощо. Трагедією української інтелігенцією було те, що у XX столітті «Україну намагалися перетворити в глуху провінцію», щоб у неї вигляд був тільки маріонетковий й дикунський, але не було вільних можливостей для створення, «формулюємою національною елітою громадської думки» [11]. Між тим без «вільної громадської думки» неможливий «нормальний рух громадського життя», або «еволюційне» вирішення... частих зіткнень «багаточисельних груп, що борються за свої інтереси». Тільки тоді, коли етносоціальні й етноконфесійні протиріччя вирішені в розумній, тобто конституційно правовій формі, відповідно до «міри Європейської толерантності», «національна еліта» спроможна модифікуватися як «історична аристократія», носій саморегуляції.

Відсутність «історичної аристократії» відновлює «тимчасовий авторитет плебейсько-охлократичного невігластва», яке теж треба зрозуміти у контексті семантичного аналізу академічної футурології. Як «... законодародженого творчого виразника нації» треба розглядати «еволюційні метаморфози власної шляхти». На думку видатного російського філософа «срібного віку» Густава Шпета, – «з точки зору європейської історії (її відсутність – І.С.), самий загадковий, темний факт російського буття... «Народ» й «інтелігенція», як творчий виразник народу – філософсько-культурна кореляція, котра іде в контексті національних ідеалів» [12, 47].

«Ідеал, загалом – це великий предмет любові, пошани і прагнень, це піднесена якість, принцип і величезний взірць, згідно з яким улюбленому предметові, улюбленому принципу ми з посвячення хочемо служити, – підкреслює римській папа Іван Павло II. – Всі ідеали різні і численні, проте вони впливають з Бога і в Богові поєднуються у джерелі правди, добра й краси. У прямуванні до святості дає нам за взірць постать Святого Йосипа, Опікуна Пресвятої Діви Марії... Люди гідного роду повинні читися брати з нього прикладу, завжди й усюди зберігати шляхетність душі» [13]. Впровадження християнських моральних чеснот потребує більш вагомого внеску «шляхетності душі» у «процес ушляхетнення діяльності політич-

них партій та їх лідерів», зокрема, по створенню «громадського цивілізованого простору для реалізації нашої національної мрії».

Коли ми поглянемо з історіософської точки зору на процес елітоутворення в Росії, то бачимо на перший погляд справедливість думки Густава Шпета, за походженням київського поляка, який не хотів вважати «історичною аристократію Російської імперії» ні «тирана Бірона», ні «французика із Бордо» та «їже з ним». Але в Україні «власну шляхту» у чистому вигляді не вдалося ні «ополячити», ні «австріякувати», ні «мад'яризувати», ні «русифікувати». Бо в неї був дуже сильний «вибух пасіонарності», який треба зрозуміти у контексті «Екологічного імперативу».

Підводячи підсумки дослідження відмітимо те що, розуміння «ідеалів української еліти» відображає її ставлення до «екологічного імперативу», до загальнолюдських і національних цінностей. Отож наші релігійні зверхники дивилися на це поняття, як на «духовні ідеали», що свідомо вибрані елітою, відкинув антисемітські, русофобські або антикатолицькі примхи.

Хоча весь духовний досвід і нагадує про збереження «національною елітою» людського життя, та про його крихкість, не випадково, що предки давали заповіт нашому народу, мати повагу до минулості. Християни з самого початку стали нагадувати людині на екологічний вимір «есхатологічного», коли тілесне перетворення після фізичної смерті постає духовною суттю.

Оскільки розгляд еволюції «еліти незалежної України» дуже потребує подальшої епістемологізації, тому у висновках відмітимо необхідність комплексного розгляду структури і функцій нашої національної ідеї, складовою чого є футурологічно-дискурсивне розуміння ролі етноконфесійного чиннику в суспільстві. Посилюється також й необхідність «всеукраїнського форуму еліт», та впровадження серед трудящих принципів поваги до «носіїв національної ідеї минулих часів».

Без узагальнення сучасного досвіду «високої моральності еліти» не може бути успіху в розбудові держави. Без цього ми не зможемо подолати «ненависть і конфронтацію в Україні», зокрема, прояви націоналофобій або імперської українофобії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. «Закуткова цивілізація із світовим покликанням.» Ред. стаття укл., О.Чуднов //Елисавет: історико-краєзнавчий додаток до газети «Народне слово» (Кіровоград) – 1989 – 14 жовтня.
2. Мацюк М. Українська національна ідея: сутність, чинники реалізації // Демократическое действие (Одесса). – 1999. – №5.- С.14-15.
3. Павличко Д. З москалем чи з ляхом? //Нова Польща. Спец. укр. номер. – 2001, Варшава. – С. 4-6
4. Місуню А. Майбутня Європа як геополітична цілісність // Демократическое действие (Одесса). – 1995. – №2.- С.12-13.
5. Акимович Е., Скрипник В. Концепция «демократического патриотизма» // «Демократическое действие» (Одесса). – 1995. – №2. – С. 1- 4.
6. Личковах В. Национальный стиль искусства //Филос. науки. – 1992 – №1

7. М'ясоїд П. Гоголь: життя на перетині культур // Філософ. і соціол. Думка. — 1996. — №5-6. — С. 124-149
8. Библия. Книги Священного Писання Ветхого и Нового Завета. Канонические. В рус. пер. с парал. местами. Переп. с Синод. изд.- Printed in USA.— Б.м., Б.г. — 1221с.
9. Петро Октаба: «І ми славу його бачили» // Парафіяльна газета (Київ). Тижневик католицьких парафій України. — 2003 (березень) — №11.- С. 6.
10. Мацюк М. Порозуміння як загальна потреба державотворення — Там само. 1995. — №2.-С.10-11.
11. Скловський І. Футурологічна розвідка нащадка козацького роду // Студентський вісник (Кіровоград). — 1996. — №14. — С.3.
12. Шпет Г. Очерк развития русской философии // Сочинения. — М., 1989. — С.47-51.
13. Заклик до святості. Пастирське Послання Івана Павла II до духовенства і вірних. 20 березня 2003 р. // Парафіяльна газета (Київ). — 2003. — №11. — С.1-2.

М.П.БОЙКО

ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТА КОЛЕКТИВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Бойко Микола Петрович — доцент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат філософських наук

Актуальність даного дослідження важлива в сенсі ствердження можливостей формування колективного мислення і створення засад демократизації політичної системи де були б враховані інтереси кожного громадянина. Цій темі приділяють увагу багато досліджень з гуманітарних дисциплін, але задача цієї публікації полягає в тім, щоб звернути увагу на віддзеркалюванні складних суспільних процесів на індивідуальній свідомості людей, і неадекватності сприйняття людиною усіляких перемін в історичному виміру. Особлива увага привертається на становлення політичної думки українського народу, інтереси якого відображали політичні гуртки та рухи, зокрема звернено увагу на діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

Діяльність та життя членів Кирило-Мефодіївського товариства з грудня 1845р. по березень 1847 року, відзначилися складними суспільно-політичними процесами в Російській імперії, де консервативні умови розвитку самодержавно-кріпосницької системи знаходилися в стані гострої кризи. Серед думачих кіл інтелігенції та чиновництва відчувалося бажання до серйозних реформ в суспільній системі, частина з них воліла модернізувати державний апарат, замінити консервативних управлінців на ліберальних, а царя хотіли бачили в ролі «батька», «просвіченого» державника, який би дбав про підданих «дітей», котрий їх навчав, виховував починаючи з

ліцеїстів, студентів та до подальшого стану служителів-чиновників в адміністративно-державній структурі. Така ліберальна частина, з середі забезпечених класів бажала перемін, які б не зачіпали кардинальних основ, традицій «самодержавної» Росії. Особливо слов'янофіли трималися цієї позиції, але справа були в тім, що «традиційний» шлях вже зжив себе, феодално-кріпосницька система стала консервативною формою, гальмуюча становлення прогресивних процесів в динамічному розвитку суспільного прогресу. Суспільство, яке відчувало вплив філософського раціоналізму німецької філософії (Канта, Фіхте, Гегеля, Фейєрбаха), поставило перед собою питання розумного впровадження свого місця серед європейців, котрі стали новаторами в багатьох галузях науки, культури, освоєння земель і континентів. Французький просвітницький раціоналізм справив на російське, українське суспільство враження своїм практичним і новаторським оптимізмом, думка просвітителів була сміливою, «соціальні переміни», які б не були революційними в становленні колективної свідомості, але їх необхідно було збуджувати в свідомості, навіть тоді, коли ціною їх було б людське буття, (а для індивідуальності такого цінного є життя), бо саме революція є еквівалентом політично-соціальної напруженості, де протилежний клас, незадоволений своїм соціальним місцем намагається ліквідувати себе, як

«бідний» клас, він направлений для зрушення консервативних устоїв «анти прогресивних» явищ. Але разом з цим, він усвідомлює, що боротьба буде тривалою, результатом є революція (перший засіб вирішення між соціальних, між класових стосунків), ведучих до ліквідації старого державного апарату й створення фундаменту для нової держави, на засаді ініціативних, ділових людей.

Кожна революція не завершується з перемогою над пануючим класом, такі соціальні явища відзначаються на міжнародних стосунках, де одні країни підтримують революцію. Насамперед в європейських революціях кінця XVII по XVIII століттях підтримка існуючих феодальних держав в Англії, США, Франції тісно пов'язані з династичними відносинами. Це відображає характер давніх традицій поєднання державних союзів феодальних країн, через одруження й родичання королівських сімей, це стосувалося й Російської держави, часів Петра Першого, широким впливом німецького «пруського» духу на свідомість росіян, українців, починаючи з кровними вузами родовитої знаті з німецькою знаттю й подальшим насадженням уставів, традицій германських народів. В міжнародних відносинах після війни з Наполеоном встановлюється лідерство однієї держави над іншими, посилення права «жандарма» Європи. Деякий час таким жандармом була Росія, але лідерство згодом після Кримської війни перейшло до Англії і Франції, згодом стало за Німеччиною і США. До початку XX століття, жандармські функції країни лідера були політично визначені: недопущення світової дисгармонії, придушення революційних, демократичних процесів в Європі, обмеження загрози світової війни, передбачення кризових явищ в економічному та соціальному розвитку тощо. Соціальна війна веде до оновлення суспільно-політичної системи, накопленій революційний заряд змінює консервативну надбудову, в звичайному вигляді це проглядається в історичному дійстві, коли одні люди знищують інших під обґрунтуванням ідейних намірів до прогресивних перемін. Індивідуальна свідомість в добу революційних зрушень, стає активним елементом колективного дійства, психологія колективного мислення є руйнівним методом «рушимо означає будувати нове». Таке нове, яке проявляє себе елементом соціального експерименту у випробуванні нової (державної, економічної, культурної) основи, яка народжує нові суспільні відносини, колективне мислення визначає напрямком самостійного мислення, рух заради «щасливого» майбутнього для нового покоління. Але залишається очевидним фактом, при якій б соціально-політичній системі не жила людина, вона завжди буде гнобленою з боку об'єктивних обставин, настрою та колективного устрою, де існували особливості підтримки загально прийнятим формам культури: «Коли свідомість направлена в гли-

бину себе, коли вона працює над особистістю, – вона є, в повсякчасному спілкуванні з ірраціональними елементами духу, безперервно спілкується зі світовою сутністю, так як через всі особливості волі, тут циркулює єдина космічна воля; і тоді вона по необхідності є містична, тобто стає релігійною, і ніяка вченість не доведе її до протилежного: вона довіряє безкінечність безпосереднім знанням, і ці знання стають її другою виправданою природою» [1, 84], – відмічав російський філософ М.Гершензон.

Необхідно визначити важливий факт, що кожна особистість є практично-раціональна персона, яка ставить перед собою цілі, проблеми, виробляє ідеї, теорії, й практично їх здійснює, їй необхідно постійно визначати місце в системі суспільних потреб, вносити свою працю користь для суспільства, бо як би людина не усвідомлювала, що працювала на саму себе, задовольняючи свої особисті бажання, все це має колективну користь. Можна згадати великих людей, де їх особистий інтерес в реалізації своєї ідейної позиції, визначали напрямком суспільного прогресу; наприклад такі ідеї генерували лідери французької буржуазної революції: Марат, Робесп'єр, Шоммет, Дантон та інші, їх думки і дії, різко виступили протилежністю державному абсолютизму Франції, не усвідомлюючи логіки історичного розвитку, вони проклали шлях до наполеонівського персоналізму і втягнення французького народу в довгу міжнародну війну. Якщо лідери революції були буржуазно спрямовані ідеологи в пробудженні «демону» ірраціональних сил народу, то Наполеон направив цю виявлену силу «ініціативу» народу на війну з європейським монархізмом, сам Наполеон розумів себе практиком революційної ідеї в революційному устрою усїєї Європи. Кожне суспільство діє при певних інтелектуально визначених ідеях, які генерують окремі «ідейні» освічені люди, шукаючих підтримки в окремих політично зорієнтованих сил: «Суспільство – це успадкована структура, це взаємозв'язок органів, клітки котрих індивіди, диференційовані, спеціалізовані в залежності від виконуючих органами функцій, причому функції, ці практично не міняються при заміні минулих клітин новими» [6, 153]. Відношення до свободи у мислячих людей були різні, бо з боку колективного інтересу формування індивідуальної свідомості є адекватними колективним потребам, так зокрема християнська традиція розглядання людини як цілісної істоти, «богонаправленою» вищою ідеєю, бути потрібною для інших, як подальшого результату виправдання свого соціального призначення. Християнство бачить в людині важливу цінність – розумну істоту потрібну Богові, але ціннісні орієнтації сучасних людей не зазначаються тільки вірою до Бога до «вищого» призначення, людина не вільна до процесу складання колективних зв'язків, в яких вона виконує певні функції, індивідуальна свобода людини завжди розчинаєть-

ся в колективних обов'язках. В колективних інтересах людини не може бути абсолютною «релігійною», хоч окрема частина є служителі культу, інша частина відвідує храми, читають Біблію і ведуть проповіді. Але християнство цінує віру в людині, як особисту свободу, стати її в рівень богів: «Внутрішня свобода людини, – відмічав видатний російський філософ В.Лекторський, – це одна із християнських цінностей, котрі сформували європейську культуру. При цьому, обов'язком бути вільною людиною зіткнулося з істиною. Для християнства духовна свобода можлива лише в результаті досягнення релігійної істини» [5, 6].

Криза релігійної свідомості зумовила важливим соціальним змінам, практичний інтерес став вищим над духовними інтересами, буржуазне суспільство спиралося на індивідуальну свідомість, розвиваючи в людях спрямований матеріалізм – практичне освоєння природи, насамперед у використанні матеріальних ресурсів, і сенс життя, така людина бачила в конкретному благополуччі: «І сталася послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але і у других землях взяли верх над всім і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них... і виплили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, а той бог називався пофранцузькі егоїзм або інтерес» [3, 20].

Практичне відношення до природи, передбачає збільшення матеріальних благ людей, насичення ринку достатньою кількістю товарів, це з одного боку збуджує попит на розширення сфери послуг, в них стає зокрема достатня кількість людей, або персонал, який працює в цій сфері не тісно пов'язаний з сферою матеріального виробництва, більш усього він здатен виконувати індивідуальний попит в розширенні сферу потреб. Індивідуалізм виявляє своє відношення до інших людей (індивідів) лиш з боку використання їх в особистих цілях, він не розглядає людей як носіїв здатних виробляти матеріальні й духовні блага, де кожна з цих людей здатна самостійно мислити, розвивати філософські, політичні ідеї тощо: «Для індивідуалізму окрема людина (індивід) – це усе, в той час як суспільство – лише ніщо, ніж цей індивід користується, при тому в тій мірі, в якій він чекає від нього користь для себе. По суті справи, індивідуалізм взагалі не визначає ніякої суспільності, але тільки взаємовідношення, котрі переходять від одного індивіда до іншого і за котрі він може вимагати, коли йому буде необхідне від іншого індивіда» [7, 125], – писав німецький філософ, політолог О.Нейль-Брейнінг.

Визначаючи аспект на інтересах суб'єктивного відображення до оточуючого світу, індивід уявляється взагалі антисоціальною істотою, котра не вважає себе складовою частиною суспільного розвитку, бо (він є зрізом тих обставин, які його оточують, але його вплив на обставини залишається

мінімально обмеженим). Звідси витікають висновки, що кожна людина є самотня, живуча або (проживаюча) життя, частіше без загальної цілі реалізувати свої здібності, вона усвідомлює, що нею керує колективна воля. Ця воля має глобальний вплив, використовує певні ідеологічні маніпуляції, за якими проглядається колективний інтерес окремих партій, котрі суб'єктивний інтерес своїх лідерів, керівників, пропагують як загальний, хоч справжній цей інтерес теж персоніфікований певною групою людей (кастою), як далі пише О.Нейль-Брейнінг: «Для колективу, навпаки, суспільство – це усе, а окремі люди – лише шестірки в масивному механізмові, які не мають самі по собі ніякого значення, винтики, котрі можна замінити, якщо вони погано працюють. І в цьому явленні, по суті справи, справжня общність, підміна певним левіафаном, котре називається «суспільством», «народом» або як-небудь інакше» [7, 125].

Як зазначає історичний, культурно-практичний досвід, що людина є індивідуально-соціальна істота, вона постійно накопичує знання для внутрішньої психологічної, світоглядної орієнтації, вона бажає приймати участь в колективному житті, розкриває свій внутрішній потенціал для надання формі колективу певних суб'єктивних якостей. Цілком відомо, що колективна свідомість, є найвищою формою соціальної орієнтації, по відношенню до суспільства, колектив включає індивідуальні ознаки, кожний індивід, розраховує на розуміння й подальше зростання блага усіх представників колективу. Колективна свідомість не може здійснюватися, коли не будуть відбуватися внутрішні імпульси індивідуальних виявів, в покращенні (ускладненні) колективних стосунків, основна ціль індивіда, виявляти індивідуальні якості в наближенні до себе колективних запитів, їх усвідомити, водночас реалізувати себе задля загальних інтересів таких же самих індивідів, поєднаних спільними цілями. Цікаво проаналізувати діяльність такої форми колективного об'єднання людей з різними віковими й інтелектуальними інтересами, котрих об'єднує спільна ціль, котрі формували ідеологію національного відродження, зокрема на прикладі членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Кирило – мефодіївці були людьми різних соціальних верств: професори, студенти, поміщики, вчителі, митці, чиновники, саме спільна праця їх робила єдиним цілим (суб'єктом), котрий виявляв свою філософську та політичну позицію відносно самодержавницького устрою і порядків в Російській державі: «Кирило-мефодіївський період життя для більшості кирило-мефодіївців був вихідним пунктом усієї їх подальшої діяльності. Так це був момент натхнення. Як пізніше запевняв Куліш, кирило-мефодіївці ніби чули «звук воскресної труби архангела». Коли говорять що-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілися, що над

чолом чоловіка засвітився полум'яний язик, то це було тоді в Києві. Різними духовними шляхами прийшли кирило-мефодіївці до Києва. На різні сторони світу було розіслано їх з Києва. Але в Києві вони усі пройшли через певну духовну спільність, відблиски якої залишалися у них на все життя» [11. 108] – відмічав Дмитро Чижевський.

Членів філософського та політичного товариства об'єднувала ціль відчувати, що Україна, є не тільки територією, з її естетичними видами квітучої природи, але вона є спільною власністю народу, котрий не усвідомлює ще, що має право на «господарську» ініціативу, правом володіння землею, багатствами є рівноцінним тому, що таке усвідомлення не є силою рабського відношення влади до населення, таке є специфічне виділення етичної групи – малоросіян у відношенні до України, була ще не визначена ідея політичного власника українців володіння своєю державою. Якщо етнічна більшість не концентрує в собі єдиної волі виділити свої інтереси завдяки колективній волі в загальну ініціативу діяти, то це стверджує, що народ є обмеженим в правах, у відсутності демократичних свобод, відсталому рівні освіти, й небажання його виявити ініціативу.

Саме суспільство є оформленням колективних ініціатив, які змагаються між собою, й тут перемагає сила, воля, організованість окремої невеликої групи людей, особливо в XIX столітті, на Україні такою ініціативною силою були товариства. В цих умовах, при відсутності єдності колективних інтересів, могла домінувати воля правлячого класу, котрий з філософських, економічних, культурних позицій відображав всебічні інтереси суспільства, й формував ідеологічну задачу в вирішенні кризових явищ, переважно консервативних кутів, в якому знаходилося суспільство. Таким кризовим кутом кирило-мефодіївці вбачали в пережитках самодержавно-кріпосницької системи, вони підкреслювали, про втрату цілей розвитку, вони акцентували увагу на національних пріоритетах над великодержавницькими, хоч і великодержавницькі устремління теж виражають інтерес окремих народу й уряду, саме: «Національна самосвідомість – це претензія належності до певного народу й певної культури, на право вважатися десь «своїм». – визначав історик і культуролог Едгар Санд. – Це ключове поняття – Батьківщина, розуміється як спільність мови, культури і звичаїв; тим самим воно чинить опір вигнанню, протидіючим його нищівного тиску» [9, 254].

Такий «нищівний тиск»; Україна відвідували в роки відсутності самостійної державності, коли справа створення держави була ідеєю в думках окремих політиків, письменників, чиновників, як сама їх особиста справа, але колективне мислення знаходилося осторонь боротьби за створення політичного суспільства в Україні. Створення основ державного управління спирається на ініціативу колективу, на вияв пев-

ної масової свідомості, для функціонування якої повинно бути пробуджене почуття уніфіційності: держави і народу, їх спільної цілі – створення українського суспільства. Окрема людина є носієм суспільних відносин, їй присутні для практичного використання норм колективної моралі, жити не конфліктуючи з більшістю, а розуміючи інтереси колективу стати його складовою часткою, при цьому не втратити індивідуальних і особистих якостей. Бо саме при відсутності цих якостей, людина стає лише «числом» або «гвинтиком», де особливі переваги (знання, поведінка, психіка, творчі навички) населення ігноруються нею заради повного злиття з колективом (масою). Таким чином, рідко хто з цієї маси може стати індивідуальною «соціальною» якістю, але форма «конфліктного» відособлення від колективу, є основною ознакою формування особистості, прикладом такого формування особистості, зокрема, було життя Пантелеймона Куліша. «Почнемо з так званого аристократизму Кулішевого. Прекрасний добір Кулішевих текстів знаходимо в статтях академіка Михайла Грушевського. Куліш, розповідаючи в «Жизні Куліша» про хутрір члени Уляни Мужилівської, про почуття, «ізящного, культурного», що там панувало, далі свідчить «Демократична душа отрока зробилася аристократичною, тільки в ледачому розумінні цього слова». Такий аристократизм властивостей був козацьким родом старої України. Він є для нас певною історичною традицією «поліпшений цивілізований побут», пригнблення побутовими умовами більш освіченого громадянства» – ось його ознаки. Це устремління вибратись з темноти, стати кращим, властиве навіть українському селянству. Віда тільки в тім, що в нього немає перед очима розумних зразків простого комфортного життя, та що він, бажаючи стати кращим, з одмінного побуту стає гіршим» [2, 188].

Куліш вважав, що «аристократизм духу», не є лише накопичення знань задля отримання кращого соціального положення, й виконання державних функцій, «аристократизм духу» є розуміння обставин, в яких знаходиться народ, позбавлений можливостей стати господарем долі, обмеженні своєї надії стати дійсним суб'єктом історії, так з цього приводу писав до Маркевича О.В. (члена Кирило-Мефодіївського товариства), чиновник політичної кримінальної палати Євген Зактевич таке висловлювання: «Минуле Малоросії ніколи не повернеться й не може повернутися в колишньому виді, але було колись в ньому якась ідея, і ця ідея належить виключно минулому, не сучасному, не майбутньому, а усьому людству. Для того, щоб ця сонлива на даний час ідея вияснилася уявлялася двигуном національного життя, основою повинно бути зібрання пам'яток народності. Але мені вважається, що насамперед ніж елементи національні, очистившись від усіх випадкових моментів, можуть піднятися до вічного загальнолюдського значення, вічні і загальнолюдські ідеї, які вироблені іншими наро-

дами, повинні втілитися в життя народу і, збагатити його собою, в свою чергу збагатити новими елементами і в цьому великому об'ємі перейти у спадок іншим поколінням» [4, 105].

Вплив ідей, які виробляються в думках окремих мислителів, правда, якщо такі мислителі не тримаються загальноприйнятих норм світогляду, а намагаються передбачити хід суспільно-політичного, культурного, філософського розвитку, то вони володіють часом, вони поєднують водночас три об'єктивні постаті руху, сприймаючими суб'єктом, це минуле, сучасне, майбутнє як цілісність часу. Звісно своїм великим цілям, коректуючи це зі свідомістю своєї фізичної обмеженості й розміром фізичної та інтелектуальної активності. Відношення до людини визначаються колективістськими мірками тобто, в її розвиток, освітній, професійний, сімейний, майнове стимулювання, далі бажає в ній визначити соціальний, професійний статут. Але кожна людина значно складніше сформована, більш усього вона керується внутрішніми пробудженнями вимірює (відношення індивідуальне, ніж соціальне), колективні потреби тиснуть на неї, виконанням нею суспільних обов'язків, котрі не завжди ідентичні внутрішнім цілям людини. Частіше це проглядається дитячими бажаннями мати «добру» професію, а в системі вибору професій домінує вияв прагматичних бажань мати «перспективну» чисту, тобто інтелектуальну професію, можна погодитися з політологом Володимиром Ошеровим, котрий поєднував «колективне» та «індивідуальне» в людині в категорії совісті: «Неможливо розкласти по вчинкам повністю розділити усі вчинки, професійні обов'язки і намагання однієї й тієї ж самої людини, тут особисте життя а там службові обов'язки при усій же складності людина єдина. Совість у неї одна й та ж, у всьому, щоб вона не робила» [8, 159]. Як переплітаються елементи формування колективістських джерел в індивідуальній свідомості українців, досить актуальна і складна тема, на яку звертають увагу діячі Кирило-Мефодіївського товариства. Зрозуміло, що благодатні природні умови, благодатно впливають на формування духовних джерел психологічних якостей людини, бо кожен українець зростає як індивідуаліст, вірний своїй землі, патріархальній сім'ї, своїй церкві (сільській, як правило в більшості, проживаючих в селах людей), таке було його індивідуальне мислення. Такий індивідуалізм українців ніколи органічно не сприймав насильство, як в середі свого співробітництва, так і зовнішнє насильство іншою державою, теж було для них ворожим. Але тяжкі обставини групували людей, створилися свободолюбіві ідеї, які об'єднували групи людей, звідси колективістські форми тиснути на індивідуальні прояви, де індивідуальні якості людей – колективізуватися, але колективістські джерела теж були підкорені окремій персоналії (Б.Хмельниць-

кий, І.Мазепа, С.Петлюра, М.Грушевський, В.Чорновіл і т.д.), які стали перед колективом «актуальні» проблеми, й практично визначили їх реалізацію, бо інакше, без практичного втілення ідеї гинуть, старіють і зникають поповнюючи базу інформаційних варіацій, пилячись в архівах, музеях. Ще один приклад переплетіння колективістських та індивідуальних ознак взаємодії в суспільних відносинах є визволення Шевченка з кріпацької неволі. Дійсно Шевченко був талановитим самородком живучим багатим «духовним» світом, наділений багатьма талантами, був індивідуально закріпачений, й не мріючим на перспективу «саморозкриття», вияву духовного потенціалу, доки в його участі у викупі з неволі не прийняли участі видатні російські і українські митці: С.Ширяєв, В.Жуковський, К.Брюлов, С.Гребінка, І.Сошенко, та ін.: «Великий Тарас з дитинства на собі відчув, що таке кожна хвилину терпіти знущання, як грубі фізичні, так витончені моральні (від покарання) різками на конюшні за талант і до холодного погляду «господаря» Енгельгарда, котрий дивиться крізь тебе, ніби через повітря...). Саме тому Шевченко рано зрозумів: воля і твердість духу – нормальний, єдино можливий стан любої людини. Але саме він був кріпаком, істота абсолютно безправна і безсловесна...» [10, 8].

Саме в цім випадку колективна воля, бажання «духовних однодумців» «вільних людей, зробила крок до рішення об'єднатися для визволення «рідної» по духу людини – Шевченка, з «ворожих» ців рабства. Це між іншим (кріпосне право), теж є результатом колективних відносин, які мали давню основу, гальмуючим творчі здобутки для майбутніх людей – кріпаків, можливо їх творчі спроможності були втрачені для майбутніх людей, стало гальмуючим фактором для часу. Можливо бажання окремих членів Кирило-Мефодіївського товариства, щодо створення слов'янської федерації, просвіти населення, допущення обмеженої лібералізації, також поміркованої конституції, імпонувати самодержавним політикам, чиновникам, але тієї межі, доки не висувалися ідеї національного розвитку українського суспільства, демократичних реформ і політичних свобод і далі, до ідеї ліквідації самодержавства і кріпосного права, що призвело до розгрому Кирило-Мефодіївського братства й нав'язування думки III відділення імператорської канцелярії, що ніби «братчики» заблукали, набравшись «якобінський» ідей і західних свобод. Ставка робилася не на об'єднання, колективного мислення «братчиків», а на особисте заблудження. Але «братчики» були не ідейними політиками, думаючи без користі, навпаки вони визнавали, що ідеї є колективним мисленням, спираючись на всебічне обговорення й практичне здійснення: «Знайомі взаємно члени товариства повинні старатися мати хоч раз в рік (якщо не усі, то принаймні деякі) з'їзди у виборному якому-небудь місці для взаємного

спілкування і звіту в своїх діяннях» [3, 38] – відзначив Микола Костомаров.

Роблячи висновок слід підкреслити, що тема переплетіння «колективного» та «суб'єктивного» в

свідомості українця розглядалася членами Кирило-Мефодіївського товариства в межах їх часу, але пов'язувалися з національною та європейською традицією в контексті сучасному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гершензон М. Творческое самосознание. Вехи. Из глубин. – М.: Правда, 1991.
2. Зеров М. Твори в 2-х томах К.: Дніпро. – т. 2.
3. Костомаров М. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991.
4. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. ТЗ.
5. Лекторський В. Псевдонауочное знание в современной культуре (материалы круглого стола) // Вопросы философии. – 2001. – №6.
6. Мелихов А. Гимн для прачечной // Звезда. – 2002. – №11.
7. Нелл-Брейнинг О. фон. Построение общества. Сидней. «Посев» 1987 // Сендеров В. Солидаризм – третий путь Европы // Новый мир. – 2003. – №2.
8. Ошеров В. Тенейджери у власти // Новый мир. – 1999. – №12
9. Санд Э. Мысли об изгнании // Ин.лит. – 2003. – №1
10. Сюдюко Н. «Воля святая». Кто и как содействовал освобождению Тараса Шевченко из крепостничества // День. – 13 июня. – 2003.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Український вільний університет. Мюнхен, 1983.

В.И.ЖУРАВЛЕВ

КОСМОФИЗИЧЕСКИЙ ДИСКУРС ПРОБЛЕМЫ «СУЩЕСТВОВАНИЯ»

Журавлев Владимир Ильич – профессор кафедры прикладной математики и информационных технологий Макеевского экономико-гуманитарного института, кандидат физико-математических наук, академик Международной академии энергоинформационных наук

Согласно классической картине мира, отстаивающей универсальность лишь одного вида физического бытия – вещественного мира тел, подчиняющихся ньютоновской механике, определение категории «существования» (existencia от лат. existo – существую) опирается на классическую трактовку базовых категорий философского дискурса. Эта трактовка требует выполнения в любом акте, событии, явлении комплекса следующих необходимых условий: 1) принципиальной наблюдаемости; 2) актуализации определенных сущностных (эссенциальных) начал, в первую очередь, самой сущности; 3) завершенности формы и самодовлеющей цельности содержания, формируемых различного рода причинами; 4) полным и устойчивым наличествованием и сущностным детерминизмом; 5) непрерывностью и стационарностью действующих закономерностей и т. д. [1].

Вместе с тем самый глубокий уровень материи – физический вакуум, будучи специфической формой проявления материи (виртуально существую-

щей), может быть охарактеризован онтологической неопределенностью и принципиальной противоречивостью своих свойств. К ним можно отнести следующие (в корне отличные от классических сред): единство и тождество крайних противоположностей, устойчивое равновесие и динамическую неустойчивость, бесконечность и нуль-пространство, вечность и атемпоральность и другие.

На современном этапе развития философско-мировоззренческой мысли огромное значение приобретает создание концептуально-онтологического каркаса для описания существования реального мира, содержащего непрерывный континуум – физический вакуум и дискретное вещество. Научное познание такого мира нуждается в «услугах» как физики, изучающей мир элементов и множеств, в котором единственно возможной является физическая причинность, так и предфизики, исследующей тот же мир (полагая наличие в нем имплицативных связей) в терминах потенциальных возможностей [2].

Для этого нужна подлинно-диалектическая концепция взаимной дополнительности понятий множества и единого целого. С этой целью в работе предложена системная структура, несущая в себе ядро философского описания существования физической реальности, расширяющая типологию существования за пределы актуально сущего. Эта структура представляет собой своеобразный онтологический каркас, способствующий корректной постановке и разрешению многочисленных теоретических построений квантовой теории физического вакуума как концептуальной основы космомикрoфизики XXI века.

I. МИРЫ, ТИПЫ ИХ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Современная космомикрoфизика позволяет нам исследовать различные виды физической реальности, охватывающие макро- и мегамир, а также «мировой фон» физических процессов – вакуум. Назовем, на наш взгляд, основные из них.

1) Мир вещей – мир пространственно – локализованных себестождественных объектов, представляемых системой материальных точек, характеризующихся в предикатах массы и евклидовой геометрии.

2) Мир событий – неевклидовый пространственно – временной континуум, элементарными объектами которого являются события, как точки пространственно-временного многообразия, на котором может быть определено понятие пространственно-временного интервала (пространственно-подобного, времениподобного, светового).

3) Мир физического вакуума, как специфической среды, которая репрезентируется многообразием топологически неэквивалентных вырожденных состояний и которая может быть охарактеризована бесконечными значениями ряда физических параметров (заряда, плотности энергии и т. д.)

Понимая под термином «существование» его определенные модификации и характерные проявления физической реальности, будем полагать, что перечисленные виды миропредставления имеют не только субстрактно-объектные отличия, но и различные формы существования: действительное, возможное, эмпирическое, умопостижимое и другие. Необходимо учитывать, что понятие «существование» соотносимо, прежде всего, с эмпирически констатируемой сферой бытия (в противоположность феномену видимости, иллюзии), то есть со всем тем, что первично по отношению к сознанию в гносеологическом и генетическом смыслах, и поэтому охватывает все возможные объекты нашего познания независимо от их онтологического статуса. В этом контексте существует и человеческая мысль, и различные абстрактные объекты современной науки, например, материальные точки, волновые функции, кварки, векторный потенциал в электродинамике или метрический тензор в теории тяготения, скалярное поле Хиггса и т. д.

С естественнонаучной точки зрения действительное и возможное существование определяются наличием как реальных, так и гипотетических поро-

дающих механизмов, способных в принципе генерировать различные объекты и процессы, независимо от констатации последних. С позиций релятивистских представлений [3] расщепление существования физической реальности на действительно и возможное связано с разбиением множества событий на две области. Первая из них – это совокупность событий, причинно связанных с выделенным «О-событием», лежащим в вершине световых конусов (направленных в прошлое и в будущее) и относящимся к настоящему моменту времени. Причем события, содержащиеся внутри этих конусов, могут выступать либо в виде причин «О-события» в прошлом, либо в виде его следствий в будущем.

Вторая область событий, лежащая вне световых конусов, является причинно не связанной с выделенным событием, и в ней происходит локальное нарушение принципа наблюдаемости. В конечном счете это приводит к разделению существования на действительное и возможное – ненаблюдаемое в настоящем, но принципиально допускающее наблюдаемость в отдаленном будущем, либо при особых условиях.

Одним из примеров проявления такой локальной ненаблюдаемости могут служить области, лежащие за «горизонтом видимости» (что следует из релятивистской космологии), так как свету для прохождения столь огромного расстояния до наблюдателя требуется больше времени, чем прошло от начала расширения Вселенной. Однако с течением времени горизонт видимости наблюдателя расширяется и становится реальным переход от возможного к действительному существованию.

Другим примером такого запредельного, но возможного существования являются области сингулярности – «черные дыры». Несмотря на то, что любая частица, траектория которой пересекает горизонт видимости, определяемый в данном случае гравитационным радиусом (или сферой Шварцшильда) объекта, из которого образовалась черная дыра, практически исчезает для наблюдателя, последняя может взаимодействовать с нашим миром, хотя ее дальнейшая «судьба» становится не связанной с ее прошлым [4].

Можно придать статус возможного существования и системе объектов с временным упорядочением событий, отклоняющимся от обычной стрелы времени, например, с циклическим, что следует из симметрии уравнений современной физики относительно прямого и обратного течения времени.

Современная релятивистская космология позволяет рассматривать существование объектов, наделенных специфической топологией, например, таких как фридмоны, планкеоны – частицы, репрезентирующие «сконцентрированную Вселенную» и являющиеся «связующим звеном», общим элементом для мега – и микромира в теоретической физике. К тому же планкеонный эфир может служить, как

полагают некоторые физики, моделью вакуумноподобного состояния материи, являясь релятивистской квантово-гравитационной субстанцией [5].

Известно также, что в геометродинамике вводится суперпространство, рассматриваемое как некое многообразие, каждая точка которого являет собой трехмерную пространственную конфигурацию возможной Вселенной в определенный момент ее эволюции. Цельность изучаемой физической реальности требует существования топологически сопряженных миров. Идея топологической сопряженности миров следует и из эвереттовской интерпретации квантовой механики, согласно которой вектор состояния квантовой системы никогда не редуцируется. Это означает, что физическая реальность как единое целое оказывается строго детерминистической системой, но «составленной» из многих параллельных миров (для большинства из которых справедливы известные статистические квантовые законы), взаимно не наблюдаемых, но одинаково реальных – иными словами, Вселенной присуще постоянное расщепление на множество миров.

Идея множественности квантовых мегамиров получила свою космологическую интерпретацию в концепции «ветвящейся Вселенной» Дж. Уилера и Б. де Витта, из которой следует, что Вселенная реализует сразу все возможные траектории своего развития, а «не выбирает» их вероятным образом [6]. Становится естественным предположение об одновременном существовании множества Вселенных (находящихся не в одном пространстве и не взаимодействующих друг с другом ни одним из известных физике способов), каждая из которых в любое мгновение своей эволюции делится на бесчисленное множество себе подобных, раскрывающих неограниченные потенции Универсума как полноты сущего.

Следовательно, существование можно рассматривать не только в аспекте чувственно-эмпирической, предметной констатации объектов, но и с позиции критериев истинности высказываний об определенных объектах нашей мысли (умопостигаемый вид существования). Так, если выражение «S есть P» означает, что между объектом суждения (S), в роли которого выступает некоторое свойство исследуемого объекта реального мира, и предикатом суждения (P), отражающим наши знания о нем (в рамках современной естественнонаучной теории), существует однозначное соответствие (как между основанием и следствием), то любой объект такой теории может считаться существующим.

Природа вовсе не обязана подчиняться множеству красивых теорий, созданных человеческим разумом для отображения физической реальности. В связи с этим и возникла проблема выбора критериев достоверности или хотя бы значимости теоретического знания, в качестве которых выступают косвенные измерения, наблюдения и принципы соответствия и простоты. Следует заметить, что единства мнений

по вопросу о роли эксперимента и физической реальности не было даже среди выдающихся физиков-теоретиков. Например, А. Эйнштейн и Н. Бор однозначно признавали истинность теории, подтвержденной экспериментом, хотя Н. Бор склонялся к необходимости поиска «сумасшедших» идей при разработке математических моделей явлений природы, еще не подтвержденных экспериментально. В. Гейзенберг считал, что для признания истинности теоретических построений, отображающих физическую реальность, вполне достаточно идеальной логической основы, воплощенной в математическом аппарате этих теорий, а Э. Шредингер не признавал существования объектов исследования как источников человеческих мироощущений. По всей вероятности, мнение Э. Шредингера связано с его представлениями о том, что в основе человеческого миропонимания лежат не логические рассуждения, а эмоциональный фон и психологическое давление авторитетных ученых и мыслителей.

Анализ гносеологической ситуации в современной физике свидетельствует о том, что мера адекватности гипотетически постулированных на теоретическом уровне описания сущностей существованию их реальных эквивалентов может быть установлена в результате косвенных измерений и наблюдений. Следует заметить, что, производя косвенные измерения, мы проверяем по ним следствия конкретных сценариев физической теории и, по сути дела, решаем обратную задачу: с вероятностью, вообще говоря, не равной единице, получаем отклик на интересующую нас характеристику исследуемого процесса. Таким образом, косвенные измерения и наблюдения являются средствами теоретических построений и оптимального выбора теоретических сценариев, интуитивно угадывающих формы проявления законов природы [7].

Одним из примеров роли наблюдений, носящих в значительной мере косвенный характер, является выбор оптимального сценария инфляционного «механизма» рождения Вселенной из флуктуаций вакуума. С этой целью был использован целый ряд наблюдений: почти строго евклидов характер метрики пространства, неоднородность структуры Вселенной и ее огромная масса ($\sim 10^{49}$ т), наличие реликтового излучения, 4-мерность нашего мира и т. д. По мнению Линде, эта совокупность наблюдений позволяет инфляционную гипотезу рассматривать как теорию, признавая тем самым эмпирическую «весомость» отмеченных выше факторов.

Примером результата косвенных измерений и наблюдений как признаков реальности могут явиться наши суждения об энергии и массе частиц первичного космического излучения по измерениям характеристик рожденных ими широких атмосферных ливней на уровне моря, а также открытия гравитационных волн и проявлений так называемой «темной» материи.

Скрупулезные наблюдения за эволюцией орбит близких пульсаров привели к подлинной сенсации – экспериментальному открытию гравитационных волн, предсказанных общей теорией относительности и отмеченных Нобелевской премией в 1994 г. С высокой степенью точности (порядка 0,01%) эти наблюдения однозначно интерпретируются как явный признак испускания гравитационных волн, так как столь быстрая (за немногие месяцы) эволюция орбит была бы невозможна без потерь энергии.

Проводимые с 1965 г. наблюдения за реликтовым излучением, заполняющим космические просторы с плотностью фотонов, в миллиарды раз выше средней плотности обычного звездного вещества, позволили измерить его температуру с точностью 2%, а также обнаружить (хотя и слабые) регулярные отклонения от изотропии и равномерности этого излучения. Эти наблюдения сыграли огромную роль в поисках загадочной «темной» материи, недоступной прямому наблюдению с помощью оптических телескопов, но проявляющих себя в косвенных наблюдениях за вращением ряда галактик и влияющих на пространственную неоднородность реликтового излучения [8].

Из вышесказанного следует вывод о необходимости раскрытия природы тех информационных процессов, которые позволят использовать механизмы высшей нервной деятельности человека для многостороннего моделирования окружающей реальности, что приведет в конечном счете, к соответствию между теоретическими представлениями и объективно существующими законами реального мира.

Накопленный человечеством опыт познания посредством специальных эвристических средств анализа адекватности научных теорий, относящихся к одной и той же предметной области, к которым можно отнести принципы соответствия, простоты и красоты (понимаемой как единство и симметрия законов природы), нашел свое отображение в современной физике [7]. Так, сформулированный в 1913 г. Н. Бором принцип соответствия, позволил установить аналогию между квантовой теорией и классической механикой, которая предстала в виде квантово-механического формализма на языке классической механики Ньютона.

Принцип соответствия включает в себя не только отношение предельного перехода, что раскрывает возможность формального обобщения, т. е. обобщения логико-математического аппарата теоретического знания, но и позволяет новой теории как описывать уже фиксированные результаты наблюдений и экспериментов, так и предсказывать новые факты, расширяя тем самым область своей применимости. В качестве приложения принципа соответствия математических формализмов можно привести уравнения общей и специальной теории относительности Эйнштейна и уравнения механики Ньютона, фундаментальные преобразования Лоренца и преобразования Галилея, соотноше-

ния между матрицами импульса (или скорости) и координаты (в матричной механике Гейзенберга) и их классическими аналогами и т. д.

Принцип простоты, которому должно удовлетворять любое теоретическое построение, строго связан с минимизацией исходных постулатов, аксиоматически введенных в теорию, и требует тесной связи с принципом инвариантности, когда простота гипотез отождествляется с общностью посылок концептуальных систем.

Важнейшим эвристическим понятием любого закона, теории, концепции является их красота, понимаемая как установление неожиданных связей между разнородными явлениями, как богатство и содержательность заключений при минимальном числе правдоподобных предложений, остроумие аргументации и изящество математических построений. Одним из проявлений красоты в физике является симметрия законов природы. Так, мы полагаем, что частицы или поля, имеющиеся в природе, «вложены» в совершенно симметричное пространство-время, поэтому покоящиеся тела не могут сдвинуться в пустом пространстве. Следствием однородности и изотропности пространства-времени являются законы сохранения энергии, импульса и углового момента. Однако симметрия в природе, как правило, нарушается, хотя и ничтожно мало (например, закон сохранения энергии из-за неоднородности времени, вызванной расширением Вселенной), что придает красоте самой природы особую изысканность [9].

Таким образом, красота – это не только отражение гармонии материального мира, но и красота логических построений, законы которой (как и законы природы) независимы от познающего субъекта. К сожалению, природа почему-то скрывает часть красоты от физиков, позволяя увидеть ее только с помощью сложнейших математических выкладок, несмотря на это, поиски ее, т. е. единства и симметрии законов природы – стали характерной чертой современной физики. Подтверждение этого тезиса стало построение теории физического вакуума как концептуальной основы космофизики XXI столетия.

II. «АНАТОМИЯ» ФИЗИЧЕСКОГО ВАКУУМА

Рассмотрим специфику существования физического вакуума (ФВ), который в квантовой теории интерпретируется как низшее энергетическое состояние квантованных физических полей (фермионного, бозонного, кваркового, глюонного, электрон-позитронного и т. д.), на фоне которых разыгрываются физические процессы /10/.

ФВ – это состояние, для которого вакуумное среднее от двух операторов полей в любой точке пространства – времени не равно нулю; в электродинамике Максвелла-Дирака – это «кипящий бульон» из виртуальных частиц – электронов и позитронов.

Виртуальные частицы – это частицы, имеющие та-

кие же квантовые числа, что и реальные, но для них не выполняется основное соотношение общей теории относительности между массой (m), импульсом (p) и энергией (E) частице $E \neq \sqrt{p^2 c^2 + m^2 c^4}$. Виртуальные частицы являются переносчиками взаимодействий, способствующими превращениям реальных частиц. ФВ перенасыщен спонтанно возникающими (короткоживущими) и тут же исчезающими виртуальными частицами, и они непрерывно влияют на «обычные» квантовые частицы, создавая флуктуирование их параметров: массы, заряда и т. п. Так как такой процесс происходит мгновенно, то виртуальные частицы экспериментально не регистрируются.

Структура ФВ, в отличие от бесструктурной пустоты Демокрита и Ньютона, во многом определяется свойством элементарных частиц и проявляется во многих физических явлениях: 1) радиационных эффектах в квантовой электродинамике (лэмбовский сдвиг энергетических уровней в сторону повышения, аномальный магнитный момент электрона и мюона, эффект Казимира); 2) невылетание цвета в квантовой хромодинамике; 3) спонтанное нарушение симметрии в физике электрослабых взаимодействий и образование массивных W^\pm и Z^0 бозонов; 4) экспоненциальное расширение (инфляция) Вселенной за счет существования скалярного поля Хиггса; 5) образование элементарных частиц в результате самовозбуждения нестабильного ФВ квантово-гравитационным способом (в условиях замкнутого мира) и т. д.

Реальное существование виртуальных частиц в ФВ с позиций стандартного мира классических понятий означало бы нарушение существования мира как физически реального. Однако в квантовом мире они могут существовать виртуально, ибо для них характерны короткоживущие состояния и (согласно принципу неопределенности Гейзенберга) невозможность точного определения энергии, связанная с большой (в принципе бесконечной) энергетической шириной состояния $\Delta E: \Delta E \geq \hbar / \Delta t (\Delta t \rightarrow 0, \Delta E \rightarrow \infty)$. Можно сказать, что «отображением» виртуального существования ФВ является «мерцающая, вибрирующая или осциллирующая» среда, физические параметры которой, например, напряженности полей или число электронов неограниченное число раз колеблется вокруг своих средних значений. Такой процесс можно представить себе как внутреннюю пульсацию бытия и небытия, которая снимает противоречия, связанные с допущением локального нарушения непрерывности действия закона сохранения энергии и импульса и отождествлением пространства – времени с абсолютной пустотой. А с другой стороны, эта пульсация соответствует глубинной сущности физических феноменов как бесконечного в своем отрицании конечного и обеспечивает единство и целостность объективной реальности.

ФВ существует во множественных состояниях

(в зависимости от свойств, приписываемых ему различными теориями): 1) в квантовой электродинамике – это диэлектрик; 2) в модели Голдстоуна – он подобен сверхтекучей жидкости; 3) в теории Вайнберга-Салама и в модели Хиггса – он ведет себя как сверхпроводящая плазма; 4) в теории Намбу-Иона-Ласинио-Вакса-Ларкина – он приобретает свойство сверхпроводника.

Таким образом, рассмотренные даже некоторые парадоксальные свойства ФВ свидетельствуют о том, что за всю историю теоретического познания природы ученые не сталкивались с таким физическим объектом, к которому неприменимы существующие понятия пространства – времени, квантового поля и принципа наблюдаемости. Идея «Ничто» – ФВ требует для своего описания введения представлений о безликой квантовой энергии виртуального существования, способной при определенных условиях рожать электромагнитные и квантовые поля, дискретное вещество и все живое. В самой природе принципиальных противоречивости и неопределенности ФВ заключена неограниченная потенциальность и внутренний импульс рождения бытия из небытия. Онтологическая неопределенность ФВ обречена преобразиться в состояние онтологической определенности и из «ничего» создать «Все» в результате флуктуаций, возникающих в нем спонтанно и имманентных его в природе.

Философская рефлексия естественнонаучных представлений о такой неаристотелевой реальности, как ФВ, возможна только в терминах потенциальных возможностей, что требует отказа от идеи глобального господства устойчивого наличествования, жесткого детерминизма и приводит к смене физической причинности на имплицативную связь. Характерной особенностью имплицативной зависимости является строго неизбежная и мгновенная проявленность, превосходящая по своей необходимости любой тип причинной детерминации, ярко проявляющаяся в квантово-корреляционных эффектах [2].

Действительно, нормировка на единицу волновой функции $\Psi(x)$ (представляющей полный набор потенциальных возможностей ФВ) вида $\Psi(x) = \sum_i \alpha_i \psi_i(x)$, где $\psi_i(x)$ – частные состояния, α_i – неопределенные коэффициенты, будет отображать скоррелированность и взаимосогласованность всех потенциальных возможностей ФВ с единым целым. Кроме того, переходу ФВ из потенциально возможных состояний системы в актуально осуществившие ($\Psi(x) \rightarrow \psi_n(x), c_n = 1$) будет соответствовать одновременное исключение при существующей ей набора всех остальных потенциальных возможностей $c_i = 0, i \neq n$, что инициируется конечной неразложимостью системы на множество элементов.

Следует отметить, что исследование ФВ сопряжено с существованием виртуальных частиц все

большей энергии и с «событиями, не имеющими длительности», то есть они несоизмеримы с конечной временной протяженностью, характерной для актуального – действительного существования, так как свершаются в бесконечно малые промежутки времени – «мгновения». Такие события формируют новый тип временного порядка – «дискретную темпоральность» (атемпоральность).

Как известно, с определенной симметрией в природе связана принципиальная ненаблюдаемость некоторой физической величины, характеризующей систему объектов. Аналогичная картина наблюдается и с ФВ, где фундаментальные объекты – квантованные поля в случае соблюдения точности их симметрии становятся также ненаблюдаемыми. Возможно ли экспериментальное изучение такой сущности, которая характеризуется атемпоральностью и бесконечными значениями некоторых физических параметров (например, энергии виртуальных частиц), да к тому же ненаблюдаема и неизмеряема?

На этот вопрос можно дать положительный ответ, если существование ФВ связать с реальностью виртуального существования, обнаруживаемого по косвенным эмпирическим данным, как проявлением физической реальности за пределами актуально сущего. Таким образом, принцип наблюдаемости через человекообразные распознающие системы является достаточным, но не необходимым условием существования физических объектов, что демонстрирует универсальность принципа объективности, расширяя его за пределы актуально сущего.

Согласно современной картине мира, можно полагать, что наличие бесконечных по своим характеристикам сущностей является необходимым условием существования наблюдаемых и конечных по своим характеристикам сущностей. Так, виртуальное существование, характеризуясь бесконечными параметрами, позволяет производить, например, в квантовой электродинамике своеобразное «сокращение бесконечностей», приписываемых актуальному электрону и виртуальному облаку, и тем самым определять актуальные частицы конечными значениями их свойств.

Исследование высокоэнергетических процессов во Вселенной сопряжено, согласно космологической теории Большого взрыва, с моментом исходной сингулярности, поэтому все в большей мере становится необходимым учет виртуального типа существования, несмотря на ограниченность энергетических ресурсов земных лабораторий. Это связано и с тем, что по мере проникновения в глубь материи приходится иметь дело с обменом квантовыми полями между взаимодействующими частицами, переносящими в течение малых интервалов времени огромные порции энергии и импульса.

Если рассматривать ФВ как квантовое поле, состоящее из изменчивых квантовых объектов – ча-

стиц» (могут изменяться не только их фундаментальные характеристики – масса, заряд, спин, но и само число частиц), то для любой пары локально наблюдаемых $\hat{H}_{v_i}^-, \hat{A}_{v_i}^-$ (характеризующих поле в окрестности пространственной ячейки объемом V_i), где $\hat{H}_{v_i}^-$ – оператор локального числа частиц, а $\hat{A}_{v_i}^-$ – оператор локальных «свойств» частиц, будет справедливо соотношение $\hat{H}_{v_i}^- \cdot \hat{A}_{v_i}^- \cdot \hat{A}_{v_i}^- \cdot \hat{H}_{v_i}^- \neq 0/11/$.

Это равносильно тому, что в квантовом поле нельзя одновременно точно измерить в одной точке и плотность частиц, и плотность любой динамической переменной (например, импульса) или любой фундаментальной характеристики (например, массы) (Соотношение неопределенности для локального числа частиц и локальных характеристик частиц).

Присоединим к этому соотношению нерелятивистский принцип дополнительности Н.Бора, который гласит: точное применение к квантовому объекту одной из трех фундаментальных характеристик классического объекта (классического пространства, времени и причинности) исключает совместное точное применение двух других характеристик (и обратно) [11].

Полученное обобщение релятивистских и квантовых принципов затрагивает некоторые наши представления о фундаментальных «свойствах» бытия и оно непосредственно связано с глобальными философскими проблемами, возникшими еще в отделенном прошлом. В этом нетрудно убедиться, рассмотрев четыре случая, вытекающие из сделанного обобщения:

- 1). $\Delta X = \Delta t = 0; \Delta A = \infty; \Delta H = 0;$
- 2). $\Delta X = \infty; \Delta t = 0; \Delta A = \Delta H = 0$
- 3). $\Delta X = 0; \Delta t = \infty; \Delta A = \Delta H = 0;$
- 4). $\Delta X = 0; \Delta t = \infty; \Delta A = \Delta H = 0;$

Первый случай соответствует точной локализации квантового объекта в пространстве и во времени, но «свойства» объекта оказываются совершенно неопределенными. Если считать, что фундаментальные классические понятия для описания для описания реальности являются единственно возможными, то этот случай приводит к философской абстракции, известной из истории философии как «вещь в себе» Канта.

Второй случай подобен «внепространственному бытию» локализованного во времени объекта с точно заданными свойствами, что с определенным приближением можно соотносить с «идеями, эйдосами Платона». Третий случай будет соответствовать «вневременному бытию», а четвертый – «свойству», локализованному в пространстве и во времени, но без наличия его носителя («свойство без носителя»), что отдаленно напоминает ситуацию «фантома боли» без наличия большого органа.

Попутно заметим, что рассмотренные иллюстративные примеры приводят к дилемме: могут ли философские принципы играть «поисковую» роль в процессе разработки физической теории, или ее построение является ключом к решению связанных с ней философских проблем? Однако обсуждение столь трудной проблемы не является целью данной работы.

III. РАСЩЕПЛЕНИЕ «СПЕКТРА» БЫТИЯ

Рассмотренная выше специфика существования различных миров требует создания онтологического каркаса, несущего в себе ядро философского и естественнонаучного описания физической реальности, позволяющего расширить типологию существования за пределы актуально сущего. Предлагается системная структура, отображающая типологию существования в двух аспектах: эссенциальном и экзистенциальном. Согласно первому аспекту, акцентируется внимание на характеристиках объектов или процессов (сущности, свойства) как классической, так и современной физики. В соответствии со вторым – обращается внимание на критерии и условия существования объектов, преимущественно современной физики, которые открываются в результате теоретических построений, а не обобщения опытных данных.

Процесс формирования существования (наличествования) объекта физической реальности, проявляющегося в его наблюдаемости (явной и скрытой) условно представим в виде следующей последовательности звеньев: условия реализации > порождающий алгоритм > наличие существования (наблюдаемость), определенное сочетание которых позволяет расширить типологию существования за пределы антитезы актуальное-потенциальное.

Под «условиями реализации» будем подразумевать весь комплекс материальных условий, ситуаций, состояний, реализующих бытие тех или иных объектов; под «порождающим алгоритмом», точнее механизмом – комплекс фундаментальных энергоинформационных закономерностей, определяющих механизм генерации, его сущностных особенностей; а под «наблюдаемостью» – восприятие наблюдателем при помощи органов чувств или соответствующи-

х приборов наличествования его формы и смыслового содержания. Механизм генерации порождающий существование объекта, как показывает современная физика, может быть сопряжен как с непрерывным действием фундаментальных закономерностей, так и с их спонтанным нарушением.

Наличие в процессе формирования существования всех звеньев будет соответствовать актуальному или действительному существованию, а отсутствие в нем реализации – потенциальному или возможному существованию. Акцентирование наблюдаемости дает наблюдаемое существование, а ее ослабления – ненаблюдаемое (бытие черных дыр, запредельных миров, кварков и т. д.), в определенном отношении совпадающее с потенциальным существованием.

В ситуации, когда сохраняется наблюдаемость при нарушении непрерывности действия некоторых фундаментальных закономерностей возникает скрытое существование, свойственное хиггсовским полям, голдстоуновским частицам. Концепция виртуального существования и концепция ФВ, понимаемая как сфера этого существования, связаны со спонтанным нарушением определенных фундаментальных закономерностей, формирующих механизм существования, и с отсутствием условия наблюдаемости.

Используя язык физики, актуальное существование можно уподобить ровному свечению, а виртуальное – «мерцающей» или «вибрирующей» реальности, тогда онтологическое строение бытия можно охарактеризовать как своего рода «тонкую структуру», или же расщепление энергетического спектра. Таким образом, мы обнаруживаем на месте единого онтологического горизонта наличного бытия три различных уровня его существования – актуальное, потенциальное и виртуальное. Это доказывает неисчерпаемость возможных событий с учетом различных миропорядков Универсума, который превышает пределы актуально сущего и обладает неисчерпаемостью потенциалов и условий их реализации, тающихся в ФВ как одной из возможных субстанциальных основ всех наблюдаемых и возможных явлений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Крымский С.Б., Кузнецов В.И. Мировоззренческие категории в современном естествознании. – Киев.: Наукова думка, 1984.
2. Цехмистро И.З., Бобкова Н.П. Диалектика множественного и единого и континуум. – Харьков.: Вища школа, 1977.
3. Киржниц Д.А., Сазонов В.Н. Сверхсветовые частицы и специальная теория относительности // Эйнштейновский сборник, 1973.
4. Пенроуз Р. Черные дыры // Успехи физических наук, т. 109, вып. 2, 1973.
5. Гинзбург В.Л. Современная астрофизика. – М.: 1970.
6. Мицкевич Н.В. Космология, релятивистская астрофизика и физика элементарных частиц. – В кн.: Философские проблемы астрономии XX века. М.: 1976.
7. Озадовская Л.В. Философско-методологические регулятивы физического знания. – Киев.: Наукова думка, 1989.
8. CERN Courier, № 6, 1991
9. Мигдал А.Б. Физика и философия // Философия науки. – № 1. – 1990.
10. Барашенков В.С., Юрьев М.З. О новых теориях физического вакуума. Физическая мысль России. – № 1. – 1995.
11. Хенли Э., Тирринг В. Элементарная квантовая теория поля. – М., 1963.

СОЦІОЛОГІЯ

А.С.ЛОБАНОВА

РЕГУЛЯЦІЯ МІМІКРІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДЕЙ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Лобанова Алла Степанівна – завідувач кафедри соціології Криворізького державного педагогічного університету, доцент, кандидат соціологічних наук

Динамізм сучасного суспільного життя, що супроводжується інформатизацією майже усіх сфер життєдіяльності людей, ясна річ, спричиняється і одночасно пов'язується з розвитком інтелекту людини, удосконаленням її розуму. Розвиток розуму означає не тільки поглиблення та поширення меж реалізації таких його властивостей як конструктивність, рефлексивність, гнучкість, кмітливість, але й хитрість. Саме *хитрість розуму* людини породжує її здатність до *мімікріювання* як одного із поширених в наш час *маскувальних* різновидів соціальної поведінки соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот) у суспільстві. Тому *актуальність* з'ясування регуляції мімікрійної поведінки людей є одним із важливих завдань соціології, адже наукове обґрунтування різних способів соціальної поширює можливості оптимізації суспільного життя в усіх його діяльнісних проявах. Гносеологічний аспект *проблеми* полягає у відсутності достатніх наукових знань про мімікрійну поведінку людей, онтологічний – у відсутності сприятливих умов для реалізації людиною своєї діяльнісної сутності без маскування. Тож *метою* даної наукової статті є спроба наукового обґрунтування *регуляції мімікрійної поведінки* людей. *Мімікріювання* – маскування людиною своєї ціннісно-нормативної системи під уявно створену або скопійовану роль-маску є динамічною характеристикою процесу соціальної мімікрії. Авторська розробка наукової концепції соціальної мімікрії, з огляду на її відсутність у соціологічній науці, уможлиблює розуміння *соціальної мімікрії* як *ситуативно модифікованої атрибутивної властивості* людини, яка поєднує в одне ціле *хитрість розуму із специфікою її прояву в критичних, складних, небезпечних для людини умовах або в ситуаціях, що сприяють досягнення нею успіху, гараздкування*. Для того, щоб зрозуміти і пояснити, чому люди за якихось умов приховують свою внутрішню сутність, «одягають маску» та грають у соціумі імітаційну рольову гру, замість того, щоб поводитися відповідно до своєї ціннісно-нормативної системи, не приховуючи її, варто визначитися: по-перше, з тим, чи є

мімікрійна поведінка «власне соціальною поведінкою» чи якимось іншим «поведінковим формоутворенням»; по-друге, з'ясувати її основну ідею, і, по-третє, визначити, якою ціннісно-нормативною системою вона регулюється.

Соціальна поведінка тлумачиться соціологами як конкретний соціально-комунікативний спосіб здійснення людьми своєї діяльності, в процесі якого відбувається екстериоризація їхніх мотивів, експектацій і настановлень. Тобто соціальна поведінка є зовнішнім виявом внутрішнього змісту людських дій. До розуміння соціальної поведінки в сучасній соціології існує два підходи: інституціоналістський, тобто ціннісно-нормативний (П.Сорокін, Т.Верлен, Д.Ж.Коммонс) та біхевіористський – рефлексивно-ситуативний (Б.Скіннер, Дж.Романс, Г.Саймон). Перший підхід розглядає соціальну поведінку як впорядковану і єдино спрямовану *систему дій*, «лінію поведінки», стратегію життєдіяльності, другий – за основу поведінки людини бере *соціальний акт*, дискретні, ситуативно зумовлені окремі дії. Та дискусія, яка точиться тривалий час між прихильниками цих двох підходів, як зазначає Є.Суїменко (1), не має сенсу, адже кожна протилежна позиція компенсує хибі іншої. Місце альтернативи заступає взаємодоповнення. Якщо ціннісно-нормативна парадигма насамперед зважає на інституціоналізаційні аспекти людської поведінки, ігноруючи при цьому такі «неординарні» стани середовища й суб'єкта, як складність, невпевненість, інноваційність та інші нестандартні стани, зокрема й скороминущі, тобто забезпечує інваріанти поведінки, то біхевіористська парадигма, навпаки, апелює до варіативності поведінки, адже бере до уваги все емпіричне розмаїття буття людини, наголошуючи обмеженість і відносну доцільність правил і стандартів. Тож Є.Суїменко пропонує синтетично поєднати два основні підходи шляхом, по-перше, компетенційної демаркації різних підходів (поділу на «сфери дії» стандартної й нестандартної поведінки) і, по-друге, «запасного» планування можливих поведінкових реакцій на ймовірні ситуації. Кінцева пропозиція стосовно цього аспекту співіснування зазначених вище пара-

дигм соціальної поведінки полягає у виокремленні двох понять – поняття «*поведінкових формоутворень*», коли йдеться про домінують роль рефлексивно-ситуативних елементів у структурі поведінки, і поняття «*власне соціальної поведінки*» за домінують ролі інституціональних, ціннісно-нормативних елементів. З першим поняттям він пов'язує діяльність людей за тих соціальних умов і ситуацій, що зазнають змін, трансформації, руйнування. Друге відбиває діяльність людей за умов спонтанного й ритмічного руху повсякдення [1, 169-172]. І хоча сам Є.Суїменко висловлює певний сумнів з приводу «приживання» цих понять в науці, ми вважаємо їх доцільними для нашого дослідження.

Історичний екскурс у життєву практику людства, емпіричні дослідження сучасного життя свідчать про те, що мімікрійна поведінка, як правило, *ситуативно зумовлена певними обставинами*, що примушують (або, навпаки, сприяють) людину приховувати своє справжні наміри. У відповідності до мети свого мімікрювання (захисту від тиску зовнішнього середовища чи досягнення успіху, гараздкування) мімікріант¹ удається до спеціально розробленої ним в своїй уяві системі вчинків: соціальних актів чи дій, спрямованих на інших людей, посередництвом яких він прагне досягти мети. Так, наприклад, шахрай, який, скажімо, надумав ошукати пенсіонерів під машкарою працівника служби соціального захисту, уявно розробляє і реалізує короткочасну (епізодичну) соціальну дію, яка складається із системи соціальних актів – привітання, представлення себе в певній ролі-масці, вербалізації мети приходу, отримання (виманювання обманним шляхом), скажімо, грошей неначебо на закупівлю продуктів (це в кращому випадку, а в гіршому – пограбування) і зникнення назавжди з поля зору ошуканого громадянина. А працівник спецслужб національної безпеки (згадаймо фільм «Кріт») розробляє спільно з групою довірених осіб довготривалу систему соціальних дій, що спрямовуються на проникнення під машкарою бандита в злочинне угруповання з кінцевою метою його знищення. У першому випадку соціальна поведінка мімікріанта носить рефлексивно-ситуативний характер і є деструктивною формою соціальної мімікрії. Тож вона підпадає під визначення «поведінкового формоутворення». У другому – фіксується «власне соціальна поведінка» агента спецслужб, яка носить ціннісно-нормативний характер для суспільства і являє собою конструктивну соціальну мімікрію. Отже мімікрійна поведінка може носити як епізодичний, так і довготривалий характер. Вона може являти собою як один або декілька соціальних актів, так і упорядковану систему соціальних дій, спрямованих мімікріантом на зіткнення інших людей або ситуацій

обманним шляхом для досягнення поставленої мети. Вочевидь, мімікрійна поведінка може розглядатися як поведінкове формоутворення, так і як власне соціальна поведінка – якого змісту чи форми вона набуває, залежить від тієї ситуації, в якій вона здійснюється і якими чинниками регулюється.

Наші дослідження уможливають припущення, що мімікрійна поведінка здебільш носить цілераціональний характер, але в окремих ситуаціях може бути визначена як традиційна соціальна дія. А це означає, що маскувальна поведінка людини завжди має конкретну мету і зорієнтована на раціональність – захист від небезпеки (наприклад, маскування людей під прибічників тоталітарного режиму або якогось напівкримінального угруповання) або досягнення успіху та гараздкування (удавання себе національним патріотом, демократом, вченим). Якщо соціальна мімікрія стає органічною потребою і людина зрощується зі своєю роллю-маскою, то її поведінка здійснюється шляхом автоматичної мімікрії, процес якої вже є звичним і апробованим. Тобто у мімікріанта виробляється так би мовити «*соціальний рефлекс мімікрювання*», який завжди виявляється у відповідній ситуації. Наприклад, підлеглий, який звик приховувати перед своїм керівником своє справжнє ставлення до нього, починає мімікрювати, знаходячись зовсім у іншому соціальному оточенні, в якому є представники вищих соціальних статусів. І якщо М.Вебер зазначає, що той суб'єкт, який діє цілераціонально, «... не діє традиційно» [2, 629], то мімікріант, діючи цілераціонально, може удаватися і до традиційного типу соціальної дії тоді, коли соціальна мімікрія стає способом його життя.

Чим же регулюється процес реалізації мімікріантом ідеї цілераціональності в своїй поведінці? Веберівська теорія соціальної дії обґрунтовує, а досвід людського життя засвідчує, що кожна дія людини має певний мотив, тобто спонуку до діяльності, що пов'язується із її бажанням задовольнити якісь конкретні свої потреби. Ця спонукка являє собою *усвідомлену причину*, яка і визначає той чи інший вибір дій та вчинків людини. Усвідомленість людиною причин того чи іншого вибору відбувається завдяки зміні та розширенню нею сфери своєї діяльності, що перетворює предметну дійсність, розширюючи та удосконалюючи процес суспільного виробництва матеріальних та духовних цінностей. Вибір певного напрямку дій та вчинків регулюється її ціннісними орієнтаціями, емоціями, суб'єктивними переживаннями, настановами і реалізується у соціальній поведінці.

У свідомості ж мімікріанта *одночасно співіснує* якби *дві системи регуляторів поведінки: легітимна ціннісно-нормативна система*, тобто та, яку він пропонує соціальному товариству, в якому реалізує свою

¹ Мімікріант (авт.) – це суб'єкт-носіє соціальної мімікрії. Ним може бути як індивід, так і будь-яка інша соціальна структура: група, спільнота чи соціальний інститут (і. Компанія як правило тривала з квітня до листопада. Від кількості компаній залежала і вислуга років у офіцерів і отримання нового звання.

мімікрійну діяльність і *нелегітимна* – тобто особистісна, яку він приховує від оточуючих. Соціальні настанови мімікріанта пов'язуються з потребою досягти певної мети у прихований спосіб – шляхом маскуванн своїх справжніх намірів. В контексті диспозиційної концепції особистості [3], потреби мімікріантів розглядаються відносно їх і фізичного і соціального розвитку і є складовою їх індивідуального відтворення, тобто онтогенези. Окрім того, вони структуруються за рівнем включення суб'єкта-носія мімікрії майже в усі сфери діяльності – від сім'ї до політичних інститутів влади. Активність мімікріанта за таких умов стимулюється його потребами в самореалізації шляхом виконання ним скопійованої ролі-маски, яка за даних умов може принести йому найбільш бажаний ефект. Другим компонентом структури особистості мімікріанта є ситуації, тобто умови, в яких можуть бути реалізовані його потреби. Якщо ці умови сильніші від мімікріанта і не дозволяють йому бути відвертим у своїй поведінці, він спостерігає за їх станом і визначає свої мімікрійні можливості адаптації до них. Ситуації, в яких діє мімікріант, в свою чергу теж мають свою ієрархічну структуру, яка визначається двома основними чинниками: часом (миттєві, тривалі або довготривалі ситуації) і соціально-структурною і цільовою спрямованістю (сім'я, трудовий колектив, товариство друзів, політична партія, будь-який інший соціальний інститут). Ще більш сталими є ті умови, які характеризують спосіб життя того соціуму, в якому прагне реалізувати себе потенціальний мімікріант. Все це створює сприятливість для прояву ним хитроців розуму для пластичного пристосування в тих умовах, в яких він прагне діяти, але вони не дозволяють йому робити це відкрито, не маскуючись.

Диспозиційні утворення суб'єкта-носія мімікрії мають власну ієрархію. Перший (нижній) рівень пов'язується з найпростішими життєвими ситуаціями, що потребують поведінкової готовності мімікріанта зіграти елементарну маскувальну роль, яка не вимагає особливої когнітивності, тобто всебічних знань про ситуацію чи тих людей, в колі яких живе та діє мімікріант. Тобто мімікріант діє за звичкою – приховувати свої справжні думки навіть там, де в цьому немає потреби. Наприклад, людина постійно робить нецирі компліменти всім поспіль або удає прихильника тих думок членів того товариства, в якому вона в даний час знаходиться, насправді не поділяючи їх.

Другий рівень диспозиційної структури особистості мімікріанта – соціально-фіксовані настановлення складної структури, які мають три основних компоненти: емоційний (оціночний); когнітивний (розумовий); власне поведінково-дійовий (дійової готовності). Тут вже мова йде про складну структуру взаємодій мімікріанта (теперішнього або потенційного) з окремими об'єктами в різних конкретних ситуаціях, а також про його здатність до маскуванн та виконання ним уявних соціальних ролей. Так, опинившись в

складній або незвичній для себе ситуації, людина, як правило, намагається оцінити обставини, людей та їх якості, їх сильні та слабкі сторони, щоб скористатися цими знаннями, якщо виникне необхідність. Оцінка соціальної ситуації відбувається, звісна річ, спочатку на емоційному рівні. Якщо ці умови відповідають експектаціям людини, то вона, як правило, не приховує своїх справжніх намірів і прагнень і в їх межах намагається відкрито реалізувати себе. Якщо ж соціальне середовище, до якого потрапив індивід, сильніше від нього і перешкоджає йому за якихось причин здійснити свої наміри, то, звісно, змінюється характер і динаміка ситуативних емоцій, які визначаються не тільки ситуативними подіями, але й почуттями, з яких вони розвиваються.

Мімікріант не виявляє відкрито своїх справжніх емоцій, він намагається їх приховати, замаскувати, що здійснюється завдяки його розумовим здібностям, зокрема гнучкості та хитрості його розуму. Якщо, наприклад, поведінка оточуючих його людей викликає у нього негативні емоції, обурення, то він ніколи не виявить цього, а навпаки, спробує мімікою або словами показати, що все гаразд. Змістовні аспекти емоцій для мімікріанта набувають псевдоціннісного характеру. Це означає, що виявлення емоцій мімікріантом відбувається за протилежним знаком з протилежною модальністю під уявно створеною маскою: маскувальною мімікою та обманними вербальними системами. Власне, у мімікріанта, який використовує дисфункціональну-деструктивну мімікрію, як у людини-маси (згадаймо Х.Ортега-і-Гасета) просто немає моралі, адже «в основі моралі лежить відчуття потреби підпорядкування свого життя вищим принципам обов'язку, усвідомлення потреби служіння великій справі» [4, 227]. Носії такої форми мімікрії, підпорядковують своє життя досягненню особистісної або групової мети за будь-яку ціну і свою, псевдоморальну ціннісно-нормативну систему удають за загально визнані цінності. Ясна річ, коли мова йде про функціональну та конструктивну мімікрію, то у цьому випадку мімікріанти дійсно керуються обов'язком, суспільно-корисними ідеалами, але приховують їх за неможливості оприлюднення, скажімо, в умовах тоталітарного режиму або трансформаційних умов. Емоційне виявлення мотиваційної структури мімікріанта все одно відбувається за протилежними справжнім знаком і модальністю, але ціннісно-нормативна система за своєю сутністю залишається моральною. Тобто емоційність в обох випадках виявляється через посередництво когнітивного (розумового) рівня: мімікріант прагне свідомо керувати своїми емоціями в потрібному йому напрямку, приховуючи свої справжні почуття, наміри, ціннісні орієнтації. І лише тоді формується поведінкова готовність чинити розрахованим способом. Тобто на другому рівні диспозиційної структури особистості мімікріанта мова йде про

його схильність і здатність в конкретних ситуаціях так приховати свою справжню нормативно-ціннісну систему та мету під машкарою загально-визнаних стандартів, щоб оточуючі сприйняли її за справжню настільки, наскільки можна повірити, щоб діяти за запропонованим мімікріантом сценарієм і сприймати його за «свого».

Вищий рівень диспозиційної ієрархії людини-мімікріанта, створює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення, що детерміновані загальними соціальними умовами, в яких вона знаходиться або прагне бути. Ця система носить амбівалентний характер, який виявляється у існуванні в свідомості мімікріантів двох протилежних за своєю моральною сутністю систем ціннісних орієнтацій і засобів досягнення цілей:

1. *нелегітимної*, тобто *справжньої* – особистісно-визнаної, проте невідповідної інституціоналізованим нормам;

2. *легітимної*, тобто *уявної* (імітаційної) – особистісно-невизнаної, але відповідної загально прийнятим (легітимним) суспільним стандартам.

Мімікріант, як правило, удається до уявної системи і намагається примусити соціальне оточення повірити в її «справжність», але за певних умов він може виявляти і особистісно-визнаної систему. Тож виходить, що *моральною основою* життєвої позиції мімікріанта є *подвійна мораль*, коли людина «думає одне, а говорить зовсім інше»; «говорить одне, а робиться зовсім інше» натомість «адекватності думки і слова», «єдності слова і справи». *Життєва позиція мімікріанта не відрізняється усталеністю*, а має, так би мовити, *флуктуаційний характер*. Тобто вона може реалізуватися як шляхом послідовного та принципового дотримання індивідом своїх переконань у соціальній поведінці (конструктивно-функціональна мімікрія), так і шляхом хитромудрого пристосування з метою задоволення особистісного чи групового егоїстичного інтересу або лицемірної комунікативної інтеракції (дисфункціональна, деструктивна мімікрія). Вибір мімікріантом змісту своєї життєвої позиції визначається пануючими в соціумі ідеалами та цінностями, а також можливостями для реалізації людиною своїх прагнень та намірів.

Отже *диспозиції суб'єктотипа-мімікріанта* цілорационально ієрархізовані і умотивовані очікуванням певної поведінки інших людей та речей зовнішнього світу з використання цього в якості «умов» або «засобів» для досягнення своєї раціонально визначеної та продуманої мети. «Будь-яка цілісна ідея раціональної дії, – зазначав Дж.Голдторп, – повинна включати до свого складу певну взаємозалежність між цілями індивідів, їх переконаннями, доказами цих переконань та діями, які за цим посліdkують. Індивіди діють раціонально тоді, коли вони обирають ті шляхи дії, які щонайкраще мають сприяти реалізації їх цілей» [5, 110]. Звідси виходить, що основною ідеєю мімікрійної поведінки є *цілорациональність*.

А уможливорює цілорациональну поведінку мімікріанта прагматичність. Звісно, що мімікріант, реалізуючи свою поведінку у певному соціальному просторі, має за мету отримати конкретний результат: мімікрін (носії захисної форми мімікрії), щоб вижити, а мімікракт (носії мімікрії-гараздування) – щоб досягти успіху, слави, популярності. Проте перший не очікує певних винагород від соціуму, він прагне лише пережити несприятливі для нього часи, захистити себе від небезпек зовнішніх обставин, він скоріше використовує гуманістичний принцип: «*мати, щоб бути*». Для нього найважливішим результатом його мімікрії є забезпечення свого виживання у несприятливих, скажімо, для самореалізації, умовах. Тому він прагне мати – як мінімум – гарантію безпеки своєї життєдіяльності, що сприятиме реалізації ним своїх основних відтворювальних функцій. Мімікріни не претендують на матеріальні статки, винагороди, високі соціальні статуси, вони обмежуються лише реалізацією своїх адаптивних потреб стосовно забезпеченості упорядкування і хоча б відносної сталості свого життєвого простору.

Інша річ – мімікракти. Вони, навпаки, прагнуть отримати максимальний ефект від своєї маскувальної ролі, спрямовуючи всі свої знання, сили, хитрість, можливості посередників (інших людей, чи процеси) на досягнення поставленої кінцевої мети, яка може мати як матеріальну винагороду, так і соціальний статус, тобто суспільно престижну. Вони постійно очікують отримання соціального, матеріального, політичного чи будь-якого іншого прибутку. Їх мімікрійна діяльність регулюється прагматичним принципом: «*бути, щоб мати*». Реалізації цього принципу мімікракти і підпорядковують свою поведінку і свою діяльність, вибудовуючи її хитрий сценарій.

Таким чином, *мімікрійна поведінка як спосіб пристосування людини до соціального середовища* шляхом реалізації уявної або скопійованої ролі-маски є *специфічним різновидом соціальної поведінки*. В залежності від її кінцевої мети (конструктивної чи деструктивної), а також умов реалізації вона може являти собою як «власне соціальну поведінку», так і «поведінкове формоутворення». Основною ідеєю *мімікрійної поведінки* є *цілорациональність*, спонукою – *прагматизм*. Основними регуляторами мімікрійної поведінки є існування в свідомості мімікріанта та реалізації ним у соціумі одночасно двох ціннісно-нормативних систем: *нелегітимної* – особистісної, яку він *приховує* тому, що вона суперечить загально визнаним стандартам, характеризується відсутністю морального стрижня, флуктуаційністю, не сприймається схвально соціальним оточенням, що не дозволяє йому досягти бажаної мети і *легітимної*, яку він прагне реалізувати у соціумі, тому, що вона відповідає суспільним експектаціям та є загально прийнятною.

Розглянута проблема регуляції мімікрійної пове-

дінки поширює межі наукового обґрунтування феномену соціальної мімікрії як специфічного спосо-

бу адаптації людини до мінливого і динамічного суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Суїменко Є. Економічна поведінка: експлікація поняття і типологічна характеристика // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, — 2002. — № 4. — С. 168 — 188.
2. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / сост., общ. Ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайдено. — М.: «Прогресс», 1990. — 808 с.
3. Ядов В.А. Социальный тип личности // Коммунист. — 1988. — № 10.
4. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник. Пер. с исп. — М.: Радуга, 1991. — 639 с.
5. Golgthorpe J.-A. The quantitative analysis of large-scale data and rational action theory: for a sociological assiance // Europ. Social rev. — Oxford, 1996. Vol 12. -№2. -P. 109-126.

В.В.НІКІТІНА

СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ НАУКОВИХ ОЦІНОК СОЦІАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І ХАРАКТЕРУ ЇЇ РОЗВИТКУ

Нікітіна Віра Вікторівна — доцент кафедри філософії та політології Харківського державного університету харчування та торгівлі, кандидат філософських наук

Нові геополітичні, геоекономічні, соціоміграційні та культурно-інформаційні умови, в яких на початку ХХІ ст. розвивається світова спільнота й окремі національні держави, визначають необхідність аналізу глобалізації та проблем, що з нею пов'язані. Проте існують труднощі дослідження цього процесу, які відбивають складність пізнання тих соціальних змін у сучасному світі, котрі позначаються поняттям «глобалізація». Своєю чергою, невизначеність змістовного наповнення категорії «глобалізація» перешкоджає плідному пошуку відповідей на питання щодо можливостей оптимізації позитивних наслідків глобалізаційних процесів і зниження їхнього негативного впливу на розвиток сучасного суспільства.

В науковій літературі багато уваги приділяється проблемам глобалізації, виявляються її різні складові — економічна, політична, правова, соціальна, культурна, інформаційна і навіть протиправна (глобалізація діяльності злочинних угруповань, які пов'язані з наркобізнесом, політичним тероризмом тощо). Разом з тим, існує потреба в узагальненні розмаїття підходів до характеристики сутності та змісту глобалізації. Спроба такого узагальнення на пострадянському просторі здійснена, зокрема, російськими дослідниками Е.Азроянцем і А.Уткі-

ним, котрі визначили розмаїття поглядів науковців на історичні межі глобалізаційних процесів, співвідношення глобалізації та вестернізації, соціально-політичні наслідки глобалізації [1, 37-52; 23, 38-65]. Певне узагальнення позицій вчених щодо моменту виникнення процесів глобалізації та доречності ототожнювання глобалізації з американізацією здійснене також російським науковцем А.Левашовою [15, 19, 26].

Проте, по-перше, свої узагальнення вищеозначені автори здійснили або на підставі аналізу однієї дискусії (Е.Азроянц), або на західному матеріалі (А.Уткін, А.Левашова), отже, існує потреба в розширенні джерельної бази узагальнюючого аналізу, в тому числі залученню до неї українських джерел. По-друге, слід на базі аналізу співставлення глобалізації з вестернізацією чи американізацією узагальнити погляди вчених на співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників виникнення і розповсюдження глобалізаційних процесів, лінійності й поступовості їхнього розгортання, що своєю чергою тісно пов'язане з питанням про історичні межі глобалізації, тому що вирішення цих питань є важливим для визначення перспектив розвитку Української держави як невід'ємного складника світового співтовариства.

Отже, метою статті є узагальнення думок науковців різних країн щодо визначення соціальної природи глобалізації на підставі виявлення її місця у всесвітньо-історичному процесі та вирішення проблеми поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників її розвитку, а також розкриття у межах лінійних і циклічних концепцій протилежних поглядів вчених на характер поетапного розгортання глобалізації. В кінцевому підсумку автор прагне довести суперечливість позицій сучасних науковців щодо глобалізації, яка віддзеркалює суперечливість розвитку феномену глобалізації в соціально нерівному й культурно різноманітному світі.

В науковій літературі можна виділити різні підходи до характеристики глобалізації, що відбиває багатогранність цього феномену. Проте значна кількість науковців терміном «глобалізація» позначають процеси, які сприяють становленню універсалізму в існуванні людства на планеті та характеризують зростання ступеня пов'язаності суб'єктів світової спільноти за різними напрямками життєдіяльності [5, 8; 6, 14; 7, 27; 24, 118]. Більше того, як вважає український вчений Ю.В.Павленко, світова цивілізація поступово набуває рис цілісної системи, яка «організована за ієрархічним принципом. Окремі елементи, блоки, підсистеми працюють на забезпечення інших, що є провідними, системоутворюючими» [19, 13].

Разом з тим, функціонування сучасної глобальної системи базується на низці протиріч, що призводять до появи внутрішньої розколосі цивілізаційного «цілого». Серед протиріч глобалізаційного розвитку перш за все виділяють протиріччя між групою найбільш розвинених країн Заходу і рештою людства, відставання соціально-економічного, політичного й культурного розвитку якого від провідних країн у деяких напрямках набуває незворотнього характеру. Також загальним протиріччям сучасного світу визнається і протиріччя між інтеграційними процесами в різних сферах суспільного життя та існуванням у способі життя й менталітеті різних народів суттєвих відмінностей, які утруднюють і навіть унеможливають дублювання соціальних структур іншого цивілізаційного характеру [7; 11; 19, 27].

Суперечливість глобалізації та її наслідків обумовлює наявність в науковій літературі різних оціночних характеристик цього процесу. Зокрема серед науковців точиться дискусія довкола такого питання, як *унікальність* глобалізаційних процесів, які спостерігаються в сучасному світі. Щодо обраної позиції вчених можна поділити на *тих, хто визнає неповторність в історичному вимірі цього процесу, і тих, хто заперечує її*. Значна кількість вчених вважають, що глобалізація є унікальним явищем сучасного світу, яка є віддзеркаленням особливостей соціально-політичного розвитку світового співтовариства на етапі всесвітньої трансформації капіталізму індустріального типу в постіндустріальне або технологічне суспільство на тлі

загострення глобальних проблем [15, 20; 27, 61]. Це, на їхню думку, зумовлено особливостями розвитку капіталізму в електронну еру, зокрема такими чинниками, як розвиток нових комунікаційних та інформаційних систем, здійснення нової ролі корпораціями, які інколи стають більш могутніми, ніж окремі національні держави, світова інтеграція кримінальних угруповань тощо [7, 29-33].

Інші науковці заперечують унікальність процесу глобалізації. Вони вважають, що глобалізаційні процеси існували завжди, то посилюючись, то послаблюючись. Такими процесами вони називають розселення первісних племен по всій Земній кулі, розповсюдження досягнень людства (користування вогнем, іригаційними системами, винахід колеса тощо), освоєння нових географічних місць, особливо під час Великих географічних відкриттів, створення єдиного світового простору під впливом розвитку ринкової цивілізації обміну, що розпочалося ще в XIX ст. тощо. Зокрема, наводять такий приклад, що американські кампанії XVIII ст. East India і Hudson Bay мали значно більшу владу, ніж сучасні транснаціональні корпорації [15, 20]. А сучасна епоха, на їхню думку, відзначена вичерпаністю екстенсивних шляхів розгортання глобалізаційних процесів, посиленням темпів глобалізації, розширенням її діапазону [8, 27; 21, 5; 26, 185-186; 31, 6]. Фактично цієї ж точки зору додержується і відомий американський вчений І.Валерстайн, який доводить існування глобалізаційних процесів протягом останніх 500 років з часів Тордесильяньської угоди 1494 року між Португалією та Іспанією про розмежування сфер колоніальної експансії [6, 49-66].

Український дослідник А.Арсеєнко, фактично намагаючись поєднати ці два протилежні підходи, підкреслює, що глобалізація «є водночас старим і якісно новим суспільно-історичним процесом», оскільки вона являє собою «результат розвитку капіталістичної економічної інтеграції впродовж низки століть» [2, 43]. Тобто можна стверджувати, що дискусія, яка точиться серед науковців з приводу визначення історичних меж глобалізації, може бути зведена до питання про те, чим вважати процеси взаємопов'язаності соціальних суб'єктів світової спільноти, які спостерігалися протягом усіх століть цивілізованого існування людства: етапом розвитку глобалізації чи її передумовою.

На наш погляд, точка зору, згідно якої глобалізація не є унікальним явищем, притаманним тільки періоду кінця XX ст. – початку XXI ст., є більш методологічно доцільною, бо дозволяє вирізнити сутність глобалізації та форми й наслідки її прояву. Так, глобалізацію інколи плутають з процесами сучасного світу, які тісно пов'язані з нею, виявляються одночасно і як її наслідок, і як її передумова, проте не відбивають її сутності. Маються на увазі уніфікація економічних, політичних і соціально-культурних форм життєдіяльності [25, 43] та інтеграція міжнародних

суб'єктів у різних галузях суспільного життя [30, 13]. На відміну від уніфікації, котра означає перш за все становлення близького за змістом і формою способу життєдіяльності у різних народів, та інтеграції, що відбиває процес зближення народів на базі співробітництва, запозичення досвіду соціального розвитку, глобалізацію можна визначити як *обумовлене боротьбою за життєві преференції та світове панування посилення взаємозалежності соціальних суб'єктів міжнародної спільноти, що є розділеними певним соціально-політичним простором (зокрема державними кордонами)*. Важливо підкреслити, що таке розуміння глобалізації не виключає збереження соціального розмаїття усередині світової спільноти, на що звертають увагу прихильники взаємопов'язаності регіоналізації та глобалізації [6, 76; 26, 187], а також передбачає наявність процесів взаємовідштовхування суб'єктів з протилежними інтересами, котрі є відбиттям їхньої взаємозалежності. Як стверджує англійський вчений А.Гідденс, глобалізація – це «процес нерівного розвитку, який одночасно розчленовує та координує» [9, 207].

З чого впливає таке розуміння глобалізації? На наш погляд, воно впливає з самої сутності організації суспільного життя, яка полягає в забезпеченні задоволення потреб соціальних суб'єктів через механізм співробітництва і взаємообміну. Ускладнення цього механізму з розвитком суспільства, що, наприклад, відбивається у процесах розподілу праці, розгалуження напрямків і форм людської життєдіяльності, зумовлює поступове посилення взаємозалежності соціальних суб'єктів на всіх рівнях суспільного життя. Кожен соціальний суб'єкт спрямовує свою діяльність на використання переваг суспільного співіснування, що дозволяє йому не тільки якнайповніше задовольнити первинні потреби, але й самореалізуватися в постаті самобутнього організму. Прагнення до збереження самобутності, яке базується на почутті самості, унікальності, особливо притаманне соціальним спільнотам, співіснування яких виокремлено певним соціально-політичним простором, де моральні засади сумісного співіснування членів спільноти і певною мірою правові норми базуються на відтворенні межі між «своїм» та «іншим» заради збереження внутрішньої соціальної цілісності.

Чому прагнення використати переваги суспільної організації задоволення людських потреб у суб'єктів міжнародної спільноти набувають характеру боротьби за життєві преференції та світове панування? Відповідь на це запитання потребує розгляду співвідношення таких понять, як «глобалізація», «транснаціоналізація» та «інтернаціоналізація». Є автори, котрі отожднюють глобалізацію з транснаціоналізацією [6, 14] або з інтернаціоналізацією [26, 184], чи з окремим етапом інтернаціоналізації, який базується на розвитку інформаційних технологій [18, 3]. Інші розрізняють ці поняття. Зокрема, російський дослідник В.Міхеєв вва-

жає, що поняття «інтернаціоналізація» означає те, що розвиток національної економіки породжує зацікавленість у співробітництві з різними країнами світу, а поняття «глобалізація» акцентує увагу на тому, що проблеми будь-якої національної економіки з плином часу перетворюються на світові, глобальні й потребують задля свого рішення не просто співробітництва з іншими країнами, але й об'єднання зусиль світового товариства загалом [17, 51].

На нашу думку, ці три процеси взаємопереплітаються, хоча їх не можна отожднювати. Інтернаціоналізація є об'єктивним стихійним процесом зростання взаємозалежності націй як на внутрішньополітичному, так і на зовнішньополітичному рівнях. Поняття «транснаціоналізація» відбиває процеси появи і посилення ролі фактично наднаціональних суб'єктів політико-економічного розвитку в сучасному світі, зокрема транснаціональних корпорацій та міжнародних організацій. Функціонування наднаціональних суб'єктів у кінцевому підсумку спричиняється інтернаціоналізацією, однак виходить за її межі, бо свідчить про втрату націями своєї суб'єктності.

Категорія «глобалізація» віддзеркалює процес поєднання об'єктивних стихійних чинників зростання взаємозалежності народів (а у подальшому розвиткові й взаємозалежності наднаціональних структур) з активністю суб'єктів світової спільноти (не тільки національних держав, але й наднаціональних інститутів, які також функціонують у межах певного соціально-політичного простору, котрий не збігається з державними кордонами). Підвалиною цього поєднання є прагнення суб'єктів міжнародної спільноти перетворити зазначені об'єктивні механізми на переваги суспільної організації, тобто використати їх для формування світового порядку в найвигіднішому для них напрямку і в найсприятливіших для реалізації їхніх інтересів формах. За умов існування глибоких протиріч в інтересах різних суб'єктів і нерівності їхнього політико-економічного й науково-технічного потенціалу цей процес не може не здійснюватися в іншій формі, окрім як у вигляді боротьби за життєві преференції й світове панування, яка за законами діалектики передбачає й певну єдність.

У всі часи глобалізація сприяла певному об'єднанню народів, посиленню взаємообміну між ними результатами матеріальної та духовної діяльності, проте мала асиметричний характер, який базувався на нерівності та соціальних протиріччях. Так, намагаючись довести подібність нинішніх глобалізаційних процесів тим, які відбувалися напередодні Першої світової війни, деякі західні вчені вказують на те, що «ступінь взаємозалежності світу в цей період була приблизно рівною сучасній, тому війна була неминучою» [15, 20].

Сучасний етап глобалізації характеризується й низкою специфічних рис: вона здійснюється більш

інтенсивно; підвищується її значимість в умовах загострення глобальних проблем; завдяки розвитку засобів масової інформації глобалізація усвідомлюється не тільки елітарними верствами суспільства, але й широкими народними масами; однією з основоположних форм глобалізації стає процес американизації. Остання риса зумовлює появу *другого напрямку теоретичних дискусій – дискусій стосовно об'єктивно-суб'єктивної природи глобалізації.*

Деякі вчені підкреслюють «сумнівність» наявності глобалізації як об'єктивного процесу в сучасному світі. Свою точку зору вони доводять тим, що реально існуючі глобальні проблеми (демографічний вибух, розповсюдження бідності й зубожіння, зростання націоналізму і релігійного фанатизму, падіння культури тощо) «не є глобальними за своїми наслідками» [11, 132, 131]. З економічної точки зору, на їхню думку, світ на межі ХХ-ХХІ ст.ст. став меншою мірою таким, що глобалізується, оскільки, наприклад, до II Світової війни тільки 28% інвестицій США йшло до Європи, а інші розподілялися серед інших регіонів світу, а сьогодні туди надходить вже 60% американських інвестицій. Историчний аналіз культурного розвитку, вважають ті, хто заперечує об'єктивність глобалізації, свідчить про те, що немає переконливих підтверджень навіть самої можливості взаємодії культурних систем різного цивілізаційного типу, яка б сприяла їхньому взаємозбагаченню, бо культурні форми копіюються легко, але приховані за ними цивілізаційні засади створюються століттями, кожна з культур (цивілізацій) як Сходу, так і Заходу має свій особливий генотип й внутрішню логіку розвитку, а тому говорити про можливість створення в осяжному майбутньому якоїсь великомасштабної спільноти на основі певної соціокультурної парадигми щонайменше необачливо [11, 134-136, 13, 77].

Оскільки «сучасний світ не є тим, що глобалізується» [11, 132], процеси, які мають узагальнену назву «глобалізація», на думку супротивників об'єктивної природи глобалізації, спричинені перш за все експансією країн західного світу, і в першу чергу нинішнього світового лідера – США, в зовнішній для них світ. Це, своєю чергою, призводить до поглиблення нерівності між країнами так званого «золотого мільярду» й рештою світу, внаслідок чого формується міжнародна система, в котрій будуть використані «глобальні ресурси задля вузької егоїстичних інтересів меншості» [21, 15]. Так, у середині 90-х років 20% населення Землі, котрі мешкають у розвинених країнах, привласнювали в 61 раз більше багатств, ніж найбідніші 20% населення, тобто тоді, коли одна п'ята частина населення Земної кулі отримала 80% світового багатства, найбідніші верстви планети – лише 1,4%. Крім того, вчені зазначають, що за останнє десятиріччя рівень соціальної нерівності в світовому масштабі подвоївся [11, 134; 32, 187]. А це сприяє розповсюдженню конфліктів глобального

рівня і міжнародного тероризму та може спричинити встановлення наднаціональної елітарною верствою світової тоталітарної влади.

Інші дослідники, серед яких лауреат Нобелівської премії з економіки 2001 року Дж. Стиглиць, вважають, що глобалізація – це об'єктивна тенденція світового розвитку [4, 3; 10, 110; 12, 132; 26, 185;], а тому доводять існування в сучасному світі об'єктивної потреби в світовому центрі політичного та економічного регулювання, що реалізується достатньо прискореними темпами завдяки появі технічних можливостей глобального управління, в тому числі формуванню єдиної світової системи цінностей, однакового способу життя [8, 28-29]. Навіть деякі західні антиглобалісти не вважають глобалізацію наслідком свідомого вибору політичних лідерів [26, 197]. Під час розгортання глобалізації як об'єктивної тенденції виявляються такі ознаки суспільного розвитку, як посилення інформаційного взаємобміну, втягування національних економік до міжнародного ринку, створення транснаціональних економічних та інформаційних систем (транснаціональних корпорацій та Інтернету), виникнення нових міжнародних недержавних суб'єктів (наприклад, гуманітарних організацій), зближення соціально-культурних форм життєдіяльності людей різних частин світу.

На нашу думку, найбільш прийнятною є точка зору тих науковців, які визнають, що глобалізація у своєму розвитку інтегрує об'єктивні й суб'єктивні процеси [7, 28; 16, 283-284], внаслідок чого формується два її рівня: природничий і штучний (той, що організується й підлягає керуванню) [22, 6]. Вона не є повністю об'єктивним процесом, який породжений саморозвитком економіки й розповсюдженням інформаційних систем нового типу, зокрема її сьогоденна еволюція багато в чому визначається політичними чинниками, в тому числі діяльністю політичної еліти розвинених країн, і перш за все США, які намагаються здійснити неоліберальну модель розвитку глобалізації в інтересах Заходу [29, 241; 30, 20]. Так, українські вчені підкреслюють, що глобалізація – це об'єктивний історичний процес, на який можна впливати і керувати [5, 25, 36], і тому в умовах, коли Захід як найбільш впливова сила сучасності морально ще не є готовим до позитивної, конструктивної глобалізації [5, 35], на її основі реалізується «ідеологія та стратегія нелюдської глобалізації, яку нав'язують світу деякі лідери **силової глобалізації в інтересах елітарних країн**» [5, 20]. Як наслідок цього в сучасному суспільстві виникає наднаціональна еліта (інтеркратія), яка ставить себе у незалежне становище від національних інтересів та національних прагнень, створюючи дещо на кшталт «замкнутого міжнародного клубу з власною корпоративною етикою, що не має нічого спільного зі звичайною громадянською і політичною етикою, котра зобов'язує слугувати своїй країні, своєму народові й державі» [21, 6], «в ньому кожний знає кожного. Проте для решти вони

залишаються незнайомими» [8, 47].

Визнання поєднання об'єктивності глобалізаційного розвитку з посиленням суб'єктивних чинників, які зумовлюють змістовне наповнення глобалізаційних процесів, визначає *ще один напрямок наукових дискусій – дискусій про характер розвитку глобалізації: про його поступовість або циклічність*. Вирішення цього питання науковцями відбиває неозначеність сприйняття ними глобалізаційних процесів в існуючому однополярному світі.

Ідеологами глобалізму, які доводять поступовість процесу глобалізації, як правило, є західні вчені та політичні діячі (Ф.Фукуяма, Зб.Бжезинський, Ж.Атталі тощо). Вони вважають західну цивілізацію, в тому числі в її глобалізаційному вимірі, історично найвищою ступінню суспільного розвитку, своєрідним вінцем цивілізаційного поступу. Зокрема, Зб.Бжезинський, аналізуючи специфіку гегемонізму різних країн у різні історичні часи, називає США не тільки першою і єдиною по-справжньому наддержавою (тобто тією, що здійснює гегемонію над усією планетою), але й останньою, бо, на його думку, в перспективі завдяки саме зусиллям США буде створюватися світовий осередок сумісної політичної відповідальності різних країн [3, 13, 235, 248].

Можна припустити, що визнання зворотності глобалізаційних процесів, а отже, заперечення лінійної поступовості глобалізації більшою мірою притаманне науковцям незахідного світу [30, 14], які, зокрема, досліджують циклічні, «хвилеподібні» механізми інтеграційних процесів [28], що тісно пов'язані з глобалізаційним рухом. Хоча слід зазначити, що на необхідність враховування дії так званого кондратьєвського циклу під час аналізу розвитку капіталістичної світової економіки в умовах глобалізації та пульсації періодів стабільності й нестійкості на міжнародній арені вказав саме західний вчений – американський дослідник І.Валерстайн [6, 49; 7, 34]. Про дію кондратьєвського циклу протягом останніх двох десятиліть під час розвитку глобалізації (перш за все як соціально-економічного процесу) говорить і російський дослідник М.Чешков [24, 114].

На нашу думку, в історичному вимірі глобалізація має дискретний характер незамкнених циклів, тобто характер соціальних хвиль. Хвилеподібність процесу глобалізації зумовлена його суперечливістю, котра відбиває взаємодію двох протилежних тенденцій – тенденції зближення суб'єктів світової спільноти та тенденції їхньої конфронтації. В сучасному світі ця взаємодія ґрунтується на поєднанні інтеграційних процесів з пошуком суб'єктами світової спільноти шляхів збереження самотності й самостійності. Важливо зазначити, що наявність конфронтації не свідчить про послаблення взаємозалежності суб'єктів світової спільноти. Наприклад, під час «холодної війни» будь-які дії одного з суб'єктів протидіяли завжди викликали ту чи іншу реакцію другого суб'єкта. Сьогодні

таку конфронтаційну взаємопов'язаність ми можемо спостерігати у відносинах «суб'єкти тероризму – суб'єкти антитероризму».

Для характеристики механізму розгортання соціальної хвилі глобалізації, окрім застосування теоретичних надбань російського економіста 20-х років М.Д.Кондратьєва, можна скористатися інструментарієм, що був розроблений А.Тойнбі й використаний О.С.Панаріним під час аналізу процесів, які є підґрунтям глобалізаційного процесу. Цей інструментарій передбачає використання принципу «виклик – відповідь» під час дослідження взаємовідносин соціальних суб'єктів і виявлення на цій підставі двохфазового циклу, що складається з фази «виклику» й фази «відповіді» [20, 52-53].

Застосовуючи вищезначений інструментарій до аналізу циклічного розвитку глобалізаційних процесів, можна стверджувати, що соціальна хвиля глобалізації усередині себе несе відносно самостійні двохфазні цикли. У першій фазі – фазі висхідної хвилі («висхідна хвиля» є еквівалентом російського терміну «повышательная волна», який запровадив М.Д.Кондратьєв) – «виклик», обумовлений як об'єктивними причинами (наприклад, загостренням будь-якої глобальної проблеми), так і активізацією діяльності одного або декількох суб'єктів світового співтовариства, породжує посилення взаємозалежності усередині світової спільноти. Зокрема, НТР поряд з активною діяльністю західних держав і низки міжнародних організацій стала своєрідним «демократичним викликом» для країн із недостатньо ефективною економікою та авторитарними політичними інститутами. «Відповіддю» була так звана третя хвиля демократизації як глобальний процес, яка розгорталася на тлі трансформації капіталістичної світ-економіки. Трансформаційні процеси економічного і політичного характеру, що позначилися на перебудові соціально-культурних відносин, як зазначає український вчений О.Д.Куценко, охопили перш за все саме суспільства моністичного типу внаслідок відсутності в них структурно-функціональної гнучкості в той час, як розвинені країни мали змогу «знижувати «гребінь» хвилі завдяки реактуалізації та лабілізації множини сумісно існуючих суспільних форм» [14, 191]. На другій фазі – фазі низхідної хвилі («понижательной волны» за М.Д. Кондратьєвим) – «викликом» є великий відсоток негативних наслідків посилення взаємозалежності суб'єктів світової спільноти, що веде до пошуку ними шляхів збереження власної самотності, самостійності, до певного рівня ізоляціоналізму. Зокрема, поверховість сприйняття демократії як форми соціально-політичних відносин і неукоріненість демократичних традицій у перехідних суспільствах зумовили низьку ефективність управлінських структур, які були створені під час демократизації, і як наслідок цього – посилення авторитарних засад політичного управління в цих країнах та «відкат» третьої хвилі демократизації.

Аналіз проблеми глобалізації з точки зору хвильового підходу, має певну методологічну доцільність. Він дозволяє глибше усвідомити багатомірність і складність цього феномену, що зумовлені накладанням одна на одну різних хвиль глобалізації. Визнання хвилеподібності глобалізаційного процесу є підставою розуміння того, що в суспільстві відсутні будь-які «історичні гарантії» довічного лідерства одного із суб'єктів світової спільноти.

Таким чином, суперечливість думок науковців щодо місця глобалізації в історичному всесвітньому соціальному процесі, об'єктивно-суб'єктивних чинників, котрі визначають зміст, форми й спрямованість її розвитку, а також характеру її поетапного розгортання відбивають суперечливість розвитку феномену глобалізації, її наслідків у сучасному світі,

де панує соціальна нерівність культурно самобутніх народів. Аналіз різних точок зору науковців свідчить про невизначеність у сучасній науці ключових характеристик глобалізації. Припускаючи, що глобалізація укорінена в історії суспільного розвитку, має об'єктивну природу, яка здобуває конкретно-історичні виміри тільки завдяки зусиллям ведучих суб'єктів світової спільноти, і розгортається у хвилеподібний спосіб, ми можемо визначити подальші перспективні напрямки дослідження глобалізаційних процесів. Зокрема, це розкриття конкретно-історичних механізмів прояву глобалізації та конкретно-історичного характеру взаємопов'язаності суб'єктів світової спільноти, визначення трансформації в соціальній перспективі системи міжнародних відносин і місця України в світовому співтоваристві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Азроянц Э.А.* Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. — М.: Изд. дом «Новый век», 2002. — 416 с.
2. *Арсенко А.* Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні XXI століття
3. *Бжезинский Зб.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М.: Междунар. отношения, 2000. — 256 с.
4. *Вандышев В.Н.* Глобализация глазами современников // Глобализм глазами современника: блеск и нищета феномена: Материалы докл. и выступл. участн. Междунар. науч.-теор. конф., 26-27 сент.2002 г. — Сумы, 2002. — С. 3-6.
5. Глобалізація і безпека розвитку: Монограф. /О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко, М.О. Гончаренко та ін.; Кер. авт. кол. і наук. ред. О.Г. Білорус — К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.
6. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія сучасної зарубіжної соціології регіонів /Укл. І.Ф. Кононов (наук. ред.), В.П. Бородачов, Д.Я. Топольський. — Луганськ: Альма-матер — Знання, 2002. — 664 с.*
7. *Жилин Ю.* Глобализация в контексте развития современной цивилизации // Свободная мысль — XXI. — 2002. — № 4. — С. 27-39.
8. *Зюганов Г.* Глобализация: тупик или выход? // Коммунист. — 2001. — № 3. — С. 24-68.
9. *Игрицкий Ю.* Национальное государство под натиском глобализации // Pro et Contra. — 1999. — Т. 4, № 4. — С. 203-211.
10. *Иноземцев В.* Стресс глобализации: благородное возмущение и упрямая реальность: Рецензия на кн. Дж. Стиглица // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 11. — С. 109-113.
11. *Иноземцев В.Л., Кузнецова Е.С.* Глобальной конфликт XXI в.: Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий // ПОЛИС. — 2001. — № 6. — С. 131-139.
12. *Калиновський В.Б.* Контури демократичної глобалізації // Грані. — 2003. — № 1. — С. 131-134.
13. *Кессиди Ф.Х.* Глобализация и культурная идентичность // Вопросы философии. — 2003. — № 1. — С. 76-79.
14. *Куценко О.Д.* К вопросу о «конце истории» или Украина в волнах глобализации мировой системы // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2000. — № 487 «Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації» — С. 188-193.
15. **Левашова А.В.** Глобализация мира: миф или реальность? // Вестник Московского университета. — Сер. 18. Социология и политология. — 2001. — № 1. — С. 15-28.
16. **Мартин Г.-П., Шуманн Х.** Западня глобалізації: атака на процвітання і демократію /Пер. с нем. — М.: Изд. Дом «АЛЬПИНА», 2001. — 335 с.
17. *Михеев В.* Логика глобализации и интересы России // Pro et Contra. — 1999. — Т. 4, № 4. — С. 49-64.
18. *Осадчая И.* Глобализация и государство: новое в регулировании экономики развитых стран // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 11. — С. 3-14.
19. *Павленко Ю. В.* Глобалізація та її протиріччя // Наука та наукознавство. — 2000. — № 3. — С. 11-22.
20. *Панарин А.С.* Глобальное политическое прогнозирование: Учебник для студентов вузов. — М: Алгоритм, 2000. — 352 с.
21. *Панарин А.С.* Искушение глобализмом. — М.: Рус. Нац. Фонд, 2000. — 381 с.
22. *Подзигун И.М.* Глобализация как реальность и проблема // Философские науки. — 2003. — № 1. — С. 5-16.
23. *Уткин А.И.* Мировой порядок XXI века. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 512 с.
24. *Чешков М.* Глобализация: сущность, нынешняя фаза, перспективы // Pro et Contra. — 1999. — Т. 4, № 4. — С. 114-127.
25. *Чубайс И.Б.* Россия и Европа: идейно-идентификационный анализ (заметки консерватора) // Вопросы фи-

- лософии. — 2002. — № 10. — С. 29-44.
26. *Шахназаров Г.Г.* Глобализация и глобалистика: феномен и теория // *Pro et Contra*. — 2000. — Т. 5, № 4. — С. 184-198.
27. *Шведков Ю.А.* Противоречия глобализации // *США — Канада: экономика, политика, идеология*. — 2000. — № 12. — С. 61-67.
28. *Шепелев М.А.* Кризис глобализации: перспективы мирового геоэкономического процесса и их политические последствия // *Грані*. — 2001. — № 1. — С. 86-92.
29. *Широков Г.К.* Реалии постиндустриального мира // *Вестник Российской академии наук*. — 2002. — Т. 72, № 3. — С. 236-244.
30. *Юрлов Ф. Н.* Социальные издержки глобализации // *СОЦИС*. — 2001. — № 7. — С. 13-22.
31. *Яковец Ю.В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций // *Междунар. ин-т П.Сорокина — Н.Кондратьева*. — М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2001. — 346 с.
32. *Zoysa R., Newman O.* *Globalism, soft power and challenge of Hollywood* // *Contemporary Politics*. — 2002. — Vol. 8, № 3. — P. 185-202.

Е.Н.ВЕЛЕШКО

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

Велешко Елена Николаевна — соискатель кафедры политических наук Таврического национального университета

Механизмы принятия политических решений интересовали ученых еще со времен Аристотеля. А когда политическая наука выделилась в самостоятельную область знаний, в качестве субдисциплины стала выступать теория принятия политических решений. Сегодня теория принятия решений — междисциплинарная область исследований, которая включает в себя традиционные науки — право, историю; социальные — психологию, социологию, политические и экономические науки; новые междисциплинарные области исследований — менеджмент, системный анализ; а также логику, семантику, математическую статистику. Размышления на эту тему мы встречаем в трудах Н.Макиавелли, Ж.Бодена, Т.Гоббса, Б.Спинозы, Ж.-Ж. Руссо. Позже принятие решений исследовали Г.Ласуэлл, Г.Саймон, Дж.Дьюи, Ч.Линдблум, А.Этциони и др. На современном этапе принятие политических решений интересует ученых ничуть не меньше, чем в начале XX века. Эти проблемы исследуют также Ю.Тихомиров, А.Дегтярев, Г.Рузавин, В.Абизов, В.Кремень, А.Бова и др. И, хотя базовые положения были сформулированы еще в конце 40-х — 60-х годов прошлого века, сейчас продолжается специализация и дифференциация направлений. Появляется множество прикладных исследований на стыке различных дисциплин: изучение политико-управленческих сетей; исследование процессов

формирования и выбора проектов принятия решений; анализ роли ценностей, норм и эмоций в процессе принятия решений; математические и кибернетические методы в процессе принятия решений и т.д.[1]. Предметом нашего рассмотрения являются мало исследованные особенности принятия политических решений в ракурсе этнопсихологического подхода на примере Крымского региона.

Структура и этапы процесса принятия решения. В психологическом словаре дано следующее определение понятия «решение»: это «формирование мыслительных операций, снижающих исходную неопределенность проблемной ситуации»[2]. В процессе решения выделяются стадии: поиска, принятия и реализации решения. Принятие решения — это формирование последовательности действий, ведущих к достижению цели на основе преобразования исходной информации в ситуации неопределенности.

Основные этапы процесса принятия решения включают: информационную подготовку решения; собственно процедуру принятия решения; формирование и сопоставление альтернатив; выбор; построение и коррекция эталонной гипотезы или программы действий. В структуру принятия решений входят: цель, результат, способы достижения результата, критерии оценки и правила выбора. Структура и механизмы принятия решений не являются стабильно универсальными. Типичной является следу-

ющая структура поведения человека в ходе принятия решений – это разделение исходной проблемы на множество более простых промежуточных задач и зависит от опыта решения аналогичных задач.

Процесс принятия политических решений имеет своих субъектов. Ими могут выступать как отдельные политики, так и граждане, члены общественных организаций, либо их представители в выборных органах государственной власти, в компетенцию которых входит выработка и принятие политических решений. По этому поводу заслуживает внимания взгляд Джеймса М. Бьюкенена, известного американского экономиста, который создал с коллегами «школу общественного выбора», изучающую поведение человека при принятии политических решений методом экономической теории. Индивид при этом рассматривается как рациональное существо, использующее средства (ресурсы) для достижения цели или, что то же самое, для получения дохода, как денежного, так и не денежного. Бьюкенен считает, что индивид, осуществляя акты коллективного выбора, «оказывает влияние на общественный выбор через профессиональные организации, в которых состоит, через издания, которые поддерживает, через общественные и частные бюрократические структуры, в которых находит применение своим талантам» [3].

Групповое принятие решений – это осуществляемый группой выбор из ряда альтернатив в условиях взаимного обмена информацией при решении общей для всех членов группы задачи. Процедура группового принятия решений предполагает обязательное согласование мнений членов группы.

К. Левин, американский психолог, изучавший групповые феномены, в своих исследованиях установил влияние групповой дискуссии на характер принимаемых решений. Групповые решения более качественны по сравнению с индивидуальными. Хотя в процессе групповой дискуссии может возникать феномен групповой поляризации – разнородные мнения и позиции участников не сглаживаются, а оформляются к концу дискуссии в две полярно противоположные позиции, исключающие любые компромиссы, усиливается также экстремальность групповых решений по сравнению с усредненными. Частным случаем групповой поляризации является сдвиг к риску. В крайней своей форме групповая поляризация выражает состояние внутригруппового конфликта.

Теории и методы принятия решений. В настоящее время в политической науке сложились два основных подхода к пониманию процесса принятия решений:

1. Нормативная теория трактует его как процесс рационального выбора политических целей в сложных ситуациях. В качестве важнейших средств оптимизации такого выбора предлагаются различные математические модели, исследование операций и другие инструментальные приемы [4].

2. Поведенческая теория рассматривает процесс как специфическое взаимодействие людей и ори-

ентирована на описание разнообразных факторов, которые влияют на принятие решения в конкретной ситуации. К таким факторам можно отнести личностный опыт, цели и средства их достижения, интуицию, персональные знания управляющих, межличностные связи.

Ч. Линдблум выделил два основных метода принятия решения:

1) рационально-универсальный – предполагает рациональное вычленение проблем и выбор путей ее решения. Это как бы идеальный план решения вопроса, результат «правильного» мышления;

2) метод последовательных ограничений («метод ветвей») предполагает внесение в управленческую деятельность так называемых «инкрементальных» поправок, необходимых для реализации частичных целей, допуская даже противоречия и порой, взаимоисключающие действия в рамках общей стратегии. Результат достигается путем приращения общего успеха.

Эти методы, однако, не лишены недостатков. Так, в случае применения рационально универсального метода, если проблема возникает внезапно, то действовать надо быстро, еще до того, как управляющий определит свои цели и построит идеальный план решения. А при методе последовательных ограничений избегаются большие сложности и ошибки, но и невозможно добиться серьезных прорывов в принятии решений.

А. Этциони, учитывая плюсы и минусы этих двух методов, предложил более продуктивный метод – «смешанно-сканирующий». Этот метод предполагает широкий рациональный взгляд на политические проблемы общества и выделение их наиболее общих типических свойств, что позволяет увидеть глубинные, общесоциальные основы имеющихся противоречий и конфликтов.

Основными типами реализации принятия решений являются:

1) популизм – прямая апелляция к общественному мнению, опора на массовые настроения, ведущие к упрощению предлагаемых обществу целей (лесть, запугивание, обещания); характерен для харизматических лидеров;

2) элитизм – посредническое взаимодействие с электоратом, закрытый, кулуарный способ принятия политических решений;

3) консерватизм – сохранение структуры и функций государственных организаций, традиционных форм и методов политического урегулирования (патриотизм, устоявшиеся ценности и идеалы);

4) демократизм – ориентирование на реальные потребности и права членов общества;

5) радикализм – насилие, глобальные будущие цели в ущерб насущным потребностям и интересам.

Психологические особенности личности в процессе принятия решений. На личностном уровне в процессе принятия решений возникают следующие

помехи: нежелание делиться властью или стремление ее приобрести. Стремление к власти, таким образом, является мотивом принятия политических решений. М. Кетс Де Вриес предположил, что «лидеры часто становятся аддиктами («привыкание») к власти по причинам как осознанным, так и бессознательным» [5]. Рассмотрим психологические факторы, являющиеся помехами при принятии политических решений:

- *нарциссизм* – в данном случае понимается как совокупность форм сосредоточения интереса на себе. При наличии конструктивного нарциссизма руководитель отличается здоровой амбициозностью, энергичностью, стремлением к общественному признанию, готовностью идти на риск. Чувствует себя комфортно, контролируя и управляя людьми и ситуацией. Эти качества в соединении с рациональным анализом ситуации позволяют принимать конструктивные политические решения. Деструктивный нарциссизм у руководителя выражается в стремлении удерживать власть любой ценой, необоснованные претензии на власть и величину своих полномочий. Решения принимаются зачастую без достаточных оснований и анализа ситуации, нередко под воздействием лести, личных симпатий и антипатий, мести и т.п.

- *агрессия* – характеризует наступательные склонности личности, выражающиеся в сохранении и стремлении к увеличению своей власти. Часто приводит к кадровым перестановкам, реорганизации властных отношений. Агрессивность является той скрытой силой, которую необходимо осознать и контролировать, чтобы направить ее силу в русло конструктивного принятия решений.

- *слепота власти* и адаптивное отрицание у руководителя возникает из взаимодействия с подчиненными и коллегами, поддерживающими его стремление к власти и систему его взглядов. Не подвергая сомнению основание и мотивы решений руководителя, не внося конструктивной критики, они пассивно или неосознанно помогают развитию у него такого феномена как «слепота власти», т.е. неспособность оценить мотивы и последствия принятых политических решений. Здесь же появляется и феномен адаптивного отрицания как защитная реакция руководителя. В результате процесс принятия решения сводится к следованию советам ориентирующихся в ситуации людей [5, 167].

Этнопсихологические особенности принятия политических решений на примере Крымского региона. Принятие политических решений в сфере межэтнических отношений в Крыму имеет свою специфику, обусловленную фактом возвращения из депортации крымских татар, армян, болгар, карачаевцев, крымчаков, немцев и греков. Основные проблемы возникают в связи с неурегулированностью отношений между местными органами власти и лидерами крымских татар. В связи с этим в своем дальнейшем анализе мы посчитали целесообраз-

ным сосредоточить внимание на политико-психологическом аспекте этих взаимоотношений.

1. Процесс принятия решения у крымских татар представляет собой цепь согласований с вышестоящими органами (меджлисами разных уровней). В результате принимается коллективное решение, одобренное вышестоящей структурой в иерархии представительных органов. В отчетном докладе на четвертой сессии III Курултая председатель Меджлиса крымскотатарского народа Мустафа Джемилев отметил: «Разумеется, среди крымских татар были, есть и должны быть разные мнения по одним и тем же политическим вопросам. Но в том-то и заключается весь смысл Курултая, чтобы, обсудив разные мнения, принимать от имени высшего представительного органа нации единые решения, ибо только в этом случае наше Национальное движение будет представлять определенную силу, и откроется возможность разрешения каких-то проблем» [6, 27].

2. Поскольку долгое время власти применяли тактику откладывания решения проблем, а акции протеста по неволе привлекают внимание и вызывают резонанс в средствах массовой информации, то они могут использоваться как катализатор в процессе принятия решения по какому-либо спорному вопросу. В материалах и документах Курултая неоднократно заостряется внимание на их результативности: «Речь идет о повторении в той или иной форме ситуации осени 1993 года, когда *после начала массовых гражданских акций* крымских татар депутаты парламента автономии поняли, что дальнейшее развитие событий в этом направлении может привести к введению на полуострове чрезвычайного положения и упразднению самой автономии в нынешней ее форме, а посему вынуждены были пересмотреть свой закон о выборах и ввести хотя бы на один срок квоты для депортированных» (курсив мой) [6, 29]. После продолжительного пикета крымских татар возле здания Верховного совета Крыма в июне 2000г. было опубликовано решение президиума ВР АРК, где в числе прочего затрагивается и вопрос о представительстве крымских татар в парламенте автономии.

3. Нежелание представителей крымских татар учитывать законные основания тех или иных действий властей. Так, поводом к пикетированию трассы Симферополь-Ялта летом 2002 года стало требование местных властей оформить разрешительные документы на торговлю на пляжах города согласно действующему законодательству Украины. Кроме того, перечень требований, указанных в Обращении крымских татар к Президенту Украины, центральному и местным органам власти от 03.07.2002г. содержал следующий пункт: «Утвердить кандидатуры на должности в отделы и управления городского совета специалистов, рекомендованных Алуштинским региональным меджлисом». Члены горисполкома напомнили пикетчикам о необходимости со-

блюдают Законы Украины и, в частности, Ст.15 Закона Украины «О государственной службе».

4. Бурные эмоциональные реакции в ситуациях фрустрации, часто сопровождающиеся навязыванием чувства вины и угрозами. Так, в конфликте, связанном с решением сессии Алуштинского городского совета народных депутатов об отказе выделения земельного участка в районе кинотеатра «Шторм» для строительства мечети и заявлением атамана казачества, Председателя общецоинского союза генерал-майора Черкашина В.С., представители крымских татар блокировали работу исполкома. Они требовали от председателя сессии городского совета извинений перед крымскотатарским народом за оскорбление, якобы прозвучавшее в заявлении атамана Черкашина, обвиняя председателя в том, что он не прервал это выступление. В зале звучали реплики: «это вы, власть, нас давили...», «если мечеть не дадут – народ сам возьмет».

5. Лидеры крымско-татарского народа выбираются на Курултае и обладают, соответственно, властью-авторитетом, а часто и харизмой (как Мустафа Джемилев) в отличие от чиновников местных властей, обладающих властью-полномочиями. Поэтому по типу реализации принятие решений

крымскотатарскими лидерами можно отнести скорее всего к популистским, т.е. апеллирующим к базовым ценностям и потребностям, опирающимся на массовые настроения, что и характерно для харизматических лидеров.

Предпринятый анализ проблемы позволяет нам сформулировать следующие выводы:

1. Наиболее актуальными в современных условиях являются прикладные междисциплинарные исследования процесса принятия политических решений.

2. Поскольку процесс принятия политических решений представляет собой симбиоз взаимодействия структур и институтов власти и субъективизма лиц, принимающих решение, необходимо учитывать психологические особенности людей, принимающих политические решения.

3. Характер принятия политических решений в сфере межэтнических взаимодействий имеет свои нюансы, которые влияют на политическую обстановку в регионе.

4. Дальнейшие исследования данной проблематики целесообразно сосредоточить на изучении механизмов и способов эффективного взаимодействия политических субъектов в процессе принятия решений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дегтярев А.А. Теория принятия политических решений в структуре социальных и управленческих дисциплин //Полис. – 2002. – №2.
2. Психология. Словарь /Под общ ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд. – М., Политиздат, 1990. – С.343.
3. Джеймс М. Бьюкенен. Государственные финансы в условиях демократии //Отечественные записки. – 2002. – №4.
4. Рузавин Г.И. Логика и интуиция при принятии решений //Поли-Гнозис. – 2002. – № 1.
5. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти. Т.2. Хрестоматия. – Самара, 1999.
6. Четвертая сессия III Курултая крымскотатарского народа. 5-6 января 2001 г. Документы и материалы. – Симферополь, 2001.

Л.В.ГЛУШКОВА

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

Глушкова Людмила Валеріївна – старший викладач кафедри філософії та соціально-політичних наук Дніпродзержинського технічного університету, кандидат історичних наук.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття сталися принципові доленосні зміни в історії українського народу. Завдяки пробудженню української нації, активній діяльності широкого народно-патріотичного руху Україна здобула 24 серпня 1991 року

свою державну незалежність. Сьогодні вирішення політичних, соціальних, економічних проблем пов'язано з необхідністю укріплення надійних підвалин демократичної держави, реформуванням політичної системи. Основний шлях цієї перебудови є

зміна монополізму та однопартійності на спілкування різноманітних політичних сил. Стаття 15 Конституції України наголошує, що суспільне життя України ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [1, 7].

В цьому сенсі великого значення набуває діяльність української інтелігенції як провідної верстви населення. Ще з XIX ст. діячі українського демократичного руху були активними провідниками української національної ідеї – ідеї становлення незалежної української держави. Вже тоді українська інтелігенція проголосила свою відданість ідеалам свободи, демократії та соціального прогресу.

Українська інтелігенція має історичну складову свого ідеологічного іміджу – видатних діячів, гідних всенародного вшанування. Це українські інтелігенти М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, М. Туган-Барановський, академік Б. Кістяковський, В. Вінниченко, М. Грушевський, В. Старосольський.

В XIX столітті українська інтелігенція очолила національно-визвольну боротьбу, а в 1917-1920 роках – боротьбу за українську державність.

Лідери ще молодого українського демократичного руху перебували у той час у постійних пошуках найприйнятнішої для України формули боротьби за соціалізм, набували політичного досвіду. В. Винниченко в роботі «Відродження нації» писав: «Правда, ми всі називали себе соціалістами: соціал-демократами (ніби правовірні вже, давні соціалісти), соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники. Все соціалісти... Бо маси найбільше вірили тільки соціалістам» [2, 89-90].

З набуттям політичної свідомості українські демократи остаточно визначилися із своїми ідеологічними та політичними уподобаннями, твердо заявили про свою відданість ідеям демократичного соціалізму, поступового реформування буржуазного суспільства. «...Пам'ятаєш нашу милу віру: соціалізм це свобода, рівність, радість, щастя...» зауважував В. Винниченко в роботі «Заповіт борцям за визволення» [3, 85]. Тільки таким шляхом можливо побудувати суспільство, де найважливішими цінностями є свобода, соціальна справедливість та солідарність трудящих.

Національно-демократична революція 1917-1920 років відкрила шлях до розв'язання політичних, соціально-економічних та національних проблем в Україні. Українські соціал-демократи, відчуваючи свою відповідальність за долю України, взяли активну участь у створенні і роботі Центральної ради, формуванні української державності. Вони вважали своїм завданням спрямувати енергію народу в русло демократичного розвитку. Протягом усього недовгого існування УНР українська інтелігенція очолювала боротьбу за незалежність своєї держави, але їм не судилося досягти заповітної мети. Національно-демократична революція в Україні не втрималася в мирних рамках. Перемога тоталітаризму означала розгром соціал-демокра-

тичної інтелігенції та еміграцію її прибічників, переслідування соціал-демократичних ідей. Але історія має властивість повторюватися.

Провідною тенденцією розвитку сучасного світового суспільства є перехід від тоталітаризму до демократії. В кінці 80-х – на початку 90-х років цей процес охопив Україну: була зруйнована система однопартійності і почали створюватися умови для розвитку політичного плюралізму, демократизації суспільного життя. Інтелігенція – люди, зайняті інтелектуальною діяльністю, найбільш активні, творчі і продуктивні, складова частина політичної еліти – відіграла головну роль у цьому процесі. В умовах кризи комуністичної системи відроджується демократичний рух і соціал-демократія – його складова частина. Відродження соціал-демократії в Україні має відбуватися на новій основі через осмислення вже нагромадженого історією досвіду західної соціал-демократії, враховуючи сучасні тенденції світового розвитку.

Демократичні свободи в незалежній Україні дали можливість розвивати кожному особисті творчість, висловлювати широкий спектр поглядів, дотримуватися політичного плюралізму, бурхливий розвиток якого привів до створення десятків політичних партій. Серед них важливе місце посідають соціал-демократичні партії.

Партії соціал-демократичного спрямування посіли важливе місце в політичній системі суспільства. Першими з них були Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) і Соціал-демократична партія України (СДПУ). Сьогодні в українському суспільстві серед соціал-демократичних партій найкрупнішими є Соціал-демократична партія України (об'єднана), Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України (лідери – В. Медведчук, Ю. Буздуган, В. Онопенко).

Політична доля української соціал-демократії – складний шлях об'єднань і розколів, пошук ідеалу суспільного розвитку. Прикладом може служити вже початковий етап створення соціал-демократичних партій, гостра дискусія між різними групами української інтелігенції з приводу визначення ідеологічних уподобань, що привело до розколу ще в 1990 року. Також і перед виборами до Верховної Ради 2002 року соціал-демократична інтелігенція не змогла об'єднатися. В ході передвиборних перегонів взяли участь чотири соціал-демократичні партії: СДПУ і СДПУ (О) – йшли на вибори самостійно, партія «СДС» та УСДП – в блоках. Всі ці партії мали в своїх програмах однакові гасла: створення середнього класу, багатоукладної економіки, справедливого, солідарного суспільства. Тотожність гасел заважала виборцям зробити свій вибір; насторожував і розкол в середовищі соціал-демократії.

Аналізуючи підсумки виборів для соціал-демократичних партій, відзначимо, що результати виявилися гіршими, ніж передбачалося. Парламентською партією стала тільки СДПУ (О). Як висновок щодо причин низького відсотку виборців, які віддали го-

лоси за соціал-демократів, слід відмітити істотну слабкість їхніх партій, яку можна пояснити нестачею досвіду та кваліфікації, браком зв'язків з масовими організаціями, внутрішнім розбратом, некомпетентністю у виборчих технологіях. Політичну слабкість соціал-демократичних партій можливо пояснити й складністю соціально-економічної і політичної ситуації в країні в перехідний період, відсутністю впродовж довгого часу демократичних засад суспільного життя, що спричинило низький рівень політичної культури населення.

Значну роль в політичній практиці відіграє Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ (О)). Впровадження в життя соціал-демократичних цінностей – свободи, справедливості, солідарності, розбудова української держави є головним напрямком її діяльності. До цієї роботи активно залучаються різні кола населення, серед яких інтелігенція посідає чільне місце.

Завданням СДПУ (О) є формування творчої інтелігенції, виховання її політичної зрілості, інтелігенції, яка б могла об'єднати українське суспільство на шляху створення правової, демократичної, соціальної держави.

Інтелігенція, як значна частина політичної еліти, є провідною верствою суспільства. Навіть коли вона не є правлячою силою, то все ж виконує дуже важливу роль – творить духовні цінності, ідеологічну платформу суспільства. Кращі її представники вбачають свою участь у справі творення української держави в широкій пропаганді загальнолюдських цінностей, що збігається зі змістом соціал-демократичної доктрини.

Об'єднані соціал-демократи мають високий загальноосвітній рівень. 99 відсотків членів партії закінчили вищі, середні-спеціальні та середні навчальні заклади, 38 відсотків мають дипломи вузів. У лавах партії перебувають близько 400 академіків, докторів і кандидатів наук.

Невпинно зростає рівень політичної свідомості української інтелігенції, її прагнення віддати свій інтелектуальний потенціал утвердженню ідей гуманізму, демократії, правової культури в суспільстві.

Соціал-демократи поставили за мету збільшення і виховання резерву інтелекту нації – високоосвіченої, національно свідомої верстви населення – шляхом реформування всієї системи освіти, охорони інтелектуальної власності.

Освіта є вирішальним чинником розвитку сучасного демократичного й толерантного суспільства, стверджує Декларація принципів Соціалістичного міжнародного договору, прийнята у Стокгольмі 1989 року [4, 17].

Головна мета освіти – інтелігенція займає в цьому процесі чільне місце – є широка інформованість, глибокі знання, передача духовної і культурної спадщини від покоління до покоління, розвиток індивідуального потенціалу кожної людини.

Визначальне місце в процесі освіти посідають такі цінності, як свобода, соціальна справедливість, солідарність та толерантність – наголошує Деклара-

ція принципів Соціалістичного міжнародного договору всіх зусиль щодо формування багатокультурного суспільства та співробітництва між різними його групами. У концентрованій формі культура спілкування виявляється у політичній культурі населення, у здатності знайти компроміс у дискусіях різних політичних структур.

Соціал-демократи вимагають, щоб кожен громадянин мав можливість долучитися до освітнього процесу: отримати додаткову освіту, набувати нового фаху, підвищити кваліфікацію.

В листопаді 2000 року почав втілюватися в життя проект СДПУ (О) «Кадровий резерв – нова сила України». Створюється всеукраїнська база даних молодих фахівців, кращих з яких рекомендують на роботу у бізнес-структури, на державну службу, дадуть їм можливість заявити про себе на найвищому рівні, беручи участь у конкурсі.

Це є нагода для молодих, високоосвічених, оптимістично налаштованих, енергійних людей випробувати себе.

Соціал-демократи вважають, що інтелігенція здатна, маючи високу культуру, широку освіченість, віднайти шляхи мирного, активного, творчого співробітництва всіх верств суспільства з метою розбудови незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Зважаючи на те, що саме інтелігенція стояла на чолі суспільства в боротьбі за незалежність України і в кінці ХХ ст., вона ж повинна нести відповідальність за подальший розвиток держави. Уявлення української інтелігенції про шляхи суспільного прогресу не є однорідними. Частина її вбачає в ринкових реформах причини соціальних протиріч, економічної нестабільності, конфліктних ситуацій в суспільстві. Це – інтелігенція лівого спрямування, яка створила декілька своїх організацій. В числі їх товариство «Крымские ученые социалистической ориентации (КрУСО)», створене в червні 1996 року, громадське об'єднання «Інтелігенція України за соціалізм» (листопад 2000 року) [5, 187-188]. Члени цих об'єднань є прибічниками соціалістичної ідеї. Саме з цієї точки зору вони проводять аналіз суспільних явищ, розробляють шляхи розвитку національної культури, соціальної підтримки незаможних верств населення, виховання молоді в руслі соціалістичної традиції. Громадські об'єднання, а також політичні партії лівого напрямку – КПУ, СПУ та інші – користуються підтримкою значної частини українського населення.

В цілому провідна інтелігенція України, її політична еліта визнає, що формування громадянського суспільства є найважливішою умовою усталеного розвитку держави. Демократична інтелігенція пропонує формувати таке суспільство цивілізованим шляхом на основі еволюційного розвитку, в суспільних відносинах закріпити ті загальнолюдські цінності, які притаманні відкритому суспільству позитивного гуманізму, де особистість є центром

усього державного життя. Зосередження всіх соціальних зусиль саме на цьому шляху розвитку і пов'язане з формуванням в Україні громадянського суспільства. Йому притаманні «гарантії забезпеченості громадянських прав і свобод..., активний пошук шляхів гуманітарної модернізації суспільства, нових орієнтирів його розвитку в дусі свободи, справедливості і солідарності», зазначив Президент України Л.Кучма [6]. В такому суспільстві людина є вищою суспільною цінністю, її «особиста свобода за-

безпечена достатнім державно-правовим захистом», наголосив В.Медведчук [7, 39].

Політична еліта нашої держави повинна широко використовувати великий творчий потенціал інтелігенції і в розв'язанні соціальних питань, і в утвердженні ринкової економіки, і в формуванні людини – громадянина, патріота України, який має високу політичну культуру. Від інтелігенції залежить, щоб ХХІ століття стало часом формування людського розуму, гуманізації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. – К., 1996. – 62 с.2. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. ч. I – Ш. – К. – Відень. 1920. ч. I – 348 с.; ч. Ш – 535 с.
3. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 128 с.
4. Декларація принципів Соціалістичного інтернаціоналу (1989 р.) «Стокгольмська декларація». – К., 2000. – 28 с.
5. Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. Випуск 1 (2) 2002. – ч. I. – Одеса, 2002. – 299 с.
6. Кучма Л. Незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно. – // Урядовий кур'єр. – 2001. – 28 серпня.
7. Медведчук В. Соціал-демократичний вибір – історичний шанс для України. – К., 2000. – 164 с.

В.А.БОЙКО

АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ РОДИТЕЛЬСКИХ АТТИТЮДОВ

Бойко Виктория Анатолієвна – старший преподаватель кафедры отраслевой социологии Днепропетровского национального университета, кандидат социологических наук

Проблемы взаимодействия детей и родителей неотъемлемо связаны с наследованием традиционных культурных норм и усвоением аксиологических конструктов общества. Основным способом усвоения индивидом социального опыта, норм, ценностей является его активное взаимодействие со своим ближайшим окружением, в которое он вступает в процессе деятельности, общения и благодаря которому, согласно П. Бергеру и Т. Лукману [3, 285], включаясь в разнообразные общественные отношения, интериоризирует, переводит во внутренний план сознания общекультурные ценности. Причем ближайшим, первичным и самым значимым окружением индивида является семья. Здесь формируются мотивы, интересы, убеждения, мировоззрение личности, определяющие диспозиционную направленность личности по отношению к объектам социальной среды и целям жизнедеятельности.

Из вышесказанного следует, что аттитюды, сконструированные семьей, влияют на каждого человека и его поведение в социуме. Анализ аксиологических конструктов, ассимилированных в семье, способствуют

ет пониманию социального поведения человека, изменению ценностной иерархии в зависимости от социальных, экономических, политических и демографических причин, рассмотрению соотношения статусов человека как члена общества и как носителя культуры. Исходя из актуальности выше указанной проблемы, целью данной статьи является выявление на основе теоретического анализа концепта «аттитюд» факторов, направленности и социальной функции процесса конструирования личности.

Впервые в социально-психологический и социологический терминологический аппарат понятие «аттитюда» было внесено У.Томасом и Ф.Знанецким при изучении особенностей адаптации польских крестьян, эмигрировавших из Европы в Америку. Они рассматривали две зависимости, без которых нельзя было описать процесс адаптации: зависимость индивида от социальной организации и зависимость социальной организации от индивида. Эти зависимости были лишь модификацией старой постановки проблемы о взаимодействии личности и общества. У.Томас и Ф.Знанецкий предложили characterize

вать две стороны описанного отношения при помощи понятий «социальная ценность» (для характеристики социальной организации) и «аттитюд» (для характеристики индивида), определяя его как «состояние сознания индивида относительно некоторой социальной ценности» [1, 289].

После открытия феномена аттитюда начался своеобразный «бум» в его исследовании. Были установлены зависимость аттитюда от предшествующего опыта и его важная регулятивная роль в поведении. Одновременно последовал ряд предложений относительно методов измерений аттитюдов. В качестве основного метода были использованы различные шкалы, впервые предложенные Л.Терстоуном [5].

Проанализировав историю научного интереса к содержанию понятия «аттитюд», следует отметить, что беспредельное увеличение объема этого понятия привело к неоднозначности понимания данного термина. В.Б.Ольшанский выделяет основные признаки, повторяющиеся в разных определениях аттитюда: а) состояние сознания и нервной системы; б) выражения готовности и организованности, оказывающие направляющее и динамическое влияние на поведение [8, 46]. Поэтому актуализируется вопрос о содержательном наполнении понятия, где представляется возможным выделить следующие единицы содержания «аттитюда»: *состояние, предрасположенность, влияние (регулятивное, динамическое, организующее), последовательность поведения*. В данном контексте следует обратить внимание на предложенную М.Смитом трехкомпонентную структуру аттитюда, в которой выделяются когнитивный компонент (осознание объекта социальной установки), аффективный компонент (эмоциональная оценка объекта, выявление чувства симпатии или антипатии к нему), поведенческий компонент (последовательное поведение по отношению к объекту) [2, 142]. Но в настоящее время структура аттитюда определяется более широко. Аттитюд выступает как центральная диспозиция, устойчивая предрасположенность к определенной оценке, основанная на когнициях, сложившихся поведенческих намерениях и предшествующем поведении, способная в свою очередь влиять на познавательные процессы, на аффективные реакции и на будущее поведение [2, 143]. Нам представляется возможным дополнить и расширить данное определение, представив аттитюд как совокупность когнитивных, мотивационных, ценностных компонентов и компонентов действия.

Пришедшее в социальное знание из точных наук понятие программы прочно вошло в социологический и социально-психологический научно-понятийный аппарат. Э.Берн и Томас А.Харрис определяют наиболее благоприятный период для формирования родительских программ и ограничивают его пятилетним возрастом. Они также указывают на бессознательный, во многих случаях, характер формирования программ. Именно бессознательное усвоение и затем, во взрослом возрасте, реализация

родительских установок и программ представляет наиболее актуальной проблемой в плане наследования родительских аттитюдов [4].

Р.Ричардсон отмечает тот факт, что жизнь в родной семье во многом определяет всю дальнейшую самостоятельную взрослую жизнь. Он пишет о том, что даже если взрослые люди живут отдельно от своих родителей, эмоциональная связь с ними остается доминирующей над их действиями и поведением. Мы отмечаем тот факт, что аттитюды детерминируют направленность поведения родителей, которое связано с формированием определенного социального типа личности [9, 14]. Следовательно, мы можем утверждать, что родители реализуют тот или иной проект воспитания, связанный с формированием личности человека будущего поколения. Аттитюды по отношению к структуре личности ребенка являются важнейшими характеристиками, под которыми мы понимаем те качества, которые, по мнению родителей, помогают ребенку успешно ориентироваться в жизни. Они представлены в виде структурных элементов развития личности и с точки зрения родителей выступают как базовые качества. Мы, таким образом, выявляем социальный проект личности будущего поколения на основе того, что аттитюды отражают не только индивидуальное понимание человека и опыт прошлых поколений, но и социокультурную ситуацию в целом со всеми ее изменениями. В данной стратегии рассмотрения аттитюдов просматриваются темпоральные характеристики прошлого, настоящего и будущего.

Родители ориентируются на те качества, которые будут важны ребенку, когда он станет взрослым человеком, следовательно, можно сделать вывод о том, что существуют различные формы родительских проектов. Множество вариантов родительских проектов складывается на основе различий, содержащихся в вышеуказанных темпоральных характеристиках.

Аттитюды, как мы полагаем, соотносимы с понятиями установки и стереотипа и имеют амбивалентный характер. С одной стороны, родительские аттитюды ограничивают восприятие, сужают общую картину мира, приобщают к социально-приемлемой карте действительности. С другой стороны, безусловно, можно также выделить позитивные функции аттитюдов: подготовка человека к социальному взаимодействию, определение социальных ориентиров и направленности развития личности. Анализ родительских аттитюдов теснейшим образом связан с ценностными ориентациями и ценностями. Еще Э.Дюркгейм акцентирует свое внимание на ценностях как на «совокупности моральных правил, которые образуют вокруг каждого человека настоящий идеальный барьер, возле которого устремляются волны человеческих страстей» [6, 289].

Исходя из цели нашей статьи наиболее уместно воспользоваться определением Н.И.Лапина: «Ценности – не вспомогательная пристройка к экономике и политике, а обобщение представлений людей о

целях и нормах своего поведения, воплощающие стратегический опыт и концептированно выражающие смысл культуры отдельного этноса и всего человечества» [7]. Это существующие в сознании каждого человека ориентиры, с которыми индивид и социальная группа соотносят свои действия. На основе этих ориентиров складываются конкретные типы поведения. Данное определение представляет нам безусловно точно отражающим суть процесса формирования социальных ценностей в социокультурном контексте. Применимо к процессу формирования ценностей на индивидуальном уровне мы даем следующее определение: ценности – это обобщенные цели и средства их достижения, выполняющие роль фундаментальных норм. Они обеспечивают интеграцию общества, помогая индивидам осуществить социально одобряемый выбор своего поведения в жизненно значимых ситуациях, тем самым способствуя формированию аттитюдов.

Как отмечает Н.И.Ланин, система ценностей образует внутренний стержень культуры, духовную quintэссенцию потребностей и интересов индивидов и социальных общностей. Она, в свою очередь, оказывает влияние на социальные интересы и потребности, выступая одним из важнейших мотиваторов социального действия, поведения индивидов, это в значительной мере определяет функциональные особенности аттитюдов.

В научной литературе доминирует точка зрения, что базовые ценности формируются в период первичной социализации и остаются достаточно стабильными, если человек или его социальный ин-

вайромент не будут подвержены серьезным изменениям, что в свою очередь актуализирует изучение значимости первичных агентов социализации, в частности, родителей, при конструировании диспозиционной направленности личности [2].

Действительно, в процессе формирования личности усвоение индивидом социокультурных форм – сложный и многоплановый процесс. Создание какой-либо единой модели, способной объяснить духовный мир каждого человека, индивидуальные особенности, его возможности и ресурсы, представляется на сегодняшний момент достаточно сложным, так как в процессе становления личности принимает участие множество движущих сил, факторов и условий, а разрешению данной проблемы будет способствовать изучение аксиологических аспектов в формировании аттитюдов.

Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы:

1. Социальная адаптация зависит от формальных характеристик аттитюдов: гибкости, содержательности и структурированности.

2. Аттитюды формируют направленность родительского поведения, которое связано с формированием определенного типа социального типа личности.

3. На основе формирования ценностных оснований родители реализуют тот или иной социальный проект человека будущего поколения. Данные проекты содержат три темпоральных пласта: индивидуальный опыт человека, индивидуальный опыт прошлых поколений, отражение пространства социокультурной ситуации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 376 с.
2. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
4. Берн Э. Игры в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. – Пер. с англ. /Общ. ред. М.С. Мацковского. – М.: Центр общественных ценностей, 1996. – 336 с.
5. Грин Б.Ф. Измерение установки /Математические методы в современной буржуазной социологии. – М.: Прогресс, 1966. – 342 с.
6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
7. Ланин Н.И. Ценности как компонент социокультурной эволюции современной России //Социол. исслед. – 1994. – № 5.
8. Ольшанский В.Б. Психологическое диагностирование межличностных отношений /Психологическая диагностика /Под ред. К. Гуревича. – М.: Наука, 1981. – С. 39-54.
9. Ричардсон Р.У. Силы семейных уз. – СПб.: Питер, 1998. – 145 с.
10. Ядов В.А. Диспозиционная концепция личности. /Социальная психология в трудах отечественных психологов. –СПб., 2000. – С. 70-76.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Є.А.ХАРЬКОВЩЕНКО

РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ КИЇВСЬКОГО ХРИСТІАНСТВА

Харьковщенко Євгеній Анатолійович – Перший заступник керівника Головного управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України, кандидат філософських наук, доцент

Постановка проблеми. З «Повісті врем'яних літ» відомо, що князь Володимир врахував незадоволеність киян-язичників прохристиянською політикою свого попередника. Прийшовши до влади за допомогою варязької дружини і язичницької еліти у двовірному Києві, Володимир задля їх інтересів запровадив язичницький пантеон богів. Цей акт переслідував ще декілька цілей. По-перше, він підкреслював суверенність київської держави по відношенню до християнської Візантії, імперський тиск якої на руські землі продовжувався вже декілька століть. По-друге, починаючи з половини IX ст. київські території не обмежувалися лише полянською землею, в X ст. інтенсивно розширюються і на момент князівства Володимира Київська Русь в основному територіально сформувалася, але стрункої загальнодержавної ідеології не мала і тому реформа значно розширяла релігійно-ідеологічний вплив на населення. І врешті-решт, акт закріплював положення великого князя і в політичному, і в військовому аспектах.

Однак на цей час киеворуські землі практично знаходилися в оточенні християнських держав, тому Володимир розуміє необхідність хрещення Русі, але не поспішає його прийняти ні з рук римської курії, ні з рук константинопольського патріархату. Відчуваючи могутність своєї держави, київський князь прагне здійснити цей відповідальний крок на вигідних для його країни умовах. В запровадженні державної релігії він спирається і на досвід кирило-мефодіївської традиції, яка дозволяла враховувати місцеві культурні особливості і декларувала в душі паулінізму рівноправ'я народів, а також сприяла ідеї розбудови національної церкви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове і ідеологічно незаангажоване дослідження запровадження християнства на землях сучасної України є особливо актуальним. Останнім часом з'явилися публікації вітчизняних і закордонних вчених таких як О.Глушак, Т.Коструба, С.Кримський, В.Крисаченко, Б.Рибаків, В.Шаян в яких висвітлюються нові підходи до аналізу релігійно-політичних чинників і специфіки християнізації Київської Русі. Не дивлячись на значні доробки за останні

роки, в теоретичній базі досліджень по проблемі християнізації залишаються маловивченими питання впливу на цей процес кирило-мефодіївської традиції, спроб місцевої політичної і духовної еліти створити незалежну церкву, адаптувати до нової релігійно-світоглядної моделі здобутки місцевого софійного світобачення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження запровадження християнства у контексті тих релігійно-політичних чинників, які зумовили князівську верхівку Київської Русі розбудовувати свій власний слов'янський варіант християнства – київське християнство.

Викладення основного матеріалу. Свою релігійну реформу Володимир розпочав з старого капища, де стояв ідол Перуна. На ньому з'являються шість різноземельних богів – Перун, Стрибог, Дажбог, Хорс, Мокош, Сімаргл. Засновник пантеону побудував цілу світоглядно-космогонічну систему, в якій ліворуч від головного божества знаходились боги неба (Стрибог), землі (Мокош) і рослинницької сили (Сімаргл), а з іншого боку – божества світла (блага) і сонця (Дажбог, Хорс).

Вивчення пантеону Володимира показує також, що поза ним залишилось багато раніше добре відомих божеств. Очевидно, Володимир зупинився на найбільш авторитетних регіональних богах на час свого князівства. І хоча божества його пантеону мали кількасотлітню історію свого розвитку, як серед слов'ян, так і сусідніх народів, вони об'єктивно не могли дати релігійного синтезу, хоча б через те, що на це потрібен був тривалий час. Мабуть зважаючи на це митрополит Іларіон (Огієнко) писав: «Слов'янська міфологія мало розвинена, і не відлилася в таку стройну систему, як, скажімо, міфологія грецька чи римська. Генеалогії, родоводу слов'янських богів, не знаємо, боги сильно плутаються між собою. Кидається в вічі, що в нас мало богинь, а Лада та Мокош неясні» і додає, що «розуміння Одного Бога хоч і було в окремих одиниць, але маси того не знали» [1, 83].

Ця думка дещо суперечить «Велесовій книзі», в якій стосовно народних вірувань і божеств зазна-

чено, що «то все наша гордість», на захист якої «маємо свої сили оддати» [2, 46]. А також новітнім науковим розвідкам, зокрема В.Шаяна, який пише: «Матір – Сва-Слава» – це дослівно Велика Всематір, що її душа в Найвищим Небі. Ця постать була невідома в дотеперешньому нашому знанні про мітологію слов'ян, зокрема її місця в небесах Сварога і в житті народу. Вона сполучає небо з землею. Літає Жар-Птицею на обох берегах Ріки Раю, яка відділює небеса Сварога від світу Яви, себто цього проявлення світу» [3, 41]. Тобто, бачимо, що світовий контекст розвитку слов'янської міфології був хоча б в основних ідейних моментах загальнолюдським. Очолювач Володимирового пантеону – Перун – слов'янський Зевс-громовержець. Стрибог, з яким збігаються Род, Святovit, Сварог, що означають божество неба і Всесвіту, асоціюються з поняттям «бога-батька». До висунення на перше місце Перуна – Стрибог є головним божеством давніх слов'ян. В грецькій міфології йому відповідає Уран. Дажбог як божество Природи, сонячності, створювач благ може бути ототожнений з Аполоном. Мокош у києворуському пантеоні є стародавньою богинею землі і родючості, якою була в грецькій міфології Деметра. Більш того культ Мокоші, як і Великої Всематері, свідчить про розвинутість у наших далеких предків культу богинь, софійно-тварний аспект яких є безсумнівний. І тут можна вбачати ретроспективу світового контексту розвитку явлення про Софію, що йде від культу богині-матері до біблейської Премудрості Божої. Культ Сімаргла і Хорса, божеств, що знаходилися нижче Дажбога і Мокоші, по всій видимості, був пов'язаний з частиною природних сил. Їх зміст можна розшифрувати звернувшись до індоіранської міфології. Відсутність у Володимировому пантеоні Рода і Велеса можна пояснити, за визначенням Б.Рибакі, недостатньою пристойністю культів цих божеств, які явно програвали у суперництві з християнською морально-етичною моделлю [4, 453].

Пантеон Володимира 980 р. був у вищій мірі цікавим релігійно-світоглядним явищем, який свідчив про високий рівень розвитку язичництва. І хоча українське язичництво дійшло в ньому до формування деміургічних ідей і створило три божественні образи, котрі можна було протипоставити християнським: бог-батько – Стрибог, бог-син – Дажбог, Богородиця – Мокош, однак вони не змогли ідеологічно закріпити державну реформаторську діяльність Володимира.

До цих внутрішніх проблем додавалися зовнішньополітичні обставини. Зазначимо, що на цей час християнство було офіційною релігією у Болгарії, Моравії, Сербії, Германії, прийняв хрещення польський князь Мешко, у Чехії заснована Празька єпископія, межі якої наблизилися безпосередньо до західних кордонів Київської Русі. Раніше християнство утвердилося на Сході – Вірменії,

Грузії, Абхазії, пускало корені в Угорщині і в скандинавських країнах.

Обережна й далекоглядна політика Володимира швидко приносить йому успіх в питанні запровадження християнства в Київській Русі. Сталося це за обставин послаблення внутрішньополітичних умов у Візантійській імперії. Як відомо, у другій половині 80-х років Х ст. вибухає вкрай небезпечне антиурядове повстання на сході імперії, очолюване головнокомандуючим Вардо Фокою і підтримане населенням Таврії. Відчайдушне становище, в якому опинився імператор Візантії, змусило його звернутися до Києва з проханням про військову допомогу. Умови, за якими Київ погоджувався допомогти Візантії, продиктував Володимир. За ними київський князь зобов'язувався сприяти імператору придушити повстання, але за це останній мав віддати за Володимира свою сестру Ганну. Сама ж візантійська принцеса умовою свого заміжжя поставила обов'язкове охрещення київського князя і населення його держави [5, 23 – 24].

Контекст цих подій, як він викладений в «Повісті врем'яних літ», наскільки добре відомий, що будь яке інше їх трактування або уточнення, внаслідок науково-дослідницького вивчення, певний час не могли подолати традиційні релігійні стереотипи.

Однак більш сто років назад такі видатні вчені, як О.Шахматов, Є.Голубинський, М. Грушевський, М.Присьолков розпочали ретельну дослідницьку працю з аналізу історичного матеріалу, який допоміг би відтворити дійсну картину проголошення християнства офіційною релігією Київської Русі. Так О.Шахматов використовував у своєму дослідженні термін «курсунська легенда» [6, 75 – 103], тому що солідаризувався з Є.Голубинським, котрий вважав розповідь «Повісті врем'яних літ» лише красивою казкою. «Хто любить, – писав останній, – цікаві та дотепні повісті, не турбуючись про що інше, для кого казка краща всякої дійсної історії, лише б мати зазначену якість, того...повість про хрещення Володимира повинна задовольняти цілком, бо достоїнство дотепності їй належить безперечно» [7, 110]. М.Грушевський зазначав: «Наші давні письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів...» і тому «де саме охрестився Володимир – не знати» [8, 502]. А М.Присьолков доказував, що Володимир прийняв хрещення не від Візантії, а з Болгарії після переможного збройного походу [9, 21; 36]. В подальшому зав'язалася багатолітня дискусія стосовно проблеми охрещення як самого князя Володимира, так і киян.

Торкаючись цієї теми, ми не маємо на меті досконально проаналізувати джерела або з науковою неупередженістю охарактеризувати сам факт масового одноактного хрещення киян князем Володимиром. В руслі нашого дослідження йдеться зовсім про інше. А саме: чи могло, виходячи з церковних канонів, здійснювати таку масову акцію охрещен-

ня візантійське духовенство за дорученням Константинопольського патріархату? Зрештою, хто з них охрестив Київську Русь? Ні одна розповідь про хрещення Русі не обходиться без того, щоб мова в ній не йшла про те, як захопив Володимир грецьке місто Корсунь (Херсонес) і змусив гордих візантійців хрестити і просвітити язичницьку Русь, як стояло візантійське духовенство на чолі з митрополитом на березі Дніпра і хрестило натовп киян. Описуючи таку традиційно-знайому картину, навіть священнослужителі не звертають увагу на невідповідність канонам. Але таких подій не могло бути, вважає О. Глушак [10, 9 – 50], оскільки не один візантійський священик не міг здійснити такого порушення православних положень не викликавши гніву Константинопольської патріархії. Київська Русь хрестилася не в I, а в X столітті, коли всі деталі християнського обряду були вже ретельно розроблені, у багатьох вікових суперечках обговорені і остаточно прийняті. Обряд хрещення вже тоді був повністю канонізованим і здійснювався виключно індивідуально і тільки в храмі!

Чи не тому візантійські джерела мовчать про таку важливу подію, як охрещення цілого народу, з яким у Константинополя були давні і тісні контакти. Жоден візантійський історик цього часу не відзначив такої важливої перемоги, як залучення до своєї віри сильного і неспокійного язичницького сусіда. Такі події зафіксовано, в IX столітті за патріарха Фотія, коли Київську Русь було віднесено до «підданих та друзів». Але «піддані» в свою чергу також не зафіксували цієї події. Наш літопис містить відомості про часи Фотія, описує похід перших руських князів Аскольда і Діра на Константинополь, але нічого не говорить про охрещення, і лише зазначає, що на могилі Аскольда була поставлена церква, тобто опосередковано засвідчує, що Аскольд був християнином.

Таких невідповідностей і протиріч в літописах так багато, що дослідники літописної спадщини не лише вказують на них, але й прагнуть поновити найдавніші списки «Повісті времінних літ», де б містилася більш достовірна розповідь про хрещення Київської Русі. Але це зовсім не ставить під сумнів авторитет літописних повідомлень. Наприклад, виходячи з патріотичних мотивів, митрополит Іларіон з гордістю пише, що апостолів на Русі не було. Ідеологи молодшої церкви в цей час вважали допустимим стверджувати: «Вихваляє ж похвальними словами Римська земля Петра і Павла, від них же увірували в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія та Ефест та Патм – Івана Богослова; Індія – Фому; Єгипет – Марка. Усі країни і міста і люди шанують і прославляють кожне своїх учителів, які навчили їх християнській вірі. Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого – нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира» [11, 180].

Але з часом церква мужніє, прилучається до склад-

них релігійно-політичних і церковних стосунків, усвідомлює помилковість таких поглядів і шукає більш ґрунтовних коренів своїх витоків. З'являються розповіді, що учителем слов'ян був апостол Павло, а пізніше апостолом Київської Русі проголошується Андрій Первозваний. Так літопис несе в собі історичні сліди змін точок зору на ті чи інші події.

В свою чергу історик може брати в літопис лише ті факти, які не суперечать його концепції, і не помічати інших. Наприклад, літописець дуже старанно збирає все відоме йому не з історії Київської Русі як централізованої держави, а з історії слов'ян. Йому було дуже важливо описати історію слов'янських племен.

Розпочинає він від біблейських Сима і Хама, свідомо виділяючи серед інших народів «народ слов'янський». Слов'янське братерство – це була одна з перших великих ідей, що спонукала літописця до праці. «Був – бо один народ словінський. Словіни ж сиділи по Дунаю, підкорені уграми, і морави, і чехи, і ляхове, і поляни, яких нині називають русь. З них морави найперше було покладено книги, від того грамота прозвалася словенською, від того грамота є в Русі...» [12, 37].

Далі літописець розповідає про просвітителів слов'ян Константина (Кирила) і Мефодія, про переклад в Моравії Євангелія та інших церковних книг. В процесі цієї розповіді лунають такі слова: «Слов'яни бо жили охрещені» [13, 39]. Для нього є цінним слов'янське братерство, слов'янське тлумачення християнства. І це не могло бути інакше, оскільки Болгарія приймає християнство більш ніж за сто років до Київської Русі, не кажучи вже про те, що в Моравії Константин і Мефодій, а потім і їх численні послідовники вже проробили грандіозну роботу з осмислення місця слов'янської спільноти в сім'ї християнських народів.

Константин та Мефодій були не просто перекладачами церковних книг на слов'янську мову. Літописець вказує на те, що їм довелося боротися з думкою, що «недостойно жодному народу мати азбуку свою, окрім євреїв, і греків, і латинян» [14, 39]. Це була довга і наполеглива боротьба за право почути про «велич Божу своєю мовою» [15, 39]. Вона завершилася буллою римського папи Івана XIII, в якій говориться про тотожність християнського обряду, що виконувався в руській і болгарській церквах з офіційним [16, 65 – 66]. Таким чином, учителі слов'ян були просвітителями не тому, що принесли заморську мудрість темним і неосвіченим слов'янам, а тому, що прагнули відстояти місце слов'янських народів у християнському світі.

Між східною і західною церквами і до цього часу точиться боротьба за те, чию церкву репрезентували солунські брати. Аргументи має кожна із сторін, оскільки вони мали контакти з обома церквами. Але є всі підстави припускати, що основна мета слов'янських вчителів була більш сміливою, аніж підпо-

рядкування слов'янської церкви чи то Римському папі, чи Константинопольському патріарху [17, 5 – 45]. Вони прагнули відстояти право слов'янської спільноти на незалежність і самостійність. У Великій Моравії, де розпочали свою діяльність Кирило та Мефодій, вони намагалися створити самостійну церковну організацію. Болгарія, де продовжували працю солунських братів їх учні, якщо й не відразу після охрещення, то дуже швидко добилася статусу автокефальної архієпископії у складі Константинопольської патріархії. Але скоро їх звинуватили в ересі саме за те, що вони прагнули знайти для слов'янських народів свій шлях поміж римським і візантійським впливом. Вони явно не приєдналися ні до однієї із сторін і шукали згоди обох церков для своєї самостійної служби церковно-слов'янською мовою. Не випадково, хоч ця група послідовників слов'янських першовчителів і виїшла з лона Константинопольської церкви, вона прагнула й добивалася згоди більш лояльних пап на відхід від канонів для слов'янських церков. До того ж, вже тоді помітний розкол церков вона намагалася подолати зверненням до першоджерел, до істин первісного християнства.

Для кирило-мефодіївської традиції була характерна орієнтація на раннє християнство, ушанування апостола Павла як борця за рівноправність народів. Тому не випадково ідею рівності всіх народів розвиває в Києві в своєму «Слові про Закон і Благодать» перший місцевий митрополит Іларіон і перший руський літописець Нестор. Орієнтацією на раннє християнство можна пояснити і еретичне для західної і східної церков масове одноактне хрещення киян в водах Дніпра. Швидше всього хрещення своєї країни Володимир здійснював не під опікою якої-небудь церкви, а самостійно, керуючись завданням створення незалежної, самочинної церковної структури, ідейними наставниками якої могли б бути слов'янські і корсунські священнослужителі.

На самотутнє формування християнства в Київській Русі вказують і літописні свідчення про аріанський Символ віри, котрий прийняв Володимир, [18, 177]. Звідки аріанські погляди проникли до основного історичного документу і хто міг вчити князя Володимира аріанському символу віри – до цього часу не з'ясовано, хоча швидше всього і тут простежуються залишки корсунсько-готської та кирило-мефодіївської традицій.

До цього ж можемо додати думку митрополита Іларіона (Огієнко) про вплив на формування київського християнства болгарського богомільства [19, 90 – 91]. Відлуння богомільства бачимо в деяких киеворуських апокрифах і навіть літописах. За ним світ створив Сатанаїл і тому світ грішний, гине в гріхах, в ньому домінує все зле та темне. Бог же створив світ духовний, душу і рай. Тому в світі точиться вічна боротьба Добра і Зла, Бога і сатани, існує вічний дуалізм духовного і матеріального [20, 58 – 75]. Мабуть слушною в цьому контексті є думка С.Кримсь-

кого, що «Київ був ще й центром культу бісівської сили, причому в найнебезпечнішому її, жіночому різновиді – Відьмістві. Символом цього слугувала Лиса Гора, не менш знаменита в Європі своїми масштабами, ніж Брокен» [21, 238 – 239].

Християнство за часів Володимира вшанує жіночі образи Оранти, Софії, Богородиці, подвиг вічного тримання рук перед Богом з тим, щоб захистити грішне людство. Знов таки ж зазначимо, що такого вшанування не знаходимо в такій мірі ні в східному християнстві, ні, поготів, в католицизмі та протестантизмі.

Покидаючи Корсунь після охрещення князь Володимир, згідно з літописом, «взяв царлицю, і Настаса, і попів корсунських, і мощі святого Климента, і Фіва, учня його, і взяв сосуди церковні, і ікони на благословення собі» [22, 183]. Тут знову таки ж простежується тенденція на створення слов'янського варіанту християнства, а саме формування, своєї ієрархії святих, системи догматів, обрядів і богослужінь.

Зміст наших літературних пам'яток цієї епохи – «Повісті врем'яних літ», «Слова про Закон і Благодать», «Пам'яті і похвали Володимирі», «Сказання про Бориса і Гліба» – доводить те, що Київська Русь сміливо взялася за створення своєї самочинної і самоуправної церкви і прагнула зайняти чільне місце в християнському світі. Константинопольська патріархія все робила для того, щоб не дати новоствореній церкві статусу незалежної, автокефальної. Можемо припустити, що швидше всього було знайдено компроміс. Візантійська ортодоксія закривала очі на ті порушення та відхилення від канонів, які були здійснені при створенні київського варіанту християнства, його церкви. Київська ж церква, все таки отримав достатню самостійність, змушена була призупинити темпи розбудови слов'янського варіанту християнства. Зазначимо, що при всіх цих «компромісах» патріотично-євангельська традиція київського християнства залишалася непорушною, а месіансько-цезарепапійські претензії візантизму не мали успіху.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже в результаті офіційного хрещення країни у 988 р. князем Володимиром було завершено тривалий процес християнізації киеворуських земель і християнство стає державною релігією Київської Русі. Однак подальше утвердження християнського віровчення в країні засвідчує ігнорування князем Володимиром зовнішніх ініціатив у християнізації населення. А саме, Володимир намагається релігійно-політично не підпорядковуватися ні константинопольському патріархові, ні римській курії, а продовжує розпочатий в Моравії Константином (Кирилом) і Мефодієм процес розбудови слов'янського варіанту християнства. Використовуючи здобутки кирило-мефодіївської, константинопольської і римської традицій в християнстві тео-

ретики і практики київського християнства творять власний – руський, тобто український варіант християнства, який набуває оригінальної самобут-

ності і неповторних особливостей. Тому проблема вивчення особливостей становлення київського християнства потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Митрополит Іларіон (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – С.83.
2. Велесова книга. – К., 1995. – С.46.
3. Шаян В. Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. – Т.1. – С.41.
4. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1987. – С.453.
5. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. – СПб., 1883. – С.23 – 24.
6. Шахматов А. Корсунская легенда о Хрещении св.Владимира. – СПб., 1906. – С.75 – 103.
7. Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – М., 1901. – Т.1. – Ч.1. С.110.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т.1. – С.502.
9. Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X – XII вв. – СПб., 1913. – С.21, 36.
10. Глушак А., Харьковщенко Є. Церква в Київській Русі: від введення християнства до занепаду Київської держави (988 – 1240) // Історія релігії в Україні. – К., 1997. – Т.2. – С.9 – 50.
11. Іларіон. Слово про Закон і Благодать // Філософська думка. – К., 1988. №4. – С.180.
12. Повесть времінних літ. – К., 1990. – С.37.
13. Там само. – С.39.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Козьма Пражский. Чешская хроника. – М., 1962. – С.65 – 66.
18. Українська церква між Сходом і Заходом. – К., 1996. – С.5 – 45.
19. Повесть времінних літ. – К., 1990. – С.177.
20. Митрополит Іларіон (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – С.90 – 91.
21. История на философската мисъл в България. – София, 1970. – Т.1. – С.58 – 75.
22. Кримський С. Під сигнатурою Софії // Філософська і соціологічна думка. – К., 1995. – №5-6. – С.238-239
23. Повесть времінних літ. – К., 1990. – С.183.

Є.Б.ТИХОМИРОВА

PR-ПРИРОДА СУЧАСНОГО ЛОБІЗМУ

Тихомирова Євгенія Борисівна – завідуюча кафедрою міжнародної інформації Рівненського інституту слов'язознавства, доцент, кандидат філософських наук

Проблема лобізму та лобістської діяльності не є новою для вітчизняної політичної науки. Проте в публікаціях, присвячених цій проблемі, лобіювання в основному розглядається як політико-правовий інститут суспільства, в них аналізується досвід його правового регулювання і практичного здійснення на різних рівнях влади, обґрунтовується необхідність правового оформлення [5, 8, 10, 11, 16, 21, 22, 25]. Відносно новим для сприйняття лобізму, але вкрай необхідним для сучасного аналізу, є його розуміння не тільки як складової частини політичної системи, але й як важливого елемента громадянського суспільства [6, 13, 19, 31]. При цьому на перший план

виходить така функція лобістів як посередництво між громадськістю й органами державної влади. На Заході традиційно область зв'язків організації з різними групами громадськості називають паблік рилейшнз. Не випадково, сучасне трактування структури паблік рилейшнз включає таку важливу складову як лобіювання. Більшість закордонних і вітчизняних авторів, що досліджують теоретичні і практичні аспекти PR, не залишають без уваги цю специфічну частину зв'язків із громадськістю. Практично у всіх підручниках з паблік рилейшнз, що з'явилися у нас останнім часом, є спеціальні розділи, присвячені аналізу місця і ролі лобізму в системі ко-

мунікацій із громадськістю [1, 2, 4, 6, 7, 15, 18, 23, 24, 32]. Наукових же робіт з PR, які б аналізували дану тематику (статей, монографій) у нас досить мало [26-28].

С.Блек, відомий англійський фахівець, аналізуючи досвід PR-служб Великобританії, відзначає особливу корисність лобювання для прискорення чи протидії процесам прийняття рішень парламентом [6, 157]. Американські автори С.М.Катлип, А.Х.Сен-тер і Г.М.Брум (їх книгу називають біблією PR), розглядають лобізм як особливу частину паблік рилейшнз, задачею якої є формування і підтримка відносин з урядом – в основному з метою впливу на законодавчу і нормативну діяльність. На їх думку, лобювання, по-перше, стало одною з PR-спеціалізацій, що найбільш бурхливо розвивається на практиці і розглядається як продукт демократичної системи, а, по-друге, воно виконує двояку роль – адвоката, що заслуговує довіри, і надійного джерела інформації, що забезпечує відкритість влади стосовно тих, на кого впливають прийняті закони і державне регулювання [13, 40]. Керівник провідної французької консалтингової фірми Ж.-П.Бодуан приводить документ синдикату консалтингових компаній у сфері паблік рилейшнз, де називаються конкретні види послуг, що надаються професійними службами в області комунікацій з органами влади. Серед них – просування якоїсь ідеї в органах влади і, зокрема, теоретична розробка і практичне застосування комунікаційних стратегій стосовно органів законодавчої і виконавчої влади для зміни рішення і (чи) законодавства. В області міжнародних комунікацій пропонуються лобістські послуги, пов'язані з консультуванням і сприянням компаніям, державам і державним чи недержавним іноземним організаціям при проведенні комунікацій з органами державної влади Франції, а також при проведенні комунікацій з іноземною владою [7, 174].

Значне місце займає проблематика лобізму у роботах російських PR-спеціалістів І.Алешиної, Т.Лебедевої, Є.Пашенцева, І.Яковлева. Тут лобізм розглядається як «обов'язковий, законний і дорогий елемент представницької демократії» [32, 56], що використовується представниками корпорацій, профспілками, торговими асоціаціями і самими законодавцями [4, 135], і є одним із самих прибуткових ринків PR, оскільки використання арсеналу паблік рилейшнз довело свою ефективність у лобюванні інтересів самих різних ділових і суспільних груп. Предметом аналізу Є. Пашенцева став принципово новий прояв лобізму – міжнародний лобізм – тиск представників різних європейських країн на інститути ЄС у Брюсселі [24, 32-33].

Французький досвід лобювання на різних рівнях влади аналізує Т.Лебедева. Вона звертає увагу на те, що лобізм прийшов на старий континент із-за океану і багато хто з французьких експертів зв'язують його офіційне оформлення в системі відносин із владою США з 1946 роком, хоча тільки на початку 80-х років це явище одержало легітимність

у Франції. Проте, вона вважає помилкою думати, що до цього практика лобізму не процвітала на старому континенті, особливо у Франції, де «політика впливових друзів» була не формальним, але істотним фактором у рішенні справ [18, 37-38].

Більшість вітчизняних фахівців в області PR Г.Почепцов, В.Моисеев, В.Королько та інші також відводять лобюванню важливе місце в системі зв'язків із громадськістю. В.Моисеев, одним з перших серед українських PR-фахівців, зробив спробу виявити специфіку національної моделі лобювання. Він, зокрема, на основі аналізу численних публікацій українських СМІ, виявив цілий ряд особливостей лобі «по-українськи», що свідчить про необхідність серйозного розгляду проблеми лобювання на українському ґрунті в контексті взаємин організації із владою та її окремими представниками [23, 163-202].

Багато уваги лобізму як повноправній і важливій частині PR приділяють професійні російські періодичні PR-видання. Так, у журналі «Советник» публікуються матеріали наукових досліджень з проблем лобізму, у яких автори по-різному співвідносять зв'язки з громадськістю і лобізм. Серед них є ті, хто розглядає лобізм як частину зв'язків із громадськістю, інші вважають лобізм сферою діяльності, що не стільки входить в область PR, скільки межує з нею. Комплекс питань щодо лобізму як специфічної форми комунікацій із громадськістю були порушені в матеріалах журналу, присвячених конференції «Лобізм у Росії – 10 років теорії і практики» [12, 20]. У рекламних оголошеннях, що публікуються в цьому журналі, містяться пропозиції російських PR-агентств щодо надання лобістських послуг: пропонується, наприклад, створення особистої і корпоративної репутації у владних структурах, урядові зв'язки (Government Relations), представництво інтересів в органах державної влади, організація взаємодії з федеральними і місцевими органами влади при просуванні інвестиційних, виробничих і господарських проектів.

Предметом нашого аналізу стало визначення об'єктивного характеру, особливостей лобізму як специфічної форми комунікацій із громадськістю та з'ясування його комунікаційної структури.

Суспільство представлене різними соціальними суб'єктами, що розрізняються своїми інтересами і потребами. Як зазначають американські фахівці, групи інтересів впливають на публічну політику двояко. По-перше, обираючи депутатів, групи інтересів забезпечують формування конкретного складу державних структур. По-друге, прагнучи впливати на обраних посадових осіб, ці групи прагнуть захистити власні інтереси за допомогою лобювання [3, 258]. Лобізм доповнює систему демократичного представництва, дозволяючи брати участь у виробленні політичних рішень тим групам, що не представлені в ній. Через лобізм як комунікаційну систему одержують своє вираження і представництво інтереси, які б в іншому випадку залишилися б невираженими.

Представницькі органи влади (парламенти, ради

різного рангу, виборні посадові особи) складаються з представників різних груп інтересів, які конкурують між собою і вимагають спеціального механізму узгодження і збалансування. Таким механізмом стає лобізм, який дозволяє легально впливати на суб'єкти прийняття рішень і погоджувати конкуруючі інтереси і позиції. В умовах сильної представницької влади він діє нарівні з іншими механізмами узгодження інтересів і підсилює їхню ефективність. В умовах слабкої і недосконалої представницької влади, лобізм починає поступово домінувати як форма представництва інтересів різних соціальних, політичних і економічних груп.

Ототожнення лобізму з корупцією та підкупом, яке у нас досить часто зустрічається, фактично ігнорує його комунікативну сутність та об'єктивний характер. Типовим прикладом такого трактування може бути наступне висловлювання: «з корупції законодавчої влади випливає лобізм – так би мовити цільовий підкуп авансом, коли купуються цілі політичні партії, котрі ще не прийшли до влади, але мають перспективу здобути депутатські мандати» [17, 90]

Існування об'єктивних факторів не робить виникнення лобізму автоматичним, особливо, якщо говорити про легітимні його форми. Для того, щоб він став формою цивілізованого узгодження інтересів і встановлення зв'язків між їхніми носіями та владою, необхідні певні умови, дослідження яких може стати предметом окремого дослідження.

У сучасній науковій літературі даються різні визначення лобізму¹. Зокрема лобізм розглядається як практика впливу на управлінські рішення, що служить груповим інтересам [32, 57]; особлива система і практика реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних груп громадськості шляхом цілеспрямованого впливу на законодавчі і виконавчі органи державної влади [15, 224]; вплив захищених груп на прийняття рішень владними структурами [4, 135]; метод інформування тих, хто приймає рішення (і лише згодом), метод впливу на них [18, 38]; система організаційного оформлення, вираження та представництва певних інтересів через урядові інститути [8, 181].

Як бачимо, усі ці визначення характеризують лобізм із різних позицій і, фактично, акцентують увагу на його окремих функціях та ролях у політичній системі суспільства. На наш погляд, в основі лобізму лежить узгодження інтересів, яке не можливо без взаємного інформування тих, хто має владу, і тих, ким влада керує. Як відзначає французький учений Р.-Ж. Шварценберг, «усякий правитель прагне домогтися згоди з його рішеннями, а кожний з тих, ким керують, намагається вирази-

ти свої потреби і зробити так, щоб про них довідалися. Згода між ними може виникнути завдяки комунікації, обміну». Серед найважливіших засобів комунікації знаходиться і лобіювання, що виконує такі функції, які фактично не має можливості виконувати жодний інший засіб комунікації. Дослідник посилається на думку Л. Мілбрайта, що дуже точно виразив сутність лобізму: «Усі правителі формулюють рішення на основі того, що привернуло їхню увагу, а не того, що є об'єктивним чи реальним. Отже, єдиний шлях уплинути на рішення – це вплинути на сприйняття тих, хто їх приймає. Тому комунікація є єдиним засобом змінити сприйняття чи вплинути на нього: процес лобізму є цілком комунікаційним процесом» [30, 175-176].

Для ефективного виконання своїх законодавчих і адміністративних функцій працівникам владних структур необхідна висококваліфікована спеціалізована інформація. Вважають, що їхня робота вимагає такого високого професійного рівня, що часто недосяжна для більшості чиновників. Тому останні залежать від висококваліфікованої інформації і професійних рекомендацій лобістів з різноманітних питань, що їм щодня приходиться вирішувати. За деякими спостереженнями, близько 99% лобістських дій у американському парламенті припадає не на партійні заходи, прийоми чи подібне, а на спробу змінити думку державних діячів за допомогою аргументів і фактів, тобто переконливої інформації. Валютою Капітолія є не долари чи друзі, а інформація. І це пояснюють, перш за все, тим, що увага та зусилля лобістів спрямовані, як правило, ні на осіб, а на проблеми. Саме тому конгресмени та їх помічники завжди із задоволенням зустрічають допомогу лобістів, пов'язану зі збиранням необхідної інформації та проєктів рішень, що пропонуються [3, 258].

На думку фахівців, лобіювання, усупереч розповсюдженому у суспільстві уявленню і стереотипам, – явище, відмінне від корупції. Основна діяльність лобістів складається з поширення спеціалізованої інформації й аналітичних оцінок з питань, які мають суспільну значущість і вимагають рішення на урядовому чи законодавчому рівнях. Усе це підтверджує той факт, що лобіювання є специфічним видом публік рилейшнз і пов'язано з комунікаціями різноманітних соціальних груп і організацій із представниками влади для захисту своїх інтересів під час прийняття органами державної влади і управління тих чи інших рішень. Усі соціальні суб'єкти мають у структурі цільових груп громадськості установи системи влади, з якими вони хотіли б установити гармонійні стосунки. Гармонія виникає завдяки інформації, що лобісти передають представникам влади, з одного боку,

¹Поняття «лобі», «лобізм» прийшло в англійську із середньовічної латині і спочатку позначало криту прогулянкову площадку, коридор, пізніше термін вживався для позначення прогулянкової площадки в монастирі. Певний час так називали приміщення для прогулянок у палаті громад Англії, куди могли пробитися зі своїми проханнями заступники-прохачі, яких не допускали на пленарні засідання палати, і вони ініціювали комунікації з депутатами, щоб роз'яснити свої інтереси і позиції. Політичний же відтінок це слово придбало тільки через два сторіччя, причому в Америці, де терміном «лобіювання» почали називати купівлю голосів за гроші в коридорах конгресу. В Англії така політика вважалася ганебною, і слово прижилося лише в ХХ столітті, пізніше його стали вживати й в інших країнах.

і своїм клієнтам, з іншого. У розвитку таких комунікацій зацікавлені й економічні структури, і соціально-політичні організації, і різноманітні соціальні групи, і сама влада. Хто в кому має більшу потребу: влада – у лобістах, які представляють інтереси різних соціальних груп і організацій, чи навпаки? Це питання, на думку фахівців, є чисто дидактичним. Влада не може обійтися без підтримки громадськості. Лобізм стає тим комунікаційним засобом, без якого не може бути забезпечений ні інтерес влади, ні інтерес громадськості.

Розглядаючи лобізм як специфічний вид комунікаційної діяльності, необхідно визначити сутність «лобістської діяльності» і проаналізувати її структуру.

Лобістська діяльність – це комунікація специфічних груп громадськості із представниками органів влади з метою вплинути на розробку і прийняття цими органами рішень у своїх чи інтересах конкретних клієнтів. Вона спрямована на поліпшення стосунків з працівниками державних структур і державних відомств на основі підвищення рівня їх поінформованості з проблеми, що лобіюється. З іншого боку, здійснюючи моніторинг роботи законодавців та представників виконавських структур щодо сфер, що торкаються діяльності організації та економіки регіону, де вони розташовані, лобісти дають можливість підвищити рівень поінформованості і замовників.

У структурі лобіювання як комунікаційного явища можна виділити такі основні складові: клієнти, суб'єкти та об'єкти лобіювання, предмет лобіювання.

Клієнт ініціює комунікацію з представниками органів влади, саме його інтереси стають предметом лобіювання. Їм може бути й окрема людина, й соціальна група, й установа чи організація, й, навіть, держава чи група держав. Це немає принципового значення з точки зору організації процесу комунікації. У той же час міжнародне лобіювання, зрозуміло, може мати набагато більші наслідки, ніж лобіювання інтересів окремих осіб, саме тому воно так активно використовується зараз різними країнами. Клієнт, безпосередньо не займаючись лобіюванням, фактично стоїть біля джерел цієї діяльності, фінансує її, визначає проблему, яка потребує лобіювання і, відповідно, одержує певні вигоди від рішень, прийнятих владними структурами. Саме тому, не вступаючи в контакт з органами прийняття рішень, клієнт, проте, є головною діючою особою процесу лобіювання, суб'єктом комунікаційного процесу. Теоретично клієнт може виконувати функції суб'єкта лобіювання, але складність такого виду діяльності вимагає необхідного професіоналізму і підготовки, що сприяє поділу ролей замовника (клієнта) і виконавця (лобіста).

На думку фахівців, краще лобіювання вдається, якщо різні клієнти поєднують свої зусилля. Це обумовлено декількома причинами, про які пише американський лобіст П. Міллер, аналізуючи досвід лобіювання неурядових організацій Центральної і

Східної Європи. Він, насамперед, звертає увагу на такі фактори: коаліція викликає зацікавленість, яка сприяє зростанню сили; члени уряду змушені з більшою повагою прислухатися до вимог коаліції. П. Міллер посилається на опитування членів румунського парламенту і працівників міністерств: «Набагато простіше і більш ефективно можна працювати з великою об'єднаною групою однодумців, чим розгублено прислухатися до гулу різноманітних голосів і часто протилежних вимог, що лунають із усіх невеликих виборчих округів».

Коаліція також має більше можливостей, щоб донести свої вимоги до представників влади, швидко мобілізувати свої сили і разом з тим висувати на обговорення відразу кілька актуальних проблем, працювати як єдина інформаційна мережа. Люди почувуються більш упевнено та зручно, працюючи разом як члени коаліції [29, 2-3].

Суб'єктом лобізму, безпосереднім комунікатором можуть бути окремі лобісти, працівники PR-служб чи компаній, лобістські фірми чи PR-агентства. Лобістом називають людину, що здійснює лобістську діяльність безкоштовно чи за певну винагороду. У тих країнах, де лобізм регламентується законом, лобістом називають лише ту особу, яка зареєстрована у встановленому порядку й одержала право займатися лобістською діяльністю (має ліцензію). Лобіст, якщо характеризувати його в категоріях теорії комунікації, найчастіше виступає як комунікатор-посередник, якому доручено донести до представника влади конкретну інформацію, здійснивши з її допомогою легальний вплив на керівників органів законодавчої чи виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, на державних зазначених органів, що служать. У деяких країнах лобістом може бути тільки фізична особа, що здійснює лобістську діяльність від імені організації-клієнта як штатний працівник організації, службові обов'язки якого цілком чи частково полягають у здійсненні лобістського впливу від імені й в інтересах даної організації-роботодавця.

На думку американських фахівців, ефективність дій лобістів ґрунтується «на їхній традиційній майстерності паблік рилейшнз: їхньої здатності придумувати і подавати як можна більш переконливо свої доводи державним чиновникам, широким масам громадян і своїм клієнтам». Крім цього, від них вимагається не тільки знайомство з посадовими особами, а і досконале знання державного механізму, законодавчого процесу, державної політики і процесів формування громадської думки. «Традиційні уявлення про лобіста як «свою людину» в уряді чи парламенті, що потрясає товстим гаманцем із грошима, вже не можуть бути застосовані до більшості лобістів нашого часу і до їхньої роботи» [13, 42].

Об'єктом лобістської діяльності, комунікатором, що представляє державні структури, є посадові особи законодавчих і виконавчих органів влади, що мають можливість приймати рішення чи реально впливати на їхнє прийняття в інтересах корпоратив-

них структур чи певних соціальних груп. В американському законі щодо лобістської діяльності цей комунікатор називається «охопленою посадовою особою». Відповідно «охопленими особами» є: Президент, віце-президент США, посадові особи (крім канцелярських працівників) виконавчого апарата Президента США, керівники міністерств і відомств, їхні заступники, помічники, радники та інші посадовці (перераховані в спеціальному списку, затверженому чинним законодавством), посадові особи і службовці (які займають посади конфіденційного характеру), вищі службовці збройних сил, члени Конгресу і співробітники апарата Конгресу, керівництво палат і комітетів Конгресу, а також робочих груп, що створюються для здійснення законодавчих чи послуг іншої допомоги членам Конгресу [16, 88].

Думається, об'єктами лобістської діяльності в інших країнах, зокрема, на Україні виступають аналогічні посадові особи. Оскільки лобістська діяльність здійснюється не тільки на рівні центральних державних органів, а і на місцях, то цей перелік «охоплених осіб» може бути доповнений відповідними посадовими особами, що мають можливість приймати рішення чи впливати на них в органах законодавчої і виконавчої влади в містах, районах, областях.

Предметом лобіювання можуть бути питання чи інтереси, що захищає лобіст за замовленням клієнта. Те, чим доводиться займатися лобістам, зміст їхньої діяльності обумовлюється інтересами клієнта, тими задачами, що він поставив перед лобістом. Вважають, що технологія лобістської діяльності передбачає пошук фактів і аргументів щодо конкретних інтересів, інтерпретацію дій і фактів для клієнта й об'єкта лобістської діяльності, захист позиції клієнта різними методами. На відміну від адвоката, що захищає вже порушене право клієнта, лобісти прагнуть запобігти порушенню прав клієнта, забезпечивши реалізацію його шляхом прийняття відповідних рішень. Більш детально ця проблема розглянута автором раніше [28].

Сьогодні лобізм став значним фактором розвитку більшості країн світу і, зокрема, у нових державах, що утворилися на місці колишнього СРСР. Російські учені вважають проблему лобізму однією з найбільш

актуальних у сучасній Росії, відзначаючи, що розміри лобіювання отут не мають аналогів у світі й історії [22, 100]. В Україні лобізм також існує, і лобісти діють на різних рівнях, охоплюючи не тільки центральну владу, а і місцеві структури. І цей факт ні в кого не викликає сумніву. У той же час необхідність його легітимізації сприймається неоднозначно, діапазон оцінок дуже великий: від однозначної підтримки самої ідеї законодавчого оформлення лобістської діяльності до категоричного відмовлення визнати таку діяльність соціально необхідною. Негативне сприйняття його, перш за все, обумовлено нерозумінням природи лобізму та його ототожнюванням з підкупом, шантажем, корупцією. Висловлюються навіть думки, що лобізм є антидемократичним явищем. Така суперечливість оцінки цього явища доводять необхідність не тільки більш чіткого регулювання лобізму, а і важливість роз'яснення його комунікативної природи та сутності різним групам громадськості.

В Україні здійснюється активна робота щодо створення правових основ функціонування лобізму. Офіційна позиція влади щодо лобізму знайшла відображення в проекті «Концепції реформування політичної системи України», де відзначалося: «необхідно реалізувати потенціал конструктивної частини груп тиску в цивілізованому руслі лобізму, створивши правові основи його діяльності» [14, 24]. Верховна Рада України вже розглядала в першому читанні законопроект «Про лобіювання в Україні», що миг би забезпечити правові основи для легалізації впливу суспільних структур на органи державної влади [9]. Запропонований законопроект викликав багато суперечок і до сих пір не прийнятий.

Лобіювання як політичне явище й інститут громадянського суспільства повинно мати високий ступінь прозорості і публічності. У той же час було би помилкою вважати, що прийняття спеціального закону про лобістську діяльність вирішить усі проблеми, що виникають у зв'язку з впливом на органи влади. Дійсно, закон про лобізм, яким би досконалим він ні був, не може охопити всіх проблем, так чи інакше пов'язаних з лобістською діяльністю, проте легалізація лобізму в Україні має змінити відношення до нього, доповнити наше політичне життя ще одним каналом взаємодії владних структур і громадськості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Black J., Bryant J. Introduction to media communication. — Madison etc.: Brown&Benchmark, 1995. — 606 p.
2. Jefkins Frank. Public relations techniques. Second edition. — London: Butterworth Heinemann, 2002, — 465 p.
3. Squire R., etc. Dynamic of Democracy. — Madison etc.: Brown & Benchmark, 1995.
4. Алешина И. Паблік рилейшнз для менеджерів и маркетерів. — М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство «ГНОМ-ПРЕСС», 1997. — 256 с.
5. Аравина Т.И., Кузнецов Ю.Ю. Лоббизм: национальные образцы и степень приемлемости // Социс. — 2000. — №9. — С.59-63.
6. Блек С. Паблік рилейшнз. Что это такое? — М.: СП «АСЕС-Москва», 1990. — 240 с.
7. Бодуан Жан-Пьер Управление имиджем компании. Паблік рилейшнз: предмет и мастерство. — М.: Консалтинговая группа «ИМИДЖ-Контакт2001. — 233 с.
8. Вяткин К.С. Лоббизм по-немецки // Полис. — 1993. — № 1. — С.179-183.
9. Закон України «Про лобіювання в Україні». Проект Від 13.04.99. // Політичний календар. Інформаційно-

- аналітичний огляд. — 1999. — Липень. — Додаток №6. — С. 14-23.
10. Зяблюк Н.Г. США: лоббизм и политика /Зяблюк Н.Г.; Ред. В.П. Золотухин; АН СССР. Ин-т США и Канады.- М.: Мысль, 1976.-207с
 11. Иванов Н.Б. Лоббизм в литературах американских штатов //США: экономика, политика, идеология. — 1992. — №2. — С.115-121.
 12. Калинов О. Парадоксы лоббизма, причем не только российского. //Советник. — 2000. — №10. — С. 22.
 13. Катлип Скотт М., Сентер Аллен Х., Брум Глен М. Паблік рилейшенз. Теория и практика. — М.: 2000. — 624с.
 14. Концепція реформування політичної системи України. Проект. — К.: Полюс, 2001. — 46 с.
 15. Королько В.Г. Основы паблік рилейшенз. Наукові основи, методика, практика. — К.: Видавничий дім «Скарби», 2001. — 400 с.
 16. Косопкин А.С., Нефедова Т.Н. Президент, Конгресс, законодательство //Государство и право. — 1998. — №1. — С.86-91.
 17. На порозі Надцивілізації: системний аналіз актуальних проблем сучасності, соціальне прогнозування та футурологія. — Львів: Універсум, 2001. — 152 с.
 18. Лебедева Т.Ю. Искусство обольщения. Паблік рилейшенз по-французски. Концепции. Практика. — М.: Издательство Московского университета, 1996. — 134 с.
 19. Лендъел М. Між Америкою та Україною. Українська громада в США як група політичного тиску //Нова політика. — 1998. — №4. — С. 2-7.
 20. Лоббизм в России — десять лет теории и практики. //Советник. — 2000. — №3. — С. 28-30.
 21. Любимов А.П. Проблемы правового формирования лоббизма //Государство и право. — 1999. — №7. — С. 63-69.
 22. Механизм регулирования лоббистской деятельности в современной России //Государство и право. — 1999. — №7. — С. 100-111.
 23. Моисеев В.А. Паблік рилейшенз. Теория и практика. — К.: ВИРА-Р, 1999. — 376с.
 24. Пашенцев Е.Н. Паблік рилейшенз: от бизнеса до политики.— 2-е изд. — М.: Изд-во «Финпресс», 2000. — 240с.
 25. Роговец В. Лобіювання в регіонах: різні підходи і різні інтереси //Людина і влада. — 2000. — №7-8. — С.69-71.
 26. Тихомирова Є. Б. Зв'язки з громадськістю. — К.: НМЦВО, 2001. — 560 с.
 27. Тихомирова Є.Б. PR-формування відкритого суспільства. — К.: Наша культура і наука, 2003. — 198с.
 28. Тихомирова Є.Б. Технологія зв'язків з владою: міжнародний досвід лобіювання. / Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. — 2001. — Випуск 6. — С. 235-244.
 29. Чому лобіювати краще з коаліцією? //НУО-новини. — Осінь 1998. — С.2-3.
 30. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология. — Часть 1. — М.:ПМБ РАУ, 1992. — 182 с.
 31. Шульга Р.Ю. О роли лоббистской деятельности неправительственных организаций в становлении гражданского общества в России //Россия и современный мир. — 1999. — №4. — С. 169-182.
 32. Яковлев И. Паблік рилейшенз в организациях. — Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1995. — 148 с.

А.А. ЧЕМШИТ

ОПТИМИЗАЦИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ИНСТИТУТОВ ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ДОМИНАНТА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Чемшит Александр Александрович — заведующий кафедрой философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета, кандидат философских наук, профессор

Политическую ситуацию в Украине, сложившуюся на тринадцатом году ее независимости можно охарактеризовать всего двумя словами: «модернизационный синдром». В теории политического развития содержание этого понятия таково — совокуп-

ность признаков неэффективности национальной системы власти, индикаторами которой являются так называемые кризисы политического развития — *распределения, государственного управления, проникновения, политического участия и леги-*

тимности. Обобщенно такое состояние политической системы является равнодействующей двух сил – государственной власти и гражданского общества, проявляющихся в решениях и действиях государственных институтов, – с одной стороны, и политической партии – с другой. Каково же состояние современной фазы демократического развития нашей страны? Обратимся к теории.

Общественно-политическая ситуация в любой социальной системе складывается под воздействием трех групп обобщенных факторов: требования основных общественных групп, решения и действия властей, а также социальная поддержка власти «снизу».

«Требования» – есть желание населения удовлетворить так называемые «базовые потребности» – физиологические (еда, вода, воздух, убежище, продолжение рода), потребность в безопасности и защищенности (от любого агрессивного воздействия внешней среды – от вирусов до вооруженного нападения), социальные потребности (в природе человека объединяться в общественные группы для удовлетворения своих интересов; крупнейшей такой группой является государство), потребность в самореализации (в уважении человеческого достоинства) и потребность в самоактуализации (в наиболее полной реализации потенциала личности). Следует учитывать, что для основной массы населения главнейшими являются первые три потребности, но для самой деятельной, способной и энергичной части общества (элиты) четвертая и пятая потребности иногда значат даже больше, чем потребности простого выживания.

Требования предъявляются в адрес органов власти и управления в самых разнообразных формах – от писем и жалоб до применения физического насилия. В стабильных политических системах, то есть там, где базовые потребности удовлетворяются в максимальной степени, преобладающей формой предъявления требований является легальная (конвенциональная). Иначе говоря – в рамках установленных законодательством процедур. Легальные способы имеют место тогда, когда большинство населения имеет доступ к такому объему ресурсов данной территории, который обеспечивает производство и воспроизводство жизни и рабочей силы. В денежном выражении этот объем именуется минимальным потребительским бюджетом (МПБ). Чем больше отрицательное сальдо между МПБ и реальными доходами людей, тем выше вероятность неконвенциональных акций. В течение относительно небольших промежутков времени (войны, кризисы, реформы и т.п.) население соглашается довольствоваться прожиточным минимумом (только удовлетворение физиологических потребностей); длительное существование в таком режиме ведет к деградации и вымиранию. И любые акции, в том числе неконвенциональные, направленные на изменение статус-кво следует признать оправданными, как совершенными в порядке законной самозащиты.

Органы власти и управления должны воспринимать указанные требования и реагировать на них. Любое решение, так или иначе, направлено на распределение и перераспределение имеющихся ресурсов. Порядок и адресность этого распределения определяются местом, которое занимает властный орган в государственной иерархии. Именно поэтому существует разница в способах принятия и реализации политических решений между существующим политическим режимом и оппозицией. Оппозиция не связана иерархической ответственностью и может себе позволить предлагать такие решения, которые не совпадают или даже противостоят официальной линии. Действующая же элита, являясь только подчиненным звеном национальной системы господства, обречена вносить в официальный курс только небольшие поправки.

Стойкое удовлетворение разумных базовых потребностей обеспечивает органу власти (и официальному курсу) соответствующую поддержку «снизу», в том числе в формах: внимания и почтения к правительственным и административным актам и лицам, оказания системе услуг, исполнения законов, уплаты налогов и стоимости потребленных товаров и услуг, отказа оппозиции в электоральном доверии и тому подобных. Однако сильная власть имеет возможность обеспечивать хотя бы минимальный уровень поддержки даже в том случае, если политический курс и (или) экономическая линия неэффективны. Обычно в этих целях используются средства массовой агитации и пропаганды.

Таким образом, общественно-политическая ситуация является равнодействующей трех переменных факторов – требований к органу власти, реакции органа власти на эти требования и поддержки населением проводимой политики. В свою очередь эта триада определяется реакцией на главенствующие политический курс и экономическую линию.

Классическая теория политического развития утверждает, что модернизационный синдром – неременное явление, сопровождающее форсированный переход от одного типа политической системы к другому. Например, в условиях СНГ, от социально-консервативного к либерально-демократическому или национально-консервативному типу. Если правовой каркас новой системы можно построить очень быстро, то заставить ее эффективно работать очень трудно, если вообще возможно. Дело в том, что новая конструкция политической системы требует и новых принципов политического управления, на которые ни элита реформаторов, ни рядовые граждане не могут перейти мгновенно. Так, элита реформаторов стран СНГ сформировалась еще в советские времена и привыкла работать по вертикальной схеме «субъект – объект», да еще и в условиях максимального контроля над национальными ресурсами. Но разворот экономической линии резко вправо, как раз и составляющий сущность демократизационного процесса, приводит к быстрому выводу этих ресурсов из-под центрально-

го контроля. К тому же либерализация политической и экономической сфер предполагает не только вертикальную, но и горизонтальную схему руководства. Политическая элита стремится компенсировать падение эффективности управления выстраиванием жесткой властной вертикали, однако положительных результатов это не приносит, а лишь ухудшает ситуацию.

Подобным образом дело обстоит и в Украине. В настоящее время деятельность органов государственной власти проходит в рамках конституционно-определенного национально-консервативного (с элементами либерал-демократии) государственного строя. Иначе говоря, проводятся правый (национально ориентированный) политический курс и правая же экономическая линия в версиях С.Хантингтона и М.Фридмана. Правый политический курс есть формирование и поддержка сильной исполнительной вертикали, правом которой на власть оправдывается защитой украинской национальной идеи. На переходный период полномочия всех остальных ветвей государственной власти (законодательной и судебной) значительно сужены, равно как и право на реальную оппозицию. Любая активность, выходящая за рамки указанных выше компонентов политики если не де-юре, то де-факто считается экстремизмом и пресекается, даже если она вполне легальна.

Правая экономическая линия состоит в последовательном ослаблении подкрепленного ресурсами государственного суверенитета, то есть неуклонном переходе общенациональной собственности в частные руки и установлении экономического равновесия за счет свободной (в рамках закона) игры частных агентов рынка. Таким образом, национальный суверенитет последовательно дробится на систему индивидуальных суверенитетов. Отсюда и либеральный компонент, который заключается в защите только юридических прав личности за ее собственный счет. Иначе говоря, обеспечение базовых потребностей человека перекладывается на него самого, за исключением случаев, когда гражданином не способен воспользоваться правами и свободами в силу объективных обстоятельств (возраст, болезнь и т.п.). Жесткое, подкрепленное ресурсно, вмешательство государства в экономическую жизнь должно постепенно исключаться. Роль государственных институтов должна быть снижена до роли органа, устанавливающего под действием институтов гражданского общества (политических партий и т.д.) правила политической и экономической жизни и их (правил, законов) защите. Ресурсная база соответствующего органа власти ограничивается его бюджетом и подконтрольной собственностью. Относительная слабость формального государства компенсируется автономным политическим участием государств-граждан.

Описываемая политика национальной интеграции в западных системах, благодаря так называемой «протестантской профессиональной этике» («веберовскому потенциалу личности») доказала свою эффектив-

ность. Но в развивающихся системах, подобных Украине, этот потенциал отсутствует, а значит – отсутствует и самоограничение личных притязаний. Уменьшение силы государственного суверенитета в этих условиях происходит не плавно, а обвально, что ставит под угрозу не только способность государства к управлению, но и само существование государства и общества. Более того, в условиях глобализации, то есть мировой унификации политических, экономических и социальных структур, национальный суверенитет ограничивается еще более стремительно. Никаких предпосылок для возникновения демократического (автономного) политического и экономического участия просто не успевает возникнуть. Именно поэтому требуется разработка иных версий интегрирующей политики, непременно основанных на знании специфических свойств всех участников политического процесса – объекта политического управления – народа Украины, а также тех акторов, которые претендуют на роль субъекта – институтов государства и гражданского общества.

В настоящее время в распоряжении украинского государства находится не более 25% национальных ресурсов, однако оно располагает мощной системой политического господства, целой армией вышкоченных чиновников. При этом 75% ресурсов или уже перешло, или переходит под контроль частных или корпоративных экономических агентов, богатейших из которых принято называть олигархами. Но олигархи эти ущербные, поскольку они не располагают прямым доступом к процессу принятия политических решений, а их капиталы не гарантированы от конфискации. Таковы недостатки «хантингтоновского» метода внедрения модели М.Фридмана в постсоветскую социальную среду. Главнейшим из этих недостатков является массовый неучет базовых интересов общества и граждан.

Кризисы государственного управления и политического участия порождают кризис проникновения (политические решения не исполняются в желательном для властей виде), кризис распределения (не удовлетворяются потребности большинства граждан не только в объеме минимального для производства и воспроизводства жизни и рабочей силы потребительского бюджета (МПБ), но и в объеме прожиточного минимума (ПМ), достаточного для простого выживания), а также кризис легитимности (резкое падение авторитета всех институтов политической власти). В странах СНГ (кроме Белоруссии) модернизационный синдром проявляется в запредельном коэффициенте неравенства распределения доходов (коэффициент Джини не менее 40, при норме 5 – 7), катастрофической демографической ситуации (депопуляция населения), падении рейтинга развития ООН (с первых мест до мест в седьмом – девятом десятке) и так далее. По уровню ежегодного душевого дохода, по данным Нюрнбергского института по изучению рынка, беднейшими странами Европы являются Украина (379 евро) и Молдавия (223 евро). Для сравнения: Австрия (15756 евро) находится на

восьмом месте после Швейцарии, Люксембурга, Норвегии, Дании, Исландии, Великобритании и Германии. У лидера – Швейцарии этот показатель равен – 25603 евро. Даже в Албании доход в полтора раза больше, чем в Украине (563 евро). В результате неэффективности функционирования политической системы нарастает ожесточенность политического противостояния, на первых порах, в рамках политической элиты.

Итак, реакция граждан, проживающих и (или) действующих в Украине на проводимые в стране преобразования, является равнодействующей следующих факторов:

1. Низким жизненным уровнем и глубоким расстройством по уровню душевого дохода, неизбежными на этапе глубоких экономических реформ. Непосредственными причинами этого являются: недостаточная эффективность налоговая политика, низкая рентабельность промышленного производства, невыплата заработной платы и т.п.

2. Социальная структура населения: а) высокая доля граждан пенсионного возраста и инвалидов. Пенсии и социальные пособия в сумме, не менее чем вдвое ниже прожиточного минимума; б) неопределенность социального статуса лиц, вовлеченных в мелкий и средний бизнес (сегодня он – торговец, то есть почти буржуа, а завтра, разорившись, может превратиться вновь в пролетария); в) возрастание доли молодежи с отсутствием перспектив получить приемлемое образование, работу, жилье.

3. Национальная структура населения, принадлежащего, по крайней мере, к трем разным цивилизационным типам. Следует учесть, что национальные меньшинства, в условиях экономического кризиса, усиливают свою сплоченность.

4. Политическая культура населения не соответствует западноевропейским демократическим формам. Население стремится не к отстаиванию своих политических и экономических прав под личную ответственность, а желает найти заступника, который защитит бы его, но без его же непосредственного участия. Все категории граждан (как буржуазия, так и неимущие) не склонны ощущать личную ответственность за политику своего правительства.

5. Низкий уровень политической, экономической и правовой грамотности населения, не позволяющий воспользоваться всем потенциалом демократических прав и свобод, предусмотренных Конституцией и законами Украины, видеть свои перспективы, ощущать себя не статистами, а активными и заинтересованными сторонниками реформ.

6. Интересы различных социальных групп противоречивы и имеют мало точек соприкосновения, солидарности и взаимной ответственности.

Под воздействием этих факторов, большая часть населения отчуждена от политической системы страны в самых разнообразных формах, в том числе: прямого отчуждения, апатии и аномии. Вследствие этого:

- электоральная поддержка любых политических

сил носит внешний характер;

- политические партии ориентированы не столько на отстаивание своих политических программ, сколько на самовыживание, а, следовательно – на доступ к высшему политическому руководству.

- население, в основном, приспособилось к существованию в экстремальных условиях и ощущает тревогу перед любыми существенными переменами;

Таким образом, очевидна слабость позиции всех тех, кто называет себя «политической силой». Ведь политическая сила есть произведение доли национальных ресурсов, контролируемой данной группировкой на ее социальную базу. Тогда получается, что у одних политических игроков доля большая, но социальная база слабая, а у других – наоборот. И покуда это так, никакая реформа «сверху» не приведет к появлению устойчивой политической системы. Уличная активность партий, оппозиционных режиму, практически не выходит за рамки закона, хотя иногда и может содержать признаки административных правонарушений. Основная масса населения, вследствие отчуждения, апатии или аномии не оказывает поддержки и оппозиционерам, так что шествия, пикеты, митинги сами по себе немногочисленны и позволяют партиям лишь напомнить о себе. Но это – пока. Постепенно складывается классическая ситуация, когда «верхи не могут, а низы не хотят». Всем национальным политикам давно пора понять, что если модернизационный синдром преодолен не будет, обязательно настанет момент эскалации неконвенциональных форм политического участия, от которых пострадают все.

В этих условиях повышенное и демонстративное внимание властей, административное и другое давление на их участников и активистов лишь добавляет им популярности. Все без исключения главные политические силы, в том числе оппозиционные, возглавляются кадровыми аппаратчиками, предпочитающими аппаратные же методы любым уличным.

Из вышесказанного могут быть сделаны следующие выводы:

1) Закрепление достигнутых положительных результатов и дальнейшее повышение уровня и качества жизни граждан Украины зависят от преемственности власти и ее действий. Однако эта преемственность может быть нарушена: политический маятник симпатий населения может качнуться в целом по Украине резко влево, а активности правительства – резко вправо. Иными словами, если до окончания текущего президентского цикла не будет достигнута заинтересованная, сознательная поддержка реформ со стороны населения, смена политического режима в 2004 году представляется весьма вероятной;

2) Достижение указанной выше цели внутренней политики требует повышения экономической эффективности власти за счет обеспечения положительной динамики предприятий, оптимизации расходов бюджета, ликвидации задол-

женностей по заработной плате, совершенствования методов оказания адресной помощи малообеспеченным гражданам и так далее;

3) Постоянно и активно пропагандировать опыт участия представителей институтов государственной власти и частного капитала в социальной защите населения и поддержке малообеспеченных его слоев; необходимо стремиться к тому, чтобы превратить эту благотворительность из отдельных эпизодов в систему;

4) Обеспечить сознательную поддержку проводимой политическим режимом политики в рамках применявшихся ранее подходов уже невозможно. Необходимо преодолеть углубляющееся отчуждение граждан от политической системы, привить им чувство сопричастности к проводимым реформам, а следовательно – личной заинтересованности в успехе преобразований;

5) Отчуждение граждан от поддержки проводимых реформ во многом коренится в неумении использовать потенциал, заложенный в Конституции Украины 1996 года и принятых на ее основе правовых актах. С целью преодоления этого недостатка, руководители предприятий и организаций всех форм собственности могут наладить, совместно с общественными организациями (профсоюзами, обществом защиты прав потребителей и т.д.) постоянный всеобщий диалог по вопросам технологии защиты конституционных прав и свобод, по разъяснению и толкованию прикладных аспектов Конституции страны и всех значимых правовых актов (законов, указов и т.д.);

6) Проведение любого политического решения властей должно вызывать у людей уверенность в том, что его реализация выгодна гражданину, живущему здесь и сейчас, а не в очередном «светлом будущем». Иначе обеспечить активную поддержку режиму невозможно;

7) Оппозиционные партии играют в демократическом обществе важную роль концентратора интересов, неудовлетворенных проводимой политикой. Поскольку интересы существуют, они должны получить адекватное институциональное оформление, то есть, переведены из скрытой и неконтролируемой формы в открытую и контролируемую. Если эти формы не сопряжены с насилием, попытки их пресечения напротив, способствуют накоплению недовольства в скрытых формах с непредсказуемыми последствиями;

8) Насущно необходимо «втягивание» всех легальных участников политической жизни в процесс принятия политических решений с тем, чтобы сделать солидарной ответственность за их осуществление;

9) Для этого привлекать лидеров политических партий, общественных организаций и авторитетных в обществе лиц к обсуждению актов и посланий президента. Цель: сбор откликов, конструктивных предложений, вариантов группового и личного участия в реализации положений этих документов, осо-

бенно в части социальной защиты населения с последующим информированием общественности;

10) Рекомендовать политическим партиям и общественным организациям активнее использовать имеющиеся у них наработки по оказанию правовой помощи населению;

11) В целях предотвращения конфликтных ситуаций и налаживания конструктивного взаимодействия со всеми группами интересов, политическими партиями и органами самоорганизации населения, государственным администрациям следует наладить диалог со всеми участниками политического процесса, а также разработать и внедрить комплекс мероприятий, именуемых «обратной связью» и перечисленных ниже:

12) своевременное информирование всех заинтересованных сторон о планируемых к рассмотрению вопросах;

13) привлечение лидеров этих организаций, а также лиц, имеющих общественную поддержку и авторитет в глазах рядовых граждан к обсуждению возможных альтернатив решений местных администраций; ход обсуждения и позиции сторон доводить в приемлемых формах до сведения широкой общественности.

Разумеется, указанные выводы носят предварительный характер. Их можно рассматривать лишь как приглашение к дискуссии о важнейшем в новейшей политической истории Украины социальном проекте – политике национальной интеграции и созданию на ее основе стабильной конструкции демократической политической системы. Этот проект не может быть простым. Он должен быть основан на прочном научном фундаменте теории политического развития.

Как будут развиваться события, покажет время. Но в любом случае нарастание политической напряженности никаких дивидендов народу Украины не принесет. Нужна не политическая драка, а общенациональный компромисс, стратегической целью которого было бы обращение к нуждам простого человека, ради которого и начинались когда-то пресловутые реформы. И президент, и многие оппозиционеры неоднократно заявляли о европейском выборе Украины. Сейчас самое время это продемонстрировать, взяв в качестве примера лучшие европейские образцы сужения круга взаимных претензий и ненависти. Почему бы не применить опыт многолетнего премьера послевоенной Италии Альчиде де Гаспери? Или одного из его преемников Альдо Моро? Существуют ведь политика «сверки часов» и способ примирения различающихся позиций, именуемый «медиация», а также конструкция политической системы с одной доминирующей партией и многое другое. Политическая система Украины сегодня находится в таком состоянии, что главным руководящим правилом политиков должна стать терпимость и предпочтение должно быть отдано коалиции национального единства с участием всех ведущих политических сил.

А.Ю.ВЫСОЦКИЙ

ПРОБЛЕМА ЛЕГИТИМАЦИИ ПОЛИТИКИ В КОНЦЕПЦИИ МАКСА ВЕБЕРА

Высоцкий Александр Юрьевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин Днепропетровского государственного финансово-экономического института

Максу Веберу принадлежит заслуга введения темы легитимности/легитимации в область изучения социальной и политической философии, социологии и политической науки. Проблема легитимности/легитимации политики в европейской философии была поставлена еще Платоном как проблема правильного, хорошего, разумного, искусного и справедливого правления [18, 46-48]. В условиях нарастания кризисных явлений глобального масштаба практически во всех сферах, затронутых политическим регулированием, проблема легитимации политики становится особенно актуальной. Одной из причин нерешенности данной проблемы на должном уровне является однобокость и фрагментарность ее анализа. В современных философских и политических исследованиях легитимация политики осмысливается преимущественно как легитимация политической власти [1; 2; 3; 7; 9; 11; 12; 13; 14; 19; 23], реже – как легитимация политических требований [15], легитимация политических режимов [8, 4], политических систем [20; 21; 27], государства [24; 25; 26; 28], политических технологий [22]. Отчасти нерешенность проблемы легитимации политики является результатом недостаточно внимательного изучения и, самое главное, творческого восприятия веберовской концепции легитимации политики. Вместе с тем, именно разработка М.Вебером легитимационной проблематики по отношению к политической сфере оказала (и продолжает оказывать), преимущественно в стереотипной ее рецепции [10, 17], огромное влияние как на развитие последующей философской и политико-научной мысли, так и на мировоззренческие установки современных политиков. В связи с изложенным, изучение веберовского наследия, касающегося легитимности/легитимации политики, является необходимым и актуальным. Исходя из этого, представляется оправданной задача данной статьи – реконструировать веберовскую концепцию легитимации политики.

Рассмотрение концепции легитимации политики М.Вебера целесообразно начать с установления содержания понятия «политики», как она понималась немецким ученым. «Это понятие («политики» – А.В.) имеет чрезвычайно широкий смысл и охватывает все виды деятельности по самостоятельному *руководству*, – отмечал М.Вебер. Говорят о валютной политике банков, о дисконтной политике Имперского банка, о политике профсоюза во время забастовки; можно говорить о школьной политике городской или сельской общины, о политике правления, руководящего корпорацией, наконец, даже о политике умной жены,

которая стремится управлять своим мужем» [5, 644]. В узком понимании, «политика», согласно М.Веберу, означает: руководство или оказание влияния на руководство политическим союзом, то есть государством; либо иначе – «стремление к участию во власти или к оказанию влияния на распределение власти, будь то между государствами, будь то внутри государства между группами людей, которые оно в себе включает» [5, 645-646]. Что касается «государства», то оно, с веберовской точки зрения, «есть отношение господства людей над людьми, опирающееся на легитимное (то есть считающееся легитимным) насилие как средство» [5; с.646]. Осмысливая условия возможности бытия государства, М.Вебер утверждает, что для его существования необходимо, чтобы люди, находящиеся под господством, подчинялись авторитету, на который претендуют те, кто в это время господствует. Таким образом, с веберовской точки зрения, политика, т.е. руководство (или влияние на руководство) государством, возможна только при условии подчинения людей особам, претендующим на такое руководство, т.е. стремящимся к участию во власти или к оказанию влияния на распределение власти. Или, иными словами, политика, как ее понимает М.Вебер в узком значении, возможна при условии существования государства. Исходя из этого, немецкий ученый задается вопросом об условиях легитимации государства, т.е. о внутренних основаниях и внешних средствах оправдания отношений господства и подчинения.

Легитимность или оправданность и значимость государства (отношений господства и подчинения) в первую очередь выступает у М.Вебера как оправданность и признанность притязаний особ, претендующих на господство, на авторитет, на право осуществления власти, на руководство государством, и зависит от факторов, обеспечивающих установку на подчинение человеческого поведения таким особам. В качестве таких факторов у немецкого ученого выступают три чистых типа внутренних оправданий или оснований легитимности: традиция (авторитет нравов, освященных исконной значимостью и привычной ориентацией на их соблюдение), харизма (авторитет внеобыденного личного дара, призвания, обеспечивающего полную личную преданность и доверие), легальность (вера в обязательность легального установления и деловой, рационально обоснованной «компетентности», обеспечивающих ориентацию на подчинение при выполнении установленных правил). Следует добавить, что, по мнению М.Вебера, действие одного только фактора редко

встречается, в основном имеют место «крайне запутанные изменения, переходы и комбинации» чистых типов внутренних обоснований легитимности. В соответствии с названными факторами, немецкий философ и социолог выделяет три чистых типа господства: традиционный, харизматический и рационально-легальный [5, 646-647; 29, 328]. Как видим, тип господства в государстве М.Вебер жестко увязывает со способом обретения легитимности особами, руководящими политикой. При этом, однако, он вполне резонно замечает, что чистых способов легитимации, впрочем, как и господства, в действительности не встречается. Иное дело, преобладание действия одного из факторов легитимации. Сам М.Вебер наилучшим считал преобладание харизматического типа легитимации политического деятеля. В соответствии с концепцией немецкого ученого, харизматичность есть высшее проявление идеи призвания. Действительно, что может быть более легитимирующим (оправдывающим): человеческие установления, обычаи, устои, компетенция, легализация (правовая процедура признания) либо божественное установление, личный дар свыше? Тут М.Вебер касается метафизических оснований легитимности. Призвание, которое, по сути, имеет трансцендентную сущность, определяет высшую легитимность деятелей и деятельности, в частности, в сфере политики. Призвание в своем осуществлении рождает веру в его носителя. Необходимыми условиями успешного осуществления призвания М.Вебер считает преданность своему делу и отсутствие тщеславия [5, 647]. Другими словами, чтобы призвание осуществилось, необходим соответствующий личностный выбор получателя призвания, готовность последовать предустановленному свыше, носитель призвания должен быть достойным божественного дара. Это требует от него, в данном случае от политика, определенных усилий, активной деятельности.

Если следовать рассуждениям М.Вебера, одной только установкой человеческого поведения на подчинение особам, притязующим на господство, на руководство государством, легитимность осуществляемой ими политики не ограничивается. Основой для поддержания и укрепления легитимности политики выступает функционирование системы осуществления господства, предприятия по производству господства, своего рода индустрии господства (Herrschaftsbetrieb). Осмысливая построение системы осуществления господства, М.Вебер исходит из того, что «в действительности подчинение обуславливают чрезвычайно грубые мотивы страха и надежды – страха перед местью магических сил или властителя, надежды на потустороннее или посюстороннее вознаграждение – и вместе с тем самые разнообразные интересы» [5, 647]. Следовательно, для системы господства необходимы средства для применения физического насилия, к которым М.Вебер относит штаб управления и вещественные (материальные) средства управления. Тут следует обратить внимание на выделение немецким ученым насилия как

главного средства господства, подразумевающего исключительность роли страха как важнейшего оправдывающего, легитимирующего основания политики. Неслучайно у М.Вебера все иные средства осуществления господства должны «работать» на гарантирование способности применения насилия, а сами особы, притязующие на господство, должны утверждаться как носители легитимного насилия [5, 648]. Итак, если легитимность правителей требует их соответствия представлениям общества об обычае, необходимой компетенции, процедурной легальности либо о высшем призвании, если легитимность их политики требует наличие перманентной способности применения насилия как основного средства господства, то легитимность насилия должна обеспечиваться через преданность властелину, его поддержку со стороны штаба управления. Последнее достигается путем создания системы вознаграждения для чиновников, ориентированной на реализацию их личных интересов и включающей средства материального вознаграждения, доходные должности, привилегии, а также социальный почет (честь). Отметим, что если по М.Веберу легитимность правителя (любого политика в той мере, в которой он участвует в реализации власти) и его политики зависит от отношения подчиненных, выступающих субъектами легитимации (признания) политического руководителя и его деятельности, то легитимность подвластных зависит от властелина и того могущества, которым он обладает [5, 649]. В усилении такой зависимости заинтересован сам властелин, поскольку это соответственно означает для него укрепление собственной легитимности. В свою очередь, усиление такой зависимости неизбежно предполагает лишение самостоятельности в осуществлении политики причастных к управлению лиц путем экспроприации всех средств управления (военных, финансовых, материальных), которые могут найти политическое применение. С экспроприацией политических средств, с их сосредоточением в распоряжении единственной высшей инстанции, с достижением, тем самым, успеха в монополизации легитимного физического насилия, М.Вебер связывает развитие современного бюрократического государства. Существование последнего, согласно немецкому ученому, дало возможность для открытого захвата политической власти с помощью противозаконных действий или выборов лицами (вождями), выводящими свою легитимность «из воли тех, кто находится под господством» [5, 651]. Нетрудно заметить, что в данном случае, насколько позволяет судить текст веберовских работ, предполагаются несколько другие внутренние оправдания, иной тип легитимности политических руководителей, чем те чистые типы, о которых речь шла выше. В данном случае, такими внутренними оправданиями, критериями легитимности выступают ни обычаи, ни устои, ни компетенция, ни легализация (поскольку власть может быть захвачена и благодаря применению противозаконных действий) и ни столько призвание, сколько идеи

об идеальном справедливом порядке. Такие идеи, выразителями которых выступают политики, являются источниками их легитимности. Кстати, упомянутая о путях легитимации порядка, М. Вебер говорит именно о четырех типах легитимности. Основанием разделения на них является характер приверженности порядку действующего субъекта. Наряду с приверженностью через веру в святость традиции, легальность установления, в силу эмоционального отношения к харизматической личности (например, пророку), утверждающей справедливость системы отношений, легитимность порядка, согласно немецкому ученому, может определяться также верой в его абсолютную ценность, что является типичным случаем «естественного права» [29, 130-131]. Вслед за Г. Еллинеком, М. Вебер склонен был видеть в представлении о естественном праве значительный фактор детерминации социальных действий и изменений [29, 131; 6, 111-112]. Таким образом, исходя из отмеченного, фактически можно говорить о четвертом чистом типе легитимности политика, политического руководителя, выделенном, но не названном М. Вебером, – идеологическом. Несомненно, что особую роль этот тип легитимности играет в нестабильные, переходные эпохи.

В зависимости от того, какое отношение имеет человек к политической деятельности (в какой степени стремится влиять на распределение власти между политическими образованиями), М. Вебер выделяет политиков «по случаю» (например, избирателей), политиков «по совместительству» (лиц, должности которых необходимо предполагают периодическое проявление политической активности) и «профессиональных политиков», для которых политическая деятельность является первоочередным «делом жизни». В свою очередь, «профессиональных политиков» немецкий ученый подразделяет на тех, кто живет «за счет» политики, кто стремится сделать из нее постоянный источник дохода, и тех, кто живет «для» политики, видит в этом смысл своей жизни. Для М. Вебера последний тип профессиональных политиков представляется более привлекательным, легитимным, хотя, согласно немецкому ученому, для такого политика, вместе с тем, не должно быть характерным пренебрежение частными экономическими интересами. Такое пренебрежение для М. Вебера скорее признак безоглядного политического идеализма, присущего неимущим слоям во внеобыденные, революционные эпохи [5, 655].

Немецкий ученый замечает, что превращение политики в «предприятие» потребовало от занимающихся ею гуманитарного образования, знание ее методов, специальных навыков в борьбе за власть, включая ораторское искусство и технологию работы в парламентских комитетах. Все это позволяет профессиональному политику рассчитывать на успех в достижении персональной легитимности. Навыки, знания и, что самое важное, и, согласно М. Веберу, отличает «профессионального политика» по призванию (вождя) от «профессионального политика» без призвания,

способность эмоционально воздействовать на массы рождает веру людей, как в личность политического деятеля, так и в проводимую им политику, что естественно означает ее легитимность.

Анализируя внутренние мотивации человека, профессионально занимающегося политической деятельностью, М. Вебер выделяет ощущение чувства власти, которое дает участие в политических делах. «Даже на формально скромных должностях сознание влияния на людей, участие во власти над ними, но в первую очередь – чувство того, что и ты держишь в руках нерв исторически важного процесса, – отмечал немецкий социолог и философ, – способно поднять профессионального политика выше уровня повседневности» [5, 689]. Тем самым, в глазах М. Вебера занятие политикой является привлекательным, престижным, способно повысить общественную значимость социального субъекта и придать особый смысл его индивидуальной биографии. Собственно, эти факторы способны внутренне легитимировать политическую деятельность как профессиональное занятие. Иной вопрос состоит в том, что человеку, социальному субъекту дает моральное право нести бремя власти, брать на себя ответственность за повороты истории, за судьбы людей, т.е. легитимировать его претензии на звание политика. Тут М. Вебер говорит о трех решающих качествах политика, свидетельствующих о его профессиональном призвании: это страсть, чувство ответственности и глазомер. Страсть означает ориентацию на существо дела, самоотдачу этому делу, его всепоглощающий характер для политика. Иррациональность страсти должна быть дополнена рациональностью ответственности перед совершаемым «делом» и рациональностью глазомера, способности перспективно и спокойно оценить реальность, а значит обеспечить наибольшую возможность для достижения поставленной политической цели. Интересно, что веберовский «глазомер», впрочем, как и страсть, несколько напоминают свойства ницшеанского «свободного ума», возникающего вследствие разрыва, отчуждения от традиционных чувств и ценностей и стремящегося к самоопределению, к свободной воле [16, 185-187].

Не менее важным качеством политика М. Вебер считал стремление к действительной власти как необходимому средству, одной из движущих сил в политике, противопоставляя его безответственному стремлению к наслаждению властью, тщеславному самолюбованию чувством власти, всякому поклонению власти как таковой [5, 691]. Для М. Вебера, таким образом, деятельность политика легитимруется не тем могуществом и властью, которыми он обладает, а сотнесенностью политической деятельности с ее целью, смыслом, служением делу. Независимо от цели, изначального смысла политической деятельности, которая, по справедливому веберовскому наблюдению, регулярно оказывается в неадекватном, парадоксальном отношении к конечному результату, для политика необходима вера как основание для его де-

тельности. «Он (политик – А.В.) может служить целям национальным или общечеловеческим, социальным и этическим или культурным, внутримирским или религиозным, он может опираться на глубокую веру в «прогресс» – все равно в каком смысле – или же холодно отвергать этот сорт веры, он может притязать на служение «идее» или же намереваться служить внешним целям повседневной жизни, принципиально отклоняя вышеуказанное притязание, – но какая-то вера должна быть в *наличии* всегда» [5, 692]. Ставя таким образом вопрос о вере в политике, М.Вебер тем самым утверждает ее атрибутивность для легитимности политики. Иными словами, согласно немецкому ученому, если политик не верит в то дело, которым он занимается, если в его личность не верят люди, на которых он рассчитывает, такой деятель не может достичь успеха в проведении легитимной политики. Поэтому главная задача профессионального политика, исходя из рассуждений М.Вебера, как раз и заключается в том, чтобы поверить самому и заставить поверить других в значимость своей политической деятельности, тем самым обеспечив ее легитимность. Заслуживает внимание тот факт, что сила веры как фактор легитимации политики может быть чрезвычайной. Как утверждает немецкий ученый, в весьма значительной части случаев вера способна также выступать этической легитимацией жажды мести, власти, добычи и выгодных мест [5, 702].

Поднимая проблему отношения между этикой и политикой, а также проблему этоса политики (этических норм и ценностей в политике или, собственно, политической этики), М.Вебер по сути утверждает, что та или иная этика может выступать средством легитимации (но не всегда подлинной или правомерной) любой политики, утверждения ее правоты, однако при этом может оказаться и фатальной для нравственности, прикрытием для получения неких материальных и моральных дивидендов [5, 693-694]. С точки зрения М.Вебера, не существует единой этики, имеющей силу для всех видов социальных отношений. А подлинная, адекватная, правомерная этическая легитимация политики возможна только на основе ее собственных, политических ценностей, к которым относится ответственность перед будущим, деловые интересы, достоинство. Максима же политической этики гласит: «ты *должен* насильственно противостоять злу, иначе за то, что зло возьмет верх, *ответственен ты*» [5, 696]. Из этого вытекает, что любое насилие в политике, любая суровая политика может быть легитимирована либо злой и несовершенной природой человека вообще, либо недобрыми намерениями неких сил, народов и государств. Отвергая долг правдивости в политических отношениях, отрицая принцип открытости в политике, считая насилие ее главным средством, М.Вебер признает за «хорошими», этически положительными целями способность «освящать», легитимировать нравственно сомнительные и опасные средства, предполагающие возможность или даже вероятность скверных побочных следствий [5, 697]. Из построений немецкого уче-

ного следует, что политическая этика как этика ответственности имеет своим основанием «опыт иррациональности мира», мира «незаслуженного страдания, безнаказанной несправедливости и неисправимой глупости» [5, 699]. Именно опыт иррациональности мира, согласно М.Веберу, был «движущей силой всякого религиозного развития», однако не всякая религия смогла стать легитимирующей для политики, а только та, которая брала на вооружение этику ответственности (включающую необходимость насилия). В качестве образчика такой религии М.Вебер указывает в частности на протестантизм. «Нормальный протестантизм абсолютно легитимировал государство, то есть средство насилия, как божественное учреждение, а в особенности – легитимное авторитарно-монархическое государство» [5, 701]. Легитимное насилие, согласно немецкому ученому, есть специфическое средство политики, и любой политик для достижения тех или иных целей обязательно с ним блокируется. Именно это средство, по словам М.Вебера, «и обуславливает особенность всех этических проблем политики» [5, 701]. Достижение же легитимности насилия происходит благодаря его религиозной или революционной интерпретации как средства защиты веры, борьбы за нее. Обращаясь к современным ему событиям, М.Вебер фактически на место религии как легитиматора политики ставит идеологию, предусматривающую «силой установить на земле абсолютную справедливость» [5, 701-702]. Хотя при этом, на наш взгляд, он недооценивает ее роль в политических преобразованиях, прежде всего в революционной их форме, сводя действия осуществляющих революционные изменения людей либо к низменным инстинктам (утоление ненависти, жажды мести, зависти), либо к интересам экономического характера (добыча, доходные места, власть) [5, 702].

Говоря о том, что политическое действие «работает в русле этики ответственности» [5, 704], М.Вебер тем самым утверждает фактор ответственности за последствия как необходимой для легитимации политики. При этом этика убеждения, как основанная на абсолютном следовании высоким моральным принципам, согласно немецкому ученому, должна находиться в состоянии взаимодополнения с этикой ответственности, по сути выступая легитиматором последней. Иными словами, моральной оценке профессиональный политик должен подвергать не свои действия, а их возможные последствия.

Подводя итоги всему вышесказанному, следует отметить следующее. Впервые в отечественной науке нами реконструирована веберовская концепция легитимации политики. Результаты ее осмысления и анализа позволяют утверждать, что М.Вебером был сделан наиболее общий набросок ряда важнейших аспектов легитимации политики, разработка многих из которых получила развитие в последующих социально-философских и теоретико-политических трудах. Выяснено, что фактически, немецким ученым было выделено три уровня легитимации политики: персональный, политико-структурный и со-

знательный, однако в его работах они остались не названными. Кроме того, в статье обосновано положение о том, что на основе очерченных М.Вебером принципов признания особ, претендующих на осуществление власти, можно определить, по сути, не три, а четыре чистых типа легитимации политики: традиционный, харизматический, рационально-легальный и идеологический, хотя последний и не называется самим М.Вебером в качестве такового. Установлено, что призвание в веберовской концепции имеет трансцендентную природу, детерминируя

наибольшую легитимность деятелей и деятельности в сфере политики. Определено, что страх в концепции М.Вебера играет роль важнейшего легитимационного основания политики. С этим связана переоценка немецким ученым значения насилия в осуществлении политики. Кроме страха, в концепции М.Вебера выделены такие факторы легитимации политики как вознаграждение, вера, ответственность, а также личные качества политического деятеля, к которым немецкий ученый относит страсть, преданность делу и глазомер (предусмотрительность).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алексеева Т. Власть и легитимность (Эволюция немарксистских подходов в современной английской политической философии) // Власть. Философско-политические аспекты. - М.: Ин-т философии РАН, 1989. - С. 110-133.
2. Алексеева Т.А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // Вопросы философии. - 1998. - № 7. - С. 58-65.
3. Ачкасов В.А., Елисеев С.М., Ланцов С.А. Легитимность власти в постсоциалистическом российском обществе. - М.: Аспект Пресс, 1996. - 125 с.
4. Бистрицкий Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимації // Політична думка. - 1996. - № 1. - С. 11-23.
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - С. 644-706.
6. Высоцкий А.Ю. Легитимность: анализ понятия // Грани. - 2003. - № 1. - С. 109-113.
7. Дебиоров А.-Н.З., Пронский Л.М. О природе политической власти // Вестник Московского университета. - Сер. 18. Социология и политология. - 2002. - № 2. - С. 48-60.
8. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // Социс. - 1994. - № 6. - С. 147-156.
9. Ильин М.В., Мельвиль А.Ю. Власть // Полис. - 1997. - № 6. - С. 146-163.
10. Катасонов А.В. Методологические аспекты проблемы легитимности политического господства в социологической модели Макса Вебера // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. - 1998. - № 1. - С. 34-48.
11. Кравченко И.И. Власть и общество // Власть: Очерки современной политической философии Запада. - М.: Наука, 1989. - С. 37-64.
12. Кравченко Ю., Чечель В. Легітимність політичної влади й можливість її досягнення // Політологічні читання. - 1993. - № 2. - С. 41-58.
13. Левандовский А. Оружие мифа (Миф как средство легитимации власти в России) // Свободная мысль. - 2001. - № 2. - С. 102-118.
14. Макеев С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл // Політична думка. - 2001. - № 3. - С. 5-9.
15. Макеев С. Легітимація політичних домагань у виборчій кампанії // Політична думка. - 1994. - № 3. - С. 31-36.
16. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое // Ницше Ф. Сочинения в двух томах. - Т. 1. - СПб.: Кристалл, 1998. - С. 181-428.
17. Ожиганов Э.Н. Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ. - Рига: Зинатне, 1986. - 158 с.
18. Платон. Политик // Платон. Законы. - М.: Мысль, 1999. - С. 3-70.
19. Рябов С.Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз). - 09.00.03: Дис... д-ра філософ.н.- / Київськ. у-тет ім.Т.Шевченка. - К., 1997. - 424 с.
20. Санистебан Л. Политические системы и легитимность // Диалог. - 1993. - № 4. - С. 45-49.
21. Сікора І. Проблема легітимності політичної системи і державності в перехідних суспільствах // Політологічні читання. - 1992. - № 1. - С. 220-227.
22. Тучков С.М. Факторы легитимности политических технологий // Вестник Московского университета. - Сер. 12. Политические науки. - 2002. - № 12. - С. 8-14.
23. Шабо Ж.-Л. Основные типы легитимности // Полис. - 1993. - № 5. - С. 137-143.
24. Copp D. The Idea of a Legitimate State // Philosophy & Public Affairs. - 1999. - Vol. 28, № 1. - P. 3-45.
25. Fishkin J. Tyranny and Legitimacy: A Critique of Political Theories. - Baltmor: John Hopkins University Press, 1989. - 158 p.
26. Fishkin J. S. The Dialogue of Justice. Toward a Self-Reflective Society. - New Haven and London: Yale University Press, 1992. - 243 p.
27. Habermas J. Legitimation crisis / Transl. by McCarthy Th. - Cambridge: Oxford: Blackwell: Polity press, 1997. - XXV, 166 p.
28. Held D. Models of Democracy. - Stanford, California: Stanford University Press, 1987. - 321 p.
29. Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. - N.Y.: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited, 1968. - 436 p.

В.П.ДОЛГІХ

УКРАЇНА МОДЕРНА: ДИСКУРС, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

Долгіх Володимир Петрович – аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Сьогодні дуже важко вивчати модерну Україну розташувавшись ніби поза світовими політичними процесами. Дедалі все помітнішим стає те, що теперішнє, як між іншим і майбутнє, країни визначається її включеністю до тих світових політичних процесів, що отримали назву глобалізації. Тому питання, пов'язані з проблемами глобалізації посідають одне із чільних місць у суспільно-політичній думці не лише економічно розвинених країн, а й тих країн, які до них прагнуть приєднатися. Не є винятком у цьому відношенні й Україна, про що свідчать численні наукові розвідки та проведена наприкінці 2001 року в Дніпропетровську Міжнародна наукова конференція «Україна в контексті процесів глобалізації: нові реалії та національна стратегія». Проблема глобалізації має для нашого дезінтегрованого суспільства величезне значення; вирішення її дасть нам можливість визначитися врешті і з напрямком нашого політичного, економічного, соціального та культурного розвитку, і можливо навіть з «ідеєю, котра нас об'єднає».

Здебільшого проблема глобалізації досліджується у політичній науці переважно з позицій економіко-центризму [2; 3; 5; 6; 8; 9; 10; 11]. Дехто це пояснює тим, що саме в економічній сфері наслідки глобалізації є найбільш очевидними, хоча, можливо, тут маємо справу і з усталеними традиціями марксизму та лібералізму, які не дивлячись на ідеологічні відмінності в однаковій мірі розглядали політику як надбудову економіки. Ми не ставимо під сумнів науковість та обґрунтованість такого підходу, але пропонуємо подивитися на проблему з іншого боку. Адже як би там не було, але глобалізаційні процеси не минають стороною і царину культури, причому тут вони є чи не найпомітнішими і визначають процеси політичного життя в не меншій мірі ніж економічні чинники. Можливо тому в багатьох дослідженнях глобалізаційних процесів стає неможливим проминути увагою і, власне культурні чинники [2; 3; 5; 6; 9]. Саме виходячи з цього ми наголошуємо на тому, що глобалізація не є тотально економічним процесом і може розглядатися не тільки з політико-економічних засад, а й з політико-культурних, оскільки і сама економіка є лише одним із проявів культури і, якщо копнути глибше, політичної практики. У зв'язку з цим стає можливим розглядати глобалізаційні процеси як продовження боротьби етносів. При чому ми повністю погоджуємося з тим, що ці процеси

виявляються комунікативними і здійснюються дискурсивно тобто через трансформацію дискурсу як знаково-комунікативного простору чи то «віртуально-смыслового континууму» [7, 35] певної етно-соціальної спільноти.

Глобалізаційні процеси пов'язані так чи інакше з процесами суспільної трансформації. Остання часто досліджується з використанням системного чи структурно-функціонального підходів до вивчення суспільства. Але дані підходи не є цілком релевантними своєму об'єкту. Вони добре пояснюють сам хід, якщо так можна сказати, механіку трансформації, але не розкривають тих чинників, які ту трансформацію забезпечують і просувають вперед. Таким чином перед нами постає проблема визначення засадничих трансформативних чинників, які власне і роблять можливим здійснення трансформації (транзиту, переходу). В цьому полягає мета даної статті. Щодо завдань, то в цій статті ми спробуємо показати завдяки чому відбувається трансформація дещо відійшовши від зв'язки «політика–економіка» і зосередившись на зв'язці «політика–культура», а також спробуємо показати певні негативні тенденції такої трансформації.

З розпадом СРСР та здобуттям Україною незалежності в українському суспільстві виник своєрідний ідеологічний вакуум. «Своєрідний» тому, що ідея незалежності, яка первісно виступила як інтегральна ідея для строкатого українського суспільства початку 90-х років ХХ ст., була злочинно дискредитована керівництвом держави в ході економічних перетворень. Через це сьогодні в ідеологічній сфері ми можемо спостерігати повний безлад, який готує ґрунт для повної та беззастережної вестернізації українського суспільства, або ж до повторної русифікації. Відсутність справді національної мистецької та політичної еліти, панування провінціалізму, русофільства та «поплащини» створюють нездоланні перепони для повноцінного розвитку української культури і державності взагалі та призводять до їхнього занепаду. Проте, як не дивно, це біда не лише України. Багато країн переживають, або вже пережили щось подібне у зв'язку з так званою (політичною) модернізацією, або, якщо говорити більш критично, вестернізацією. Саме безпосереднім продовженням цих процесів і виступає глобалізація.

Отже, хоча проблема глобалізації і набула академічної та практичної актуальності вже після розпаду СРСР, РЕВ та Варшавського договору,

коли на міжнародній арені залишився один єдиний гегемон, одна єдина наддержава, коріння її лежить значно глибше і вона має свої аналоги та предтечі у новітній світовій політичній історії.

Кардинальні зміни картини світу після Другої світової війни: розпад колоніальних імперій, поява нових незалежних держав, з одного боку, і бажання колишніх метрополій, з іншого, повернути втрачене, покликали до життя так звану теорію модернізації, яка відразу набула політичного змісту і почала втілюватися західними державами у життя. При цьому варто відзначити, що цей процес реалізації схем теоретиків модернізації у радянській та критично налаштованій частині західної суспільно-політичної літератури отримав назву – неоколоніалізм.

У 50-х – 60-х роках ХХ ст. домінуючими підходами у дослідженні (та проведенні) політичної модернізації були концепції економічного росту, згідно з якими для подолання відсталості доіндустріальними суспільствами Азії, Африки та Латинської Америки досить було б створення механізмів стійкого економічного росту для цих суспільств. Ці механізми, на думку науковців, дозволили б доіндустріальним суспільствам підтягнутися до рівня індустріально розвинених країн. Більше того, механізми стійкого економічного росту мали стати передумовою і для впровадження політичних інституцій західного зразка. Що стосується культурної сфери, то вважалося, що прозахідні цінності будуть перейматися автоматично. Але, як показала історична практика цей підхід виявився надієвим та відверто хибним особливо в країнах так званого ісламського світу, довівши неможливість механічного перенесення західної моделі розвитку на інші регіони світу з відмінним культурним ґрунтом.

Поступово, переосмисливши помилки та прорахунки, західні вчені та політики прийшли до розуміння необхідності враховувати порядок і економічними чинниками розвитку і позаекономічні (геополітичні, соціокультурні, психологічні) чинники. Як наслідок, концепції політичної модернізації набувають чітко визначеного соціокультурного характеру, при значному фінансовому стимулюванні прозахідної лояльності. Багатьом країнам Східної та Південно-східної Азії, тривалий час вдавалося успішно протистояти вестернізації при тому, що спочатку вони переймали лише західні методи організації виробництва, інвестиційної, фінансової та банківської діяльності, зберігаючи культурну своєрідність та вороже ставлення до західної культури, її норм, цінностей та стереотипів як таких, що загрожують культурній своєрідності знищенням. Та вже сьогодні цим країнам далеко не завжди вдається успішно протистояти натискам вестернізації. Врешті, починає підтверджуватися думка, згідно з якою уніфікація способу виробництва та споживання, а також однотипність та однотипність товарів широкого

вжитку в різних кутках світу неминуче призведуть до уніфікації культурних стандартів.

Цим же шляхом відбувається і вестернізація країн колишнього соцтабору та СРСР. Насамперед через ЗМІ насаджуються стереотипи західної масової культури, західного способу життя, апаратом пропаганди формуються нові потреби споживання, нові стереотипи мислення та дії, хибні в своїй основі. Хибні – бо вони «нав'язуються індивіду особливими соціальними інтересами в процесі його придушення», бо вони «визначаються зовнішніми силами, контроль над якими індивіду недоступний» [4, 268]. Таким чином, стає помітним те, що глобалізація характеризується уніфікацією не просто культурних стандартів, а насамперед уніфікацією потреб, а якщо певні потреби відсутні то вони швиденько створюються за допомогою реклами та естетичного виміру політичного дискурсу. В ході глобалізації культура, отже, стає інструментом політики.

Як трансформуючий політичний і культурний процес глобалізація торкається і сутнісних основ буття будь-якого етнічного утворення. В контексті процесів глобалізації з неймовірною гостротою постає питання про збереження мультикультурності світу, про збереження існуючих нині на межі вимирання етнічних груп. Не вдаючись до зайвого моралізаторства, ми маємо реально дивитися на речі, точніше, на процес соціокультурного розвитку етносу: розвиток етносу – це постійна боротьба «не на життя, а на смерть» з іншими етносами чи квазіетнічними утвореннями масового суспільства. Так чи інакше, але будь-який етнос виступає як одухотворена тотальність, що переслідує свої власні *особливі цілі*, свідомо чи не свідомо *протиставляючи* себе іншим етносам та виявляючи унікальну сукупність психологічних та поведінкових стереотипів (менталітет). *Особливі цілі*, будучи сенсом існування одного етносу, виступають загрозою для існування інших етносів, з якими він взаємодіє. Найгіршим наслідком такої загрози стає втрата етнічної самоідентифікації та соціокультурної руйнації менш життєздатного етнічного утворення [12, 37], бо що одному добре, іншому – смерть. Руйнуючись (вмираючи) етнос перетворюється на маргіналізовану спільноту, механічну суму одиниць, які просто існують у межах одного економічного та політичного простору. Відбувається трансформація народу у масу, стадо, яке легко піддається зовнішньому маніпулюванню, оскільки на місці культурного, духовного фундаменту – порожнеча. Цей процес супроводжується також значною інтелектуальною та гуманітарною деградацією. В умовах активної легітимізації шаблонної ідеології капіталізму, з акцентуванням на економічній успішності споживання і комфорт стають новими культурними цінностями, новими соціальними ідеалами. Низькі, меркантильні, глибоко егоїстичні інтереси та їх задоволення стають соціальною нормою. Нині на соціокультурну

арену виходить людина все більш зростаючого споживання. Її смак – це смак натовпу, її естетичні вподобання – це вподобання середньопересічного дебіла, який любить те, що говорять йому ЗМІ та інші сумнівні «авторитети»; на культурну арену виходить людина моди, така собі *fast fashion man*, позбавлена будь-якої моралі, окрім моралі необмеженого споживання; на соціокультурній арені з'являється людина, свідомість якої, духовний світ якої – порожні і ця порожнеча вимагає заповнення хоч чим-небудь. І чим простіше, чим божевільніше і збочиніше те «що-небудь» є, тим швидше воно приймається цим новим видом людини, як її власний внутрішній світ. Чужі, хибні бажання та емоції стають її власними бажаннями та емоціями. Все це становить апогей етнічного розпаду, саме за таких умов для етносу «виникає глобальний екзистенційний ступор» і настає «повна втрата дієздатності всього етносоціального організму» [12, 37]. Зазвичай таке ослаблення охоплює все етнодержавне утворення, а настає це ослаблення «після тривалої інфільтрації сторонніх агентів впливу» [12, 37]. Як ми можемо бачити щодня по телевізору чи читати на шпальтах газет під прикриттям слів про «загальнолюдські цінності» відбувається саме така інфільтрація чужорідних елементів, що покликані заступити цінності національні, та фактично руйнують ментальність народу (нації). По суті у такому положенні речей криється смертельна загроза національній безпеці. ЗМІ наближують різні народи, інформуючи людей про події у різних куточках світу, даючи їм змогу отримувати різноманітний культурний досвід, знайомитися з традиціями і звичаями навіть найекзотичніших етносів, вони дають змогу людям з різних закутків цивілізації відчувати себе людством, цілим, скутим спільними цінностями, спільною долею, врешті спільним місцем проживання. Можливо в таких космополітичних настроях і є сенс, ми цього не заперечуємо, але необхідно звачити також і на інший бік медалі: безальтернативність запропонованого глобалізацією процесу економічного та політичного розвитку та уніфікацію культур різних самобутніх народів та народностей. Слід добре пам'ятати, що універсалізм західної цивілізації припускає лише «ГЛОБАЛЬНУ ОДНОМАНІТНІСТЬ усіх прошарків людського буття, і за своєю суттю є ТОТАЛІТАРНОЮ НАДДЕРЖАВНОЮ СУПЕРСИСТЕМОЮ, що культивує так звану «ОДНОВИМІРНУ ЛЮДИНУ» – людину уніфікованих потреб і способу життя, тиражованого суперсистемою» [12, 39]. Виділення А.Яцька. – В.Д.]

Враховуючи все вище викладене, ми можемо сказати, що в умовах глобалізації намічається тенденція до повного розпаду духовної основи буття українського народу, заміни її чужою ліберально – індивідуалістичною (дрібнобуржуазною за своєю природою) основою (світоглядом). Тоб-

то виникає тенденція до заміни традиційних для українського суспільства цінностей та стереотипів загальноцивілізаційними (проамериканськими) культурними цінностями та орієнтирами.

За таких умов високий рівень міграції з села до міста (осередку нової прозахідної культури) внаслідок реформування села також призведе до непоправних втрат у духовній сфері. Сподівання на те, що в результаті нової хвилі урбанізації відбудеться нове українське відродження виглядають утопічними, оскільки частка і рівень свідомості сільського населення України сьогодні далеко не ті, що були у 20-тих чи навіть 60-тих роках ХХ століття. Швидше за все мігранти будуть асимільовані (і це вже відбувається) маргінальною урбаністичною культурою. В цій ситуації складаються відповідні умови для прийняття та адаптації найпримітивніших зразків масової західної культури. Якщо ці всі тенденції отримують належний розвиток, то перспективи українського будуть далеко не радісними.

Тому нам сьогодні тільки й залишається що сподіватися на те, що процес глобалізації, як і решта соціальних, економічних, політичних, культурних процесів, є процесом діалектичним, і забезпечуючи основу для свого успішного розвитку, він створює разом з тим й основу для свого успішного припинення, подолання і заперечення.

Будь-який політичний процес – це перш за все процес комунікативний. Суспільній трансформації завжди передують трансформації знаково-комунікативного середовища життєдіяльності суспільства, царини суспільно-політичної практики – політичного дискурсу. У свою чергу політичний дискурс у своїй цілісності є реальним індикатором того, у якому стані перебуває нині суспільно-політична думка та соціальна система взагалі. Кожен народ має власну мову про владу, тобто політичний дискурс. У структурі цієї мови фактично відображається і своєрідна система організації влади, тобто політична система. Глобалізація як і всі інші політичні процеси є процесом комунікативним. Саме за допомогою використання певних мовних стратегій та тактик стає можливим її здійснення. Але крім цього і сама вона стає помітною виключно на знаково-символічному матеріалі. Те, що глобалізація дійсно відбувається стає помітним саме там, де наявне продукування дискурсу, оскільки в останньому починають відображатися знаки та поняття характерні власне для глобалізації. Одновимірний універсум політичного дискурсу американської демократії виступає сьогодні дискурсом глобалізації. В істоті він є незрозумілим для носіїв багатьох інших політичних дискурсів, тобто дуже часто його неможна перекласти у термінах чи поняттях іншої мови (культури). Це призводить до запозичення та калькування слів, які не піддаються перекладу, що в свою чергу робить їх відчуженими і незрозумілими при використанні в межах інших дискурсів. Наприк-

лад: слова «демократія» та «народовладдя» є синонімами, але насправді позначають досить різні речі, порядки речей. А панування в політичному дискурсі слова демократія говорить про те, що нині розбудовується щось таке, що не має нічого спільного з народовладдям.

Запозичуючи і калькуючи чужий дискурс в ході трансформації свого власного, політична еліта починає говорити на чужій, незрозумілій для простого народу мові, створюючи, таким чином, безлад не лише у громадській думці, а й у своїх головах. Тому, доволі часто терміни, що використовуються для характеристики тих чи інших суспільно-політичних явищ та процесів не відповідають реальності, створюючи якийсь віртуальний вимір суспільно-політичного життя. На прикладі України можна бачити особливо яскраво, що ідейно-концептуальна інтервенція у «віртуально-смысловий континуум» народу за своїми наслідками виявляється ще більш катастрофічною ніж вторгнення військове [13, 35], досить лише кинути побіжний погляд на зруйновані підприємства, спустілі, мертві села, дані останнього перепису тощо.

В таких умовах годі й говорити про якийсь там політичний діалог, який би дозволяв виробляти, а не запозичувати категоріально-понятійний апарат розбудови громадянського суспільства. «Справжній політичний діалог – це мистецтво спільного створення нових політичних понять, які здатні пояснити спільне поле політичних взаємодій» [2, 264]. Але при цьому головною метою політичного діалогу є самореалізація партнерів. У контексті діалогу культур ця проблема набуває неабиякого значення. Досі у світовій політичній практиці лише західна культура мала право на самореалізацію. Декларуючи та здійснюючи свої політичні та культурні принципи та цінності, вона нав'язувала їх іншим у якості універсальних, загальнолюдських і загальнообов'язкових [2, 264]. Сьогодні ми спостерігаємо не діалог, а проповідь, гіпнотичне навіювання за допомогою автоматично повторюваних ЗМІ тавтологій.

У теперішній соціокультурній і політичній ситуації дуже важко заперечувати політичний зміст мистецтва та культури. Глибокого значення набуває твердження про те, що культурний дискурс за своєю природою є політичним дискурсом, оскільки завжди сприяє прийняттю чи не прийняттю тієї чи іншої політичної ідеї, системи політичних орієнтирів, стереотипів та цінностей. Врешті, занедбання культури народу негативно позначається на самій політичній системі, оскільки політичні цінності мають соціокультурну природу. На місце нормальних державостворюючих процесів приходять їхні аномальні (архаїчні) форми, наприклад, «патрон-клієнтізм» [7, 34], а сама влада стає патерналістською. Опиняючись по той бік закону та соціальної відповідальності, патерналістська влада вимушена звертатися до моралістичного політичного дискурсу, вона «прагне говорити мо-

вою умовлянь та інвектив, тим самим стверджуючи себе як влада самовільної турботи, чи (що майже те ж саме) свавілля, яке виявляє себе по той бік закону та угод. Патерналістська влада моралістична. Хоча, моралістична будь-яка влада, яка ухиляється від однозначного порядку верховенства права» [1, 136]. Процеси взаємодії між державою як суспільно-політичним інститутом та народом як сувереном державної влади спотворюються: суспільство та держава відчужуються один від одного. Вони починають говорити на різних принципово неперекладуваних мовах. Народ не розуміє владу, влада не розуміє (чи робить вигляд, що не розуміє) слово народу.

Отже, можна говорити, що будь-яка суспільна трансформація є насамперед трансформацією (політичного) дискурсу. Розвиток суспільно-політичного утворення виявляється розвитком мови, на якій воно описує суспільно-політичну дійсність, здійснює самоопиання. Саме тому стає можливим говорити, що сучасна Україна являє собою дискурс, що трансформується.

Глобалізація як уніфікація способів виробництва та споживання неминуче призводить до уніфікації культурних, етичних, політичних стандартів та практик. Проте в якусь мить багатьом вченим довелося спостерігати інше: світ культури (і політики), ніби розірвався на тисячі дрібних клаптиків. Спочатку навіть здалося, що ситуація постмодерну (нова соціокультурна дійсність) і справді зможе створити альтернативу «ринковій демократії». Але не так сталося, як гадалося. З одного боку, те, що деякі оптимісти від політичних наук поспішили проголосити про створення мультиполярного світу, виводячи у наддержави, світові центри сили Китай, Індію, об'єднану Європу, Російську Федерацію, Бразилію тощо, виявилося далеким від істини. Події останніх років доводять нам, що ми маємо справу саме зі ствердженням монополярного світу «під крилом» єдиного гегемона, «оплоту демократії» і всього «прогресивного людства». А з іншого, подальший соціокультурний розвиток виявив тенденцію до формування і формулювання масових, поверхових, доступних пересічному громадянину культурних стереотипів та зразків мистецтва, які за своєю природою дуже далекі від того, що (навіть у межах одновимірного універсуму) прийнято називати мистецтвом. Нині з упевненістю можна констатувати не критичність, одновимірність і тотальний конформізм постмодернового мистецького дискурсу стосовно політичного дискурсу та політичних реалій сучасного суспільства. Фактично, ситуація постмодерну, про яку так багато зараз говорять, у тому вигляді, у якому вона подається на сторінках сучасних видань, в теле- та радіоетері, і є тією уніфікованою та уніфікуючою культурою. Інколи вона збиває нас з пантелику своєю удаваною поліфонічністю, але по суті вона є саме *уніфікованою та уніфікуючою фрагментарно-еклектичною*

культурою споживацької урбаністично-технонронної цивілізації. Бувши від початку критичною по відношенню до соціокультурних цінностей та стереотипів мислення та поведінки буржуазного суспільства, культура постмодерну поступово втратила свою критичну основу і стала інструментом не самовираження, а маргіналізації у руках тих, хто представляє «вічні» і «непорушні» закони економічного та соціального розвитку.

Процес глобалізації, до якого так хочеться включитися і багатьом нашим політичним лідерам, означає не лише повне політичне та економічне підпорядкування новому світовому порядку, а й повну культурну залежність від «об'єктивного» порядку речей, точніше тієї наддержави, тієї міжнародної політичної сили, що його представляє. Це означає повну підконтрольність країни зовнішній силі, заповнення масової свідомості примітивними культурно-естетичними зразками чужими духу народу та засилля понять та слів чужих його менталітету. І це не далеке майбутнє – це сьогодні. Досить увімкнути радіо чи телевізор, розкрити газету чи журнал і ми опинимося у оточенні чужих символів, пропаганди західного способу життя та мислення, категоричного імперативу реклами, які не залишають ніякої свободи вибору, ми почуємо мову, яка нищить будь-які альтернативи, адже

це мова «загальнолюдських цінностей». «Телебачення керує всіма нами» – ці слова з «Американської молитви» Джима Моррісона як ніякі інші розкривають характер доби, її антигуманістичне духовне наповнення.

Сьогодні визріла необхідність нової духовної реформації, оскільки гедоністично-безвідповідальне ставлення до Природи та Культури загрожує людству виродженням і самознищенням. Проте, схоже, що у розвиненому індустріальному суспільстві така реформація здається неможливою, бо масова людина вже давно звиклася з думкою, що від її індивідуальних зусиль ніщо не залежить. Історичний проект розвиненого індустріального суспільства (капіталізму) формувався технологічним Розумом, який вимагав адаптувати світ людини до вимог технології, яка в свою чергу знищує всі альтернативи. Тому, щоби вижити людині сьогодні слід відмовитися від реалізації технологічного проекту, стати на шлях пошуку альтернативних шляхів розвитку. Але перш як починати пошуки альтернатив, необхідно критично і навіть радикально переосмислити словник ринкової демократії, оскільки вже описання нового проекту в старих поняттях зробить неможливою реалізацію такого. Таким чином, подальша суспільна трансформація стає можливою насамперед як трансформація політичного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Апресян Р.Г.* Сила и насилие слова //Человек. – 1997. – № 5. – С. 133-137.
2. *Василенко И.А.* Политическая глобалистика. – М., 2000.
3. *Красильщиков В.А.* Альтернативы постсовременности //Восток. – 1998. – № 1. – С. 30-33.
4. *Маркузе Г.* Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества //Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества /Г.Маркузе; Пер. с англ., послесл., примеч. А.А.Юдина; Сост., предисл. В.Ю.Кузнецова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 251-515.
5. *Сурмин Ю.П.* Глобальная постмодернизация: сущность, основные аспекты и технологические подходы //Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2001. – № 2. – С. 34-52.
6. *Хорос В.Г.* Постиндустриальный мир – проект и реальность //Восток. – 1998. – № 1. – С. 34-41.
7. *Шевчук В.* Патрон-клієнтизм як державоформуєчий фактор //«Нова політика». – 2000. – № 3. – С. 33-38.
8. *Шепелев М.А.* Глобализация как система диалектических противоречий: основы структурно-системного анализа //Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2001. – № 2. – С. 53-73.
9. *Шепелев М.* Конфлікт модерну і постмодерну як основна проблема цивілізаційної безпеки в процесі мондіалізації //Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 92-101.
10. *Широков Г.К.* Контуры нового мира: усиление многовариантности общественной эволюции //Восток. – 1998. – № 1. – С. 16-22.
11. *Шишков Ю.В.* Геоэкономика: неустойчивая «гексагональная федерация» или все более целостная глобальная система? //Восток. – 1998. – № 1. – С. 10-16.
12. *Яцько А.* Проблема національної безпеки у контексті сучасної взаємодії етносів //Нова політика. – 2000. – № 1. – С. 36-40.
13. *Яцько А.* Проблема національної безпеки у контексті сучасної взаємодії етносів //Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 34-38.

Т.С.СТАРОДУБ

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Стародуб Тетяна Сергіївна – аспірантка Національного Інституту проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України

Специфіка становлення, розвитку та національного сприйняття української національної ідентичності обумовлена оригінальними рисами історичного, соціально-економічного, культурного буття українського народу. Необхідно розуміти, що цей процес значною мірою паралелізується з тенденціями, котрі мають місце і в інших регіонах світу. Головним чином, під час аналізу проблеми генези української національної ідентичності дискусійними є питання історичного походження українського етносу його історичної еволюції. Дискусійність у даному випадку розуміється як відсутність усталених дослідницьких поглядів на вказану проблему в науковій літературі та публіцистиці. В свою чергу останнє зумовлювалося певною політичною кон'юнктурою, домінуючою в конкретних часово-просторових параметрах ідеологією тощо.

Актуальним завданням під час дослідження проблем історичної спадщини є необхідність характеристики наукових теорій, предметом дослідження яких являються питання виникнення (походження) Київської держави, особливості її розвитку та її вплив на формування українського, російського, білоруського народів. На цьому ж ґрунті автор вважає за необхідне створення певної синтетичної дослідницької позиції, яка б на основі об'єктивної історичної інформації, дозволила б проаналізувати місце та роль Київської Русі у процесі становлення української національної ідентичності. Саме такою вбачається мета даної роботи.

Аналіз історичної та філософської літератури дозволяє виокремлювати три концепції, які своєрідно трактують проблеми української національної ідентичності. Перша отримала назву шовіністичної і виникла в дореволюційній Росії. Головною її вихідною тезою є те, що українського народу як соціально-політичного феномену у світовій історії не існувало, а мала місце певна діалектна група російського народу, як його складова частина. В радянській історіографії домінуючого становища набула інша концепція, сутність якої зводиться до того, що український, російський та білоруський народи (як етно-культурні спільноти) ґрунтом свого існування мають єдиний етнічний, політичний, територіальний, соціально-культурний та ін. феномен – давньоруський народ. Як прояв та підтвердження даної тези можна навести відоме твердження

про те, що Київська Русь є «колискою трьох братських народів». Продовженням такої позиції було й впровадження міфологеми про несиметричність взаємоіснування трьох народів, з виокремленням вищості одного з них («російський старший брат») та іманентно зрозумілим статусом «молодших» народів (українського та білоруського).

Авторство третьої концепції належить дореволюційним українським історикам. У науковій літературі вона отримала назву автохтонно-автономістичної. До найвідоміших представників цієї концепції відносять М.Грушевського. Загальним чином, у межах даної концепції йдеться про те, що український народ у визначених просторових рамках є автохтоном, його історичне коріння слід шукати ще за часів праслов'янських етнічних спільнот. З моменту здобуття Україною незалежності третя концепція отримала в країні найбільше поширення, стала пануючою [1, 390].

Можна стверджувати, оцінка місця та ролі Київської Русі у процесах становлення трьох східнослов'янських держав є центром гострої історичної полеміки. Згідно з тими поглядами, які репрезентовані у 12-томній «Истории государства Российского» Миколи Карамзіна, та пізніше були відображені у підручниках з «Історії СРСР», та, наприкінці ХХ століття – з «Історії Росії» початки російського народу ховаються у «глибині століть», причому починати своєрідний відлік існування росіян як народності доречно, починаючи ще з антив, а український та білоруський народи виходять на історичну арену лише у ХІV ст. як етнографічні гілки єдиного слов'янського народу.

Децю відмінною від названої є теорія відомого українського історика М.Грушевського, згідно якій єдиною спадкоємицею Київської Русі є Литовсько-Польська Річ Посполита, а Володимиро-Московська Русь представлена особливим народом, «суперетносом» і навіть ворогом істинної України-Русі [4, 30].

Вище зазначені теорії виникнення Київської Русі та її впливу як рушіючого фактору у процесі становлення східнослов'янських народів заперечує наступна концепція, – так звана «нормандська теорія», яка доміномом у процесах становлення Київської Русі визначає не російський, український чи білоруський народ, а зовнішню силу – варягів.

Одними із, на думку автора, найпереконливіших аргументів на користь норманської теорії походження Русі є результати роботи Шестовицька постійна міжнародна експедиція в Чернігівській області. Після проведення низки археологічних досліджень, дана експедиція довела правдивість нормандської теорії походження населення, яке в IX ст. відносило себе до мешканців Київської Русі. Ще у 1925 р. чернігівський археолог Петро Смоличев розкопав тут біля 40 курганів, 21 з яких були явно скандинавського походження. Необхідно пам'ятати, що на території Норвегії таких курганів лише 6, а у центрі України – 28! Задля спростування таких висновків Санкт-Петербурзькому археологу Ядвізі Станкевич свого часу було наказано виїхати в Шестовиці, усе перевірити та довести протилежне. Вбачаючи у такому наказі не що інше як спробу фальсифікації об'єктивної інформації, Станкевич відмовилась, результатом чого стало припинення фінансування її розкопок [6].

В даному випадку суттєвого значення набуває питання про причини таких позицій. Йдеться про невідповідні, на думку автора, складності предмету обговорення засоби, використовувані задля доведення тієї чи іншої позиції. Питання виникнення Київської Русі та розподілу її історичної спадщини на разі віддані на обговорення некомпетентним у даній царині політикам, а не власне історикам, які, за своїм фахом, аргіогі покликані дійти істини у цій проблемі. Англійцям, наприклад, зовсім не заважає той факт, що колись їх країна була завойована вікінгами, французи спокійно ставляться до того, що ціла область в країні називається Нормандією, а в Україні результати Шестовицької експедиції замовчуються, а сама експедиція не фінансується.

Можливо, причина криється в тому, що українці прагнуть оригінально переосмислити фактичну базу свого історичного походження, яка часто діаметрально протилежна баченню політичних діячів сусідньої держави та російської історичної науки. Задля уникнення історичних помилок та забезпечення небажаних етнічних конфліктів, українській політичній еліті, на наш погляд, варто проявити державну волю та створити історикам максимально сприятливі умови для проведення ними їхніх досліджень.

В даному контексті необхідно розглянути саме слово «Русь». З історією російського чи українського народів його варто пов'язувати? На разі в націоналістично налаштованому суспільстві панує думка, що слово «Русь» потрібно використовувати тільки по відношенню до України, воно не має нічого спільного з Росією. Київ за часом існував раніше від Москви, що означає українську незалежність до того, як вона стала частиною Росії.

При цьому, слово «Русь» не потрібно плутати зі словом «Росія», оскільки за змістом воно відмінне від слова «Русь» (у сучасному «російському» сенсі), яку тільки за часів Петра було перейменовано в Московію. У 1187 році вперше в історичних хроні-

ках згадувалася нова назва «Україна» для тієї стародавньої землі, котра до цього моменту носила назву «Русь» [7, 24].

Наступною проблемою є можливість встановлення чітких хронологічних рамок початків української історії та заснування Києва? Українська історія розпочалась 15 тисяч років тому назад. У 1982 р. Київ відсвяткував свій ювілей – 1500 років з моменту його заснування, однак ніхто точно не зміг вказати дати заснування, більше того, деякі суспільствознавці припускають, що Київ існував задовго до IX ст. Київ дійсно є стародавнім містом, але в ньому мешкали не тільки предки українців. Північно-Західна Україна, включаючи Київ, – це історична батьківщина всіх слов'янських народів, таким чином Київ являє собою старовинне слов'янське місто. Північно-Західна Україна також є місцем зародженням індоєвропейської мовної групи. В цьому сенсі із загальної логіки пояснення випадає одна з сучасних теорій, котра намагається довести походження Києва і взагалі українського народу від арійців, витоки яких її прихильники намагаються знайти чи то у Києві, чи у Львові. Але якщо Київ вважати стародавнім містом східних слов'ян, то чи варто погоджуватися з російськими політиками, які стверджують, що Київ є «матір'ю усіх російських міст», а за часів Київської Русі він був столицею російської держави. Ще більш не логічно видається «російська» ідея з приводу наступного: якщо Київ сьогодні є столицею України – країни, якої не існувало до появи міста, – чому вся «російська» історія пов'язана з містом, розташованим сьогодні в новій державі.

Існує й інша точка зору. Слово «Русь» відноситься як до історії українського народу, так і до історії російського та білоруського народів. В даному випадку також можна не погодитися, оскільки Русь існувала задовго до заснування Росії. Але наше неприйняття не є фактом згоди з іншою теорією, прихильники якої вважають, що так, як Київ був заснований задовго до Росії, то Україна має більш давню історію, ніж Росія, хоча українська історія закінчується з того моменту, коли українська держава стала частиною Росії.

Усі ці теорії на сьогодні є лише спробами переосмислити радянську теорію виникнення Київської Русі та розподілу спадщини цієї держави між слов'янськими народами. Хоча існування речових доказів, на думку автора, у значній мірі, підтверджує зміст автохтонної теорії.

Розглянемо дане питання в іншій площині. Якщо спадщину Київської Русі потрібно «віддати» Україні, то що потрібно розуміти під останньою, адже на XI ст. навіть такого слова ще не існувало. В історичних хроніках можна прочитати, що у 1187 р. Україною називали землю, котра знаходилась на окраїні біля кордону [7, 24]. У 1213 р. Галицький князь Данило після того, як захопив Брест, назвав Україною регіон, що знаходиться на межі з польським кордоном [7, 24-25]. Немає згадування

про Україну у європейських, візантійських та арабських документах. Намагання довести існування слова «Україна» до 1187 р. є типовою помилкою українських націоналістичних істориків, які зараз знову відкривають історію України.

В розмаїтті теорій є ще одна, прибічники якої вважають, що українська історія немає жодного зв'язку з Київською Руссю. Землі, на яких зараз сьогодні розташована Україна, з самого початку формування слов'янських племен завжди були частиною Росії. Термін «Україна» на російській землі був вперше використаний у XVI ст. В XVII ст. українські землі об'єдналися з російськими. Україна називалась Малоросія [5, 27]. Народи, які мешкали на території так званої України, називали себе «росіянами», «русинами», «козаками», «запорожцями» тощо, але ніколи «українцями». Таким чином, зміст теорії зводиться до наступного: ми не можемо говорити про те, що Україна мала свою власну історію до того, як вона стала частиною Росії, оскільки це буде твердженням на кшталт того, що дитина народжується без участі батьків.

Отже, чи дійсно спадщину Київської Русі можна автоматично вважати українською? Ще до утворення Києва, на території Русі мешкали різні слов'янські племена, що ведуть своє походження від норманів. Вони жили і на території Чорномор'я, де заснували країну, яку назвали Русколань (Русколунь). Населення Русколані стародавні історики називали рокосоланами [3, 604]. Русь була назвою країни, яка об'єднала декілька слов'янських племен. Автор вважає, що відносити історію Києва та Київської Русі до історії українського народу тільки тому, що Київ є столицею України, а не Росії є не лише недоречно, але й неправомірно, оскільки жодних підстав для підтвердження цієї теорії не має. Але можна погодитись з тим, що сучасна Україна має свою стародавню історію, яка відмінна від історії Росії. І це зрозуміло, хоча б тому, що кожна країна прагне виокремити свою власну історичну велич.

Розглянемо в даному контексті проблему зародження національної ідентичності України. Спочатку, щоб визначити в якій історичний період почала формуватись українська національна ідентичність, доцільно було б встановити чіткі хронологічні рамки встановлення українського етносу. З історичних джерел ми можемо дізнатися про те, що український етнос почав формуватись в період трипільської культури, тобто даний процес датується IV-II тисячоліттям до н.е. Спираючись на аналіз скелетних решток, вчені ідентифікують трипільців як представників середземноморської раси. Це антропологічний тип, що був поширений серед давніх мешканців Східного Середземномор'я і Малої та Передньої Азії. Але вже з кінця III – початку II тис. до н.е. на місці трипільських поселень з'являються представники індоєвропейців, що були найдавнішими предками слов'ян, балтів та германців. Значний вплив на подальший розвиток наших предків мали хвилі кочовиків, що котилися на просторах від Внут-

рішньої Монголії до берегів Дунаю [2, 5].

Але існує й протилежна думка, яка заперечує цей факт і стверджує, що високі досягнення трипільської культури ще не свідчать про початок формування українського етносу та його культури і факт становлення українського етносу приходиться на період появи слов'янських племен, їх поділ в перші століття н.е. на західних та східних. Процес формування українського етносу відбувався на базі тієї частини східнослов'янських племен, що мешкали в районі Києва, Чернігова, на територіях, розташованих поблизу Дніпра. Безсумнівно є факт, що Київ став консолідуючим, об'єднуючим центром, навколо якого сформувалась держава Київська Русь. Але Київська Русь – це не Росія, як стверджували в минулому і часто стверджується й тепер в деяких російських виданнях [1, 391].

Територія Київської Русі охоплювала частину території сьогоденної Білорусі, Росії та України. Природно, що у слов'янських племенах, які перебували на територіях, з різними географічними, кліматичними умовами, формувалися оригінальні традиції, звичаї, своя культура. Культура Києва відрізнялась від культури Новгород, культура Новгород відрізнялась від культури Полоцька. Так відбувався процес становлення українського, російського та білоруського етносів. Можна зробити висновок, що єдиного кореня – давньоросійської відносності не було і тому говорити про існування відносин за принципом «вищості одного народу та меншовартості інших» не варто, оскільки до цього часу дана теза не обґрунтована і не підтверджена конкретними історичними фактами.

До речі, ще М.С.Грушевський доводив, що недоцільно поєднувати історію України – Київської держави з її політичним укладом, культурою тощо з Володимиро-Суздальською державою XIII – XIV ст. А значить, не можна применшувати унікальні поляно-українські здобутки і штучно обтяжувати ними російську історію. Київські культурні традиції, писав Грушевський, збереглися й продовжилися населенням Галицько-Волинського князівства, а пізніше Великим князівством Литовським. Володимирське, Тверське та Московське князівства не могли бути в повній мірі спадкоємцями культурних традицій Київської Русі [2, 6].

На культурну спадщину Київської Русі мають право і російський, і український, і білоруський народи. Але кожний мусить претендувати на своє, на те, що створено ним на території його проживання. Те, що створено на російських землях, належить російському народові, те, що створено на українській території, належить українській культурі, те що створено на білоруських землях, котрі входили до складу Київської Русі, належить до білоруської культури.

Таким чином, культурна спадщина давнього Києва – це частина української культури, її початок.

Основу, фундамент національної ідентичності було закладено в X-XI ст., коли з'являються перші

видатні філософські твори, серед яких «Слово про Закон та Благодать» і інші [1, 392-393]. Іларіон був одним з видатних борців за національно-державний суверенітет Київської Русі. Історичний процес розглядається ним через призму боротьби добра та зла. Даний підхід став традиційним для нашої духовності, нашої філософської та громадської думки.

«Слово про Закон та Благодать» відіграло видатну роль у формуванні самосвідомості наших далеких предків. В цьому значенні ми можемо стверджувати, що «Слово про Закон та Благодать» – перший наш вітчизняний пам'ятник, в якому були висловлені ідеї патріотизму, любові до своєї батьківщини. Саме в цьому творі яскраво прослідковується ідея необхідності возвеличення Руської землі. Подібні фактори, з одного боку, відображали зміни, що відбувались в етнічній свідомості наших предків, з іншого боку, – вони були міцним каталізатором, що формував етнічну свідомість.

Важливим елементом у процесі формування духовності українського народу став «Києво-Печорський патерик» (XIII ст.), що зіграв видатну роль у формуванні національної самосвідомості нашого народу, оскільки він обґрунтовував ідеї, що стали особливістю українського етносу. В Патерику обґрунтовується ідея святості, святої Русі, що пройшла через уся культуру як українського, так і російського народів. Ідея святості була елементом національної свідомості, що формувалась. В Патерику мова йде не тільки про святість міста, але й про образ святої особистості. Свята особистість виступає в подібі «земного ангела та небесної людини». Відбувається процес єдності релігійної та національної ідентичностей, що формувались. У Патерику розкривається зміст цінностей, що складають основу даних ідентичностей [1, 411-412].

Можна вважати, що основи української національної ідентичності були закладені в «Слові про Закон та Благодать», культурному пам'ятнику XI ст. «Києво-Печорському патерику», в творах К.Смолятича, К.Туровського (XII ст.), оскільки саме в цей період сформувались фундаментальні принципи української духовності, те, що складало її національну своєрідність, її національний колорит. В наступні історичні епохи вони взаємодоповнювались, видозмінювались, але сутність залишалась такою, якою вона була закладена на початку процесу формування духовності нашого народу.

Дана проблема яскраво висвітлюється філософами різних часів. Ще Гегель стверджував, що в філософському світогляді етносу відображаються суттєві характеристики його культури, духовності в цілому. Філософський світогляд є фундаментом, спираючись на який, відбувається процес формування національної свідомості. Наскільки розвинута філософська культура народу, настільки розвинута його національна самосвідомість.

Джерелами, котрі стали витокami української філософської думки, були, з одного боку, східнослов'янська міфологія та усна народна творчість, які

можуть бути визначені як регіональні (місцеві), а з іншого боку – такими джерелами треба визначити вплив західної культури, що особливо посилився з прийняттям на Русі християнства. В даному випадку доміном формувannya в українській філософській думці національного колориту, своєрідності є, на нашу думку, усна народна творчість. Специфіка української філософської думки дає нам підстави зробити висновок про те, що філософія в Україні сприяла формуванню національної самосвідомості, а національна самосвідомість була каталізатором, що спрямовує філософську думку на постановку в ній національної проблематики.

Саме в період X-XI ст. ми можемо прослідкувати появу чіткого розмежування Русі від західної цивілізації. Так, Тойнбі у 12-му томі «Дослідження історії» виділив «руський світ» в окрему цивілізацію-супутник. Супутниковий характер «руської цивілізації» він пояснював тим, що вона з X ст. перебувала в орбіті православної християнської цивілізації. Навернення Русі до православного християнства, а Угорщини, Польщі та скандинавських країн одночасно – до західного християнства на межі X-XI ст. призвело до встановлення своєрідної пограничної межі між двома християнськими світами. Але, незважаючи на належність до різних релігійно-культурних світів, київські русичі й західняни підтримували між собою досить інтенсивні духовно-релігійні і політичні зв'язки. «Русь ніколи не усвідомлювала спільності своїх інтересів із Західною Європою так, як у період між одинадцятим і тринадцятим століттями», зазначив Тойнбі [8, 21-22].

Філософські ідеї, що зароджувались і формувались у фольклорі та літературі, вбирали в себе елементи народного світогляду, що відображав в собі прагнення народних мас до національної незалежності, до становлення національної самобутності, і нарешті до набуття національної ідентичності.

Українська ідея зароджувалась як прагнення українського етносу до національної незалежності, побудови національної державності, як спроба придати національну ідентичність. В цьому автор вбачає сутнісну основу української національної ідеї. В цьому ж аспекті її функції залишаються актуальними і нині. Українська національна ідея принципово відрізняється від російської, оскільки в основі останньої лежав месіанізм.

Отже, процес формування українського етносу відбувався на базі тієї частини східнослов'янських племен, що мешкали в районі Києва, Чернігова, на територіях, які розташовані поблизу Дніпра. Київ став консолідуючим, об'єднуючим центром, навколо якого сформувалась держава Київська Русь, територія якої охоплювала частину території сьогоденної Білорусі, Росії та України. Слов'янські племена, які населяли ці території, формували свої традиції, звичаї, свою культуру, пізніше це склало основу для побудови культурно-історичного виміру ідентичності окремих слов'янських держав. На культурну спадщину Київської Русі мають

право і російський, і український, і білоруський народи. Але кожний народ повинен претендувати лише на те, що створено ним на території його проживання. Те, що створено на російських землях, належить російському народові, те, що створено на українській території, належить українській культурі, те що створено на білоруських землях, котрі становили частину Київської Русі, належить до білоруської культури. Таким чином, культурна

спадщина давнього Києва – це частина української культури, це її початок. В «Слові про Закон та Благодать», пам'ятнику XI ст. «Києво-Печорському патерику», в творах К.Смолятича, К.Туровського (XII ст.) були закладені основи української національної ідентичності, оскільки саме в цей період сформувались фундаментальні принципи української духовності, те, що складало її національну своєрідність, її національний колорит.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. К.: 1999. – 466 с.
2. Гриценко З.І. «Мистецтво жити разом: світовий досвід і пошуки Україною свого політичного обличчя»: Наукове видання/Харківський державний аграрний університет. – Харків, 1999 – 187 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Русі. В 11 т., 12 книгах. Т.1. До початку XI віка. Київ: «Наукова думка», 1991 – 648 с.
4. Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. Видавництво Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові. Львів, 1992 – 230 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-тє видання. Київ: «Либідь», 1995 – 608 с.
6. Смага В. «Был ли киевский князь Святослав «выдающимся украинским полководцем»?» // Киевлянин, № 28, 2002. www.gorspravka.kiev.ua/article1.php.
7. Темирова Н.Р. История Украины. Донецкая городская типография. Донецк, 1994 – 83 с.
8. Тойнби А.Дж. Постижение истории: Сборник, сост. Огурцов А.П. Москва: «Прогрес», 1991- 732 с.

О.М.БАРДІН

ДІАЛЕКТИЧНА ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ НАСИЛЬСТВА ТА ТЕРОРИЗМУ

Бардін Олександр Миколайович – доцент кафедри філософії Харківського військового університету, кандидат філософських наук

У загальному вигляді проблема, про яку йдеться, в статті складається з того, щоб дослідити теоретико-методологічні засади насильства, тероризму як онтологічних складових історичного розвитку. Ця проблема пов'язана з темою дисертаційного дослідження автора статті «Тероризм як деструктивний фактор цивілізації (соціально-філософський аналіз)» та науково-дослідною роботою кафедри філософії Харківського військового університету «Соціально-політичні та духовні основи тероризму як суспільно-політичного явища»

Проблеми насильства, тероризму сьогодні досліджуються у найрізноманітніших аспектах такими авторами як Г. Кіреєв, В. Денисов, А. Кугай, А. Дмитрієв, А. Гусейнов, В. Ангипенко, В. Остроухов, Х. Гирвец, Н. Татт, П. Рига, Р. Дарендорф, С. Хантингтон та іншими.

Дослідження, що ми маємо на сьогодні, не можуть послужити процесотворчим базисом у ро-

зумінні сутності насильства, а звідси у визначення причин, джерел, тенденцій сучасного тероризму.

Завдання статті – на основі аналізу різних інтерпретацій сутності насильства дослідження тероризму як специфічного його різновиду.

Труднощі у вивченні насильства полягають у тому, що серед філософів, політологів, соціологів відсутня єдність у розумінні сутності цього явища. На примусовому характері відносин між суб'єктом і об'єктом насильства роблять акцент ті автори, що дають визначення соціальному насильству. Так, для Г.Н.Кіреєва – це «дуже загальна категорія, що позначає будь-яке придушення об'єктивних інтересів і дій класового супротивника» [1, 101]. На думку В.Денисова, соціальне насильство – це застосування чи загроза застосування «різних форм, методів і засобів прямого чи непрямого примусу і придушення (політичних, економічних, військових і т.ін.) по відношенню до інших груп, класів,

держав, суспільних систем з метою забезпечення, захоплення й утримання політичної влади й економічного панування, придбання і збереження незалежності і суверенітету, різного роду прав і привілеїв, задоволення територіальних та інших претензій, обмеження інтересів протилежної сторони, нав'язування кому-небудь своєї волі» [2, 6-7].

Конкретніше висловлюються автори з приводу політичного насильства. Зокрема, А.Кугай пише, що «політичне насильство – це придушення чи примусове обмеження свободи волі соціального суб'єкта, обумовлене діями соціальних сил, які прагнуть до політичної влади, здійснюють її, стверджують певний соціально-політичний ідеал» [3, 13]. Поширювальний підхід до визначення насильства відрізняє тих авторів, для яких воно є синонімом усього того, що завдає шкоди людині. Так, Х.Гирветц вважає насильством «дії індивідів чи груп, що спрямовані на нанесення шкоди іншим» [4, 185]. Виходячи з загального уявлення про насильство як про фізичну силу, ряд авторів, зокрема, Э.Ван ден Хааг, розглядають політичне насильство як «фізичну силу, що використовується для придбання чи використання влади, чи для того, щоб кинути виклик авторитету чи підсилити його» [5, 54].

На наш погляд дані точки зору заслуговують уточнюючих критичних зауважень. Помітимо, що поширювальне тлумачення політичного насильства (як синоніма шкоди, збитку, примусу взагалі) позбавляє це поняття предмету, якісної визначеності. Якщо розуміти під насильством обмеження можливостей і прав особистості, свободи волі, то воно розчиняється в категоріях «гноблення», «придушення». Глибоке й усебічне вивчення політичного насильства стає непосильним завданням. Відкривається можливість для довільного трактування його сутності. Необхідність звуження обсягу поняття політичного насильства обумовлюється не тільки пізнавальними, але і практико-політичними проблемами. Крім того, якщо всі негативні явища в суспільно-політичному житті називати насильством, у деяких суб'єктів політики з'являється можливість маніпулювати суспільною свідомістю, щоб виправдати своє власне, реальне насильство. Що ж стосується ототожнення насильства з фізичною силою, яка застосовується в яких-небудь цілях, то такий підхід також уявляється дуже спірним, оскільки поняття «насильство» і «сила» мають, на наш погляд, істотні розходження.

А.В.Дмитрієв і І.Ю.Залисин пропонують «політологічне» визначення поняття «насильство»: «фізичний примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою оволодіння владою, насамперед, державною, її використання, розподілу, захисту» [6, 23-24]. Дане визначення, на наш погляд, відбиває складність владних відносин, розмаїтість їхніх проявів і, відповідно, багатофункціональність насильства.

Марксистки відносили застосування насильницьких засобів до сутності держави. При цьому основоположники марксизму-ленізму виходили з непри-

мирності класових протиріч у суспільстві, заснованій на приватній власності й експлуатації людини людиною, де держава являє собою не що інше, як знаряддя придушення одних класів іншими.

М.Вебер також вважав насильство специфічним для державної влади засобом: «Дати соціологічне визначення сучасної держави можна, у кінцевому рахунку, тільки виходячи із фізичного насильства, тобто такого засобу, що специфічно застосовується державою (як і будь-яким політичним союзом)» [7, 645]. Крім того, державна влада має таку специфічну властивість, як можливість легітимно застосовувати насильство в масштабах усього суспільства.

Насильство – поняття аксіологічне. Воно не тільки описує певний тип відносин між людьми, але й оцінює його. Оцінює суто негативно. Насильство сприймається суспільною свідомістю як дія образлива, незаконна. Воно ототожнюється зі злом. Це настільки важливий момент, що насильством іменується тільки таке зовнішнє примушення людини, яке гідне засудження. Те, що насильство є зло, визнається більшістю філософських і релігійних вчень. Теорії, що включають насильство до позитивного контексту людської діяльності, як правило, не деградують до апології насильства. Проте у суспільній свідомості і на повсякденному рівні й у рамках соціально-філософських концепцій, поряд з визначеним розумінням насильства як зла присутня також теза, що допускає випадки його морального виправданого застосування. Людська ситуація, що передує насильству і породжує його, точно описується питанням, що Л.М.Толстой сформулював так: «Яким чином розв'язати зіткнення людей, коли одні люди вважають злом те, що інші вважають добром, і навпаки?» [8, 38]. Одна з відповідей на нього пов'язана з насильством. Вона припускає, що добрі повинні панувати над злими, силою підкорити їх своїй волі. Так, наприклад, відносно виправданими в людській психології вважаються два варіанти терору. Перший – це терор, що використовується державою. У цьому випадку він відносно легітимізований і нібито виражає інтереси досить помітних груп людей. У кінцевому рахунку, терор вважається виправданим, коли виражає волю більшості (реальну волю або ж імітацію з боку правлячої еліти) і спрямований проти тих, кого ця більшість аж ніяк не приймає. Другий випадок відносно легітимізації терору – це терор у рамках війни, що ведеться офіційно. У цьому випадку він начебто теж легітимізований і навіть обмежений офіційно визнаними правилами ведення війни. Так, терор у самих різних формах вважається цілком припустимим по відношенню до ворожої армії [9, 32-33]. Іншими словами, перш ніж і для того, щоб був запущений механізм виправданого насильства, воно повинне бути інтерпретоване як знаряддя добра. Цій меті власне і служать всі аргументи, що звичайно приводяться у виправдання насильства: насильство як справедлива відплата; насильство заради блага тих, проти кого воно застосовується; мале насильство заради запобігання великого. Етична аргументація на користь насильства була

б бездоганною, а саме насильство могло б вважатися щасливою знахідкою людства, якби взагалі можна було б точно кваліфікувати людей як добрих і злих, точно визначати, хто з них є добрим, а хто – злим. Але втім і справа, що саме через неможливість розв'язати це питання і виникають ті особливі труднощі, одним з відповідей на які і з'явилося насильство. Насильство не може бути знаряддям добра по визначенню, тому що воно є наслідком ситуації, коли неможливо визначити, що є добром. Морально виправданим насильство могло б бути тільки в тому випадку, якби на нього була отримана згода тих, проти кого воно спрямовано. Але якщо можлива така згода, то навіщо потрібно насильство? Насильство у благо – логічна нісенітниця.

Дотепер на більшість принципово важливих питань, пов'язаних з насильством, не знайдені вичерпні відповіді. Наприклад, у чому полягають причини (фактори), що його породжують? На наш погляд, спроби пояснити феномен насильства якоюсь однією, «головною» причиною не мають наукової перспективи. Разом з тим у сучасній «вайеленсології» відчувається дефіцит системного підходу до вивчення причин насильства. П. Уїлкінсон справедливо визнає відсутність «адекватної наукової концепції необхідності й умов політичного насильства» [10, 37]. Виходячи з вищезазначеного, зрозуміло, що при дослідженні причин насильства, необхідно використовувати системний підхід. Тому об'єднаємо джерела цього феномену в кілька основних груп: структурні; причини, що стосуються владних відносин; соціокультурні; психологічні. Варто підкреслити, що перераховані групи причин є джерелом насильства, як правило, тільки в сукупності, доповнюючи і підсилюючи один одного. Чим повніше й помітніше вони представлені в соціально-політичному і духовному житті суспільства, тим імовірніше виникнення насильницьких конфліктів у тій чи іншій формі [11, 59-60].

Найважливішими з причин, що роблять більш ймовірним виникнення насильницьких конфліктів, є різка соціальна диференціація і зрушення у стратифікаційній системі, що радикально змінюють статус груп відносно один одного. Американський соціолог У. Добринер так визначає соціальну стратифікацію: «Це організація нерівності в суспільстві, розподілу нагород, формалізація позицій у деякому ієрархічному порядку» [12, 214]. Джерелом насильства є не тільки зниження соціального статусу груп і індивідів, але і розриви між реальним і очікуваним поліпшенням їхнього соціального стану. У реальності різкі зміни статусних позицій прогресивного і регресивного напрямку рівною мірою є джерелом екстремізму, тероризму, більш того, роблять свій вплив одночасно.

Аналіз основних форм владних відносин (демократичної й авторитарної) демонструє тісний взаємозв'язок між деякими їхніми параметрами (ступінь політизованості життя суспільства, тип політичного панування, форми політичної участі, міцність суверенітету державної влади) і ступенем імовірності викорис-

тання насильства у взаємодії суб'єктів і об'єктів влади. Р. Дарендорф вважає, що зіткнення з приводу влади являють собою основу найбільш інтенсивних конфліктів [13, 144-148]. Специфіка авторитарної влади, прагнення абсолютного домінування правлячої еліти, характерне для неї, роблять насильство розповсюдженим явищем життя тоталітарних і авторитарних держав. Як відзначає К. С. Гаджієв, терор у тоталітарних режимах – це «нормальний інструмент керування масами, що повсякденно використовується» [14, 218]. Будучи звільненими від процесу прийняття владних рішень і не маючи можливості захищати свої інтереси за допомогою легальних інститутів, деякі суб'єкти політики беруть на озброєння екстремістські форми політичної участі. Проте і демократичні держави не застраховані від насильства, тому що асиметрія влади притаманна будь-якому типу панування. С. Хантингтон пише: «У сучасному світі демократичні системи мають тенденцію бути менш підданими цивільному насильству, ніж недемократичні» [15, 28].

При всій важливості перерахованих вище причин насильства соціокультурні й психологічні фактори відіграють відносно самостійну роль. Наприклад, в умовах сприятливого соціального розвитку і політичної демократії традиції культури і сформовані зразки поведінки можуть викликати спалахи насильства. Це, на наш погляд, пояснює, чому в державах, близьких за економічним і політичним розвитком, насильство отримує різне розповсюдження.

За кордоном накопичений певний досвід дослідження психологічних аспектів насильства. З. Фрейд і К. Лоренц пов'язували насильство з природними інстинктами людини. Ще Фрейд писав про «інстинкт смерті», що обумовлює руйнівну поведінку людини [16, 111-112]. Е. Фромм не вважав, що людська деструктивність має інстинктивний характер. Він зробив висновок про те, що злаякісна агресія, що виражається, зокрема, у насильстві, притаманна двом типам особистості: садистському і некрофільському [17, 244-277, 280-372]. Психологічні фактори можуть пояснити, чи буде той чи інший індивід брати участь у насильницьких діях, знаходячись в однакових соціальних умовах з іншими.

У періодичності насильства полягає певний психологічний механізм терору: за рахунок регулярного використання терористами насильства і формується стан упевненості громадян у тому, що це насильство може бути застосоване в будь-який момент до кожного з них. Так виникає масова погроза стабільності й безпеці за рахунок швидкого поширення жаху. Далі терористам доводиться тільки періодично його підтримувати все новими терористичними актами, емпірично з'ясовуючи, якою ж є тривалість психологічної інерції жаху, викликаного насильством.

Природа насильства у своїй основі практично не змінилася. В одних випадках, це нове сполучення старих засобів і методів, як це було 11 вересня 2001 року. В інших випадках, це застосування найсучасніших технічних пристроїв і технологій. Але формула терору залишається незмінною: висування вимог

(конфлікт) – погроза насильства – відмова – здійснення насильницької акції – страх – неадекватні дії – нові хвилі страху – нові терористичні акції [9, 30].

Підсумовуючи, можна зазначити, що дотепер на більшість принципово важливих питань, пов'язаних з насильством, не знайдені вичерпні відповіді. На наш погляд його сутність можна визначити так: насильство – не взагалі примушення, не взагалі збиток, а таке примушення та такий збиток, що здійснюються всупереч волі того або тих, проти

яких вони спрямовані. Насильство складає основу тероризму і викликає стан жаху та тривоги. Це виявляється як між окремими людьми, так і у відношеннях між народами і державами. Тероризм – форма організованого насильства.

Перспективність та актуальність даної теми полягає в тому, що визначення сутності тероризму як форми насильства, його причин, джерел дозволить ефективно сформулювати послідовну антитерористичну методологію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Киреев Г.Н. Сущность насилия. – М.: Прометей, 1990.
2. Денисов В.В. Социология насилия (критика современных буржуазных концепций). – М.: Политиздат, 1975.
3. Кугай А.И. Природа политического насилия и его роль в современном мире: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1993.
4. Reason and Violence: Philosophical Investigations /Ed. By Sh.Stanage. Oxford: Basil Blackwell, 1974. XV.
5. Van den Haag E. Political Violence and Civil Disobedience. N.Y. etc.: Harper Torchbooks, 1972. X.
6. Дмитриев А.В., Залысин И.Ю. Насилие: социально-политический анализ. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000.
7. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
8. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. в 80 т. Т. 28.
9. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002.
10. Wilkinson P. Terrorism and the Liberal State. L.: McMillan, 1986. XIV.
11. Дмитриев А.В., Залысин И.Ю. Насилие: социально-политический анализ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000.
12. Dobriner W. Social Structures and Systems. Pacific Palisades, Cal.: Coodyear Publ. Co., 1969. XIII.
13. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: University Press, 1965. XVI.
14. Гаджиев К.С. Политическая наука. – М.: Сопос – МО, 1994.
15. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and L.: University of Oklahoma Press, 1991. XVII.
16. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1992.
17. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.

А.Л.ШИНКАРУК

ЕЛЕМЕНТИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Шинкарук Антон Любомирович – аспірант Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, м. Київ

Самоорганізаційні характеристики інформації є досить важливими у визначенні політичних процесів. Втім, сучасні процеси в інформаційній системі неоднозначні і можуть викликати не тільки перехід на вищий рівень суспільного розвитку, але і спровокувати процеси дестабілізації. Тому важливим, на наш погляд, є вивчення процесів розвитку інформаційної системи і її використання в поведінці основних політичних елементів, розк-

риття питання впливу нових інформаційних технологій на політику, особливо в країнах «стабільної демократії» до яких себе зараховують більшість країн Європи. Це дасть змогу розкрити синергетичне значення інформаційного суспільства, тому таке дослідження є також елементом наукової проблеми, адже допомагає розширити межі застосування синергетичної парадигми щодо суспільних процесів, особливо міжнародно-пол-

ітичних проблем. Головними дослідниками даного напрямку виступають Г. Хакен, Е. Ласло, І. Пригожин, Ф. Варела, П. Сорокіна, С. Курдюмов, Є. Князева тощо. Слід сказати, що інформаційне суспільство не однаково розглядається зазначеними і іншими дослідниками, тому ми будемо виходити із принципу, зазначеного М. Кастельсом про «нейтральність» інформаційних технологій, що приймають участь у *реалполітиці* сучасних міжнародних відносин. Теоретичним підґрунтям для визначення інформаційного суспільства у політичних процесах нами розглядається теорія посилення (М. Хаген, Девіс, ...), що визначає ТІС як засіб посилення політичних агентів, що принципово не змінює якості демократії.

Отже, метою нашого дослідження є визначення політичних процесів у Чеській Республіці (ЧР) з точки зору теорії складних систем та визначення інформаційної складової, її впливу на політичні процеси. Теорія складних адаптивних систем дозволяє розглядати *інтеграцію* як *локалізацію*, яка виникає внаслідок існування нелінійного позитивного зворотного зв'язку і утворює не хаотичне блукання системи, а «лише стан, що потрапляє в обмежену, детерміновану область фазового простору» [1, 16]. Нестійкість інтеграційного процесу, таким чином, означає «випадкові рухи всередині досить визначеної області параметрів», обумовленої, зокрема, мас-медіа, які слугують стабілізації політичних агентів. Як свідчить досвід, процеси створення нових структур часто не змінюють динаміки внутрішньополітичної поведінки, адже їх малі «збурювання» не потрапляють в центр системи, однак можуть сильно впливати на визначення зовнішніх пріоритетів системи, підсилюючи динамічність у поведінці системи на зовнішній арені.

При розгляді структури-аттрактора політичної системи ЧР слід зазначити, що геополітичне положення та вплив Німеччини визначають фактично єдиний вектор політичної динаміки – ідеологія повернення «Назад у Європу» В. Гавела. Це вимагає суспільної підтримки, що можливо тільки за умови активної грамотної діяльності ЗМІ і одночасного вироблення стратегій відносин політичних партій зі ЗМІ. Аналіз урядових та партійних документів також свідчить про визначення за аттрактор політичного процесу інтеграцію ЧР до ЄС, втім не дивлячись на оцінку ЧР як стабільної політичної системи, що відповідає «копенгагенським критеріям» [3], чеська політична динаміка є перехідною, хоча і без значних коливань, що розглядається ЄС у 2000 р. як «задовільний прогрес із значними можливостями для вдосконалення» [4]. Це підтверджується авторським комп'ютерним аналізом динаміки політичних партій ЧСДП та ГДП протягом першого півріччя 2003 р.

Загалом, можливо виділити дві фази політичного простору в ЧР – період ліберальних перетворень, що супроводжувались системними змінами у державному апараті і політичній системі і мав серед

рис безпідставності визначення країни як лідера ЦСЄ, що спричинило економічну стагнацію [17]. Другий період позначається закріпленням соціальних перетворень внаслідок м'яких біфуркаційних процесів і утворення соціал-демократичною ідеологією німецького зразка М. Земана.

При цих періодах ЄС виступає як зовнішній стабілізуючий фактор, що забезпечує внутрішню стабільність, яка виникає тільки при взаємодії партій як головних агентів, при цьому їх належність до різних сторін політичного спектру може стати причиною для послаблення суспільної підтримки. Таким чином, *боротьба за суспільну увагу і прагнення забезпечити політичну стабільність* взаємозалежні і спрямовані на формування позитивного відношення до ЧР в ЄС, незважаючи на існуючі протиріччя з Німеччиною й Австрією. Слід зазначити, що саме ці країни направляють найбільші фінансові інвестиції в Чехію на розвиток двосторонніх відносин, тому вони можуть сильніше впливати на поведінку політичних акторів, що формує відповідне ставлення виборця до політиків.

Припустимо, що точка вступу до ЄС є для ЧР точкою біфуркації, яка відбувається поступово, повільно (м'яка біфуркація, автоколивання), тому і виникає потреба підтримки високої динамічності та пояснює зацікавленість політиків у інститутах інформаційного суспільства для активної роботи з населенням, що дозволяє створити суспільство «солідарності та співпраці», яке вплине на зміну соціальної динаміки від пасивної до активної на основі інформаційного суспільства. Втім стан соціально-економічних відносин не дозволяє посилити політичне значення ТІС як засобу мобілізації чи координації діяльності партій (лише 10-14% користувачів Інтернет станом на 2002 р.). Отже, від держави залежить забезпечення громадськості необхідними засобами, що визначає диференційованість урядової програми В.Шпідлі вбк соціальної політики і відповідному баченні інформаційного суспільства, однак на базі «змішаної системи держави і ринкових механізмів».

Риторика зовнішньополітичного вектора ЧР визначає основні лінії конфлікту, що проходять між «єврооптимістами» (ЧСДП, партії Коаліції) і «реалістичним» поглядом ГДП. Аналіз концепцій єврореалізму та єврооптимізму дозволяє зробити висновки про відсутність реальних розбіжностей між ними, тому їх головна мета – увага громадськості. Це забезпечує існування «м'яких біфуркацій» у вигляді коаліційності відносин між урядовими силами всередині та взаємодії із опозицією, що збирається протягом 1998-2002 рр. Для ЧСДП коаліційність означає ймовірність вирішення власних програмних пріоритетів. Основним елементом цього процесу стає «Договір про стійке політичне середовище», укладений із ГДП, що дозволив м'яке маневрування ЧСДП при кризових ситуаціях і одночасно – меншу динамічність ГДП. Маневреність

ЧСДП також забезпечується нестабільністю політичного партнера по уряду – коаліції партій ХДС-ЧНП і СС/ДеУ, яка, не зважаючи на величину, є нестабільною, що засвідчила «урядова криза» у вересні 2002 р. [10].

Коаліційність обумовлює внутрішній вектор відносин між політичними агентами та інформаційним середовищем, адже вона базується на «...загальному підході до певної *проблеми або групи проблем*, що стали ключем до виборчої кампанії (у цих умовах кандидат, що більш уміло використовує ЗМІ, може одержати вирішальну перевагу)». Групою проблем в даному випадку є медіальне висвітлення інтеграційного процесу.

У цій ситуації зростає *системна залежність* політичної сфери від ЗМІ, які виконують ідеологічну функцію, а саме: «...ідейне оволодіння суспільною свідомістю; впровадження в нього власних критеріїв оцінки минулого, сьогодення і майбутнього; створення позитивного образу в очах суспільної думки пропонованих партією... цілей і задач політичного розвитку; стимуляція цілеспрямованих дій громадян в ім'я підтримки і виконання поставлених задач; активне опанування конкуруючим доктринам і навчанням».

Мас-медіа, у свою чергу не є стабільними через необхідність визначення соціально-політичних пріоритетів, що означає їх економічну залежність і чутливість до будь-яких проявів політичного впливу. Звідси, інформаційна система у перехідному суспільстві розглядається як *інструмент політичної влади*, особливо у випадку суспільного телебачення. Внаслідок цього переважає модель «*lotizzazione*», за якою чеські політичні діячі мають тенденцію розглядати свободу друку як область, де протиставлені точки зору можуть іноді розвертатися, але де думка журналіста виключена. Одночасно татка кореляція забезпечує широку політичної взаємодії урядових та опозиційних партій. Це зменшує можливість «виникнення дискусій із проблем, здатних збільшити напруження», тому політичні лідери прагнуть регламентувати доступ до радіо і телебачення, що викликає розбіжності між політиками і професійними комунікаторами, адже призводить до обмеження з боку урядових партій ролі ЗМІ у висвітленні виборів і формалізації доступу до ефіру [2, 97]. В результаті, на чеських ЗМІ спостерігається відсутність критики політичних лідерів, які намагаються використовувати ЗМІ, особливо суспільне ТБ, для створення власного /позитивного/ іміджу, що приводить до *конфліктності* у відносинах між журналістами і політичними діячами.

Першою умовою такої думки є, за визначенням ЄС, «обмежений» або «незначний» прогрес у прийнятті аудіовізуальних *acquis* ЄС протягом 1997-2002 рр. [5, 6]. Як наслідок – проникнення німецьких концернів на медіа-ринок ЧР, які володіють 80-85% ринку преси і можуть впливати як на економічні процеси, так і «...примусити піти уряд або президента...» [13], отже викликає бажання пол-

ітичних агентів створити певну угоду з цими компаніями. Це виключає можливість демократичного обговорення і створює ідеологічну систему, яка надає політичним лідерам можливості вільно формулювати інформаційне наповнення відповідно до *своїх* інтересів. Монополізація ЗМІ посилюється існуванням лише одного першоджерела – інформаційного агентства ЧТК [19], при цьому монополізм полягає в тому, що *ЗМІ приймають не тільки визначення ЧТК про те, що є новина, але й інтерпретацію ЧТК цієї новини*.

Зниження агресивності чеських ЗМІ спрощує процес політичної комунікації у ЧР. Більше того, за часів В. Клауса було вироблено принцип, що *бути критичним до уряду, що прагне установити демократію, еквівалентно безпосередньому нападу на демократичний процес*, тому журналісти і видавці прагматично розцінюють, що вигідніше залишатися на стороні певної партії або групи. Таким чином, політичні агенти здатні визначати не лише інформаційне наповнення у ЗМІ, але й впливати на емоційний настрій повідомлень, що ілюструється висвітленням засідання МВФ у Празі (осінь 2000 р.). Позиція ЗМІ, в тому числі ЧТБ, вказує на «урядовий» орієнтир, адже медіальний образ акцій антиглобалістів сформував настрої у суспільстві, оскільки масові прямих акції не є зрозумілими для більшості чехів, тому невизначеність в таких умовах тільки посилюється [16].

Сама проблема суспільного ЧТБ носить політичний підтекст, адже «суспільне» часто розуміється як підпорядкування правди національному інтересу, представленому урядом або деякими офіційними особами. Внаслідок цього виникає політична боротьба за інформаційний ресурс ЧТБ [15]. Розгляд конфлікту на ЧТБ (поч. 2001 р.) в контексті політичного протистояння, позбавляє сумнівів, що ця акція є політичною подією, «зробленою для телебачення революцією», яка перетворила внутрішню професійну суперечку на громадське обговорення «свободи слова». Функціонально, політичне значення «телевізійної революції» лежить у площині кристалізації суспільної уваги до політичних акторів і віддзеркалює боротьбу між правим та лівим крилом політичної системи [18].

Згідно політичних інтересів учасників цього конфлікту можна виокремити декілька можливих ліній. З точки зору ЧСДП таке протистояння могло б підсилити увагу західних інститутів до процесів демократизації суспільства, в якому боротьба за свободу слова розглядається з позитивним зовнішнім результатом і означає «духовно-культурну інтеграцію» до ЄС. З точки зору Коаліції-4 це посилити б увагу суспільства до партії, проте не слід забувати її «урядовість», а отже узгодження її дій з ЧСДП в середині якої виник конфлікт між В. Шпідлоу та М. Земаном. Підтримка В. Шпідлоу акцій протесту фактично означала позицію по валенню уряду. Таким чином, внутрішній конфлікт в партії переноситься в іншу сферу. *В ре-*

зультаті виникає бифуркація влади у ЧСДП, що призводить до посилення вісі Шпідла-Гросс, яка сприяє стабілізації суспільної уваги до ЧСДП. Це дозволяє соціал-демократам, навіть за високого рівня абсентеїзму, утворити на виборах 2002 р. активну позицію щодо уряду більшості.

Вибори є елементом будь-якої демократії, проте їх функції у ЧР скоріше пов'язані із цілеспрямованим тиском на населення з метою визначити політичні пріоритети та посилити позиції політичних лідерів, звідси партій. Одночасно, вибори сприяють процесу історичної ідентифікації нації. Якщо вибори є стохастичним процесом, то підтримка цього стану невизначеності у суспільстві досить довгий час (2002-початок 2003 рр.), дозволяє максимально ефективно вплинути на суспільну свідомість, підготувати до референдуму із питання по вступу до ЄС. Головною темою виборів була, звичайно, інтеграція, навколо якої сформувалось декілька тем – економіка, зовнішня політика. За оцінками експертів з реклами партіям не вдалось мобілізувати населення за допомогою різноманітних заходів, а вибір політичних девізів викликав складність політичної ідентифікації [12]. Це вимагає застосування принципів популізму та негативізму, наприклад критика так званих «декретів Бенеша» правими політичними лідерами Австрії, Німеччини та Угорщини, що дозволило відхилити увагу до проблем інтеграції і замінити їх можливістю повернення німців. Це посилює національні настрої чехів, отже позиції ГДП [8]. Іншою метою може виступити послаблення ЧСДП внаслідок конфлікту відносин на урядовому рівні між Німеччиною та Чехією, що спричиняє відхід голосів соціал-демократів комуністам. На користь інформаційного приводу також свідчить різке зниження динаміки обговорення після виборів до парламенту.

Невизначеність чехів щодо майбутнього президента також стає потужним інформаційним приводом для партій. За даними Радіо Прага проблема кандидатури на пост президента виникла вже у червні-липні 2002 р. В свою чергу, політичні партії забезпечують нелінійну динамічність цього процесу через неузгодженість кандидатур та риси виборів, що які так чи інакше наблизили суспільство до ЄС, адже перемогла єврореалістична концепція В. Клауса. В той же час, президентські вибори супроводжуються конфліктом у ЧСДП та «урядовою кризою» у вересні 2002 р. Про елементи локалізації свідчить інформаційне забезпечення виборів. Найбільш популярними тоді були ЧТБ та TV NOVA. Так, NOVA передавала протягом короткого часу три термінові програми про обрання президента, що переривали звичайну програму телебачення. В поєднанні з громадським ЧТБ, чії передачі вийшли на 1 хвилину пізніше від NOVA, за обранням президента слідували більше двох мільйонів громадян, а постійне висвітлення процесу виборів на ЧТБ (131 хвилини) [9] вказує на бажання політичних лідерів заохотити спостеріган-

ня цього процесу якомога більшої кількості людей, в результаті виникає односторонній канал масової комунікації, що свідчить про вибори президента як важливий елемент інформаційної кампанії ГДП до якої ЧСДП не була готова, що стало її першою великою політичною поразкою [11].

На процеси локалізації вказує також характер інформаційних кампаній щодо підтримки суспільством політично важливих подій і містить дві суттєві характеристики: *негативізм* та підміну суспільних дебатів *штучними медіа-подіями*. Під час кампанії по вступу до НАТО було вироблено основні методи інформаційного тиску: категоричність, емоційність, опора на авторитет тощо. Цей досвід був закріплений під час політичної кризи 2001 р., зокрема визначенням позиції по війні США в Афганістані, коли більшість чеських ЗМІ одноставно підтримали дії США, виражаючи тим самим, що вони «належать до західного та демократичного світу» [20].

Саме ЗМІ найбільше довіряють громадяни ЧР, тому мас-медіа стають основним джерелом повідомлень про процес інтеграції, а ЧТБ формує своїм пріоритетом подання інформації про ЄС як найважливішу суспільно-політичну проблему [14], втім фінансування урядом «об'єктивної і вичерпної інформаційної кампанії» схоже на «пропаганду» ЄС, що взагалі виключає можливість широкого суспільного обговорення про ризики і вигоди вступу в ЄС. Так, програма «Європейський референдум» оформлена як короткометражні фільми, що запрошували глядача щодня голосувати (і одночасно змагатися) за варіант ТАК чи НІ ЄС, а програма «У нас в Європі» розповідала про щоденне життя жителів ЄС і про зміни, що може принести вступ у життя різних професійних і соціальних груп у ЧР. Завершенням програми був п'ятихвилинний портрет чеха, що уявляє себе благополучним членом ЄС. Люзія «вигідності» посилюється створеними рекламними роликами, у яких вигадані персонажі-громадяни ЄС агітували за вступ.

Цільова інформаційна «урядова кампанія» представила тільки *одну точку зору: ЄС так і зараз*. МЗС розпочав кампанію 1 травня 2003 р. і розділив її на три стадії. У першій за допомогою гасел і девізів було створено максимальне число позитивно налаштованих громадян. Друга фаза була заснована на вимозі, щоб максимальне число громадян висловили свою думку голосуванням. Третя фаза, т.зв. вдячна, коли уряд дякував за громадську участь. Окремо, політичні партії проводять власну агітацію за допомогою мітингів та масових акцій. Соціал-демократи готують дві паралельні кампанії, символами яких були масова акція ЧСДП під девізом «*Так ЄС!*» і «евромітинги» в крайових містах. ХДС-ЧНП зорієнтувала свою кампанію головним чином на мерів міст під гаслом «*Спокійна сила для ЄС*». ГДП зосередила сили на формуванні ідеології і проведенні конференції присвяченої вступу ЧР в ЄС [7].

Елементи локалізації на різних рівнях політич-

ного процесу: поведінка політичних агентів (лідерів, партій), структурні відносини із інформаційними інститутами (ЗМІ) та характер проведення інформаційно-пропагандистських кампаній вказують на інтегративну функцію ЗМІ у політичному процесі ЧР, що підвищує поріг чуттєвості політичної системи до хаотичних явищ, цілком ймовірних для перехідних періодів.

Це дозволяє зробити висновок, що відносини між владою і ЗМІ не є проявом авторитарності, а викликані умовами аттрактору та відповідних процесів. Згідно досвіду європейських політичних систем, ці відносини формують політичний капітал, яким партії та лідери будуть оперувати в майбутньому, при членстві у ЄС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. — 1992. — № 12;
2. Энтин В.Л. Средства массовой информации в политической системе современного капитализма. — М., 1988. — 192 с.;
3. 2002 Regular Report On Czech Republic's Progress Towards Accession{COM (2002) 700 final}Brussels, 9.10.2002 SEC (2002) 1402 //URL: europe.eu.int;
4. Beckmann A., Stastna K. EC 2000 Progress Report on the Czech Republic // URL: www.ce-review.org;
5. Иулнк J. Конечный тиску — в друһйм выдбнн, tentokráte bez otaznku //URL: www.blisty.cz (29.4.2002);
6. Иулнк J. The Czech media now — a postcommunist model? //URL: www.blisty.cz;
7. EU: кампат chystajн i strany. Komunisty budou lidem шnkat, aby hlasovali proti vstupu do unie // Lidovй noviny (11.04.2003) URL: lidovky.cz;
8. Haiuman E. Normблнн je nevolit? Rшedvolebnн кампат: неиствhra o Венельову dekrety // URL: www.blisty.cz (8.4.2002);
9. Klausovu volbu sledoval miliyn divбкщ. Jako prvнн ршinesla informaci о zvolennн prezidenta televize Nova // Lidovй noviny (03.03.2003) URL: lidovky.cz;
10. Kotrba Ъ. Jak by mohly dopadnout volby: analыza souиasnй ршedvolebnн situace // URL: www.blisty.cz (18.2.2002);
11. Kotrba Ъ. Klausova љапсе: kdokoliv bude lerљnm prezidentem, neћ Havel, kdokoliv je lerљnm politikem, neћ Ъpidla //URL: www.blisty.cz (03.03.2003);
12. Letoљнн кампат? Драћљн а пуднмљн. Strany chtмјн oslovit со нејљгљн pole volищ, а tak zvolily hesla, podle kterэщ je nelze identifikovat // Lidovй noviny (06.06.2002) URL: lidovky.cz;
13. Media Observatory varuje ршed monopolizacн иескйћо тиску //URL: www.blisty.cz (11.2.2003);
14. Мьллеровб А. Evropsкб unie — programovб prioritа ИТ //URL: www.ceska-media.cz;
15. Mungiu-Pippidi A. State into Public: The Failed Reform of State TV in East Central Europe The Joan Shorenstein Center on the Press, Politics and Public Policy Working Paper Series. — 2000. — №6. — P. 31;
16. Pecina T. Иескб мйdia hrubм ршеkroutila demonstrace z minuleho tydne // В кн. J. Иулнк, T. Pecina V hlavннщ zprбvбщ: Televize, S. 260-262. URL: www.blisty.cz/knihovna/televize/televize.pdf;
17. Programovй проћлбљенн вбду Иескй republiky Praha, srpen 1998 //URL: www.vlada.cz;
18. Stroehlein A. Made-for-TV Revolution //The Guardian January 11, 2001 URL: www.guardianunlimited.co.uk/weblog;
19. Stroehlein A. Weaknesses of the Czech Media //Central Europe Review Vol 2, № 2 17 January 2000 //URL: www.ce-review.org;
20. Woods N. What wasn't in the papers: How some Czech and British newspapers wrote about the war in Afghanistan //URL: www.blisty.cz/txt.php?id=12296 17. 12. 2002

РЕЦЕНЗІЯ

О.В.МИХАЙЛЮК, Н.Г.МОСЮКОВА

УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ (рецензія на монографію)

Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз): Монографія. — Х.: Вид-во Національного ун-ту внутр. справ, 2003. — 280 с.

Михайлюк Олександр Володимирович — доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України, кандидат історичних наук

Мосюкова Наталія Геннадіївна — асистент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

Ю.Древаль обрав для дослідження складну та недостатньо вивчену тему. В радянській історичній і політологічній літературі проблеми вітчизняного парламентаризму практично не розглядалися. Лише з кінця 80-х — початку 90-х рр. з'являються роботи, що висвітлювали традиції народного представництва в Україні, ознаки парламентаризму, періодизацію українського парламентаризму тощо. З другої половини 90-х років виходять фундаментальні праці, в яких висвітлювалися проблеми державотворення, досвід України в цьому питанні, особливості її розвитку за часи незалежності. Але багато проблем залишилося поза увагою дослідників. Частину невирішених завдань намагався розв'язати у своїй монографії Ю.Древаль.

Перш ніж розпочати дослідження українського парламентаризму, Ю.Древаль конкретизував самі поняття «парламент» та «парламентаризм», оскільки існує чимало суперечностей щодо тлумачення вказаних термінів. Особистим внеском автора є власне визначення поняття «парламентаризм», яке розкрито у вузькому та широкому значеннях. Автор характеризує принципи народного представництва, виборчі системи, функції парламентів, форми державного правління на базі світового досвіду парламентаризму. Але він, на наш погляд, дещо захоплюється концепціями західних вчених, які розглядають становлення парламентаризму як загальноцивілізаційний процес. При цьому не знайшов відображення інший погляд на традиційний та західний типи суспільств, пов'язаний з проблемою поліваріантності еволюції людства. Таким чином, висновок щодо закономірності демократизації суспільства і становлення парламентаризму буде правомірним стосовно України лише за умови доведен-

ня належності українського суспільства до західного типу.

Досліджуючи питання становлення теорії парламентаризму, Ю.Древаль звертався до праць як іноземних, так і українських авторів. Розвиток української політичної думки надано у контексті світової. На основі аналізу теоретичного матеріалу дослідник робить висновок про наявність на початку новітнього часу теоретичного обґрунтування деяких важливих елементів парламентаризму, таких як: необхідність та ознаки демократичного виборчого права, характер і повноваження представницького законодавчого органу, сутність та доцільність доктрини розподілу влад, концепція стримувань і противаг, місце парламентів у політичній системі суспільства тощо. Важливим, на наш погляд, є те, що Ю.Древаль не тільки окреслив стан проблеми на початок новітнього часу, але дав характеристику українській спадщині теорії парламентаризму, її особливостей. Український спадок теорії парламентаризму він назвав змістовним, хоч одночасно й суперечливим.

Автор відзначає, що корені українських історичних традицій безпосереднього народовладдя сягають періоду Київської Русі. Проте він виказує цілком справедливі сумніви щодо наявності у допарламентські часи якогось «міфічного першого періоду (чи етапу) українського парламентаризму».

Спираючись на широке тлумачення терміну «парламентаризм», дослідник пов'язує становлення реального українського парламентаризму з діяльністю імперських загальнодержавних законодавчих представницьких установ: австрійської (Рейхстаг, згодом — Рейхсрат) — у 1848р. і російської (Державна Дума) — у 1906р. З цим не

можна цілком погодитися. Факти свідчать про те, що Австрійська імперія не була демократичною державою з визначальним місцем парламенту в структурі органів державної влади, тому можна говорити про відсутність у даному випадку парламентаризму, особливо українського. Очевидно, що і у Російській імперії не можна говорити про існування парламенту та наявність українського парламентаризму.

Першим українським парламентом у монографії названо Українську Центральну Раду, а також визначено, що у діяльності всіх українських урядів, які уособлювали незалежну українську державу, ідеї парламентаризму відігравали ключову роль. Автор вважає, що Українська Центральна Рада УНР та Українська Національна Рада ЗУНР базувалися на демократичній основі і демонстрували тенденцію до прийняття усього комплексу парламентських принципів, але жодного разу не вдалося скликати парламент на основі демократичного виборчого права. Не маючи, в цілому, заперечень до таких висновків, вважаємо за потрібне внести доповнення: 1) Центральну Раду було створено на основі досить широкого представництва, але її не можна повністю вважати легітимним органом представницької влади в Україні, оскільки в ній було представлено не все населення; 2) не існувало в Україні часів Центральної Ради чіткого розподілу законодавчої, виконавчої, судової влад, хоча тенденція такого розподілу намічалася; 3) не було обговорено коло повноважень Центральної Ради, статус депутатів, право законодавчої ініціативи. Взагалі, на наш погляд, спроби становлення парламентаризму в цей період були не стільки результатом самопородження, скільки досить шгучним запозиченням західних зразків, які були чужими політичній культурі основної маси народу. Саме це значною мірою й визначило поразку тих режимів, які намагалися його впроваджувати. Можливо, цей культурно-цивілізаційний контекст варто було б більше враховувати і при аналізі сучасного українського парламентаризму та його проблем.

Ю.Древаль відзначає, що в процесі становлення основ Радянської держави були відкинуті деякі ідеї теорії і практики парламентаризму: поділ гілок влади, відокремлення і певного відособлення законодавчої гілки, прав людини, і, взагалі, концепції правової держави. Автор робить висновок: Верховну Раду УРСР I – XI скликань не можна вважати парламентом.

На наш погляд, взагалі, жоден із органів представницької влади, які існували на території України в різні періоди історії, за тими чи іншими ознаками не відповідає поняттю «парламент». Отже, і про існування українського парламентаризму до обрання Верховної Ради у 1990р. казати не можна.

Характеризуючи сучасний український парламентаризм, автор вказує на досягнення та недоліки діяльності Верховної Ради XII, XIII, XIV скликань, аналізує функції, повноваження Верховної Ради згідно з новою Конституцією України. На базі цього матеріалу він робить висновок: «Верховна Рада України вперше набула всіх рис парламенту – єдиного, загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, постійно діючого органу законодавчої влади». Цей висновок, а також принципи виборчого права (загальне, рівне і пряме виборче право, здійснюване при таємному голосуванні, зазначена періодичність виборів, альтернативність, змагальність претендентів, надання кандидатам рівних можливостей для ведення передвиборчої агітації, вільне волевиявлення виборців, гласність та відкритість виборів) визначені лише у главі про сучасний український парламентаризм. Якби вони були зразком для порівняння при висвітленні рис українського парламентаризму на різних етапах його розвитку, можливо, вдалося б запобігти суперечностей у запропонованій автором періодизації.

Найбільш важливий комплекс проблем, розглянутих у монографії, стосується стану сучасного українського парламентаризму та напрямків його вдосконалення. У роботі знайшли відображення найбільш актуальні та спірні питання щодо політичної системи України.

На протязі 90-х років минулого століття велися і ведуться зараз суперечки з приводу найбільш прийнятної для України системи виборів. Ю.Древаль вдало аналізує «за» і «проти» мажоритарної та пропорційної системи. Аргументів за пропорційну систему виявляється більше. Дуже болючим питанням на протязі 90-х років (з моменту впровадження інституту Президента) є питання про розподіл влади між законодавчою та виконавчою гілками. Автор викладає власний рецепт послаблення вказаного протистояння. Ю.Древаль закликає представників владних структур та політиків звернутися до світового досвіду при вирішенні питання про зменшення кількості депутатів Верховної Ради і застерігає їх від ущемлення однієї з найважливіших функцій парламенту – представницької. Дуже своєчасними є також пропозиції щодо парламентської більшості та меншості, їх прав і обов'язків. Чи не найбільші суперечки викликає зараз ідея впровадження двопалатного парламенту. Автор відзначає, що ідея бікамералізму має стати предметом поглибленого аналізу фахівців, наводить аргументи «за» і «проти». Ю.Древаль висловлює власну думку з цього приводу на користь однопалатного парламенту.

В цілому, запропонований Ю.Древалем політико-правовий аналіз парламентаризму у політичній системі України є суттєвим внеском у вітчизняну політологію.

НА ГРАНИ

Ю.М.ТЕРЕНТЬЕВ

**СОКРАТИЧЕСКАЯ ЛИНИЯ В ЗАЗЕРКАЛЬЕ
ЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ (Отзыв на
«Размышления о сущем»)**

Терентьев Юрий Михайлович — доцент радиофизического факультета Днепротровского национального университета, кандидат физико-математических наук

От редакции.

В редакцию продолжают поступать отзывы на работу Владимира Георгиевича Заиченко «Размышления о сущем» (Грани № 4, 2001, №№ 1,2, 2002). Предлагаем вам ярко полемичную, не уступающую самому автору «Размышлений...» в парадоксальности выводов и формулировок, статью Терентьева Юрия Михайловича, где, наряду с отзывом как таковым, предлагается собственное видение ключевых вех интеллектуальной истории европейской культуры.

Владимир Георгиевич Заиченко написал сократический текст, где в эмпирически заданной ситуации испытывается структура наличных представлений (картин мира). И сам текст, и его смысл, на мой взгляд, заслуживают анализа в соответствующем временном масштабе, когда флуктуациями на интервалах порядка 70-100 лет допустимо пренебречь.

Вовлекаемый Сократом в обсуждение некоторого, представляющегося очевидным предмета, эллин убеждался не только в том, что он его не знает. С каждым вопросом философа становилось наглядным убожество имеющихся у собеседника слов и представлений, неопределенность происхождения и необоснованность понятий и верований, неспособность проследить цепь умозаключений. Особенно парадоксальным для свободного гражданина являлось непонимание им своих желаний и надежд. Отвечая на вопросы философа, а затем и на свои, эллин обнаруживал абсурдность того, что представлялось достойной целью сверхусилий избранных героев: авторитет, признание, наслаждение и власть.

Главное достижение античной и, видимо, человеческой мысли вообще, получило высшую оценку не только в виде приговора суда афинского демоса и фальсификации сути фундаментального результата в работе первого и ряда последующих учеников, но и в виде действий македонских и римских оккупантов, которые по замыслу пригласившей стороны были призваны с крестьянской основательностью, простодушием и искренностью стереть и память об истине.

Для просвещенной публики, которую трудно соблазнить платоновским философом-правителем во главе сословия стражей, воспитанных в духе сторожевых псов, была предпринята имитация откры-

тия Логики. Известный, по крайней мере, Пармениду, принцип запрета противоречий в суждениях был представлен перипатетиками как метод поиска истины в пределах (абсурдных для Сократа) обыденных представлений. В виде издевательства над невнимательными слушателями «аристотелевой картины мира», кроме замечательного утверждения о различном числе зубов у мужчин и женщин, была предложена противоречащая этой же логике концепция Перводвигателя и продемонстрирована возможность представить любую нелепость в форме силлогизма. Искреннюю оценку деятельности своей школы дал Аристотель, не рекомендовав свободным гражданам-землевладельцам профессиональное (и, в том числе, философское) образование.

Духовную реакцию демоса на открытие Сократа представить гораздо легче сейчас, когда средства массовой дебилизации, рядом с гороскопами, обсуждают практическое использование достижений внегалактической астро-физики для обеспечения характерных потребностей приматов.

Фальсификация проводилась достаточно тонко. Сократовский тезис «Познай самого себя» плавно подменялся на «Познай мир из самого себя». Далее следовало «Познай истину, уже содержащуюся в тебе, в твоих представлениях и твоих желаниях». Последующие шаги развивающейся мании величия были восприняты с восторгом толпами оптимистов и пессимистов, с удивительным комизмом меряющих мир своею «микрокосмической» особью. Одну из подспудных причин интеллектуального предательства можно усмотреть в застарелой ненависти платоников к фигуре Демокрита. Невинное утверждение Демокрита о том, что он бы не поменял самую скромную из истин на трон персидского царя,

частично объясняет лишь ненависть самого Платона, неоднократно пытавшегося навязать себя в качестве правителя. Последующая двухтысячелетняя ненависть интеллектуальных жуликов к Демокристу по-видимому связана с пониманием (ощущением) того, что в принципиально верной системе атомов и пустоты, закономерно рождающей миры, нет и не будет вольера для безопасного использования интеллекта в общеприматовых целях. Сами термины атомов и пустоты лежали, в отличие от первоначал досократиков (воздуха, воды, земли, огня), вне сферы столь любимого невеждами и жрецами обыденного языка и не требовали перевода на него. Интеллектуальное предательство перешло в обычное. Находящийся в самоослеплении демос созрел для оккупации с последующим истреблением. Самим оккупантам эти изыски вначале не требовались. Для воспитанника Аристотеля, прозванного холюями великим, и его доблестных братков куда привлекательнее было сжигание персидских городов и детей с кровавым дележом добычи. На римлянах же был, насколько известно впервые, испытан мировоззренческий плюрализм, сексуальная революция, оккультные фестивали, массовые зрелища и наемная армия с предсказуемым результатом. В условиях римского расцвета из самосохранения возникла юстиция вместе с столь выразительно изображенной в работе Владимира Георгиевича юридической картиной мира. Впрочем, законопослушный римский сенатор, или пролетарий, как и справедливый римский суд – зрелище, наложившее на сословие юристов нечто неизгладимое. Но и в Риме уровень удовлетворенности, раскрепощенности, свободы от комплексов, ощущения собственной значительности и правоты, характерный для высших приматов (Антропологическая картина-2), так и не был достигнут – варвары помешали. Естественное и полностью разделяемое нами презрение наших предков-варваров к плебсу, который, как животные, не знает добра и зла и «делает, что хочет», не отменяет самодовольную ограниченность сознания дикаря, его веру в избранность собственной банды-племени, иерархическую структуру, поддерживаемую мифами, заветами, песнями и плясками (Антропологическая картина-1).

Оккупационной власти и обожеествившим ее льстивым рабам эллинская культура (внуки Сократа) противопоставила уникальный в известной нам части человеческой истории метафизический проект – проект создания личности, способной властвовать собой, движимой долгом и целями, выходящими за рамки индивидуального существования, владеющей своими желаниями и мыслями, свободной от страха перед болью и смертью и согласной нести полную ответственность за свои дела (Антропологическая картина-3).

Незабываемым эпизодом 24-вековой информационной войны был поставленный через 400 лет после казни Сократа спектакль-пародия, где свободный человек, предлагающий и обсуждающий аргу-

менты, не претендующий на владение истиной и ничего не обещающий, был заменен полномочным представителем взвешанных сил, воздействующим на эмоции и предрассудки доверчивых, простодушных, воспитанных в ветхозаветной вере людей чудесами, обещаниями и неоднозначными притчами. Трагическая смерть человека, пожертвовавшего своей единственной жизнью за убеждения, была заменена церемонией распятия с последующим воскрешением за престолом всемогущей взвешанной силы. Как это наблюдалось и позднее, информационная «победа» была закреплена традиционным нашествием варваров, горами трупов вокруг форумов и лицеев, полным уничтожением населения Эллады с изменением даже внешнего вида ее жителей и козами, пасущимися у Колизея. Последним уникальным достижением античной культуры был подвиг неизвестных, которые смогли включить в обреченные на святость тексты и ветхозаветную картину некий культурный код, не только обеспечивший крушение империи возмнивших себя владыками мира рабов инстинктов, но позволивший через полтора тысячелетия воспроизвести духовную коллизию эпохи, независимо от степени сохранности оригинальных текстов. И Рене Декарт, которого считают основателем современной философии, начинает прямую полемику с Сократом: «все вещи, которые мы воспринимаем очень ясно и вполне отчетливо – истинны». Для потомков крестоносцев, подвергнутого об(л)учению Аристотелем звучит вполне цивилизованно, хотя и наивно. Потому что варваров оказались сообразительны и недоверчивы. Камуфлирующая теория двойственной истины (по которой «чистая публика», утратив право первой ночи в обмен на права и свободы в соответствии с Habeas Corpus и неограниченную свободу надувательства, в виде бонуса получает свободу воли, выводящую эту публику за рамки естественнонаучной картины мира) без ритмов, напевов, картинок, прямой лжи и стимулирования инстинктов не живет. К тому же современные последователи Аристотеля по привычке то Наполеона воспоют (как Гегель), то Гитлера (Хайдеггер) с Пол Потом (Сартр). Трудно понять, как в отдельно взятой голове Маркса уживались девиз «подвергай все сомнению» и миссия пролетариата. К тому же и конвенцию о невмешательстве эти духовные наследники свободных землевладельцев не соблюдают: то Ньютона опровергают (как Гете), то Менделя (как Лысенко), то противоречие между причиной и целью находят, то квантовую механику и парадоксы матлогики толкуют. А теперь в постмодернистской ипостаси у них истины нет. Можно подумать, что у них она раньше была и именно у них ее и сперли. Нет, чтобы честно сказать:

– Хотим в вольер и расслабиться.

Признайтесь! И вам легче будет, и последователи найдутся. Нашлись же они у Ж.Ж. Руссо. Именно таким представляется мне человеколюбивый вывод автора.

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Видавництво «Грані» пропонує до Вашої уваги перелік літератури з історії, філософії, соціології, політології, яку Ви можете придбати в нашій крамниці.

Заявки приймаються за електронною адресою:
grani@miac.dp.ua або за телефоном (056)744-08-20

АВТОР	Ціна грн.
ІСТОРИЯ	
Антипов И.В. Древнерусская архитектура второй половины XIII первой трети XIV в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000 — 204 с.	12,00
Барышников В.Н. Вступление Финляндии во вторую мировую войну. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 326 с.	38,20
Громова Л.П. История русской журналистики XVIII- XIX вв. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 672 с.	37,10
Евстигнеев Ю.А. Российская Федерация. Народы и их подразделения: Краткий этнологический справочник. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 224 с.	27,20
Китанина Т.М. Россия в Первой мировой войне. 1914-1917 гг. Экономическая политика царского и Временного правительств. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 146 с.	25,60
Клейн Л.С. Анатомия Илиады. СПб.: Издательство СПбГУ, 1998. — 560 с.	17,00
Комиссаров Б.Н., Божкова С.Г. Первый посланник в Бразилии Ф.Ф. Борель. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. — 280 с.	13,70
Коршунов Ю.Л. Когда океан соединяет: Из истории дружеских отношений флотов России и США. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1996. — 144 с.	3,00
Костюк Р.В. Левые силы Франции и европейское строительство. 1980-1990-е годы. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 575 с.	30,00
Курбанов С.О. Курс лекций по истории Кореи: с древности до конца XX в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 626 с.	37,30
Пьер Нора. Франция-память. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. — 328 с.	13,00
Ревров С.Н. Они защищали Ленинград в тылу врага. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 144 с.	28,40
Ревуненков В.Г. Взлет и падение Наполеона Бонапарта. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. — 168 с.	10,00
Робертис, Антон Джулио М. де Администрация Рузвельта и коллективная безопасность. Проблема enforcement в 1942-1945 гг. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 224 с.	28,40
Рогачевский А.Л. Кульмская грамота-памятник права Пруссии XIII в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 368 с.	39,70
Романовский С.И. От каждого — по таланту, каждому — по судьбе. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 388 с.	28,40
Романовский С.И. Нетерпение мысли или исторический портрет радикальной русской интеллигенции. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. — 368 с.	17,00
Соколов И.И. Дневник экспедиции а Кению и Уганду в 1914 году. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. — 263 с.	8,00
Штокмар История Англии в средние века. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. — 218с.	36,00

АВТОР	Ціна грн.
Жизнь в оккупации: Пушкин-Гатчина-Эстония: Дневник Люси Хордикайнен / Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. 19: Межвуз. сб. /Под ред. Б.Н. Мельниченко. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 244 с.	7,30
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета XVIII в. Обзор архивных документов/под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 244 с.	10,00
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета. 1917-1965. Обзор архивных документов /Под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 184 с.	13,50
Монархи, министры, дипломаты XIX- начала XX века. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	31,20
Октябрьская Революция и Фабзавкомы: Материалы по истории фабрично-заводских комитетов. Шестая Коференция ФЗК Петрограда 22-27.01.1918. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	54,10
Право в средневековом мире. Вып. 2-3. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 346 с.	30,00
Проблемы античной истории: Сб. научных статей: К 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 380 с.	36,80
Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. Вып. 2: Сб.статей/Под ред. Г.Е. Лебедевой. – СПб.: Издательство СПбГК, 2000. – 196 с.	8,30
Российско-германский форум «Петербургский диалог». – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 102 с.	11,80
Социология истории Николая Кареева: Меж.сборник/Под ред. А.О. Бороноева, В.В. Козловского, И.Д. Осипова (Российская социология. Вып. 2). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 420 с.	22,70
Я сжег Распутина/Сост. В.В. Клавинг. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 120 с.	12,00
Дніпропетровськ. Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 265 с.	8,00

ФИЛОСОФИЯ

Афонасин Е.В. Античный гностицизм. Фрагменты и свидетельства. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002.	47,30
Бачинин В.А. Достоевский: метафизика преступления (Художественная феноменология русского протомодерна). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001.- 412 с.	20,60
Бердников Л.Н. Многообразие единого: Тезисы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 36 с.	1,90
Голик Н.В. Этническое в культуре. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 256 с.	22,70
Ильин Н.П. (Мальчевский) Трагедия русской философии. Часть 1. От личины к лицу. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 216 с.	39,50
Ладов (Липатов) И.П. Мироззрение. Эссе. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.- 184 с.	21,30
Сагатовский В.Н. Философия развивающейся гармонии: Философские основы мироззрения: В 3 ч. Ч. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 272 с.	14,90
Серкова В.А. Феноменологическая дескрипция. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 320 с.	39,00
АКАДЕМІА: Материалы и исследования по истории платонизма. Вып. 3: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 468 с.	19,90
Universitas: Наука в контексте современной культуры. Вып. 2: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 464 с.	40,90
АКАДЕМІЯ. Материалы и исследования по истории платонизма. Межвузовский сборник. Вып.2. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 360 с.	16,50
Логико-философские штудии: Межвуз. сб. /Под ред. Я.А.Слинина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 280 с.	13,70
Мысль: Декарт: четыре века новой философии: Сб.статей/Под общ. ред. Ю.Н. Солонина. Вып. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 204 с.	11,80

АВТОР	Ціна грн.
-------	-----------

СОЦІОЛОГІЯ

Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 308 с.	19,60
Большаков В.Ю. Россия. Планетарные процессы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 752 с.	46,30
Большаков В.Ю. Эволюционная теория поведения. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 496 с.	33,00
Шипунова Т.В. Введение в синтетическую теорию преступности и девиантности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 180 с.	28,40
Идеология студента' 99: К 10-летию факультета социологии: Сборник студенческих работ. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 152 с.	15,30
Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты /Отв. ред. В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2001. – 336 с.	12,50
Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2001. – 255 с.	13,00
Социология молодежи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001.	10,00
Соціологія: навчально-методичні програми. Посібник для викладачів та студентів / За редакцією професора В.Г. Городяненка. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2002. – 576 с.	14,00
Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.	13,70
Социология семьи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы. /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001. – 74 с.	10,00
Городяненко В.Г. Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. – Днепропетровск, ДНУ, 2003. – 356 с.	9,50
Сурмін Ю.П., Серьогін С.М., Решетніченко А.В., Баштанник В.В., Наріжний Д.Ю., Машков К.В., Кірєєва О.Б. Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Під ред. д-ра соціологічних наук, професора Сурміна Ю.П. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2002. – 244 с.	6,00

ПОЛІТОЛОГІЯ

Легитимность власти. Программа и методические указания по спецкурсу для студентов отделения политологии. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 100с.	7,00
Сурмін Ю.П., Наріжний Д.Ю. Избирательные технологии. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2001. – 120 с.	5,00
Шепелев М.А. Глобальный мир, Ordo Nuovo и новая политическая наука. – Днепропетровск: Журфонд, 2002. – 307 с.	11,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть I. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 144 с.	9,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть II. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 122 с.	9,00
Збірник нормативно-правових актів з питань легалізації і діяльності політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій та перелік осередків політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій Дніпропетровської області та міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2001. – 180 с.	4,50

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ ЗА 2003 РІК

ІСТОРІЯ

- Агафонова Н.В.** Про початковий етап становлення держави на Русі у світлі історичної логіки (4)
- Архрейський Д.В.** Білий терор в Україні: ідеологія і політика (1)
- Баздирева Е.М.** До питання про становище жінки у другій половині XIX — на початку XX століття в Катеринославській губернії (2)
- Белоусов Л.Ю., Бойко М.П.** Формування індивідуальної свідомості людини в демократичній державі (4)
- Билан А.И.** Украинская обновленческая Церковь в 1922-1923 гг.: основание и проблемы организационного становления (5)
- Билан А.И.** Обновленська Церква в Україні: в 1924 — 1927 рр. (6)
- Близняк М.Б.** Життєвий і творчий шлях Вадима Архиповича Дядиченко (1909 — 1973). До 30-річчя з дня кончини видатного історика (5)
- Бобылева С.И.** Немецкое и меннонитское население Екатеринослава — Днепропетровска. Его вклад в социокультурное и экономическое развитие города (XVIII в. — 30-е годы XX в.) (1)
- Бойко О.В.** Становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років XX століття (6)
- Болебрух А.Г.** Науковий плюралізм і толерантність спілкування (3)
- Болебрух А.Г.** Общечеловеческие ценности и общественный идеал (5)
- Бородін Є.І.** Історія підготовки та прийняття Закону СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» (1989-1991 рр.) (1)
- Бородін Є.І.** Історія прийняття закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1992-1993 рр.) (6)
- Бородін Є.І.** Розробка Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1991-1992 рр.) (5)
- Бородін Є.І.** Розробка молодіжного закону в УРСР (1986-1991 рр.) (2)
- Буланова Н.М.** Православна церква і старовіри на теренах Новоросії (друга половина XVIII — початок XIX ст.) (4)
- Бурмага В.П.** Взаємовідносини селянства та частин Червоної армії на Катеринославщині у 1920 р. (в контексті продовольчого питання) (3)
- Васильчук Т.В.** Проблеми відновлення науково-дослідної діяльності вузів УРСР після Великої Вітчизняної Війни (6)
- Ветров Р.І., Хлибова Л.В.** Методика формування національно-державного патріотизму у студентської молоді при викладанні курсу «Історія України» (3)
- Виноградов Г.М.** Давньоруська інтелектуальна еліта у пошуках оригінальної світоглядної моделі на підґрунті загальнохристиянських та національних складових (4)
- Голубчик Г.Д.** Соціокультурна діяльність Миколи та Андрія Маркевичів крізь призму сімейної історії (5)
- Городецький О.В.** Поляки Катеринослава на початку 1920-х рр.: перші спроби «комуністичного перевиховання» (4)
- Грищенко З.І.** Соціокультурні зміни в урбанізованому середовищі на Слобожанщині у 90-х роках XX ст. (2)
- Грон В.В.** Стан української історичної науки 30-х рр. XX століття в працях вітчизняних істориків 40-х — першої половини 50-х рр. (3)
- Грон В.В.** Стан української історичної науки в працях вітчизняних істориків першої половини 30-х рр. XX століття (1)
- Двуреченська О.С.** Катеринославська міська дума наприкінці XVIII ст.: формування і напрямки діяльності (4)
- Донченко С.П.** Історіографія ліберального руху в Україні початку XX століття (2)
- Донченко С.П.** Ліберали України та їх участь у виборах та роботі ІІ думи (3)
- Донченко С.П.** Ліберальні партії України до 1907 р. (5)
- Дяченко О.В.** Загальнолюдське та національне в поглядах О.Я. Кониського (4)
- Заруба В.М.** Чигиринські походи (1)
- Заруба В.** Боротьба українського народу з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. Історіографія проблеми (6)
- Заруба В.М.** Епілог Руїни: боротьба за Правобережжя у 1674 році (4)
- Заруба В.М.** Роль українського козацького війська у здобутті Азова Петром I в 1696 році (2)
- Заруба В.М.** Турецькі фортеці в пониззі Дніпра в кінці XVII ст. (5)
- Зашкільняк Л.О.** Про соціальні функції та ціннісні орієнтації української історіографії XIX і XX ст. (3)
- Іваненко В.В.** Тенденції та особливості формування історичної культури молоді в сучасних умовах (3)
- Іщенко І.В.** Здобутки і прорахунки у боротьбі з аномаліями суспільства в Україні періоду НЕПу (1921-1928) (3)
- Ковальова І.Ф.** Археологія та археологічне краєзнавство у формуванні загальнолюдських та національних цінностей (4)
- Ковнір Н.М.** Патерналістські тенденції в земському лібералізмі 60 — 80-х років XIX століття (4)
- Козерод О.В.** Євреї в образотворчому мистецтві України 1920-х рр. (3)
- Козирев О.С.** Володимир Мальований і Михайло Драгоманов (3)
- Колесников К.М.** До проблеми типологічних паралелей між російським і українським консерватизмом (К.М.Леонтьев і В.К.Липинський) (1)
- Козерод О.В.** Розвиток єврейського кіномистецтва в Україні в 1920 рр. (6)
- Конча С.В.** Венети / венеци римських джерел: вирішення проблеми локалізації (5)
- Лабур О.В.** Анастасія Марківна Голуб-Скоропадська (3)
- Лаврик Г.В.** Конституційне регулювання здійснення права людини на свободу совісті та віросповідання в Україні в перші роки радянської влади (3)
- Лазебник В.И.** Почетное гражданство в дореволюционном Екатеринославе (4)
- Лебідь Л.В.** Справа «Воскресіння» (маловідомі факти з життя сходознавця Н.В.Пігулевської) (3)
- Лебідь Г.В.** Духовність як основа незнищенності нації на шляху історичного поступу (4)
- Лебедева Г.О.** Російські меншовики та есери в добу директорії (листопад 1918 — січень 1919 рр.) (6)
- Логинова Е.Е., Берестень Ю.В.** Формирование национального сознания немецких колонистов и меннонитов юга Украины (к. XIX — н. XX ст.) (4)
- Лойко Л.І.** Роль національно-культурних товариств у формуванні ціннісних орієнтирів сучасного українського суспільства (3)
- Михальський І.С.** Партійні циркуляри як джерело з історії українських політичних партій кінця XIX — початку XX ст. (5)
- Мороз В.І.** Україна в роки першої світової війни (1914-1918 рр.) — методика викладання і формування національних та загальнолюдських цінностей в системі вищої історичної освіти (4)
- Марченко Р.В.** З історіографії конституційного процесу в Україні 90-х рр. XX ст. (6)
- Морозов О.В.** Флот митного відомства Росії у XIX — на початку XX століття (6)
- Нікілев О.Ф.** Людина розумової праці в системі поглядів українського колгоспного села середини 40-х — 50-х XX ст. (4)
- Овдин А.В.** Конфлікти в селах екатеринославщини в період стольпинської аграрної реформи (4)
- Овдин А.В.** Развитие индивидуальных крестьянских хозяйств Екатеринославской губернии в годы проведения Столыпинской

аграрної реформи (6)
Олексієвцев Т.І. Торгівля як фактор формування міських поселень Чехії (6)
Офіцинський Р.А. Мовнополітична проблематика України 1992-2002 років очима Заходу (4)
Падалка С.С. Проблема соціального статусу українського села в практиці реалізації аграрної політики радянської тоталітарної держави (60 – 80 рр. ХХ ст.) (4)
Пазиніч Ю.М. Правові засади та політична практика перебування України в державній системі Росії до гетьманства І.Мазепи (4)
Паращевіна О.С. Місце безпритульної дитини в соціально-економічних процесах України на початку 20-х років ХХ століття (3)
Пекарев І.М. Парижская мирная конференция и принятие Болгарии в лигу наций (5)
Підгаєцький В.В. Мова, мораль, ремесло (4)
Світленко С.І. Народовольські гуртки у Катеринославі (1)
Покопенко Л.Л. Елітогенез Дніпропетровського регіону: ретроспективний аналіз (6)
Світленко С.І. Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції ХІХ – початку ХХ ст. (3)
Силантьєв В.І. Парафіяльне життя в харківській єпархії за часів української центральної ради і гетьманату (2)
Світленко С.І. Таємниці народовольського руху на Катеринославщині (2)
Силантьєв В.І. Антиклерикальні видання радянських дослідників 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд (3)

Силантьєв В.І. Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в антирелігійних виданнях радянських авторів 20-х рр. ХХ століття: історіографічний огляд (6)
Силантьєв В.І. Проблема «самодержавство і православна церква» в радянській історіографії 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. (5)
Скиба І.А. Українська народна творчість у працях катеринославського дослідника В.В. Данилова (4)
Тихомірова Є.Б. Історичний контекст формування позитивного іміджу держави (4)
Троян С.С. Теорія політики в системі вищої історичної та політологічної освіти (4)
Ус Н.В. Государство и ислам в мусульманских странах (3)
Усенко О.А. Іван Франко про причини еміграції робітників з Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (5)
Шевченко А.Ю. Сторінки життя видатної особистості (за спогадами Ю.Л. Булаховської про професора М.Н. Петровського) (3)
Шляхов О.Б. Питання діяльності комерційного флоту Азово-Чорноморського басейну в ІІІ і ІV-й Державних думах (1908-1913 рр.) (3)
Шумрикова-Карагодіна Л.П., Воронова Т.В. Український театр кінця ХІХ – початку ХХ століття: духовний силует Г.П. Затиркевич-Карпинської (4)
Яковець Н.М. Катеринославський Совісний суд кінця ХVІІІ століття: генеза і напрямки діяльності (4)
Яценко В.Я. Національний фактор в суспільно-політичному житті Катеринослава у 1917 р. (4)

ФІЛОСОФІЯ

Барановская О.Н. Проблема методологической адекватности в анализе динамических процессов в культуре (5)
Бойко М.П. Кирило-мефодіївське товариство про “сільську” та “міську” українську культуру (3)
Борисова Т.В., Капітон В.П. Феномен надії у поглядах Сенеки (5)
Бойко М.П. Філософсько-світоглядний аспект становлення індивідуальної та колективної свідомості українського народу в історичному аспекті (6)
Бойко М.С. Кирило-Мефодіївське товариство: Філософські роздуми про формування особливостей психології українців (1)
Веденєєв В.А. Росія та Україна на тлі етапів процесу політичної трансформації: спільне та особливе (3)
Дуйкін В.Р. Антропний вимір еволюції в філософії людини П.Тейяра де Шардена (6)
Дуйкін В.Р. Загальна експозиція проблеми часу в філософсько-історичному баченні П. Тейяра де Шардена (3)
Ильенков Э.В. Космология духа (роль мыслящей материи в системе мирового взаимодействия) (2)
Журавлев В.И. Коррелируют ли между собой информационно-вакуумная и религиозно-эзотерическая концепции мировосприятия? (5)
Журавлев В.И. Космофизический дискурс проблемы “существования” (6)
Катаева М.С. Повседневность компьютерно-информационной культуры (1)
Квітка С.А. Соціальне передбачення у філософії історії (3)
Конох М.С. Філософія екзистенціалізму і її вплив на проблеми

виховання людської особистості (1)
Кулик А.В. Онтологическое содержание понятия «общество спектакля»: вариант Г.Дебора (6)
Лучанинова О.П. Сутьность духовного: историчный аспект (3)
Манюк О.В. Традиция как нарратив (4)
Мурашкин М.Г. Самодостаточность: философия и состояние философа (1)
Осетрова О.А. Проблема жизни и смерти в философско-этической концепции Фр.Ницше (4)
Прокофьев Ф.И. Роль индивида в развитии общества (1)
Панфилов В.А. Аналитическая и синтетическая выводимость в математической методологии (3)
Петінова О.Б. Побут як специфічна сфера людського буття (1)
Панфилов В.А. Дедуктивная и индуктивная доказательность математического познания (5)
Романенко М.І. Вплив постмодернізму на філософію освіти (5)
Панфилов В.А. Проблема метода математического познания в философии и логике Аристотеля (1)
Панфілов О.Ю. Основный закон войны как одна з ключових категорій філософії воєнної сили (1)
Сёмушкин А.В. Идеологические пределы евразийской метафизики (6)
Семчук Ю.И. Філософія свободи Григорія Сковороди (5)
Скловський І.З. Етноконфесійний чинник у футурологічно-дискурсивному становленні української еліти (6)
Шевцов С.В. Вильгельм Дильтей і проблеми поезії (5)
Шевцов С.В. Фундаментальные антинормы образования (2)

СОЦІОЛОГІЯ

(ЗМІ та їх роль у процесі регіонального розвитку) (2)
Белоусов В.Г. Коррупция как экономический и социальный институт в Украине (3)
Боринштейн Е.Р. Социальные изменения и проблема разделения труда (3)
Бойко В.А. Аксиологическое содержание родительских установок (6)
Велешко Е.Н. Социально-психологические аспекты принятия политических решений (6)
Глушкова Л.В. Роль інтелігенції в умовах розвитку політичного плюралізму (6)
Грабовець І.В. Молоді фахівці як соціально-статусна група: характеристика та роль у системі суспільних відносин (5)
Демченко В.Д. Від «електоральної демократії» до «демократії-комунікації» **Добролюбська Ю.А.** Етологічні основи клептопаразитизму та альтруїзму (5)
Квітка С.А. Методи соціального прогнозування (5)

Квітка С.А. Циклічні механізми соціального розвитку: економічні цикли (2)
Колесник Л.А. Применение модели социально-этнического статуса для изучения положения русских в Украине (3)
Кононов И.Ф. Ценностная интерпретация действительности на региональном уровне (Пример Донбаса) (1)
Кононов И.Ф. Социология регионов и региональная политика в Украине (2)
Лисенко Е.В. Политическая ментальность в контексте модернизационных процессов в Украине: социокультурное содержание и особенности проявления (5)
Лобанова А.С. Историчні типи соціальної мімікрії (5)
Лобанова А.С. Регуляція мімікрійної поведінки людей в контексті соціологічної теорії (6)
Махмадамінова Г.А. Соціально-неблагополучна сім'я як соціалізаційний механізм формування відкритої

асоціальної поведінки (1)

Мокряк В.Л., Лобанова А.С. Формування системи соціодіагностичного моніторингу динаміки трудового потенціалу Крив басу (2)

Нікітіна В.В. Суперечливість наукових оцінок соціальної природи глобалізації і характер її розвитку (6)

Огаренко В.Н. Организационно-властный аспект управления образовательными учреждениями (2)

Патрушев В.И. Социальные технологии муниципального развития (3)

Пачковський Ю.Ф. Інноваційність підприємництва у

контексті реалізації творчих можливостей особистості (3)
Плахова Е.Н. Качество жизни: концепции и практика (4)
Погорілецька А.В. Соціальний ефект функціонування інформаційних технологій у підприємницькій діяльності (4)

Скідін О.Л., Кузьменко В.І. Особистісний фактор у соціології організацій і управління (1)

Хандримайлова Ю.А. Особенности медицинского страхования в Украине (5)

Швец Д.Е. Современное общество и образование: проблемы социологического измерения (1)

ПОЛІТОЛОГІЯ

Айтов С.Ш. Альтернативы социально-экономической глобализации и диалог культур (4)

Бардін О.М. Тероризм як форма організації і вираження насильницького розв'язання конфлікту (1)

Бардін О.М. Діалектична взаємообумовленість насильства та тероризму (6)

Воронова Т.В. Проблема политического лидерства (2)

Высоцкий А.Ю. Легитимность: определение понятия (1)

Высоцкий А.Ю. Проблема легитимации политики в концепции Макса Вебера (6)

Гилюн А.В. Социальные технологии регионального развития (материалы «круглого стола» по социологии 20.12.02 г. Днепропетровск) (1)

Демченко С.В. Місце сучасних політтехнологій в процесі регіонального політичного будівництва (2)

Долгіх В.П. Україна модерна: дискурс, що трансформується (6)

Донченко С.П. Політичні партії України про національне питання (початок ХХ ст.) (1)

Древаль Ю.Д. Парадокси парламентаризму: до питання про характер та суперечності системи представницької демократії (2)

Древаль Ю.Д. Політичні партії, партійні системи і парламентаризм (до питання про «перцептивну партійну систему») (4)

Іванов М.С. Сучасна концепція політичної освіти і формування громадянської культури в Україні (5)

Калиновський В.Б. Контури демократичної глобалізації (1)

Катан О.І. Жіночий рух сучасної України як невід'ємна складова громадянського суспільства (2)

Катан О.І. Проблеми забезпечення гендерного паритету в Україні (4)

Квітка С.А. Прогностические аспекты теории «длинных волн» (1)

Клюй А.І. Розвиток місцевого самоврядування в незалежній українській державі (3)

Ковальова О.О. Комунікативна стратегія розширення європейського союзу як політичний інструмент легітимізації інтеграційного процесу (5)

Ковальова О.О. Концептуальні засади процесу розширення Європейського союзу

Ковальова О.О. Неофункціоналізм проти традиційних підходів в теоріях європейської інтеграції (1)

Ковальова О.О. Політико-правовий механізм європейської інтеграції: західні сусіди України напередодні вступу до Євросоюзу (4)

Многообразие картин мира (материалы «круглого стола» по философии 16.11.02 г. Днепропетровск) (1)

Некряч А.І. Самопочуття та оптимізм людей співмірні кількості та якості послуг отриманих від місцевої влади (4)

Новакова О.В. Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку (3)

Осин В.В. Структура науки о политике: формальная возможность влияния политики на политологию (5)

Осин В.В. Феномен двойной легитимации контент-анализа (2)

Парубець О.І. Сучасний погляд на проблеми глобалізації та шляхи їх вирішення (5)

Скаленко А.К. Глобальные измерения информационного общества (5)

Скребец Е.В. Парламентаризм и оригинальное политическое развитие (4)

Союзу (2)

Стародуб Т.С. Генеза поглядів на українську ідентичність в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників (Частина I) (1)

Стародуб Т.С. Генеза поглядів на українську ідентичність в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників (Частина II) (2)

Стародуб Т.С. Проблеми становлення національної ідентичності України крізь призму дослідження історичної спадщини Київської Русі (6)

Тихомирова Є.Б. PR – природа сучасного лобізму (6)

Тихомирова Є.Б. Спеціальна подія як інформаційний привід (1)

Харьковщенко Є.А. Релігійно-політичні чинники київського християнства (6)

Чемшит А.А. Информационно-технологические проблемы управления мировым сообществом (5)

Чемшит А.А. Оптимизация взаимодействия институтов государства и гражданского общества как доминанта эффективности политической системы (6)

Чемшит А.А. Теоретические основы деятельности социал-демократических партий на этапе вторичного политического развития (4)

Шинкарук А.Л. Елементи локалізації політичного процесу у Чеській Республіці (6)

ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В.В. ЩЕРБИЦЬКОГО

Щербицький Володимир Васильович (Біографічна довідка) (1)

Цурканов Г.В. Он хотел добра людям. Штрихи к портрету В.В. Щербицького (1)

ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.Т. ГОНЧАРА

Булаков С.Р. Життєві та творчі джерела Олеса Гончара (2)

ОСВІТА І СУСПІЛЬСТВО

Архіреєва В.О. Центр гуманітарних проблем освіти ДНУ як осередок формування національних та загальнолюдських цінностей студентства університету (3)

Дояр Л.В. Посилення українознавчої складової у

викладанні предметів історичного циклу у технічному університеті (4)

Ходина Т.Ф. Методика формування національних та загальнолюдських цінностей в системі ліцейської освіти (4)

ДО РОКУ РОСІЇ В УКРАЇНІ

Мирончук В.Д., Шевченко О.В. Катеринославець М.В. Родзянко у Петербурзі (2)

ДО ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Пожаров О.В. 12 років незалежності України: здобутки та перспективи (4)

Бородін Є.І. Розробка та прийняття декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (4)

АЛЬМАНАХУ «ГРАНІ» 5 РОКІВ

Світленко С.І. Історична наука в Дніпропетровському національному університеті: основні напрямки розвитку на рубежі ХХ-ХХІ ст. (5)

Гнатенко П.І. Дніпропетровська філософська школа (5)

Городяненко В.Г. Соціологічне образование в Днепропетровском регионе (5)

Токовенко О.С. Політологічна освіта і наука на Дніпропетровщині: сучасний стан та перспективи розвитку (5)

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

Баштанник В.В. Європейський вибір: побудова громадянського суспільства та правової держави (2)

Романов В.С. Реформа політичної системи України (2)
28 червня – День конституції України (3)

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

Дячок О.О. Підходи до викладання історії держави і права зарубіжних країн (2)

РЕЦЕНЗІЯ

Архірейський Д.В., Ченцов В.В. «Ніщо на землі не проходить без сліду...» (Щодо наукової творчості Ю.Шапвала) (5)

Найман О. Євреї і НЕП (Рецензія на монографію О. Козерода «Євреї України в годы новой экономической политики: 1921-1929») (3)

Титова В.П. Нове посібник по соціології (Рецензія на посібник «Соціологія: учебно-методические программы...» под ред.

проф. В.Г.Городяненко) (2)

Ус Н.В. Индуизм, как историческое, идеологическое и духовно-практическое явление индийской культуры (Рецензия на учебное пособие К.К.Жоля «Индуизм в истории Индии») (2)

Михайлюк О.В., Мосюкова Н.Г. Український парламентаризм: особливості розвитку та шляхи вдосконалення (рецензія на монографію Древалю Ю.Д.) (6)

НА ГРАНІ

Дутчак В. В. Українські національні бойові мистецтва – історична традиція та інновації (3)

Заиченко В.Г. Реінкарнація смисла (2)

Терентьев Ю.М. Сократическая линия в зазеркалье европейской философии (отзыв на «Размышления о сущем») (6)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Міжнародна науково-практична конференція «Формування національних і загальнолюдських цінностей в системі вищої освіти» (3)

Грабовський В.В. Всеукраїнська наукова конференція «Чортомлицька (Стара) Запорізька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» (3)

Спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій з політичних наук у Дніпропетровському національному

університеті (3)

Заиченко В.Г. Г.А.Заиченко и его «История западной философии. Классика против постмодернизма» (Материалы заседания историко-философского общества им. Г.А.Заиченко) (5)

Іваненко В.В. За правду історії, за наше передбачене майбутнє (матеріали «круглого столу», проведеного в редакції альманаху «Грані» 29.05.03) (4)

ABSTRACTS

HISTORY

Borodin E.I. History of Adoption of the Law of Ukraine «About Help to Social Becoming and Development of Youth in Ukraine (1992-1993 Years)»

Pokopenko L.L. Elitegenesis of Dnipropetrovsk Region: Retrospective Analysis

Morozov O.V. Navy of Russian Custom in XIX – beginning XX Century

Marchenko R.V. From Historiography of Constitutional Process in Ukraine of 90th Years of XX Century

In spite of this the great taking of the constitutional process in Ukraine of the 90th, the historiography of the giver problem in the own science is not developed. That is folked that the object is rather subjective, there are no over thorough definitions political maintaining of some Ukrainian historiography. They are, with the lack of time let to make the somade callings. The ground and monographic works that are defined to the historiography of the constitutional process in Ukraine of the newest time are not existent. And minding the institutional notebooks that are contained of historiographical date of the given problem, we max take the position of Slusarenko A.G.

Silant'ev V.I. State and Church-Religious Holidays and Rituals in the Anti-Religious Publications by Soviet Authors 20th Years of XX Century: Historiography's View

The most typical publications of Soviet historians of 1920s devoted to criticism of Church holidays and rites and to propaganda of new Soviet ones

Kozerod O.V. Development of Jewish Movie Art in Ukraine in 1920 Years

Zaruba V.M. The Struggle of Ukrainian People against Turkish-Tatarian Aggression in the Last Quarter of XVII Century. Historiography of the Problem

Ovdin A.V. Development of Individual Agricultural Farms of Ekaterinoslav's Government in the Years of Stolypin's Reform

This article is devoted to the individual farms (khutor and otrub) development analysis in Katerinoslav province at the time of the Stolypin's agrarian reform (1906-1914).

Lebedeva G.O. Russian Mensheviks and Esers in the Period of the Directory (November 1918 – January 1919 Years)

In given to article, is spoken about activity russians socialist partys on Ukraine at period Directory. The speech goes about relations russian mensheviks and esers with ukrainian government, as well as about reason, which have brought the Directory to quick fall.

Bojko O.V. Becoming and Development of Renewed Move on Katerinoslav's Government on the First Half of 20th Years of XX Century

Vasyl'chuck T. Problems of Renew of Scientific-Researching Activity of Ukrainian High School after Great Patriotic War

Olexievets' T.I. Trade as the Factor of Forming of Town Settlements of Czech

Trade development in the lands of Czechia. A pattern of foreign and home trade. Growing of the urban settlements as trade centres.

Bilan A.I. Renewed Church in Ukraine in 1924-1927 Years

The church movement that appeared at the end of the XIX century as an opposition to the Russian Orthodox Church formed into a Renovation Church. This Renovation Church supported the Soviet power end the latter took the advantage of this support to split and destroy Russian Orthodox Church. The given article is devoted to the problems of the Renovation Church formation in 1924-1926.

PHILOSOPHY

Semushkin A.V. The Ideological Boundaries of the Eurasian Metaphysics

Dujkin V.R. Anthropol's Measuring of Evolution in Philosophy of Human P. Teilhard de Chardin

A significant place of a human in Teilhard de Chardin's conception of evolution is analyzed is content of this article. The combination of materialistic foundations of the evolution with Christian ideas makes a human an instrument of the evolution Spirit's attainment, taking him to the cosmogenesis top. The differentiation between anthropic dimension of the evolution and traditional anthropocentrism and its proximity to modern ideas of the global evolutionism is pointed out in the article.

Kulik A.V. The Ontological Content of the Conception «Society of Spectator»

Sklovsky I.Z. Ethnoconfessional Image in the Futurological-Discursive Becoming Ukrainian Elite

The opposition of the dissidents for the totalitarian regime at the end of the XXth century with the help of the postmodern analysis investigates futurology-ecological dreams and confessional juventological reality of Ukrainian society.

Bojko M.P. The Philosophical-World Outlook Aspect of Becoming of Individual and Collective Conscious of Ukrainian People in the Historical Context

Zhuravlev V.I. Cosmophysical Discourse of the «Existence's» Problem

SOCIOLOGY

Lobanova A.S. Regulation of Human Mimicries Behavior the Contest Sociological Theory

Nikitina V.V. Contradiction of Scientific Estimations of Social Nature of Globalization and Character Its Development

Veleshko E.N. Social-Psychological Aspects of Adoption of Political Resolutions

This article describes the particularities in adopting political solutions as for ethnical and psychological situation in the Crimea.

Glushkova L.V. The Role of Intelligence in the Conditions of Development of Political Pluralism

Bojko V.A. Axiological Content of Parent's Attitudes

The article deals with problem of parents' attitudes acceptance in the context of socialization. Theoretical aspects of «attitude» concept is analyzed. The special attention is paid to analyzing of its formal features and structural elements. The author's summarize is about determination of person's social project by three temporal levels.

POLITICAL SCIENCES

Har'kovshchenko E.A. Religious-Political Images of Kyiv's Christianity

Tihomirova E.B. PR – Nature of the Modern Lobbyism

Chemshit A.A. Optimization of Interaction of Institutes of State and Civil Society as the Dominant of Effective of Political System

The present stage of a democratic development of Ukraine is analyzed. The presence of syndrome of political modernizing is reconfirmed. Is established, that the creation of a stable configuration of political system is possible only by optimization of political activity of institutes of state and civil society with the indispensable account of base interests of population.

Vysotsky A.Yu. The Problem of Policy's Legitimization in Max Veber's Conception

The article is devoted to legitimization of politics in the theory of M.Weber.

Dolgih V.P. Modern Ukraine: Transforming Discourse

In this article social-political transformation is considered as a transformation of cultural principles of being of nation. On the example of globalisational processes author tries to show social-political transformation of Ukrainian society foremost as a transformation of political discourse.

Starodub T.S. The Problems of Becoming of National Identity of Ukraine Through Prism of Exploration of Historical Legacy of Kievsky Rus'

Bardin O.M. Dialectic Conditionality of Violence and Terrorism

Shinkaruk A.L. The Elements of Localization of Political Process of Czech Republic

The structural connections between political and information systems of the Czech Republic are investigated in the article. For this purpose were used synergetical principles of research of complex systems, in particular phenomenon of localization at transitive condition. In result the existence of the phenomenon of localization at levels of political system was proved: in behaviour of the political agents, relations with mass-media and processes of the political communications. These elements are of compound process of formation of ideology. The conclusion is the assumption, that such connection is not a consequence of transients, but important condition. The experience of young democracies of the EU confirms, that this condition will maintained in future and provide rather stable existence within EU.

REVIEW

Michailuck O.V., Mosukova N.G. Ukrainian Parliamentarism: the Peculiarities of Development and the Ways of Improvement (the Review on the Monograph by Dreval' Yu.D.)

ON THE EDGE

Terent'ev Yu.M. The Socratic Line Through the Looking Glass of the European Philosophy (the Reference to «Meditations of Being»)

THE BOOK SHOP OF THE PUBLISHING HOUSE «GRANI»

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙНЯТТЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймаються в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг: до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертаються.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша — А4 (210x297 мм), верхнє поле — 2 см, нижнє — 2 см, ліве — 3 см, праве — 1 см, розмір символу (кегель) — 14, інтервал — 1,5. Сторінки нумерувати не потрібно. Назва статті — великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом — інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі — текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймаються українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється — *Література*; якщо автором використовуються поряд з науковою літературою також історичні джерела — *Джерела та література*. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латинецею — після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місця видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю — сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) — 12, інтервал — 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого і безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць — MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається у чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не співпадати з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

Редакція альманаху «Грані» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, у яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.1.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку повинна містити наступні необхідні елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.

Рукописи приймаються за адресою:

Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5 (з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з 13⁰⁰ до 18⁰⁰)
або висилаються електронною поштою (e-mail) за адресою: grani@miac.dp.ua

Телефон для довідок (056) **744-08-20**, факс: (056) **744-62-78**.

Здано до набору 15.12.03
Підписано до друку 25.12.03
Зам. № СФ-0003740

Формат 60x84 1/8
Папір офсетна
Гарнітура Times

Друк офсетний
Тираж 750 прим.

Умовн.-друк. арк. 14,7
Обл.-вид. арк. 15,5

Видавництво «Грані», 49000, м.Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5
Віддруковано в друкарні ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС», 49000, м.Дніпропетровськ, вул.Казакова, 3